
3 1761 04440 0679

L. NIEDERLE:

SLOVANSKÉ STAROŽITNOSTI.

SVAZEK IX.

L. NIEDERLE:

SLOVANSKÉ STAROŽITNOSTI.

ODDÍL KULTURNÍ.

ŽIVOT STARÝCH SLOVANŮ.

DÍL III.

NAPSAL

LUBOR NIEDERLE.

V PRAZE.
NÁKLADEM BURSÍKA & KOHOUTA,
knihkupců České university a České Akademie pro vědy, slovesnost a umění.

1921.

ŽIVOT STARÝCH SLOVANŮ.

ZÁKLADY KULTURNÍCH STAROŽITNOSTÍ SLOVANSKÝCH.

DÍLU III. SVAZEK 1.

NAPSAL

LUBOR NIEDERLE,

PROFESSOR ČESKÉ UNIVERSITY.

V PRAZE.

NÁKLADEM BURSÍKA & KOHOUTA,

knihkupců České university a České Akademie pro vědy, slovesnost a umění.

Vydáno s podporou ministerstva školství a národní osvěty.

1921.

Tiskem Pražské akciové tiskárny v Praze.

KAPITOLA VIII.

HOSPODÁŘSTVÍ A VES.

I. Úvod. Základní zprávy o třech formách hospodářského života: lovu, zemědělství (otázka nomadismu Slovanů a Germanů; přeměna v pevné usídlení) a chovu dobytka (theorie Peiskerovy). II. Příprava role. Třebení a žďáření. Terminologie a nástroje. III. Radlo a pluh. Přípřež. Způsob orání. Brány. Tvar a míra pole. IV. Osev, druhy jeho a sklizeň. V. Mletí a mlýny (stoupy). VI. Pěstování zelenin a ovoce (vína). VII. Chov domácích zvířat. (Koně, hovězí dobytek, brav, pes, pastýři). Theorie Peiskerova a mléčné hospodářství. Drůbež. VIII. Včelařství. IX. Honba. X. Rybolov. XI. Slovanská ves v celku. (Vznik. Různé typy. Celková podoba. Systém rolí. Terminologie pramenů. Hranice. Názvy vsí a jejich systém.)

I. ÚVOD.

Základní formy hospodářské, kterými si člověk opatřuje výživu a kterými procházel život primitivních národů, třebas ne vždy stejnoměrně, byly zprvu prosté sbírání plodů v přírodě vyrostlých bez pomoci lidské, potom racionální zemědělství, potom lov zvěře a rybaření a na konec chov domácího dobytka spojený s jeho pasením. Sociologická literatura zabývá se stále otázkami a odpověďmi, v jakém poměru časovém a vývojovém stály k sobě tyto formy primitivního živobytí. Nejstarší je bez odporu lov zvěře, rybaření a prosté, hlavně ženami obstarávané sbírání jedlých vegetálních plodů, vyrostlých bez přičinění člověka. Při tomto prvním stupni žil člověk ode dne ke dni, pátraje s místa na místo po zvěři a další výživě. Očividně je tento způsob hospodaření spojen se stálou změnou místa[1] a lidé při něm žijí odděleně, v menších rodinách. Jen tam, kde se zdržuje zvěř ve velkých stádech, nastu-

[1] Rodina lovce potřebuje k výživě své prostoru dosti rozsáhlého. Lubbock odhadoval jej na 50.000 jiter (Vorg. der Kultur 271.).

pují místo roztroušených rodin větší celky celých rodů; lidé se zdržují a táhnou od místa k místu ve velkých zástupech. Tu již také vzniká společný okrsek honební, revír, který se pomalu vymezuje proti jiným revírům.

O dalším stupni, o chovu dobytka a pastýřství, soudilo se dříve obecně, že následoval po stupni prvním, z něhož se vyvinul a že nutně byl před dalším třetím stupněm zemědělským, orbou charakterisovaným. Ale tuto starou theorii pokládáme dnes za překonanou. Pastýřství nemusilo býti nutným mezistupněm hospodářství loveckého a zemědělského. Zemědělství mohlo se vyvinouti bezprostředně z prvého stupně, ale rovněž tak se vyvinul místy i chov dobytka přímo z něho a to tam, kde lovec pocítil nedostatek zvěře a potřebu ji chrániti, ji chytati a chovati aspoň samice a mláďata za ohradami. Dálo se to asi tak, jako to podnes vidíme u Samojedů, kteří tímto způsobem chytají a chovají soby.[1] Z počátku běží při podobné domestikaci zvěře jen o zásobu masa k potravě. Teprve později při dalším vývoji mění se tento účel a ráz v hospodaření mléčné[2] a přestává zabíjení pro maso. Zabíjení se potom vůbec stává výjimkou, luxusem a koná se jen příležitostně k obětem nebo k hostinám. Že při tomto hospodaření žijí pastýři stále ještě po nomadsku a chodí z jednoho revíru do druhého, zejména jinam v zimě a jinam v létě, je zjevné.

Třetí forma, zemědělství, nemusila býti, jak bylo právě řečeno, posledním stupněm v hospodářském vývoji. Ovšem dlužno při tom dobře rozeznávati, co při pojmu „zemědělství" máme na mysli. Racionální orba s pluhem je jistě forma pozdní, ale vedle ní bylo zemědělství mnohem primitivnější, které sestávalo z úmyslného pěstění některých odedávna známých a užitečných rostlin za pomoci prostého, lehkého zkypřování půdy zaostřeným kůlem a motykou v ruce lidské, tedy pouhého *kopání*,[3] — *Hackbau* je pro to termin Hahnův — a tato forma byla jistě velmi časná a následovala místy hned po periodě, v níž člověk, poznávaje užitkové

[1] *Hildebrand* Recht und Sitte auf den primit. wirt. Kulturstufen. Jena 1907². 23. Srv. též *Rachfahl* Zur Gesch. des Grundeigentums. Jahrbücher f. nat. ök. Stat. 1900, 9.

[2] Ovšem, jak se člověk dostal k tomu, aby se stal příživníkem mláděte u matky, je dosud záhadou. *Hahn* hledal v tom podněty náboženské, *Hildebrand* myslí spíše na pouhou náhodu, která přivedla člověka, aby okusil mléka z vemene a shledal, že je chutné (Recht 25).

[3] *Janko* navrhuje termin *kopinářství* (Pravěk 58), jenž se mi však nechce líbiti.

rostliny, prostě jejich plody sbíral.[1] Teprve z tohoto stupně vznikla vyšší forma zemědělství, charakterisovaná pluhem a snad docela podmíněná chovem domácích zvířat, která při ní vidíme ve funkci síly tažné.[2] Ta forma je pak ovšem nejpozdější.

Při prvotním zemědělství není ještě pozemkového majetku, neboť půdy schopné k setí je všude v přebytku a půda nemá ceny. Je tu jen právo užíti jí (totiž právo síti a žíti) toho, kdo si půdu vypálením a okopáním připravil. Je proto volno každému páliti, kopati a síti kdekoliv, tak jako loviti, dříví sbírati nebo pásti dobytek. Půda sama o sobě je res nullius. Rovněž při tomto stavu neexistuje ještě role stálá, nýbrž mění se rok od roku. Země je dosti a člověk hledá proto, kdykoliv uzná za potřebí, půdu novou. Teprve, když se země počíná hlouběji a obtížněji překopávati a kde je žírné půdy nedostatek, stává se role trvalejší.[3] Následkem toho tento prvotní stupeň zemědělský nemusí býti spojen s pevným usídlením a sídla nebo dědiny mění místo třebas rok co rok.

Jednotlivé tyto zjevy kulturní a zejména jejich vzájemný poměr časový a vývojový zavírají v sobě problémy, které jsou stále předmětem mnohých bádání. U Praslovanů tyto otázky a problémy odpadají na dobro, poněvadž prodělal tento primární vývoj hospodářských forem už pranárod Indoevropanů, v jehož nitru Slované nebyli vůbec ještě individuálně vyvinuti. Nerozdělení Indoevropané byli nejen lovci, rybáři a pastýři stád, nýbrž i zemědělci; je jen nejisto, jaký stupeň zemědělství jim tehdy přináležel, zdali jen nižší

[1] Hahnovy spisy, obírající se tímto thematem, jsou: Die Hirse, seine Verbr. etc. (Berl. Verh. 1894, 603), Das Alter der wirtschaftlichen Kultur der Menschheit. Heidelb. 1905, Entstehung der wirtsch. Arbeit H. 1908, Entstehung der Pflugkultur H. 1909. V nich hájí časného vzniku práce zemědělské a soudí, že byl zprvu člověk (a sice žena v rodině) pouhým sběratelem („Sammler") vegetálních potravin a z toho že přešel k primitivnímu pěstění těchto vegetálií pomocí kopání („Hackbau"). Srv. na př. Entst. d. Pflugk 6, 9, 20. Podobně přijímají „Hackbau" za první formu zemědělskou i *Bos* Jagd l. c., *Schurtz* Urg. Kult. 1900 243, a také *Hildebrand*, jenž při tom za prvotní úpravu půdy pokládá spalování vegetace, při němž se sela semena prostě do popela, jakmile přišel první dešť, jak toho jsou analogie dosud v Africe a Australii. (Recht 41.)

[2] *Hahn* Entst. Pflugk. 57.

[3] *Hildebrand* Recht 47 sl. Týž soudí, že toto stálé měnění půdy trvá tak dlouho, dokud nenastane potřeba role dvě léta po sobě užíti, k čemuž je nutné přerytí a obrácení půdy (61); k tomu ovšem není hned třeba pluhu, nýbrž jen ryče nebo motyky. Místy v Sibiři domorodci ještě v XIX. stol. obrývali půdu jen pomocí rýčů (*Zelenin* Coxa 13).

(kopání) čili zemědělství plužní.[1] Slované, když vystoupili z indoevropského lůna do života, byli tedy podle vší pravděpodobnosti také lovci, pastýři stád a zemědělci. Jsou-li však jednotlivé tyto hospodářské zjevy v slovanském pravěku tak zahaleny, že se jenom jazykozpyt dohaduje jejich počátků, — pro dobu, která je předmětem našeho líčení, totiž pro konec doby pohanské, můžeme pověděti více, poněvadž nám nejen jazyk v současné literatuře a v pozdějších shodách, ale i historie a archaeologie poskytují tolik materiálu, že se jím vytváří obraz značně podrobný, přesný a určitý. Pro tuto dobu také neexistuje otázka, co je starší a co původní, poněvadž v ní všechny formy hospodářství existovaly vedle sebe. Probereme je proto za sebou, ne podle stáří, ale podle důležitosti, jakou mají pro tehdejší byt Slovanů, a také podle množství materiálu, jenž nám je znám. Že při tom ovšem náležitě a podle možnosti přihlédneme i k historickému vývoji, je na bíledni.

Dříve však, než k tomu přistoupíme, chci se předem dotknouti několika otázek všeobecného rázu, jejichž porozumění nám bude nutné nebo výhodné pro další výklad detailní. O lovu není třeba mnoho předem hovořit, ale pro zemědělství a chov dobytka jsou jisté předběžné poznámky nutné.

LOV.

Vedle sbírání jedlých plodů vegetálních byl všude lov zvířat nejstarším způsobem shánění výživy a zůstal všude i tam, kde zatím nastaly způsoby nové, chov dobytka domácího a zemědělství. Tak se udržel i u Slovanů až do dob historických. Lov divokých zvířat polních a lesních, jakož i lov ryb ve vodách byl u Slovanů tak běžným doplňkem obživy, že se nepokládal ani za nějaké pracné zaměstnání, nýbrž spíše za příjemně rozčilující a zabavující vyplnění volné chvíle. Proto také, ač musíme lov u starých Slovanů pokládati za stálý, denně se opakující doplněk obživy, zejména tam, kde obce byly blíže lesů, není v tomto smyslu o něm zvláštní řeči ve zprávách o starém bytu slovanském. Jen tu a tam slyšíme o lovech knížecích,[2] jednou Kosmas dosvědčuje, že lovy v lesích byly hlavní zábavou českých jinochů[3] a Nestor připo-

[1] Že indoevropský pravěk nebyl bez zemědělství, je dnes z jazykového a hlavně archaeologického materiálu zjevné. Lze uvažovati jen o tom, v jakém stupni orba byla vyvinuta, speciálně užívali-li rádla nebo pluhu a jakého tvaru. O tom srv. dále na str. 9.

[2] Srv. Poučení Monomachovo v let. Lavr.[3] 242.

[3] Kosmas I. 9.

míná mimochodem, že Poljané lovili v lesích kolem Kijeva.[1] Jinak je ovšem v literatuře, v jazyku a také v archaeologii plno drobných dokladů o tom, co se lovilo a čím se lovilo, tak že nám v odstavci, který bude dále následovati, vyjde dosti podrobný a názorný obraz lovectví slovanského na konci doby pohanské. Při tom také uvidíme, že některé kraje a osady slovanské, jež neměly buď vůbec rolí, nebo jen málo a odkázány byly hlavně na lov, věnovaly se především jednomu druhu lovu, speciálně slovanskému, totiž rybaření. Tak zejména v jezernatých a lesnatých končinách východního Německa a v Polesí. Tam se stalo rybářství hlavní, ne-li výhradní obživou obyvatel a ryba hlavní, celodenní potravou. Že však i v jiných krajích poskytovalo chytání ryb aspoň příjemnou zábavu, vidíme z toho, že za doby Boleslavovy i kníže ruský sám si občas na Dněpru ryby zalovil.[2] Jinak se k lovu nepoutá žádná sporná otázka, žádný problém. Je to zaměstnání samozřejmé, domácí, dávné a stálé.

Za to je více sporu, v jaké míře a ode kdy se zabývali Slované zemědělstvím a chovem dobytka.

ZEMĚDĚLSTVÍ.

Již první zprávy historické ukazují nám Slovany jako národ, který zná a živí se zemědělstvím (doklady viz dále na str. 22.). Nemůže býti sporu, že slovanský byt měl zemědělský ráz už před X. stoletím po Kr., a lze o tom tím méně pochybovati, poněvadž dnes víme, že zemědělství provozovali už Indoevropané.[3] A přece

[1] Let. Lavr.[3] 9, 72.

[2] Srv. dále v dokladech o rybářství.

[3] Znalost orby a pluhu přiznávala se od starších jazykozpytců Indoevropanům obecně, tak od Kuhna, Picteta, Benfeye, Cuna, Ficka, (srv. u *Schradera* Sprachvergl. u. Urgesch.[3] 22 sl.) a teprve od V. Hehna zdvižen byl proti tomu odpor, který ostatně sdílel i A. Schleicher, P. von Bradke, a původně i O. Schrader. Tento odpor je však nesprávný a možno dnes existenci orby u starých Indoevropanů míti za fakt prokázaný a to jak srovnávacím materiálem jazykovým, tak zejména i hojnými archaeologickými nálezy obilí, nářadí zemědělského, mlýnů a pod. Srv. hlavně práce a stati *Hoopse* Reallex. germ. Alt. I. 17 sl., Waldbäume 345, 499 sl., *Hirta* Idg. 251 sl., 254, 259, 263. *Braungarta* Globus LXXVII. 187 a Urheimat d. Landwirtschaft 6 sl., 51—53, *Zelenina* Coxa 12. Také *Schrader* dnes to uznává (Reallex. 7, 10, Sprachvergl. 204[3]). Ovšem, zdali měli už pluh a jak tento pluh vypadal, je otázka jiná, na niž nelze bez výhrady přisvědčiti. Primitivní druh, jakési rádlo lze přijmouti, ale více ne. Peisker vůbec jim pluh upírá (privátní sdělení), ale Braungart jej přijímá už pro dobu neolithickou (Urh. 7, 51, 53).

byl tento byt a jeho zemědělský ráz dlouho a namnoze dosud chybně pojímán. Vykládalo se o Slovanech, že byli už od pravěku výhradními zemědělci, kteří všude a především živobytí svého dobývali orbou, kteří racionálně obdělávali půdu, klidíce z ní vedle jiných plodin zejména obilniny na kaše a na chléb. Představa starého Slovana srostla téměř s představou klidného a usedlého rolníka[1] v protivě ke Germanu zvyklému na život volný, nevázaný.

Ale tento obraz pokojného zemědělského bytu, připoutaného odedávna na pevná sídla a jednu a tutéž opětovně vzdělávanou půdu, není správný. Předně nelze říci, že Slované všichni, na celém prostranství starého Slovanstva byli rolníci, neboť značná část jich vyrostla v lesích a zůstala v nich i později seděti. V slovanské pravlasti byla rozsáhlá území, kde se orbě nedařilo, ba kde jí vůbec býti nemohlo. Bylo to především bařinaté a hustými lesy kryté Polesí, uvnitř něhož jen místa nepatrná byla schopna lučení a orání a kde hlavním prostředkem výživy a hlavním zaměstnáním bylo a zůstalo vždy rybářství a trochu lovu.[2] Bylo třeba v XIX. století velkých a nesmírně nákladných meliorací, aby aspoň část půdy poleské obrácena byla v luka a úrodná pole.[3] A vedle vlastního Polesí byly i jiné rozsáhlé končiny, o kterých se přímo dovídáme, že tam Slované, a to ještě v IX. a X. stol., žili bez rolí, bez orby a beze sklizně obilnin. Sdělují nám to zprávy Ibn Rosteha, Kardíziho a anonymního perského geografa o východních Slovanech,[4] kteří žili v lesích střední Rusi a dosavadní podrobněji po-

[1] Je to obvyklá představa starších slavistů, mezi nimi i *P. J. Šafaříka* (SS I. 583), *Hanuše* (Wiss. sl. Mythus 371), *J. Jirečka* Sl. právo I., 74, *Palackého* (Děj. č. I. 43[4]), *Makuševa* Сказ. иностр. 118, *Chvolsona* Ибн Даста 125, *Běljajeva* Врем. общ. ист. др. р. XXII. 37, kterou z novějších sdílejí i *Samokvasov* Сѣв. земля 94, *Krek* Einl.[2] 110, 205—206, *Czermak* Dzieje Polski I. 164, *Rostafinski* Siedziby 12, 17, *Brückner* Enc. pol. IV. 2, 193 a také *Rhamm* Wohnung 198. Proti Šafaříkovi se ozval už *J. E. Vocel* Pravěk země české (Praha 1868) 264.

[2] *Rostafinski* Siedziby 20, 22, *Kyrle* MAW, 1918 144, *Rouba* Wisła IX. 735. Také *J. Peisker* ukázal dobře na tento význam Polesí, jenže se svými dalšími výhody, upíraje starým Slovanům vůbec znalost orby, zašel příliš daleko a to proto, že kolébku jejich vymezil příliš úzce. Omezil ji jen na bařiny poleské, kdežto zatím kolébka zabírala i úrodnější kraje kolkolem, kde byla místa výhodná pro rolnění (*Rostafinski* 12 sl., 16).

[3] Srv. ŽS. I. 38, pozn. 2.

[4] Ibn Rosteh: „země (Slovanů) jest rovná a lesnatá. V lesích oni i žijí. Nemají ani révy, ani rolí“ (*Harkavi* Сказ. 264, *Chvolson* Ибн Даста 28). Kardízí: „Země Slovanů je rozsáhlý kraj plný stromů, a oni bydlí většinou mezi

psané nálezy archaeologické souhlasí s tím aspoň potud, že ve střední Rusi, na př. v okolí Smolenska, ba i na Volyni, ukazují na malou míru orby proti chovu dobytka a hojnému lovu.[1] Na jihu, v severní stepi bylo zase rolničení zadržováno útoky nomadů. Rovněž na západě v lesnatých a jezernatých krajích východního Německa, na př. v Braniborsku a v Pomoří, byly ještě v X.—XI. století osady slovanské, které neměly buď žádných rolí, nebo jen v míře nepatrné,[2] a o Slovanech přistěhovalých na Balkán praví císař Leo, že „pracemi rolnickými neradi se zanášeli, oblibujíce si spíše volnější způsob života a bez práce.“[3] O Srbsku a Dalmacii máme pak ještě z XII. stol. zprávy, že tam rolničení proti chovu dobytka bylo nepatrné, což zase souvisí s tamějším hornatým rázem kraje.[4] Je tedy dosti jednotlivých negativních zpráv. Že však tyto zprávy nesmíme zase generalisovati a starým Slovanům vůbec upírati rolničení, uvidíme nejen z celé řady dokladů jazykových a archaeologických, nýbrž i z jiných positivních historických svědectví, která dále budou uvedena. Proto závěr musí vyzníti v tom smyslu, že tam, kde Slované žili na půdě lesem kryté nebo bařinaté, a kde orba byla obtížná, zůstávalo zemědělství dlouho v skrovných počátcích a ustupovalo zaměstnáním jiným, zejména lovu. To je první omezení, které musíme učiniti běžné představě o starém Slovanu-rolníku. Druhé týká se pak rázu a výše jeho orby, resp. otázky, pracoval-li racionálně a stále na půdě jedné a téže.

Vzhledem k tomu nutno říci, že Slované i tam, kde rolničili, nebyli dlouho tak pevně usedlí, jak se namnoze soudilo,[5] nýbrž

stromy. Nemají rév a osetých polí.“ (ed. *Bartold* 99, 123, *Marquart* Streifzüge 466). Perský geograf: „Oblast (Slovanů) je velká a je v ní mnoho celkových lesů. Obyvatelé žijí uprostřed lesů a nemají rolí, kromě prosa. Révy nemají . . .“ (ed. *Tumanskij* 121. Srv. otisk ve Věstníku sl. star. I. 14). Také Rosteh na jiném místě připomíná, že Slované sejí jen proso (*Harkavi* 265, *Chvolson* 31. Srv. Ž. S. I. 179.).

[1] Srv. nálezy u Gnězdova z IX.—X. stol. (*Sizov* Курган. смол. 115) nebo nálezy Melnikové z okolí Lucka na Volyni (Труды XI арх. с. Kijev I. 509). Železné srpy, kosy a vůbec zemědělské nástroje jsou v těchto nálezech řídké.

[2] Ibrâhîm (ed. *Westberg* 53) líčí kraj obodrický slovy: „celá země jsou lučiny, rákosí a bažiny.“ Dále srv. *Brückner* Sl. Ans. 19, pozn. 43.

[3] Leo Taktika XVIII. 104. Srv. orig. ŽS. I. 35.

[4] Podle zprávy Viléma Tyrského II. 17, XX. 4. Srv. *Jireček* Gesch. Serb. I. 148.

[5] Srv. na př. výrok Krekův (Einl.[2] 205, 206) namířený proti Rösslerovi, jenž Slovanům osedlost upíral (Üb. Zeitp. 7), nebo Rhammův („seßhaftes Volk“, Wohnbau 198).

měnili a střídali svá sídla a tedy i své role. Proti starému názoru o usedlosti vystoupil r. 1882 A. Meitzen s theorií, že Slované byli pastýřskými nomady (jen s vedlejším pomocným rolničením třídy chudší), podobně, jako prý to bylo u Germanů za doby Caesarovy a Tacitovy, o čemž se ještě dále zmíníme, a r. 1895 rozvedl tuto theorii šíře ve svém známém díle hlavním, kde k ní přišel ze zádruhy slovanské.[1] Po Meitzenovi působila v témž smyslu vydatně i Hildebrandova kniha „Recht und Sitte auf den versch. wirtsch. Kulturstufen", vydaná r. 1896, v níž autor rovněž dovozoval, že hospodářský vývoj u Germanů i u Slovanů procházel stejnými stupni, že oba národové byli v době Kristově polonomadi se sídly dočasnými, že jim byl hlavním zaměstnáním chov dobytka, s nimž v letě stoupali na vyšší stráně horské, a že pozemkového majetku ještě nebylo.[2] Po Hildebrandovi postavil se proti zemědělství slovanskému i J. Peisker se svými stoupenci[3] a s hle-

[1] Das Nomadenleben der Germanen und ihrer Nachbarn in Westeuropa. Verh. d. geogr. Tages in Halle 1882, 76. Srv. Volkshufe und Königshufe (Festgabe für G. Hans-n 1889 28). Siedelung und Agrarwesen d. Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven. II. 138 sl., 214 (1895). Podobné představy před ním měli však už Haxthausen, Huber. (Srv. dále cit. knihu P. Puntscharta 216).

[2] L. c. 95, 111, 131—134, 141, 185, 186 sl.

[3] Zur Sozialgeschichte Böhmens. Zs. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. V. 329 sl., 355, 368—370, (též samostatně r. 1897 ve Weimaru); Východisko Meitzenova líčení agrárních dějin germanských a slovanských ČČHist. IV. 1898 1 sl., 16; Die österr. Wirtschaftsgeschichte und ihr wichtigster Behelf die Katastralkarte (MAG. Wien 1897 Sitzb. 1); Der Ausgangspunkt von Meitzens Darstellung der germ. und slav. Agrargeschichte v časopisu Carinthia 1899, 130—144. Další pozdější práce viz dále na str. 24. Od Peiskera přejal toto učení především *P. Puntschart* Herzogeinsetzung und Huldigung in Kärnten. Leipz. 1899 214, 221, *Vl. Levec* Pettauer Studien III (MAG. Wien XXXV. 1905), *V. Šmidt* Bericht des Landes-Mus. in Laibach 1908; 43, *A. Szelągowski* Drogi z Polska na wschód (Krak 1909) 56—59, *O. Schrader* Sprachvergl Urgesch. 216³, z části i *K. Th. Inama-Sternegg* (MAG. Wien XXX. 60), *A. von Luschin* Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftgesch. II. 333, a u *Levce* Pettauer Stud. III. Vorbem., *Hildebrand* v novém vydání své knihy r. 1907, *H. Steinacker* (M Inst f. österr. Gesch XXVIII 326) a *R. F. Kaindl* (Jahresber. Gesch. Wien 29, II. 25). Proti němu vystoupil *Felix Rachfahl* v článku „Entstehung der Grundeigentums bei den Slawen" (Jahrbücher f. Nationalök. Stat. 74, 202 sl.) a sice i proti základnímu rozdílu županů a sedláků i proti výlučnému pastýřskému rázu prvních, a po něm hlavně *Alf. Dopsch* v knize „Die ältere Sozial- und Wirtschaftverfassung der Alpenslawen". Weimar 1909 (je to rozšířená přednáška z histor. sjezdu v Berlíně r. 1908). Jiné odpůrce viz ještě u *Dopsche* l. c. 12. Proti Dopschově knize vydal Peisker obranu pod týmž titulem (otisk z Vierteljahrschr. f. Sozial-

diska archaeologického i J. L. Píč.[1] — Tyto theorie, jakkoliv nejsou ve všem správné (srv. dále str. 18), znamenaly přece pokrok a v základní myšlence nebyly daleko skutečnosti. Neboť podle dokladů, které jsou nám nyní k disposici, je nesporné faktum, že Slované sice znali a pěstovali orbu odedávna, ale je také faktum, že ještě v době, kdy je historie zachycuje, — můžeme říci přibližně: ještě v I. tisíciletí po Kr. — pěstovali orbu jen jako jedno ze zaměstnání hospodářských na půdách střídaných. Nevěnovali mu ještě té péče a práce, kterou věnuje své roli dnešní sedlák slovanský, neboť nepracovali na roli jedné racionálně, pomocí racionálního mrvení, nýbrž vyhledávali k zasévání v krátkých lhůtách půdu novou; měnili své role, ba místy vůbec ještě měnili svá sídla. A za takových poměrů zemědělství nemohlo dostoupiti náležité výše.

O skutečném nomadisování Slovanů nemůže ovšem býti řeči. Pravý nomadismus vyžaduje jiné půdy, jiného millieu, než bylo to, na němž povstali a žili Slované[2] a spojeno je také s jinou formou hospodaření, totiž s pastýřstvím a chovem dobytka. Proto právem Tacitus Germany a Slovany oddělil od pravých nomadů-Sarmatů.[3] Slovanské měnění sídel bylo spojeno se zemědělstvím, ba bylo po dlouhou dobu přímo podmíněno zemědělstvím, — totiž hledáním nové, příhodnější, nevyužité půdy, která by jednoduchým, lehkým obděláním přinášela užitek. A potom, jak se podobá, neběželo u nich, aspoň pokud vědomosti naše sahají, o velké měnění sídel, o skutečné stěhování do kraju stále a stále nových, nýbrž jen o jakési lokální posunování se s místa na místo v obvodu určitého okrsku a možná jen kolem jednoho opevněného centrálního hradiště. Představuji si to asi tak: Praslovanská obec, usazená na vhodném místě, obdělala si příhodnou míru půdy žďářením na povrchu zmrvenou a na podzim výtěžek sklidila. V nastávajícím jaře buď nalezla vedle ní a poblíže svých příbytků ještě dosti další volné půdy k orbě a osevu schopné, kterou opět na

und Wirt.-Gesch. VII. Stuttg. 1909 326 sl.), k čemuž srv. odpověď Dopschovu „Nochmals die ältere Soz. und Wirtschaftsverfassung der Alpenslawen (tamže 581 sl.).

[1] *Píč* Star. III. 1. 324.

[2] Stepi uherské a jihoruské, poskytující jedině příhodné millieu pro vznik a vývoj nomadství, byly vždy většinou zaujaty asijskými kočovníky a Slované se na ně dostali jen mimochodem nebo z malé části a pozdě. Slované povstali v lesích, to bylo jejich prostředí a tam vznikly první formy jejich hospodaření.

[3] Tacitus G. 46.

povrchu obdělala, osela i poklidila. Tak, myslím, dálo se po dvě leta a snad i více let — a teprve, když tímto způsobem všechna půda v okolí osady byla zužitkována a když i pro stáda bylo zapotřebí ohlédnouti se po nových pastvinách, zdvihla se celá obec, opustila své lehce stavěné chýše, nebo je rozložila, naložila kostru a vůbec, co se dalo nésti a co stálo za přenesení, na vozy, na sáně nebo prostě na ramena a stěhovala se se vším kus cesty dále do kraje, až si našla nové místo volné a příhodné k usazení i k obdělání nové půdy.[1] A to se opakovalo tak dlouho, dokud vůbec nenastala potřeba pevně se usaditi na místě zvláště výhodném a dokud se lid podle cizích vzorů nenaučil z jedné a téže půdy se živiti racionálním mrvením a hlubším oráním. A to nastalo u Slovanů teprve před koncem doby pohanské a ještě ne na ráz, tak že musíme přijmouti delší dobu přechodnou, v níž se na jistých místech už pevně sedělo a hospodařilo, kdežto na jiných se obce stěhovaly a své role měnily. Ba byla místa, kde Slované ještě dlouho po pevném usazení dávali přednost lehkému žďáření nové půdy před obtížnou racionální úpravou jedné a téže role. J. Běljajev uvedl toho doklady z Rusi ještě ze XVI. století,[2] a Peisker ze Štýrska.[3]

Byl to tedy stav, jemuž podobný existoval dlouho i u sousedních Germanů, jak nám dosvědčují zprávy Caesarovy, Strabonovy, Tacitovy a patrně i u Getů.[4] Jak si při tom Germani

[1] Tak se často děje dosud u primitivních národů. I tam se často mění pole ročně, ale osada za 2–3 leta. Srv. *Lasch* Zs. f. Socialwiss. VII. 31 sl.

[2] *J. Běljajev* správně z toho soudil na stěhování s místa na místo a opouštění starých vsí. (Неск. словъ. 46.) O nestálosti srbských vsí za pozdního středověku srv. *Novaković* Село 137 sl.

[3] Zur Sozialgesch. B. 368.

[4] Hlavní zprávy o tom jsou: Caesar BG. IV. 1 (o Suevech): Sed privati ac separati agri apud eos nihil est: neque longius anno remanere uno in loco colendi causa licet. VI. 22: Agriculturae non student . . . neque quisquam agri modum certum aut fines habet proprios; sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum, qui una coierunt, quantum et quo loco visum est agri attribuunt atque anno post alio transire cogunt. Strabo. VII. I. 3 (o Suevech) κοινὸν δ' ἐστὶ πᾶσι τοῖς ταύτῃ τὸ περὶ τὰς μεταναστάσεις εὐμαρὲς διὰ τὴν λιτότητα τοῦ βίου καὶ διὰ τὸ μὴ γεωργεῖν μηδὲ θησαυρίζειν, ἀλλ' ἐν καλυβίοις οἰκεῖν ἐφήμερον ἔχουσι παρασκευήν. τροφὴ δ' ἀπὸ τῶν θρεμμάτων ἡ πλείστη, καθάπερ τοῖς Νομάσιν, ὥστ' ἐκείνους μιμούμενοι τὰ οἰκεῖα ταῖς ἁρμαμάξαις ἐπάραντες, ὅπῃ ἂν δόξῃ, τρέπονται μετὰ τῶν βοσκημάτων. Tacitus Germ. 26: Agri pro numero cultorum in vice occupantur, quos mox inter se secundum dignationem partiuntur. Arva per annos mutant et superest ager. Zde

v podrobnostech počínali, dává sice stále podnět k různým výkladům a sporům mezi germanisty, ale základ zůstává pro mne nesporný, totiž to, že se původně stěhovali se svými příbytky s místa na místo,[1] že měnili zemědělskou půdu a že na ní ročně rolničili tak, že nebyli jen pouhými stěhujícími se pastýři stád, jak se dříve soudilo.[2] A je zatím podružnou věcí, v jaké intensitě a ex-

už není zmínky o měnění sídel. Že měli role už v II. století, viděti i z toho, že vyslanci Cimbrů žádali od římského senátu „sedem et agros, in quibus considerent" (Liv. per. 65). Jiné doklady z I. stol. viz u *Hoopse* Reallex. germ. Alt. I. 22. Ke Getům srv. Hor. Carm. III. 24 (srv. *Schrader* Reallex. 15).

[1] Proti pouhému střídání rolí při pevné usedlosti svědčí rozhodně zpráva Caesarova a Strabonova o měnění míst (l. c. neque remanere uno in loco) a rovněž i zpráva o lehké stavbě příbytků (Strabo l. c., BG. VI. 22).

[2] Tak dříve soudili O. Hehn, O. Schrader, P. Bradke, A. Meitzen, F. Dahn, O. Gierke, W. Arnold, W. Sickel, K. Lamprecht, W. Wittich atd. Srv. historický přehled v novém díle *Alf. Dopsche* Wirtsch. und soziale Grundlagen der europ. Kulturentwickelung I. (Wien 1918) 38, 56. Proti tomu se ozval *R. Much* v stati „Waren die Germanen Wanderhirten? (Zs. f. d. Alt. XXXVI. 97) r. 1892 a potom hlavně *Hoops* Waldbäume 483 sl., 508 sl., Reallex. germ. Alt. I. 42 sl., *Hirt* Idg. 264, *Hildebrand* Recht 54 sl., 112, 127—132 a *F. Rachfahl* Jahrbücher f. Nationalökon. Stat. 1900, 161 sl., (atd. *Dopsch* 57). *Hoops* soudí, že tu nejde o výměnu rolí a každoroční žďáření nové půdy, nýbrž jen o t. zv. Feldgraswirtschaft, při níž se kus půdy, jednou obdělaný, ponechá na leta ležeti ladem, a nový kus zorá. Ačkoliv toto hospodářství bylo nevýhodné, rozhodovaly tu podle Hoopse v první řadě patrně vojenské zásady a ctnosti germanské, o nichž píše Caesar (VI. 22) a jimž usedlost byla nepříznivá. Za doby Tacitovy vidíme už pokrok k pevným sídlům a vůbec k stabilisování majetkových poměrů jednotlivcových. Ostatně Hoops poměry Caesarem líčené má za abnormální, podmíněné stálým stavem válečným. Také *Dr. W. Fleischmann* (Journ. f. Landwirtschaft. 1903 LI 51, 83, 99) zavrhuje úplné střídání a připouští jen omezené střídání v jiných okrscích. *Hildebrand* (Recht 100—112) soudí, že vzdělávali každý rok určitý vykázaný kus půdy, a po roce opět jiný, tak že se role i dědiny ročně měnily (94, 112, 127 sl.). *Fel. Rachfahl* (Zur Geschichte d. Grundeigentums l. c. 175, 192) připouští v dobách před Kristem každoroční měnění sídel a polí i pastvin, ale staví se při tom proti pojmu nomadisování, poněvadž neměnili sídel během roku. Žili od výtěžku stád (hlavně masa, mléka a sýra) a trochu té orby. S Fleischmannem souhlasí i *Behlen* Pflug 3. Na silné nomadisování spolu s neustálým střídáním rolí, které lesem zarůstaly (wilde Waldfeldwirtschaft), soudí ještě Th. Goltz a A. Bilimovič (*Goltz* Gesch. d. d. Landwirtschaft. Stuttg. 1902 I. 33, 41 sl., 54, *Bilimovič* [illegible] Kijev 1908 X 6). Naproti tomu *Dopsch* l. c. 59 sl. staví se po bok těm vykladatelům, kteří uznávají u Germanů pevné osídlení s orbou spojené odedávna, a stav líčený u Caesara pokládají jen za výjimečný, vzniklý u Suevů válečnými poměry, — výklad, jehož sdíleti nemohu. Fakta, jichž se dovolává, mají se jinak a válečný stav nebyl takové intensity, aby změny ty vysvětlil. Z archaeologů německých jistý stupeň polonomadismu připouští i *K. Schumacher* Festschr. d. röm. germ.

tensitě se to dálo v době Caesarově a v době Tacitově a za jakých okolností. Jistá míra osedlosti byla ovšem při tom už v době Kristově. Mámeť nespornou řadu svědectví, a to u samého Caesara a Tacita, že si stavěli i větší domy a města, a totéž dosvědčuje archaeologie.[1] V tu dobu tedy jen role střídali a jen na určitém menším okrsku. Při tom je přirozeno, že od doby Caesarovy pohyblivosti sídel ubývalo a že se tvořily stálejší okrsky. Kdy se dostavilo pevné, nezměnitelné osídlení (zajisté ovšem ne všude stejně) a s ním individuální majetek půdy, nevíme. Ze zprávy Tacitovy není ještě obrat zjevný, ale v době říše francké už zde bylo, jak různé okolnosti ukazují, v době karolinské ovšem tím bezpečněji.[2] V tu dobu seděly germanské obce už na jisto v pevných sídlech, v domech a dvorcích, které se již dále nestěhovaly. Kolem příbytku měly už půdu na stálo obdělanou, rozdělenou na tratě (Schlag-Gewann) a na každé trati každý svobodný člen obce měl svůj vyměřený díl. Role v každé trati byla zprvu obdělána, druhý rok pak ponechána bez orání a zasetí a pokračováno u sousední. Tak vznikla pomalu kolem obce půda na jednotlivé role rozdělená, kdežto půda opodál ležící, pokud obci náležela, byla na dále společným majetkem, buď pastviskem pro stáda nebo revírem honebním. Hospodářství trojpolní zavedeno bylo v době karolinské.[3]

Že něco podobného bylo zprvu i u Slovanů, soudím z těchto zpráv historických: 1. V I. stol. po Kr. ví Tacitus, že Venedi-Slované sice domy stavějí, ale při tom dí, že *se potulují* na celém velkém prostranství mezi Peuciny (t. j. horami Karpatskými) a Finny.[4] 2. Rovněž ještě Prokopios v VI. stol. praví o Slovanech, že bydlí v bidných chýších roztroušeni a *obyčejně proměňují místo svého bydliště.*[5] 3. S tím rovněž souhlasí i pozdější zpráva v Leo-

Centralmus. Mainz 1902, 15. Jinak k těmto otázkám srv. dnes přehled v díle Dopschově l. c.

[1] *Hoops* RealLex I. 42.

[2] *Rachfahl* Zur Gesch. d. Grundeigentums l. c. 193.

[3] *Rachfahl* l. c. 194. Někteří (Eichhorn, Landau, Much) soudili na hospodářství trojpolní už ze slov Tacitových „arva per annos mutant et superest ager“, ale Dopsch správně ukazuje, že toho z Tacita vyčísti nelze (Grundlagen I. 69). Slova ta ukazují pouze na hospodářství travní (Feldgraswirtschaft).

[4] Tacitus 9, 46: (Veneti) nam quidquid inter Peucinos Fennosque silvarum ac montium erigitur latrociniis pererrant.

[5] Prokopios III. 14: οἰκοῦσι δὲ ἐν καλύβαις οἰκτραῖς διεσκηνημένοι πολλῷ μὲν ἀπ' ἀλλήλων, ἀμείβοντες δὲ ὡς τὰ πολλὰ τὸν τῆς ἐνοικήσεως ἕκαστοι χῶρον. Srv. ŽS I. 26.

nových Taktikách, podle niž Slované, dříve než překročili Dunaj a vešli na Balkán, žili *ve stavu kočovném*, a další zpráva tamže, že pracemi rolnickými neradi se zabývají, milujíce spíše volný způsob života.[1] Ba ještě ze stol. X. zachoval náš Kristian ve svém spise pamět starců o tom, jak Čechové, dokud žili v pohanství, bez knížat a beze měst, bydlili v zemi, sem tam se potulujíce, — tedy totéž, co neodvisle na jihu pověděli nám Prokopios s Leonem pro VI. století.[2]

Této Kristianovy zprávy bych se ovšem samotné o sobě dovolávati nemohl, maje na mysli antikisující ráz jeho líčení, ale vedle druhých starších, neodvislých a věrohodných, nemohu ani ji zde zamlčeti.

To jsou tedy přímé historické zprávy o pohyblivém životu starých Slovanů. Nepřímo pak na pohyblivé hospodářství zdá se ukazovati ještě jedna zpráva v známé Tassilově zakládací listině z r. 777, v níž se daruje klášteru kremsmünsterskému 10 slovanských selských rodin s ustanovením: „*quos infra terminum manent, que coniuravit ille iopan, qui vocatur Physso.*"[3] Už VI. Levec dobře postřehl, měla-li dekanie zůstati nadále *infra terminum* županem přísahou potvrzeném, že nebylo tomu tak dříve.[4] Před tím patrně rodiny ty měly ještě pohyblivý způsob hospodaření.

V celku tedy nemáme o Slovanech tak podrobných zpráv, jako jsou u Tacita a Caesara o Germanech, ale je jich přece dosti a spolehlivých, abychom z nich mohli souditi, že se i Slované před počátkem doby historické nalézali v stavu pohyblivých sídel a pohyblivého hospodaření. Měnili svá sídla ještě v polovině I. tisíciletí a spolu s tím přirozeně omezovalo se obdělávání půdy na pouhou povrchní orbu se stálým střídáním rolí. Při tom však nechci popírati, že v tutéž dobu nastávala nebo místy už nastala

[1] Leon Takt. XVIII. 79: νομαδικῶς καὶ αὐτῶν τότε διαζώντων πρὶν ἢ περαιωθῆναι τὸν Ἴστρον. 106. δυσχερῶς ὑπείκοντες τοὺς ἄλλους τῆς γεωργίας πόνους, διὰ τὸ ἐλευθεριωτέραν μᾶλλον φιλεῖν κατὰ τὴν διαγωγὴν ποιεῖσθαι. Srv. ŽS. I 32, 35.

[2] *Pekař* 184: At vero Sclavi Boemie ipso sub Arctu opositi, cultibus idolatrie dediti velut equus infrenis sine lege, sine ullo principe vel rectore, vel urbe uti bruta animalia sparsim vagantes terram solam incolebant.

[3] *Schumi* Archiv f. Heimatskunde I. 4. *Kos* Gradivo I. 290.

[4] *Levec* Pettauer Stud. III (MAG. 1905, 83.)

proměna v osídlení pevné.[1] O tom, že by se to bylo dálo, jako u Germanů, z nařízení starešin, nemáme pro Slovany starého dokladu mimo dále uvedený pozdní ohlas z Polesí a také nevíme, jak velká byla oblast stěhovací. Ale je pravděpodobné, že nebyla neobmezená a že pro rod nebo obec obsahovala jen okrsek kolem centrálního hradiště a společného hřbitova, větší nebo menší podle povahy kraje, uvnitř něhož se obdělání půdy a spojené s tím sídlení dočasně měnilo.

Ovšem vedle toho jiné rody nedrželi se vždy takovýchto okrsků a šli prostě stále ku předu nebo vůbec celé rayony pomalu posunovali vpřed. *Takový byl základ slovanského stěhování.* A to trvalo tak dlouho, až se postup zastavil z několika příčin: když dále nemohl pro kraj hustě od jiných osídlený, když ustal tlak, jenž je nutil k pohybu, když je domácí vnitřní poměry donutily zůstati a omeziti se na určité území, nebo když je k tomu donutily rozkazy a moc lidu jiného a pod. Pak vznikly omezené pevné rayony a uvnitř nich pevná střediska — hradiště; kolem středisk rody sice ještě nějakou dobu měnily svá sídla a role, ale pomalu začaly vznikati dědiny pevné s ohraničenou a rozdělenou půdou, na níž se však ještě střídavě hospodařilo různými hospodáři. Aspoň vidíme, že v Polesí, kde se zachovalo tolik zbytků starobylých poměrů slovanských v kraji mezi Turijí, Pripetí a Styrem, starosta vsi vždy po třech letech rozděluje znovu ornou půdu mezi usedlíky obce, následkem čehož nikdo racionálně ji neobdělává, neboť ví, že v příštím tříletí ji obdrží jiný. Půda se hnojí, každý vzdělá jen tolik, co potřebuje pro rodinu, a často leží celé velké kusy ladem.[2]

Z uvedených dokladů soudím, že staří Slované až do počátků doby historické měli stav pohyblivého zemědělství, při němž se obírali vedle prací polních především lovem a chovem dobytka. Výrazu nomadisování, kočování nelze však o tom vůbec užíti, poněvadž v něm, i když je omezíme slůvkem *polo-*, vězí vždy určitý typ se stepí srostlý a jí podmíněný, čehož u Slovanů nebylo,

[1] Praví-li ve IV. stol. Ammianus Marcellinus (XVII. 13) o Sarmatech v Uhrách, že bydlili v pevných dědinách a prohlásil-li jsem z jiných důvodů Sarmaty tyto za Slovany uherské (SS. II. 138), není zpráva ta v nepřekonatelném odporu s thesí výše vyloženou, neboť v Uhrách na Dunaji nastal vlivem římským obrat k racionálnímu rolničení a k pevnému usazení nejdříve. Ještě větší obrat musí uznati, kdo tyto Sarmaty má za pravé, nomadské Íránce.

[2] *G. Kyrle* MAG. Wien 1908, 144.

aspoň ne při tom stavu, o němž jednáme. Slovanská kolébka, jak jsme viděli, nebyla na stepi, jen do ní trochu zabíhala a jádro Slovanů žilo odedávna mimo step, v prostředí zcela jiném, s nimž se srovnával celý ráz jejich hospodářského života. Jinak však dlužno znovu podotknouti a s důrazem, že hospodářský život Slovanů nebyl od počátku všude stejný a nevyvinoval se stejnými formami, poněvadž pravlast Slovanů nezabírala kraje jednotného, fysicky stejného, nýbrž kraje různé. Nelze zajisté hospodářsky ztotožňovati Braniborsko s Polesím, Rokytenská blata s Volyní a tyto západní a jižní končiny s územím lesem krytým a suchým středního Ruska. Na těchto různých oblastech, jež zapadaly v obvod pravlasti slovanské, musily se přirozeně vyvinouti různé formy hospodářské a v různé síle: na volyňské neb podolské stepi především chov dobytka a rolničení,[1] v Polesí lov lesní a rybaření, v lesnaté střední Rusi všechny tři formy vedle sebe, ale lovu nejvíce a rolničení jenom v trudných počátcích. Zde se slovanský lid vyvíjel odedávna jinak, než-li v stepi maloruské.

Kdy tento pohyblivý zemědělský stav u Slovanů přestal, možno odhadnouti jenom přibližně. V VI. až X. stol. vidíme, že už pevná sídla existují, ale že tu jsou ještě živé reminiscence na bývalý stav pohyblivosti (Prokopios, Leon, Kristian). Soudil bych proto, že tato přeměna spadá z největší části do doby kolem poloviny I. tisíciletí, a shledával bych příčinu její především v ukončení velkého stěhování slovanského a v přirozeně nastalém stabilisování sídel v novém, cizím území, které bylo už od jiných aspoň z části zaujato, takže volné půdy tolik nezbývalo. S tím souvisí současně vliv a příklad cizích osad s hospodářstvím racionálním, jež Slované během stěhování poznali jednak u svých sousedů, jednak u cizích kolonií, pozůstalých ve středu území Slovany nově okkupovaného. To byly zajisté hlavně kolonie a dvory *římské* na Balkáně, v Alpách,[2] v celém Podunají a na zá-

[1] Srv. Rostafiński Siedziby 12, 17 sl., 24. Na stepi půda bez velké námahy dává hojnost obilí a proto soudí Rostafiński, že tam Slované už od počátku byli rolníci na pevných sídlech. Tam nebylo třeba měniti půdu, ani ji střídavě ponechávati úhorem, nýbrž bylo možno stále osévati jeden a týž kus půdy (l. c. 17, 22). K věci srv. též *Meitzen* Siedelung I. 1 sl.

[2] V zakládací listině kláštera v Kremsmünsteru z r. 777 připomínají se u Slovanů pole (agri) a jich zoraváni, patrně na půdě stálé (Urkundenbuch des Landes ob d. Enns II. 3). Srv. k tomu *Dopsch* Ält. Soz. 117, jenž právem už zde soudí na pole permanentní. Za to bych nemohl podepsati výroku jeho: „Die Slaven haben jedenfalls schon bei ihrem Eintritt in die Alpenländer ganz

padní hranici zase osady a dvory *germanské*, které poznaly a adaptovaly si nové hospodářské vymoženosti římské dříve nežli Slované. Dále přestávala potřeba se stěhovati také tím, že následkem rozmnožení obcí a později i vytvářením majetku knížecího, jinde pak i následkem německé okkupace nastala potřeba rayony zemědělské a pastevní omeziti a i rozděliti. Nebylo pomalu možno jíti dále, poněvadž se počalo narážeti na rayon obce jiné. Při tom nepochybuji, že proměna bytu souvisí i s dalším zjevem, který se téměř současně objevuje u Slovanů, totiž se vznikem převeliké řady slovanských hradišť, jež utvořila pevný a stálý obranný systém celých žup a kmenů a jež ukazují ve vrstvách při stavbě uložených kulturu kladenou do VIII.—XI. stol., která však při našich dnes ještě nedokonalých vědomostech snadno mohla býti i o 1—2 století starší. Věc ta vedla mne už jednou k domněnce, že vznik těchto hradišť u západních Slovanů, kde je jich nejvíce, souvisel snad s velkými událostmi válečnými, které Slovany přiměly k budování obranných fortifikací ve velkém, a takovouto událostí mohly býti velmi dobře útoky Avarů z VI. až VII. století, na východě pak i útoky Pečeněgů, Polovců a Turků. Pak ovšem vybudování tolika hradišť mohlo býti také jednou z příčin, která připoutala rody a kmeny na určité okrsky v blízkosti opevnění, tedy jednou z příčin změny pohyblivých dědin v dědiny stálé, poblíže hradiště umístěné tak, aby se v případě nebezpečí obyvatelstvo rychle mohlo do něho uchýliti.

A konečně je ještě jeden nepřímý archaelogický doklad, který by také ukazoval, že pevné osídlení provedlo se po V.—VI. století. Velká slovanská pohřebiště známe totiž teprve z konce prvního tisíciletí po Kr. Kdyby se byli Slované, ať již v době Kristově, nebo teprve ve IV.—V. stol., hned pevně usadili v tom množství, v jakém podle historie zemi naplnili, vykazovala by archaeologie už dnes nejen jednotlivé slovanské hroby ze IV.—VI. stol., ale i velká pohřebiště. Těch však dosud není a teprve do IX.—X. stol. můžeme klásti první. To jest zajisté závažným, třebas jen nepřímým dokladem, že Slované na počátku historie neseděli

allgemein Ackerbau betrieben, und es waren damals bereits die Ackerfeste" — a druhou větu, k níž ještě dodává: „Es konnte auch gar nicht anders sein". Nevíme dobře, kdy Slované vstoupili do alpských zemí. Sám soudím, že to počalo mnohem dříve, než v době avarské. A pro tuto starou dobu, pro tyto počátky není zpráv o způsobu sídlení. Soudil bych však na základě zpráv výše uvedených, že se sotva usadili pevně a obdělávali jednu a tutéž roli.

ještě v pevných sídlech, že se ještě pohybovali a pohřbívali své mrtvé v jedné době tu, v druhé na jiném místě a že proto velká pohřebiště v této době ještě se neutvořila.[1]

Těmito asi popudy na jihu snad už koncem římského císařství, jinde však teprve od V.—VI. stol., od ukončení velkých slovanských výbojů a okkupací, počala se proměna pohyblivých sídel v pevná a tím zároveň i změna starého primitivního zemědělství v zemědělství racionální s obděláváním půdy jedné a téže, namnoze i za pomoci nového dokonalejšího nářadí.[2] Rozmohla se tedy orba u Slovanů teprve v této době, a Slované se stali teprve potom typickými rolníky, ač ještě ne všude stejně rychle a ve stejné míře. Už výše jsem předvedl historické a archaeologické doklady, ukazující, že ještě v době IX. až XI. století byly rozsáhlé končiny, ne-li docela většina území slovanského, které se k zemědělství, zejména k pěstění obilnin, nehodily, které bylo nutno teprve těžkou prací k tomu upraviti, a kde proto nadále zůstal chov dobytka a lov s rybařením a chovem včel hlavním slovanským zaměstnáním. Byly to lesnaté končiny středního a severního Ruska (pokud byly slovanské), části Polska a východní Germanie a zajisté i značné části Balkánského poloostrova a zemí alpských. Proto mohl ještě Leon napsati o Slovanech, že se rolnictvím neradi zabývají,[3] právě

[1] Jednotlivá velká žárová pohřebiště jsou známa v zemích západoslovanských sice už z doby římského císařství a z doby I. tisíciletí př. Kr., ale nám chybí dosud průkaz, že by byla slovanská a potom nezapomínejme, že se mohlo větší pohřebiště vytvořiti i při rayonním stěhování, tím způsobem, že se mrtví z různých míst sváželi na jeden tradiční hřbitov. Prof. Píč své doby sice vykládal, že Slované kočovali až do římské doby, protože *vůbec do té doby* u českých polí popelnicových, která měl za slovanská, sídlišť není. (*Píč*, Star. III 6, 324, Aforismen 24.) Soud takto konstruovaný není však správný nejen proto, že slovanskost těchto polí prokázána není (srv. mé SS I. 505, III. 244 a Pam. arch. 1914, 481), nýbrž i proto, že sídlišť z doby předřímské je dosti známo, a potom i proto, že z prázdného sídliště nelze usuzovati na krátkodobé osídlení, není-li to pečlivým rozborem nálezu zjištěno; a tento předpoklad dosud všude chybí. (Srv. můj článek v Pravěku VII 1 a VII 142.) Ostatně je zajímavo podotknouti, že si i v Rusku archaeologové všimli otázky, zdali staří Slované byli pevně usedlí, či zdali kočovali, tak A. Spicyn [illegible] VIII 1—2, 5) a Č. Chvojka ([illegible] 100). Ale ruská archaeologie odpovědi neposkytla.

[2] Že ovšem mohla býti místa, kde se pohyblivé hospodářství ještě déle udrželo, je možné; srv. poměry balkánské. Peisker na př. si představoval, že ve štýrských Alpách ještě ve XIV. stol. byly role slovanské v stálém pohybu a župani že ještě v XIII. století se nepromněnili v zemědělce. (Zur Sozialgesch. 135, 139.) Ale to vše by vyžadovalo zjištění.

[3] Srv. výše str. 17.

tak jako napsal Caesar o Germanech své „agriculturae non student“[1] a proto výše uvedení zpravodajové orientální mohli upírati roli Slovanům v IX. a X. stol.[2] Orba stála v tu dobu ještě velmi těžkou práci. Za to však, kde obtíže byly překonány, kde byly pokročilé vzory, a kde půda byla k orbě způsobilá nebo docela příznivá a úrodná, tam zemědělství rychle rozkvetlo. Jen tak mohl současně s právě uvedenými zprávami řeckými a arabskými napsati Ibráhím ibn Ja´kúb o západních Slovanech, že byli „především rolníci a že se orbou zabývali nejvíce ze všech severních národů,[3] jen tak později mohli psáti Gallus o Polsku, že bylo odedávna bohaté obilím,[4] Helmold o baltické Sclavanii, že byla bohatá obilím a pastvinami,[5] Herbord[6] a kníže Kazimír I. z r. 1170, že v Pomořanech byla „terra fertilissima frugum.“[7] Na jihu v X. stol. zase císař Konstantin dí o Chorvatech, že žijí ze zemědělství,[8] a současné vyvinuté zemědělství uherských Slovanů v X. století dosvědčuje celá řada slov přejatých ze slovanštiny od Maďarů.[9]

Slovem, na půdě příznivé bylo v X. století slovanské zemědělství v plném rozvoji. Z té doby můžeme si také již utvořiti

[1] Caesar BG. VI. 22.

[2] Srv. výše str. 10.

[3] Ed. *Westberg* 58, 59, 129, ed. *Rozen* 54. Westberg překládá: „Sie befleissigen sich des Ackerbaues und der Beschaffung ihres Unterhaltes und übertreffen darin alle Völker des Nordens . . . Sie säen in zwei Jahreszeiten im Sommer und Frühling und sammeln zwei Ernten ein. Und der grösste Teil ihrer Ernte besteht aus Hirse“.

[4] *Gallus* (*Bielowski* MP H I.) a podobně Długoš ed. *Przedz*. Hist. L 8, 56. Srv. citáty v ŽS. I. 162, 172 sl.

[5] Helmold I. 87 (terra spaciosa, fertilis frumento, commoda pascuorum ubertate, abundans pisce et carne et omnibus bonis).

[6] Herbord II. 1: Terra piscium et ferarum copiosam incolis praebet abundantiam, omnigenumque frumentorum et leguminum sive seminum fertilissima est. V II. 41 připomíná se abundantia mellis et tritici.

[7] Cod. Pomer. I. 70. Celý zápis zní: Ipsa enim terra et circa eam maritima loca sunt fertilissima frugum ac pecorum et piscium.

[8] De adm. imp. 30 (ἐκ τῆς ἐργασίας ζῶσι). Také v listině kláštera kremžského z r. 777 čteme o Slovanech: „Et illi homines tributarii (i. e. Sclavi) arare debent ad ipsam curtem similiter *quod antea fecerunt*“ (Urkundenbuch des Landes ob der Enns II. 3).

[9] *Miklosich*, Denkschr. Akad. Wien. XXI. 14. Srv. na př. maďarské názvy: iga, járom (jho, jarmo), gereblye (hrábě), lemes (lemeš), csoroszlya (čereslo), gerendély (grędelь), borona (brána), asztag (stoh), csép (cep), kaczor (kosor), kasza (kosa), szita (sito), rosta (řešeto), szuszek (súsek), széna (seno), lészka (lésa), szecska (sečka), jászol (jesle), ganaj (hnůj), barázda (brázda), ugar (úhor), puszta (pusta), parlag (prelog), láz (laz).

o celém jeho rázu, jeho technice a obyčejích obraz dosti podrobný, jak uvidíme v odstavci dále sledujícím. Tehdy ovšem, jelikož mezitím přestalo stěhování a střídání půdy, jednotlivé obce zaujímaly už stálý kus země, vhodný k hospodaření, měly trvalá, obranná hradiště, při nich trvalé příbytky a kolem každé obce půdu, pokud byla společnou prací proměněna v ornou, rozdělenou mezi právní členy obce, ponechávajíce pastviny, les a vody k společnému obecnímu užívání — tedy asi tak, jako to bylo před tím v Germanii. Každá rodina měla svůj dům a dvůr, svou roli na každé trati a právo na pasení i lov v obecním okresu, pokud nepřecházela do revírů obcí sousedních. Heslem bylo zajisté už tehdy to, co o něco později vypovídá Helmold o baltických Slovanech Jindřicha syna Gotšalkova, jenž se staral: „ut coleret vir agrum suum et exerceat laborem utilem et commodum.[1]

CHOV DOBYTKA.

Že při takovémto polním hospodářství starých Slovanů byl chov dobytka nejen vedlejším, druhým, ale přímo důležitým výživným zaměstnáním, je na biledni. Nesly to s sebou přirozeně dané životní podmínky a je to také hojně doloženo, jak doklady literárními, tak i jazykovými a archaelogickými, ovšem teprve z doby a z kultury, o jejíž slovanskosti nemůže býti pochyby. Různé kosti domácích zvířat byly častěji hlášeny při výkopech hrobů nebo sídlišť z druhé poloviny I. tisíciletí po Kr. a vylíčím dále podrobněji jejich obsah a ráz. I jazykové doklady vystoupí při detailním rozboru našich vědomostí a také historických dokladů speciálních bude celá řada, takže se nám objeví případnými nejen staré zprávy Maurikiovy o chovu všelikého dobytka u jižních Slovanů VI. století,[2] ale i pozdější tradice o pradávném chovu dobytka u Slovanů severních.[3]

Nemohu proto nikterak souhlasiti s posledním výkladem Jana Peiskera, podle něhož staří Slované dobytka nechovali, obírajíce se pouze střídavým rolničením pod vedením šlechtické kasty původu cizího, která jedině sama pro sebe přechovávala dobytek a užívala jeho produktů. Jan Peisker po delším uvažování dospěl k této představě jednak na základě Meitzenových a Hildebran-

[1] Helmold I. 34.

[2] Strat. XI. 5. Srv. ŽS. I. 28. Na to naráží patrně i Leon Takt. XVIII. 79, 106.

[3] Srv. o tom dále v podrobném líčení chovu dobytka.

dových theorií o polonomadismu starých Germanů a Slovanů,[1] jednak na základě rozlišení dvou tříd národních v starém Slovanstvě, pastýřské šlechty *(županů)* proti rolnickému lidu *(smurdům)*, a později i na základě novějších filologických dohadů o vlivech Turků a Tatarů na jazyk a kulturu slovanskou, z nichž mu vyrostla these o turkotatarském původu županů. Ba Peisker došel na konec i k tomu důsledku, že vlastní slovanský lid úpěl po drahná staletí v střídavé těžké porobě pánů, jednou germanských, po druhé asijských, kteří mu až do X. století po Kr. zabraňovali chov dobytka, nutíce jej jen k těžké práci rolnické, z níž brali ovšem užitek též pro sebe.[2]

Budu míti, jak dále v této kapitole, tak i na jiných místech příležitost ukázati, jak konkrétní doklady, o něž se Peisker především opírá, téměř šmahem jsou nesprávné. Zde chci zatím předem pověděti několik slov povšechných, pokud se týkají slovanského hospodářství.

Nechci Peiskerově theorii žup a županů upírati všechen reální podklad. Je tu něco, třebas ještě dnes nejasného, co nevylučuje jeho výkladu. Je tu nejasný pojem prvotní župy, která po mém soudu vskutku měla význam territoriální,[3] a také nechci pochybovati, že župané pozdější historie jsou zbytkem vrstvy šlechtické, vedle lidu prostého, zemědělskou prací zaujatého. Jejich postavení rozlišovaly ve Štýrsku ještě dávky v XIII. století.[4] Dále je tu překvapující shoda názvu *župan*, jakož i č. *pan* z původ-

[1] Srv. výše str. 12.

[2] Peisker k těmto theoriím dospěl vlivem prací Meitzenových a Hildebrandových o polonomadismu starých Germanů. Srv. o nich výše, kde uvedeny také už příslušné starší stati a knihy Peiskerovy. Později však od r. 1905 setkáváme se u Peiskera se zvláštní, jen jemu vlastní představou rozdílu županů a pracovního lidu, totiž s mongolismem vrstvy prvé, a rovněž s představou těžké poroby, jakožto příčiny, která zabraňovala lidu slovanskému chov dobytka a nutila jej k orbě. Srv. spis jeho „Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen“ (Stuttg. 1905) a dále předběžnou publikaci „Neue Grundlagen der slaw. Altertumskunde. Ein Vorbericht.“ (Stuttg. 1910) a stať „The expansion of the Slavs“ (Repr. from the Cambridge Medieval History. Vol. II. 1914). Polemiku vzniklou proti této druhé části jeho theorie uvedl jsem už v I. dílu ŽS. I. 163 sl. a na ni zde odkazuji. Pro tuto část svých výkladů našel J. Peisker horlivého podporovatele v předním ruském filologu *F. Koršovi* (О нѣкоторыхъ бытовыхъ словахъ заимств. древ. славянами изъ т. н. урало-алтайскихъ языковъ (Зап. р. геогр. общ. Этн. отд. XXXIV. 1909 537).

[3] Srv. zatím mé SS. 185.

[4] *Peisker* Zs. f. Soz. Gesch. V. 352 sl., 371. *Levec* Pett. Stud. III. 73. *Dopsch* Ältere Soc. 75 sl.

ního *hpan*, prasl. *gъpan*[1] s turkotatarskými slovy *kopan* (avarsko-bulh. κοπανός), kurd. *čopān* — řezník, event. i nper. *šubān* — pastýř, slovem asi od Turkmenů přejatým.[2]

To jsou všechno věci, přes něž nelze přejíti s lehkým odmítnutím a které Peiskerovu domněnku o cizím, turkotatarském původu vrstvy županské a o jejím odchylném rázu hospodářském do značné míry podpírají.

Ale co je v Peiskerově theorii nemožné a upřílišené, je tvrzení, že sami Slované dobytka až do I. tisíciletí po Kr. nechovali a že ho chovati nemohli, poněvadž jim toho nedovolili cizí páni, jednou páni germanští, po druhé právě vzpomenutí turkotatarští župané. Slovan, pokud jej můžeme sledovati do minulosti, vždy choval domácí dobytek, jak jsme právě viděli a dále ještě uvidíme, ba až do pevného usídlení byl jistě více lovcem a pastýřem, nežli rolníkem. Uvádí-li Peisker na podporu své theorie jedinou jen zprávu císaře Konstantina Porfyrogenneta, podle níž prý východní Slované ještě v X. století kupovali krávy, ovce i koně od Pečeněgů, „poněvadž se z tohoto dobytka nic v Rusi nerodí“,[3] a vykládá-li ji tak, jako by vskutku dokazovala nedostatek chovu domácích zvířat u Slovanů ruských,[4] nečiní tak právem, poněvadž to prostě nebylo pravda, jak vidno na př. ze současné zprávy Ibn Rosteha, Kardíziho, perského geografa a kijevského letopisce a z mnoha jiných konkrétních dokladů historických, filologických i archaeologických, které dále uvedeme.[5] Zpráva Konstantinova vůči tomu všemu může míti nanejvýše platnost relativní a lokální: na severu a v středu lesnatého Ruska nebylo tolik dobytka jako u nomadských Pečeněgů, kde velká stáda tvořila všechno bohatství národa, a proto je Rusové od nich kupovali.[6]

[1] *O. Hujer* Listy fil. XXXI. 104, Idg. F. XXIV. 70.

[2] Výklad Hübschmannův (fšu-pāna — ochránce dobytka) viz v Zs. d. d. morg. Ges. 49, 5[illegible]0.

[3] Konst. Porf. De adm. imp. 2: ἀγοράζοντες γὰρ (οἱ Ῥῶς) ἐξ αὐτῶν (Πατζινακιτῶν) βόας καὶ ἵππους καὶ πρόβατα ... ἐπεὶ μηδὲν τῶν προειρημένων ζώων ἐν τῇ Ῥωσίᾳ καταγίνεται. Srv. *Peisker* Beziehungen 4, 54, 105, 124, Grundlagen 6.

[4] *Peisker* Bezieh. 4, 5. Peisker zde tomuto dokladu přikládá nadobyčejnou váhu.

[5] Viz dále odstavec o chovu dobytka na Rusi.

[6] Nesmíme také zapomenouti, že Konstantin měl asi na mysli jen určitý omezený pojem Rusi *severní*, normanské, jak vidno z jeho užívání pojmu *Rus, ruskij* v ostatním textu. Jsou to poměry, které dosud trvají. Severu ruskému nestačí domácí produkce skotu a doplňuje ji z jihu. *Uspenskij* Рус. и Виз. 10, *Laskin* [illegible] Конст. Порф. 66. Totéž ostatně dosvědčil už Ibn Rosteh (*Harkavi* [illegible] 267).

Všeobecné platnosti pro ruské Slovany vůbec, neřku-li pro kulturní stav všech Slovanů, zpráva Konstantinova míti naprosto nemůže.

Že by pak Slovanům střídavě Germani a Turkotataři byli násilně zabraňovali v chovu dobytka, proto není ani v historii ani v archaeologii žádných dokladů a několik málo přijatých slov, které Peisker ve smyslu své theorie vykládá, neobstálo vůči filologické akribii J. Janka, A. Brücknera, J. Jagiće a jiných, kteří k nim blíže přihlédli,[1] a neobstoji rovněž proti summě filologických dokladů, které budu moci dále uvésti ve prospěch intensivního dobytčího chovu u starých Slovanů. Je sice jisto, že Turkotataři působili dosti na kulturu slovanskou, jistě více, než se dříve myslilo, a v tom leží velká zásluha Peiskera i některých jeho následovníků, na př. F. Korše, že na doklady toho buď nově ukázali nebo význam jejich náležitě vyzvedli, a nechci pochybovati, že se vliv tento vztahoval i na zjevy hospodářské.[2] Dále je možno, že se místy vytvořil dočasně i stav, jaký má Peisker na mysli, že totiž turkotatarští dobyvatelé, na př. avarští na západě, nebo pečeněžští na východě, nepřestavše býti nomady a pastevci stád, zabírali v zemi slovanské poddaným svým stáda pro sebe, pro svůj užitek a ponechávali jim jenom rolničení, nomadům od jakživa cizí. Ale co není možno přijmouti, — a to je právě to hlavní v theorii Peiskerově, — je generalisování a kontinuita tohoto stavu od dob předhistorických až do středověku, je ona dávná a trvalá poroba pod střídajícími se germanskými nebo asijskými pány[3] a je přesné rozvrstvení hospodářské v tom směru, že se pastýřstvím a chovem dobytka obírati měla jedině cizí pastýřská šlechta (županí) a těžkou orbou jedině porobení Slované (smurdi). To jsou věci nedoložené a nesprávné, jak z dalšího líčení a bohdá přesvědčivě vysvitne.

[1] Srv. ŽS. I. 163, 167 sl.

[2] Srv. na př. přejeti slov *bykъ*, *koza*, *volъ*, jsou-li Koršovy výklady (srv. dále) správné. Srv. též ŽS. I. 164 pozn. 1. Je také zajímavo, že slov. výraz *kočovati* je původu turkotatarského, džag. *köč*, tur. *göč* (migrare), jak pověděl už *Matzenauer* Listy fil. VIII. 191. Srv. *Jagić* Archiv sl. Phil. IX. 165, *Berneker* EW. I. 537.

[3] Srv. *Peisker* Ält. Bez. 5 sl., 54, 101, 122, Grundlagen 5, Expansion 422 sl., 429 sl. Zde bych podotkl, že *Peisker* zprvu r. 1896 došel jen k pravěké nadvládě germanské, kterou Germani měli nad pravlastí slovanskou. (Zur Soz. B. I. 87 sl.). Dokladem toho byla mu historie pluhu u Slovanů a přejetí germ. *kuning* do slov. jazyků. Představa, kterou měl o historii pluhu, byla nesprávná a Peisker později této argumentace se vzdal.

Slovem, u Slovanů pravděpodobně odedávna, najisto však v průběhu I. tisíciletí po Kr. existovaly mimo lov zemědělství i chov dobytka vedle sebe, a různá intensita každého zaměstnání závislá byla především na rázu territoria, na němž právě ten který lid žil.

II. ÚPRAVA ROLE.

Ve své původní kolébce, jež byla rozložena široko kolem rokytenských bařin, nalézali Slované vedle neprostupných hvozdů i dosti míst, kde se mohli věnovati zemědělství a zasévati semena do úrodné i lehce zpracovatelné půdy. Zasahovalať i stepní půda do Volyně a Podolí a byla místy tak živná, že nepotřebovala mrvy a nepotřebovala ležeti úhorem.[1] Ale mimo tyto volné, lesem nepokryté končiny byla půda k orbě nevhodná, a když se národ rozmnožil a rozešel, obsadil namnoze opět kraje s půdou od přírody nepřipravenou, kde všude musila nastoupiti k dosažení úrody práce mnohem nesnadnější.

Je dnes ještě nemožno nakresliti nebo popsati celý relief půdy, na niž se rozsadili Slované ve své nové rozlehlé vlasti, a vyznačiti při tom místo, které bylo k sídlení volné a které bylo pokryto lesy. Dosavadní předběžné práce dovolují pověděti něco bližšího jen o severozápadní části, o Čechách, Moravě, o zemích na Labi a Odře a při pobřeží baltickém,[2] ale o ostatním ohromném komplexu zemí Slovanstvem obydlených nelze říci nic. Víme jenom, že Polsko bylo namnoze jediný veliký, z části vodnatý,

[1] *Rostafinski* Siedziby 12, 17, 22. Dosud se na černozemi hnojí jen místy, kde je více vyčerpána. *Braungart* Urheimat 204, 210. Podle Petzholdta sahá černozem v Rusi na západě k 51°, na východě k 57° šířky, na jihozápadě k 47° a na východě k 54° (*Braungart* 211).

[2] Srv. *Lippert* Sozialgesch. Böhmens I. Wien 1895, *W. Friedrich* Die histor. Geographie Böhmens bis zum Beginne der d Kolonisation (Abh geogr. Ges. Wien IX. Bd 1912, 31). *J Eisner* Vývoj předhistor. osídlení země české ČČH XX (1914) 137, *Horák B.* K historické geografii Čech (Sborník zem. XVII. 1912), *Sedláček* v Ottově Slovníku VI. 253, *Černý Fr.* Příspěvky k histor. zeměpisu Moravy. Čas M. Mor 1917, 7. *O. Schluter* D. Siedelungswesen. Reallex g. Alt. I (1912) 408, *Knull* Hist. Geographie Deutschlands, Breslau 1903, *Partsch* Schlesien Bresl. 1896—1911, *Blume* Siedelungskunde d Magdeburger Börde (Mitth Ver. f. Erdk. Halle 1908), *E. Schmidt* Gesch. d. Deutschtums im Lande Polen. Bromberg 1904, Enl a *Rostafinski* Polska z czasow przedhist., Krak. 1886

les,[1] že totéž platí o střední a severní Rusi slovanské, že Uhry byly pokryty lesem mimo jižní Slovensko a maďarskou nížinu stepní a patrně také i slovanské země balkánské a alpské. Slovem víme, že Slované vyšedše z hlubokých lesů své pravlasti, ocitli se z valné části opět v lesích nebo před nimi a chtěli-li žíti v nich a dobývati si z půdy dostatečné a stálé výživy, musili na mnohých stranách s tímto lesem podstoupiti zápas a jej udolati. Bylo nutno měniti nejen řidčí porostliny, ale brzy i hluboké lesy v pole úrodu poskytující a to byla práce namáhavá a pomalá. Jen krok za krokem měnila se sterilní půda v plododárnou. Bylo třeba odstraňovati lesy a spalovati je. Živých nebylo lze páliti. Ale stromy uschnou, jakmile se kůra oloupá, a pak snadno shoří. Nebo se stromy a křoví nejdříve vysekají, oklestí, větve i kmeny rozloží, a když náležitě vyschly, zapálí. Po shoření se zbylý popel rovnoměrně rozhází, půda motykou a rýčem zpracuje a zarovná — a první role je k přijetí semene připravena. Tak si počínali při úpravě nových rolí ještě dlouho do dob historických v Litvě, Lotyších a v středním Rusku,[2] tak upravovali k orbě lesní stráně na Tatrách a štýrských Alpách ještě v XIX. stol.,[3] a podle R. Lasche je to způsob, který je u primitivních národů dosud velmi rozšířený a celkem všude stejný.[4]

Tento způsob mýcení lesů, zvaný *třebením*[5] nebo *korčením*,[6]

[1] *Rostafinski* Polska z czasów przedhist. Rocznik Akad. 1886. *Piekosiński* Ludność 93—95. *Bujak* Studya 195 sl.

[2] *Běljajev* (Нѣск. словъ Врем. общ. ист. древн. M. XXII. 46). Lotyši tak mýtí a pálí lesy dosud (*Šejn* Бѣлор. Сб. III-12).

[3] *Rostafiński* Siedziby 21; *Hlubek* Die Landwirtschaft des H. Steiermarks. 1846 § 31 (srv. *Peisker* Východisko 18. Zur soz. Gesch 353, *Dopsch* Ält. Soz. 98, *Levec* Pett. Stud. II. 113).

[4] *Lasch R.* Die Landwirtschaft der Naturvölker. Zeitschr. für Sozialwiss. VII. 1904. 31, 37

[5] Slovo *třebiti*, *tříbiti*, csl. *trěbiti* je všeslovanské (*Miklosich* EW. 354) a značí očišťování země vykopáním všech kořenů a kmenů (*Marinov* Градиво 129). Už v Povësti vrem. lět čteme k r. 1014 теребити путь (Let. lavr. 127⁴) a v Nikon Pandektech 36 трѣбити нивы. K etymologii srv. i *Meringer* JF. XVIII. 215.

[6] Od koř. *kъrč-* ve smyslu mýtiti. Srv. slovin. a srbch. *krčiti*, *krčevina*, č. *krč* (opálený pařez, *Gebauer* Stč. sl. II. 136), pol. *karcz*, *karczować*, *karczunk*, malor. корч (keř), викорчувати. r. корчить, корчевать, корчева, корчевина. *Miklosich* EW. 155 a *Berneker* EW. I. 655. Berneker uvádí i v češtině *krčiti* ve smyslu — roden. *Sreznëvskij* Мат. I. 1413 uvádí ke корчовье, корчовье jen doklad z listiny kníž. Svidrigaila z r. 1424. Staré srbské prameny však neznají dnes obvyklých slov крчити, крчевина a užívají jen требити, растребити и т. д. Srv. *Novaković* Село 168

na západě též *žďářením*,[1] byl u Slovanů odedávna znám a užíván, ale teprve od XI. století máme o něm doklady historické a vůbec není pochyby, že mýcení lesů ve velkém za účelem proměnění jich v úrodná pole nastoupilo po slovanské oblasti teprve od XI. století, především v XII. a XIII., popudem německých snah kolonisačních, jak toho snesli doklady Hoops, Ohnesorge, Leo, Levec, Dopsch a jiní.[2] Před tím to ovšem také musíme předpokládati, ale v míře mnohem menší,[3] neboť první slovanské osídlení hledělo se zajisté omeziti na otevřený úrodný kraj, který už dávno před tím různí praobyvatelé osidlovali a vzdělávali. Stará theorie Arnoldova o Germanii, pokryté pralesem a bařinami, v niž hned první osadníci musili žďáriti, není správná a nelze ji applikovati na osídlení slovanské.[4] Druhým hlavním dokladem této úpravy půdy je řada starých názvů osadních nebo vůbec topografických (jména vrchů a jednotlivých poloh), které se k ní vztahují, tak zejména názvy odvozené od kořene *žer-*, stupň. *žar-* a *žďár* (ze *zžár*), nebo *gor-* (Pohoř, Pohořelec, Pohořelá, Vyhořelá atd.), nebo od kořene *pel-*, stupň. *pal-*,[5] od koř. **terb*, *trěb*,[6] od koř. *žeg-* (Žihlica, Žihlava), dále ještě různé *Poruby*, *Porąby*, *Prěrąby*, *Polomy*, *Pasěky*, *Prosěky*, *Presěky*, *Osěky*, *Kluče*, *Klučeniny*, *Kučové*, *Kučoviny*, *Kopaniny*, *Mýta*, dále názvy odvozené od ad-

[1] Od kmene *žer-*, stupň. *žar-* (Miklosich EW. 409). *Miklosich* Sl. Ortsn. I. 84, II 262 (Denkschr. XXI, XXIII) vykládal č. *žďár* — gespaltenes Holz (srv. pol. zdiary, hornol. zdžary). Ale Gebauer správně ze *zžár* (Archiv sl. Phil. III. 76 a *Peisker* VI. 127).

[2] *Hoops* Waldbäume 135 sl., *Ohnesorge* Ausbr. 361, *Leo* Untersuch. Thüring. 19, 67 sl., 72 sl., *Levec* Pett Stud III. 167 sl.

[3] Srv. *Hoops* l. c 100, *Eisner* ČČH 1913. 144

[4] *Arnold W.* Ansiedelungen und Wanderungen d. d. Stämme 1871. 249. Srv. *Dopsch* Grundlagen 34, 54

[5] *Miklosich* Sl Ortsn (Denkschr. XXIII 208, 212, 217, 220, 222, 244). Velkou řadu německých pretvořených jmen sebral *A. Muka* ze zemí polabských (Szczątki 479, 517), vše z polab. žar, žarak, žarky atd. Dále srv *Dopsch* Ält. Soz. 115, *Friedrich* Hist. Geogr 24, *Černý* Pravěk III. 10, Čas Mat. Mor. 1917 28, 37. Na Valašsku dosud slovo *požár* označuje statek se dvorem (*Válek* Čas. M Vus. 1908, 117, *Bartoš* Dial sl.). Letopisec žďárského kláštera (Fontes II. 531) vykládá *žďár* — plantatio recens. Srv výše po n 1.

[6] K soupisu těchto jmen (srv č. Třebiště, Třebnice, Třebič, Třebešice, Třebsko, Třeboň a analogické tvary jihoslovanské) srv *Miklosich* Sl Ortsn. II. 248 (Denkschr. XXIII), *Muka* Szczątki 505, 516, *Fr Černý* Pravěk III. 9—10. Rozlišovati však správně názvy tohoto druhu od těch, jež jsou odvozeny z personálií, je velmi obtížné a leckdy nemožné

jektiva *světlь*[1] jsou vesměs názvy ve smyslu míst vzniklých z vykácených nebo vypálených lesů,[2] při čemž ovšem dnes ještě nemožno říci, jak jsou které z nich staré a speciálně pokud jednotlivě zasahují do konce doby pohanské a v první dobu osídlení. Srovnávajíce etymologický význam jednotlivých kořenů a názvů a obsah historických zpráv, chtěli sice někteří rozlišovati výlučně oba způsoby mýcení lesa: pálení ohněm a třebení bez pomoci ohně a určovati, kterému z obou dávali staří Slované přednost,[3] ale nezdá se mi, že by materiál, který máme po ruce, dovoloval vůbec takovéto otázky a takové rozlišování. Předně *třebení* ve smyslu vyčištění země od porostu a od kořenů[4] nevylučovalo předchozího pálení, tak jako *korčení*. Mimo to lze snad pro určité menší oblasti a pro určitou dobu hovořiti přesněji o rázu této práce, ač i tu povstávají spory, jak ukázala polemika Dopschova s Peiskerem[5] nebo Piekosińského s Rostafińským,[6] — ale výsledky z toho nelze abstrahovati a generalisovati pro celé Slovanstvo. Že žďáření poskytovalo větší výhodu tím, že půdu současně mrvilo, je na bíledni. Ale na druhé straně je jisto, že názvů, které by přímo ukazovaly na pálení, je v některých končinách poměrně málo.[7] Nejstarší doklad, který máme, v listině z r. 777 o kraji na řece Kremži: „Tradimus autem et terram quam illi Sclavi cultam fecerant sine consensu nostro infra qui vocatur forst ad Todicha et ad Sirnicha".[8] — nevyslovuje se určitěji o způsobu mýcení.

Zprvu Slované, pokud žili pohyblivě, upravovali si stále nové kusy půdy porostlé a event. i lesní. Osévali ji jednou, snad i dvakráte, ale potom, zanechavše ji ležeti ladem, obrátili se k poloze

[1] Srv. řadu názvů v končinách kdysi českých (*Fr. Stroh* 72. Bericht des Mus. Linz 100).

[2] *Miklosich* Sl. Ortsn I. 82, II 183, 219, 221, 223. *Bartoš* Dial. sl. s. v., *Friedrich* Hist. Geogr. Böhm. 24.

[3] *Janko* (Pravěk 57) z většího rozšíření jmen odvozených od koř. *třěb* soudí, že prosté kácení lesa bylo obvyklejší, ač jinak dopouští i sloučení obou způsobů. Peisker předpokládal skorem výlučně pálení.

[4] Srv. *Marinov* [illegible] 129.

[5] *Dopsch* Ält. Soz. 108, 115. Také *Balzer* obrátil se proti Peiskerovi a ukazoval na řadě dokladů, že se v XII.—XIII. stol. v Polsku lesy mýtily *(preseka)* a nespalovaly (Kwart. hist. XIII. 250).

[6] *Piekosinski* Ludność 93 sl.

[7] *Dopsch, Piekosiński, Balzer* l. c.

[8] Urkundenbuch von Kremsmünster Nr 1, *Kos* Gradivo I. 290.

nové a tu znovu obdělali.[1] Během doby však a vlivem zkušeností svých i odjinud přejatých poznali veliké výhody, které poskytuje racionální obdělání jedné a téže půdy poblíže domu a celého hospodářství, a to je přivedlo k tomu, že sice i na dále nové kusy půdy žďářili a třebili, ale že je zároveň udržovali jako role stálé, které si odpočívaly jen v krátkodobých přestávkách. Kdy se ujalo u Slovanů t. zv. *trojpolní (trojhurové) hospodaření*, při němž na jedné a téže roli seje se po zorání jeden rok ozim (pšenice, žito), v druhém po ozimu jařina (oves, ječmen), načež v třetím roce půda odpočívá úhorem, nevíme. Ale v X. století existovalo už v zemi české podle přímého svědectví Ibráhíma ibn Ja'kúba[2] a je proto pravděpodobno, že zde bylo už před tím, aspoň od té doby, co se vůbec začalo intensivně na jedné roli hospodařit, při čemž bych nechtěl popírati ani vlivu cizího. Na velké stáří ukazují už oba výrazy *ozimъ* a *jarъ*, *jarina*, *jarica*, které jsou všeslovanské a staré.[3] Kdy se to však rozšířilo i po jiných východních a jižních končinách Slovanstva, nemohu zatím rozhodnouti. Na jisto je nesprávné, míní-li Běljajev, že se na Rusi nezjevilo před XV. stoletím,[4] neboť se tam ozim a jař připomínají už v zápisech XII. století.[5] U Srbů máme sice doklady teprve

[1] Že by byli Slované, přišedše do Alp, hospodařili zprvu na výšinách a horských stráních, opomíjejíce údolí, je míněni V. Kämmela (Anfänge 151), pak J. Peiskera (Východisko 21) a Vl. Levce (Pett. Stud. III. 68, 74), které v tomto vyhrazeném smyslu není náležitě doloženo ani pro země alpské a závislé je příliš na Peiskerově theorii o pastýřském nomadismu županů. Má také proti sobě dosti hojnou starou nomenklaturu v nížinách velkých řek. (*Dopsch* Ä. t. Soz. 54 sl., 62). Pro jiné země nemá to pak vůbec platnosti. Srv. *Bulzer* Kw. hist. XIII. 249 sl.

[2] Ibráhím VI. 3 (ed. *Westberg* 59): „sejí v letě a na jaře a berou dvojí sklizeň. Největší díl jejich sklizně sestává z prosa.“ Také Kosmas připomíná *segetes vernales et autumnales* několikráte, hlavně při zmínce o úrodě r. 1123—1125 (III., 52, 57, 61). Srv. i kanovníka Pražského k r. 1250. V Slezsku jsou doklady od XIII. stol. *Stengel* Gesch. Schles. I. 301. K českým z XIII. stol. srv. *Jasinskij* [illegible] 41—42, k slovinským z XIII. stol. srv. *Peisker* Zs. f. Sozialgesch. V. 3?2.

[3] slovin. *jar*, *jarina*, *jarica*, srb. [illegible], č. *jařina*, stč. *jěř*, sloven. *jarina*, p. *jarzyna*, luž. *jarica*, *jěrica*, r. [illegible], slovin. *ozim*, *ozimina*, b. [illegible], srbch. [illegible], č. *ozim*, *ozimina*, pol. *ozimina*, r. [illegible]. *Miklosich* EW. 100, 403, *Berneker* EW. I. 446, *Budilović* [illegible] II. 25. V češtině jsou doklady pro *jěř* teprve od XIV. stol. (*Gebauer* Stč. sl. I. 632) a také pro *ozim* (Veles. slov.)

[4] *Běljajev* l. c. 45.

[5] V Novgorodském letopisu I. k r. 6635 (1126: [illegible]), slovo [illegible] v Novg. let. I. k r. 6669 (1161: [illegible]

po XIII. stol. — озимъ i ярь, ярина v svatostefanském chrysobulu baňského kláštera ze XIV. stol. a jiných současných pramenech,[1] — ale slovo озимица, озимый, озимьчный shledáváme už v překladech biblických.[2] Také ze slovanských Alp, kde ovšem působila v tu dobu německá kolonisace na větší intensitu v hospodaření, máme doklady o dvojí setbě už z X. století.[3] Název *úhor*, *ugorъ* od *gorěti*[4] značil původně roli, na které bylo zbylé vysoké strniště spáleno, — že strniska byla vysoká, uvidíme dále — načež ponechána ladem. Slovo je domácí, je dále všeslovanské[5] a zajisté, uvážíme-li všechny tyto okolnosti, i velmi staré. S jiného zase hlediska zvali staří Čechové pole delší dobu ladem ponechané — *úlehla*,[6] nebo, jak se zdá, i *příloh*.[7]

Tím je, myslím, existence trojpolního hospodářství u Slovanů zaručena při nejmenším pro dobu karolinskou jako v sousedním Německu, kde se ostatně posunuje dnes rovněž do doby mnohem starší.[8] Římané je praktikovali dávno.[9]

Pro zemi vytřibenou a k orbě připravenou měli Slované už v starých dobách několik speciálních terminů, což zajisté svědčí o pozornosti, s jakou se této zemědělské přípravě věnovali. Nejvíce jich asi vzniklo od slova *trěbiti*, jak ukazuje výše vzpomenutá

пригорѣ все жито а на осень убн всю ярь морозъ. V Pskovské soudní gramotě z r. 1397–1467 připomíná se pšenice jarní i ozimní (*Srezněvskij* Мат. II. 635, III. 1664).

[1] *Novaković* Зак. спом. 625 XLIII. a 698 CLXIX. Srv. i *Jireček* Mittelalt. Serbien II. 40.

[2] Srv. *Srezněvskij* l. c.

[3] Srv. dodatky u *Dopsche* Ält. Soz. 118 (k r. 925, 995—1005). Srv. i *Levec* Pett. Stud. III. 190.

[4] *Miklosich* EW. 72.

[5] Srv č. *úhor*, luž. *wuhor*, pol. *ugor*, b. угаръ, srb. угар, slovin. *úgar*, maď. *ugar*, malor. вигар, угор. *Miklosich* l. c. *Berneker* EW. 334, *Budilovič* (a II. 24. U Sreznĕvského není.

[6] K rozšíření slova srv. *Jungmann* Sl. I. 36. Doloženo je už u Dalimila (*ulehl*) ed. *Mourek* 11. Úlehlou zove se dnes na mor. Slovensku pole ladem ležící a neorané, kdežto úhor se hned po sklizni podvrhne a pak během roku několikrát zorá.

[7] Na Slovensku *preloh*, na východní Moravě slyšíme v horách *přĭloh*, *priloh* (*Bartoš* Dial. sl. s. v., Národ. soupis I. 285), v Čechách *příloha*, *příloh* zaznamenal Jungmann s. v. K tomu srv. srb. пролог (*Rovinskij* Черн.II. 578), rus. перелогъ (*Dal*.).

[8] Srv *Hoops* Reallex g. Alt. I. 24—25, *Schlüter* ibid. I. 435, *Heyne* D. Alt II. 11, 14, 47, *Much* Zs. f. d. Alt XXXVI. 114 a *Hanssen* Zur Gesch. der Feldsysteme in Deutschland Zs f. Staatswiss. 1865 (Agrarhist. Abh. I. 1880 123). *Dopsch* Grundlagen 76, 247, 389.

[9] *Magerstedt* Bilder V. 220, *Dopsch* l. c.

bohatá nomenklatura a několik zachovalých appellativ: str. притеребь, потеребь, теребь v dokladech od XIV. století po dnes,[1] dále polab. *trěbelь*, *trěbina*, *trěbeništе*, pol. *trzebież*, *trzebisko*, srb. требежина. Také *pasěka*, *korčevina*, *klučovina*, *kučovina*, *kopanica*, *kopanina* a p. jsou apellativa stará.[2] Vedle nich se však vyskytuje odedávna ještě jedno slovo všeslovanské původu nejasného, totiž *łaz* ve smyslu louky nebo role, nově vzniklé z vypáleného, vymýceného lesa.[3] Doloženo je máme už ze XII.—XIV. stol. u západních i jižních Slovanů.[4] Jinak se země od porostu očištěná,

[1] Dal' Слов. s. v., *Budilovič* Слав. II. 20, *Sreznevskij* Мат. III. 1290, 1478. *Muka* Szczątki 505—506, Vuk Karadžić Lex. s. v.

[2] Slovo *kopanina* v tomto smyslu známo je nejen na jihových. Moravě, v Slezsku (Cod. dipl. sil. IV. 65), ale i v lubelské gubernii (*Kolberg* Lud. I 88). V srbochorv. slyšíme *kopanica*, v luž. *kopance*. Název [illegible] v Messenii ukazuje docela na dobu, v níž přišli do Řecka Slované (*Miklosich* Denkschr. XXIII. 183). Staré české doklady ze XIV. stol. viz u Vacka Agr. Arch. V. 169. Slovo *preseka* v polských listinách XIII. stol. značí povinnost mýtiti cesty v lesích. (*Widajewicz* Powołowe-poradlne 15, 16) Srv též *Bujak* Studya 221. Také *kujawy* značí podle Nehringa vymýcený kraj (*Wojciechowski* Chrobacya 11).

[3] Doloženo v nové češtině (*laz*, na Moravě a v Slezsku), v slovenštině *láz*, *łaz*, ve smyslu louky nebo pole při lese, v ruštině лядина, лядь, mýtina lesní, v srbch. a slovin. *laz*, лазина, v tomže smyslu, v pol. łaz — role žďářením vzniklé. Ze slovanštiny přešlo i do rum. *laz*, maď. *laz*, *lazu* a albanštiny *los-zi*. *Miklosich* EW. 161, Slav. Elem. im Mag. 38 (Denkschr. XXI.), *Berneker* EW. I. 696, *Budilovič* Сл. I. 104. Miklosich se klonil pro cizí původ (Denkschr. XXI. 82), Berneker sestavuje spíše se sl. лазити, lézti. Jinak k záhadné etymologii tohoto slova srv. i mínění Jokla a Charpentiera v Arch. sl. Phil. XXVIII. 2, XXIX. 5. 15, XXXVII. 53. — Od slova *laz* je vytvořeno také mnoho topograf. názvů. Srv. *Friedrich* Hist. Geogr. 24, *Miklosich* Denkschr. XXIII. 19 , *Dopsch* Ält. Soz. 116, *Muka* Szczątki 549. Jen v Štýrsku jich Dopsch počítá na 40.

[4] Nejstarší doklad na severu znám z listiny Kazimíra pomořanského pro klášter dargunský z r. 1232 (Mekl. Urk. I. 402 č. 398), v níž čteme *Sywanof laz* a *Wodrowi laz*. — V češtině doložen nejdříve veršem Dalimilovým: (Čechové) prvé léto laz vzkopachu a druhé léto rádlem zorachu (Dal. C. 2 ed. *Mourek*[2] 6), z čehož je patrno, že to už tehdy byl všem srozumitelný termín starý, a dále urbářem Rožmberským ze XIV. stol. 113: agri qui vocantur lazowe. Srv. *Gebauer* Stč. sl. I. 210 (tam i doklady ze slovníku XIV. stol.) a *Vacek* Agr. Arch. V. 168. — Na jihu čteme v listině biskupa frisinského z r. 1181, mansos [illegible] [illegible] (za stsl. [illegible]) propter novi[illegible] gerît appellatos cum adtinenti[illegible] suva (*Zahn* Cod. dipl. austr. fris. č. 117 a 118, *Miklosich* Denkschr. XXIII. 192). Láznik dosud na moravských Karpatech ten, kdo má chalupu na lázu (*Bartoš* Dial. sl. 178). K pol. *łazak* srv. *Jireček* Prove 146, *łazęka*, srv. *Bujak* Studya 221. V staré srbštině ve smyslu ager novalis uvádí Daničić ([illegible] II. 3) doklady ze XIV. stol. v listině Štěpána Uroše III (Mon. serb. 8 , 92, 94), a *Novaković* (Село 164, 169) další z listiny Uroše I. (XIII. stol.)

ale zatím před zoráním sama sobě ponechaná, tudíž slehlá — zvala též *cělina*, *cělizna*.[1] Konečně také slovo *lada*, stsl. *lędo* a *lędina*, označovalo zemi k orbě ještě nepřipravenou. Je to opět termin všeslovanský, a poněvadž má mimo to i příbuzné ohlasy v jiných řečech indoevropských,[2] zajisté i prastarý.[3] Naproti tomu půda nově oraná slula *novina*[4] a půda vůbec obdělaná po celé Slovanštině *oranica*, *orьnica*, *oranina* nebo *role*, stsl. *rolja*, *rьlьja* — od slovesa orati,[5] kdežto druhý všeslovanský termin *pole*, stsl.

[1] Název *cělina* dokládá Budilovič (Сл. II. 20) ze všech slov. zemí: csl. *cělizna*, r. цѣлина, b. целинъ, целина, srbch. цјелина, cjelica, sloven. *celina*, č. *celina* (na Moravě, *Bartoš* Dial. I. 305), luž. *cylina*, pol. *calizna*. Село цѣлинне. Chrys. Duš. 43. *Miklosich* Denkschr XXIII, 152. U Sreznĕvského Mat. III. 1449 čteme doklad z Pčely publ. biblioteky I. 51: Земля руками ратайскими до по не дѣлана то яко цѣлина есть.

[2] Staré slov. *lędo*, *lędina* přešlo v str. лядина, velkor. ляда, bel. лядина, лядо — pole od porostu očištěné, b. ледà, ледина — horská louka, srbch. a slovin. *ledina*, — novina, pole nezorané, č. *lado*, později *lada*, luž. *lado*, *lědo*, pol. *lada*, polab. *lādii* — země. (*Berneker* EW. I. 705, *Miklosich* EW. 164, *Budilovič* Слав. II. 20). Odtud, jak známo, vysvětlují mnozí i název Ljachové, Lechové. Pokud se týče původu slova *lędo*, jenž zůstává nejasný, lze je srovnati s několika patrně příbuznými výrazy indoevropskými, tak šv. *linda* — Brachfeld, got. angls. sthn. *land*, ir. *land*, *lan*, bret. *lann*, z čehož i fr. *lande* — pustina. To přimělo Šachmatova (Archiv sl. Phil. XXXIII. 90) vykládati sl. *lędo* za převzaté kelt. *landà*, což však zamítl i *Berneker* l. c., i *Vasmer* (Roczn. sł. VI. 191). Srv. i *Hirt* Sdg. 644 a *Kluge* EW. s. v. land.

[3] V ruštině je slovo лядина doloženo už od XIII. stol (*Sreznĕvskij* Mat. II 99), k čemuž srv. ještě Slovo sv. Şerapiona ze XIII. stol. (*Buslajev* Ист. Хр. 496), pak Poslání metrop. Klimenta k presb. Thomě ed. *Loparev* 14 (ЛѦДА) atd. České *lado*, pl. *lada* dokládá slovník Gebauerův (I. 199) ve významu terra inculta teprve z XV. a XVI. stol. Na jihu máme snad lędinu doloženou už z doby příchodu Slovanů do Řecka v lak. názvu [illegible] (*Miklosich* Denkschr. XXIII. 195).

[4] Název *novina* v tomto smyslu existuje v ruštině (новина, новь, *Dalь* s. v.), na Balkáně u Srbů (*Rovinskij* Черногорія II. 1, 574), v laštině na Moravě (*novina*, *novisko* Bartoš Dial. I. 305), v češtině (*Jungmann* s. v.) a po celé Polsce *nowina*, *nowizna* (*Kolberg* Lud. I. 88, *Miklosich* Denkschr. XXIII. 205). Lat. *novale* za č. novinu nalézáme v urbářích XIV. stol. (*Vacek* Agr. Arch. V. 169).

[5] Csl. *rolija*, *ralija*, z prasl. *orlija*, srb. slovin. рал, *ral*, č. role, dial. *rol'a*, p. *rola*, polab. *rül'a*, luž. *rol'a*, r. роля, ролья — пашня, vedle oblastného рали a орали *Sreznĕvskij* Mat. III. 164, *Budilovič*, Слав. II. 23, *Miklosich* EW. 225. Tvž. Sl. Ortsnamen II. (Denkschr. XXIII. 209) připojuje sem i tvary *orava*, *oravica*. Роля, ролья shledáváme už v překladech Písma (роля жатвена Lev. XXVI. 5), v Letopise k r. 1103 (Lavr.[3] 267 a v Ipat. k r. 1111) atd. Srv. *Sreznĕvskij* l. c. Staré ралиина je u Kyrilla Turovského Pismo Vasil. pečer. 352 (*Sreznĕvskij* III. 65). Forma ралие, ралья v Žití Eutychiově 32., Min. čet. apr. 116 a v Žití Jana Zlat. podle ruk. XV. stol. (l. c.).

polje, ačkoliv je také velmi starý, značil původně prostou rovinu a teprve později přešel ve smysl roviny zorané a oseté.[1] Jiný všeslovanský a rovněž starý výraz pro obdělanou půdu je *niva*[2] a není mi možno dosud rozhodnouti, vězel-li v něm význam specialisovaný a jaký. Za to není v slovanštině doložen střídný tvar za prastarý indoevropský výraz **agros*: lat. *ager*, ř. ἀγρός, stin. *ájras*, prag. **akraz*, got. *akrs*, sthn. *ackar*, ags. *aecer*, stn. *akr*.[3]

Práce spojená s mýcením lesa byla, jak již podotčeno, sama sebou obtížná, ale hlavní těžká práce nastala teprve po skácení a spálení porostu s odstraňováním zbylých kořenů a pařezů, zejména dokud se to dálo — a tak bylo dlouho, až do počátku doby historické — pomocí dřevěných, ostře zašpičatělých nástroju, především motyk, trnokopů a rýčů.[4] Že dřevěné nástroje existovaly

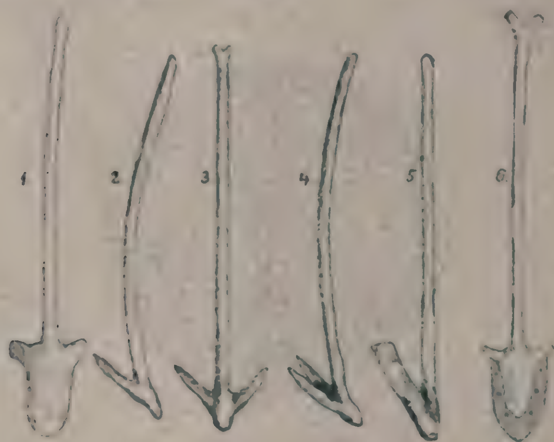
[1] Miklosich EW. 255. K původnímu významu ukazuji též stará kmenová jména Poljanů na Rusi, v Polsku a na Balkáně. (*Miklosich* Denkschr. XXIII. 218.)

[2] Všeslov. *niva* má význam pole obdělaného ve všech slovnících slovanských. (Srv. též *Miklosich* EW. 216, Denkschr. XXIII. 205. *Budilovič* [illegible] II. 23.) V tom smyslu též v Letopisu k r. 946 o Drevljanech: [illegible] (Let. lavr.[2] 57), v Besedách pap. Grigorija z X.–XI stol. (*Sobolevskij* Mat. 68) a u Kozmy presbytera bulh. z X.—XI. stol. [illegible] Arkiv za povj. jug. IV. 71). Další staroruské doklady: Ostrom. evang. Luk. XII. 16, Jurj. ev. Mat. XIII. 38, Min. Putj XI. st. 79 [illegible], Pand. Ant. XI. st. [illegible], Zlatostr. 1200 r. ([illegible]), Žití Nifont. XIII. st. 73 [illegible] atd. *Sreznĕvskij* Mat. II. 445. České niva = locus arva, novalis ager v Mat. Verb. je glossa nepravá (*Patera-Sreznĕvskij* 60) a doloženo je v češtině teprve v listinách z r. 1311, 1390, 1401 atd. (agri vulgariter nywa dicti). Srv. *Vacek* Agr. Arch. V. 169. Slovo *niva* občas má ještě v Rusku význam lesního podseku (Srv. *Zelenin* Coxa 115 a pro Polsko i *Bujak* Studya 351), jinak však význam pole ([illegible]). Pokud se etymologie týče srovnává Hirt slovo *niva* s ř. [illegible] — Brackland (Idg. 644).

[3] Srv. *Hirt* Idg. 644, *Hoops* Reallex. g. Alt. I. 24.

[4] Slovo *rýč*, *rýl* nebo jiné podobné jeho tvary (rivec, rilec, rylo, ryj), utvořené od kořene *ry-*, *rýti*, stsl. *ryti*, je rozšířeno po celém Slovanstvu (*Miklosich* EW. 285). Slovo *motyka* je také všeslovanské: slovin. b. srb. мотика, č. p. *motyka*, luž. *motyka*, *motyja*, r. [illegible] i lit. *matikas* (*Miklosich* EW. 203) a rovněž slovo *lopata* (*Miklosich* 174, *Budilovič* [illegible] II. 29). Doklady jsou už v nejstarších památkách: motyka vyskytuje se v Letopise při r. 1074 (Lavr.[2] 191), v Zlatostruji 45, v Pateriku Peč. Novg. 34, v Kod. Mar. 7, 204, atd. (*Sreznĕvskij* Mat. II. 178), lopata v Ostrom. ev. Luk. III. 17, u Grigorija Naz. 13, Jana Exarcha v Šestodnevu (*Kalajdovič* 159 [illegible]). Srv. *Sreznĕvskij* II. 47. [illegible] a [illegible] je v Pateriku Sin. XI. st. 114, u Jana Exarcha v Šestodněvu 258, v Kod. Supras. 160 [illegible] atd. Srv. *Sreznĕvskij* III. 211. Starý ruský nástroj ke kopání slul [illegible] od [illegible] a doložen je v Letopise při r. 1091 [illegible]

u Slovanů dlouho ještě do doby historické, ukazuje jednak poměrný nedostatek železných motyk a rýčů v nálezech IX. až XI. století, jednak i to, že se dosud udržely v končinách, které zůstaly kultuře vzdálenější. Tak se na př. setkáváme na některých místech ruského Polesí[1] s nástroji zcela dřevěnými, zhotovenými ze dřeva dubového nebo habrového, především motykami (мотыка) a rýči (заступъ, рыдлы), jež se formou rovnají starým předhistorickým (obr. 1). Jinak byly železné nástroje patrně v celé střední Evropě tehdy stejné, napodobujíce starší formy římské.[2]

Obr. 1. Poleské dřevěné motyky a rýče podle A. Seržputovského.

Rýče, pokud nebyly ještě cele dřevěné, mívaly (a tak už v římské době) aspoň kované ostří, které se na dřevěné lopaty připevnilo hřebíky (srv. obr. 1, č. 6 a obr. 2). Takových kování celých nebo kusů známe několik z nálezů z konce doby pohanské.[3] Obrazu práce

[illegible] рылами копати Lavr.[2] 203) a v Kijevopeč. Patér. I (ed. *Viktorová* 8). Srv. pol'ské *rogal, rogalica*. Jiný starý termín značící buď motyku nebo dřevěné radlo je *kuka* (srv. dále str. 40). Na Balkáně Srbové a Bulhaři užívají k mýcení lesních porostlin motyky zv. *trnokop* (Hac. II. 566. V. 84. *Rovinskij* Черногорія II. 1. 574. *Marinov* [illegible] 129), ale stáři toho výrazu doložiti nemohu.

[1] *A. Seržputovskij* Мат. по этн. Полѣсья I. (1900) 46—47.

[2] Z doby římské viz podobné rýče a motyky u *Lindenschmita* Alt. III. Heft 3. tab. 4—5 nebo u *Jacobiho* Saalburg tab. 33.

[3] Srv. na př. nález v slov. vrstvě u Kl. Kühnau blíže Dessavy na Muldě (Jahresschrift f. Vorg. sächs. Länder I. 55), nebo nález z Kečkemetu vedle slov. nádoby (*Hampel* Alt. III. 381). Sem budou patrně náležeti i dva žel. rýče, které

hospodářské, jaký v XI. století poskytují pro germansko-francouzský západ některé výjevy na koberci bayeuxském,[1] pro Slovany z té doby nemáme. Ze současných miniatur nelze se ničeho dovolati, ale české miniatury ze století XIII. a XIV., které předvádějí různé výkony zemědělské za pomoci motyk a rýčů, možno zcela dobře pokládati i za obraz práce, jaká se na polích a v lesích konala několik století před tím.[2] Při další úpravě půdy orné poskytl první *mrvu* popel spáleného porostu a později i sláma, totiž stébla obilní, která zprvu nechávali státi vysoko, pokud jich nepotřebovali na kryt střechy, úly a pod. Kdy Slované počali užívati mrvy zvířecí, nevíme. Ale podle vší pravděpodobnosti byl k tomu dán podnět už dávno přirozeným pozorováním, že půda při pasení dobytka (ze-

Obr. 2. Jarní rytí půdy. Miniatura z breviáře kláštera sv. Jiří.

jména ovcí) na úhoru vydává bujnější plodiny tam, kde zůstal ležeti zvířecí trus. Že by byli už Indoevropané za jazykové jednoty znali a praktikovali takovéto umělé hnojení donášením zvířecího

J. Píč uvádí (v museu braniborském) z Alt-Rehse z doby hradištné a jež omylem pokládá za radlice (Star. II. 3. 79). Podobné římské viz u Lindenschmita l. c. K motykám zobrazeným na obr. 1. srv. Swiatowit II. 2—3, II [illegible] [illegible] IV. 265—6.

[1] O tomto znamenitém koberci královny Matildy, na němž je vyšíváním znázorněno dobytí Anglie Vilémem normanským a bitva u Hastingsu r. 1066, srv. buď dílo *J. Comte* La tapisserie de Bayeux, Paris 1878 (velké dílo v Praze nepřístupné) nebo starší *J. Jubinal* Anciennes tapisseries. Paris 1838 (k textu se zde vztahuje tab. 16).

[2] Připojený obrázek z breviáře kláštera sv. Jiří z doby asi c. 1400 a další zapůjčeny ochotně red. Čas. přátel star. (1915, 53, 61). Jiné pod. nástroje ze současných miniatur rukopisu univ. knih. uveřejnil *Zíbrt* Kroje 58.

trusu ze stájí na pole, není jisto, ale od doby historické už to znali a Germani hnojili tím způsobem už v době římské.[1] Nebylo by tedy dobře ani Slovanům toho upírati, už také ne proto, že chov domácích zvířat a jistý nutný stupeň čistoty samy sebou vedly k tomu, aby se fekalie z chlévů a stájí uklízely a ukládaly poblíže domu, tedy aby se s nimi hospodařilo. Odtud k vyvážení na roli je jen nepatrný a zcela přirozený krok, k němuž brzy vedla zmíněná již zkušenost. Také slovo *gnojь* (stupň. od *gniti*) je všeslovanské a staré.[2] Jinak však bych připustil, že řádnému racionálnímu navážení zvířecího hnoje na pole a zaorávání jeho naučili se Slované jako Germani teprve z kultury římské, v níž to ovšem bylo obvyklé a kde dobře rozuměli jeho důležitosti.[3] Ale dlouho asi trvalo, než tomu navykli, a místy dlouho ještě raději pálili nový les a třebili půdu novou pro osev, než by se starali o stálé udržování a zlepšování staré. Máme toho doklady z Rusi ještě z doby velmi pozdní, ze XVI. stol.,[4] a v tom vězí také hlavní příčina dlouhého měnění rolí a sídel, o němž jsem výše pojednal.

Více o této první a základní části techniky zemědělské nevíme ze staré doby nic. Beze vší pochyby však této práci, jakož vůbec každé těžší práci zemědělské věnovali se všichni členové rodu kollektivně, neboť jenom kollektivní společná práce zaručovala zdar. V tom je jeden ze základů slovanské zádruhy. Při tom se přirozeně práce odedávna dělila tak, že všechny těžší práce vedle nevolníků, kteří, jak jinde uslyšíme, velmi brzy existovali i v obci slovanské, obstarávali zprvu mužští členové rodu, kdežto ženy a děti braly více podíl na pracích lehčích, zejména při sklizni, kde bylo leckdy třeba co nejúplnějšího a nejrychlejšího využití všech domácích sil, aby se úroda dostala domů. Zároveň se ovšem i u Slovanů práce zemědělská kladla zejména na bedra nevolných obojího pohlaví, třebas i zajatců krve knížecí,[5] a svobodní muži

[1] Srv. *Hoops* Reallex. g. Alt. I. 18, 25, *Hirt* Idg 266, 649, *Schrader* Reallex. 146. Ale doklad z kolových staveb švýcarských, jejž uvádějí Hirt i Hoops pro Indoevropany, průkazné síly nemá, neboť není dokázáno, že by kultura ta byla indoevropská.

[2] Srv. *Berneker* EW. I. 314, *Miklosich* EW. 68, *Budilovič* [illegible] I. 243.

[3] Tak soudí *Rostafinski* Siedziby 21. O racionálním hnojem římském srv. *Blümner* Röm. Privatalt. (1911) 556 sl., *Behlen* Pflug 52 sl., a *Magerstedt* Bilder röm. Landw. 106 sl.

[4] *Běljajev* [illegible] 46 (z r. 1530). *Aristov* Пром. 58–59.

[5] Tak vypravuje Saxo Gram. (ed. *Hölder* 276), že dánský kněžic Jarmerik, když byl chycen baltickými Slovany a delší dobu držán v zajetí, pracoval na roli.

vynikajících rodů uvolňovali se od ní, pokud bylo lze, věnujíce se zaměstnáním, jež pokládali za přiměřenější mužům, především lovu, tak jako bylo u Germanů.[1] Se vznikem a vývojem soukromého majetku mizel však čím dále tím více kollektivism práce zemědělské, ačkoliv se ještě v dobách pozdních setkáváme nejen se společným ždářením nových lad, jež se potom rozdělila mezi členy obce, nýbrž i se společným apparátem oracím, na př. s jedním pluhem společným pro celou ves.[2] Ostatně společná účast na pracích zemědělských závisela později také na tom, jakého původu byla ves, byla-li to jednotka rodinná, či rodová, či z různých elementů složená po vůli vrchnostenské.[3]

Pro všechnu práci s úpravou půdy spojenou existovalo odedávna naše moderní slovo *zemědělství*. Našel jsem aspoň výraz землѥдѣлатъ už v Žití sv. Nauma Ochridského, tedy v jedné z nejstarších památek slovanského písemnictví, pocházející ze samého počátku X. století.[4] V starých ruských památkách objevuje se ve významu práce polní i slovo орудие.[5]

III. RADLO, PLUH A ORÁNÍ.

Ke zkypření půdy sloužily zprvu všude ruční nástroje, kterými se půda překopala (srv. výše str. 35), a teprve během doby vyvinuly se nástroje zvláštní, speciálně upravené k dokonalejšímu zkypření půdy, jejichž výkon nejen slovanský, ale i indoevropský pravěk označoval výrazem: *orání*. Slovanské *orati*, náležející k indoevropskému kořenu *ara* — je prastaré, je všeslovanské, jako jeho odvozeniny *orač*, *rataj*, *ratar*, *oralo*, *ralo*. A z indoevr. rovnice

[1] Srv. Tacit 9. 14. 15 a Caesar VI. 21—23. 29. Že by byli u Slovanů v době pohanské muži jenom opatrovali dobytek a lovili, ponechávajíce celé zemědělství rukám žen (srv. *Hirt* Idg. 251, 253 sl., 640), není přímého dokladu a není to ani pravdě podobné. Ani výrok Tacitův „agriculturae non student“ nesmí se o Germanech vykládati v tomto absolutním smyslu, nýbrž jinak (srv. výše str. 5), jak ostatně další text sám napovídá. Ostatně o tom, pokud u Germanů existovalo společné obdělávání roli, mínění se značně rozcházejí. Viz o tom u *Dopsche* Grundlagen I. 72.

[2] Srv. doklady ze Štýrska ze XIV. stol. u *Peiskera* Zs. Soz. V. 353, 365 a *Dopsche* Ält. Soz. 93, 102, 135. V téže době byly zde i obce vůbec bez pluhu, což ukazuje na udržení ždáření a kopanin.

[3] Srv. k této otázce *Balzer* Rewizya teoryi o pierw. osadn. Kwart. hist. XII. 1.

[4] Ed. *Lavrov* 18.

[5] „Оросивши его на свое орудие“ v Ruské Pravdě Vladimirově § 71, 72 (*Vladimirskij-Budanov* Chrest. I. 59).

ř. ἄροτρον, kret. ἄρατρον, lat. *aratrum*, arm. *araur*, ir. *arathar*, stisl. *arthr*, lit. *arklas* z **artlas*, stsl. *oralo* z **ordlo*, **ortlo*, **ortro* — je viděti, že orání nástrojem zvláště k tomu upraveným bylo známo už Indoevropanům ve společné vlasti žijícím, čemuž ostatně nasvědčuje i archaeologie.[1]

Jak vzniklo orání, jakou úlohu měl při tom chov dobytka, jaká byla forma prvotního indoevropského nástroje oracího, jsou věci, o nichž nelze ještě dnes pověděti nic positivního.[2] S tím souvisí přirozeně, že také o počátcích orby slovanské nic nevíme. Nevíme, kdy a kde počali Slované užívati oradla, ani jak první nástroj vypadal. Jen tolik bych řekl, že prvním základem oracího přístroje byla zajisté u Slovanů jako jinde pouhá silná větev nebo silný kmen s krátkou, odbočující a na konci zašpičatělou odnoží, který, byl-li na rovném konci tažen buď spojenýma rukama několika lidí nebo silnějším kusem dobytka, rozrýval druhým, v ostrý hák končícím, půdu. Původního slovanského výrazu pro tento nástroj neznáme, ale zdá se, že jej zprvu prostě nazývali *peň*, stsl. пьнь, jako dosud říkají primitivnímu radlu v Morači na Černé Hoře.[3] Také srbská кука etymologickým i zachovaným významem značila cosi podobného, nástroj zahnutý, jímž se kamenitá a koře-

[1] Srv. i větší části indoevr. jazyků společný výraz pro radlici: ř. ὀφνίς z **voghsnis*, lat. *vomer*, *vomis* z **vosmis (*vocsmis)*, sthn. *waganso* z *wagasno*, stn. *wangsni* za **wagnsi*, prus *wagnis* (*Hoops* Reallex. g. Alt. I., 18, *Hirt* Idg. 644). V slovanštině se však právě tento výraz ztratil.

[2] Hlavní literatura jest: *Braungart R.* Die Ackerbaugeräte in ihren prakt. Beziehungen. Heidelberg 1881. Die Urheimat der Landwirtschaft aller indogerm. Völker. Heidelberg 1912. *Peisker J.* Zur Sozialgeschichte Böhmens. Zs. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. Weimar 1897. V. *Meitzen A.* Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen etc. Bd. I. Berlin 1895. *Rhamm K.* Ethnographische Beiträge zur germanisch-slawischen Altertumskunde, II. Braunschweig 1908. *Zelenin Dm.* Русская соха. Vjatka 1908. *Behlen H.* Der Pflug und das Pflügen bei den Römern und in Mitteleuropa in vorgesch. Zeit. Dillenburg 1904. Sám jsem uverejnil podobnou studii, jejíž podstatný výtah zde pretiskuji, pod titulem „Radlo a pluh" ve Věstníku Nár. Mus. XII (1917) 1. K dějinám pluhu srv. ještě *Mehler* Erste Sammlung der böhm. Ackergeräthe. Dresden 1794, *Richter* Der Pflug. Leipzig 1843, *K. Rau* Geschichte des Pfluges, Diss. Heidelberg 1845, *L. v. Rau* Gesch. des Pfluges (Corresp. d. d. anthr. Ges. XIII. 1882), *Fr. Schulze* Antiquitates rusticae I. Diss. Jena 1820. Další viz u Braungarta Urh. 56 a u Behlena IX.

[3] *Rovinskij* Черногорія. II., 1, 585. Ostatně i v jednom ruském textu XIII. stol. objevuje se пьнь ve významu nějakého nářadí hospodářského, radla nebo úlu. Srv. *Sreznevskij*, Мат. I. 1255, II., 1760.

novitá půda čistila, a podobně i stará *socha*.[1] Vedle toho je však jisto, že první nám známý nástroj, který skutečně a výhradně sloužil k orání, a který k účelnému rozrývání půdy byl vzadu opatřen držadlem, jímž byl veden a zároveň přiměřeně vtlačován do půdy, zván byl u Slovanů názvem utvořeným od výše uvedeného indoevr. kořene *ara-* a slovesa *orati*, totiž názvem *oralo*, *ralo*, vzniklým z původního **ortlo*.[2] To je první prōkázaný slovanský nástroj orací i nejstarší jeho pojmenování. Názvy *peň*, *socha*, *kuka* a rovněž *orudí* lze pro předchozí, ještě primitivnější stupeň pouze hypothesovati.

Že výraz *oralo* a *ralo* je nejstarším označením a nástroj takto pojmenovaný nejstarší formou slovanského skutečného nářadí oracího, soudím z těchto důvodů.

Předně je *ralo* výraz všeslovanský[3] a doložen už z nejstarších textů slovanských X. a XI. století.[4] Je dále původu domácího a

[1] *Karadžić* Lex. s. v. V stb. zachován výraz jen ve složenině kukonosъ (*Srezněvskij* Mat. s. v.) — kosonosý, zato je dosud v bulh. кука — plužní hák, srb. кука, кукара, slovin kokul'a, luž. kokula v témž smyslu; r. кука je klika, pěsť, a v češtině máme aspoň deminutiva kučnice, dial. kučnica, kučovnica — druh těžké motyky. (*Jungmann*, Sl. s. v., *Bartoš*, Dial sl. s. v.). K těmto slovanským výrazům srv. i lit. kukis — motyka, ir. cuar — ohnutý a stind kucáti, kocayati — ohýbá se (*Berneker* EW., I., 639, *Miklosich* EW., 145). Srb. кук značí pánevní kost (*Karadžic* s. v.). Jako u sochy, také zde přešel místy termín kuka na držadlo zadní (v Hercegovině). K soše srv. dále str. 56.

[2] Ostatně R. *Meringer* (Idg. F., XVII., 121) a po něm *J. Janko* (O stycích, 183, Věstník národ., II., 70) se domnívají, že i zde spojení kořene tohoto s lat. rāmus, větev, něm. Arm a sl. ramě ukazuje, že nejstarším oradlem byl kus kmene se zahnutou větví. Oba mimo to předpokládají, že i stsl. *orądije*, č. oruží značilo původně nástroj orací (*Janko* l. c. II. 75).

[3] Csl. орало, рало, slovin. oralo, ralo, b. орало рало, chorvsr. oralo, ralo, ralica, raonik, č. radlo, radlice, pol. radło, radłica, ralnik, polab. radlü, rádlaića, luž. radło, radlica, ralica, malor. рало, vrus. орало, bělr. рало. *Miklosich* EW. 225, *Budilovič* Слав. II. 22.

[4] Forma oralo z té doby není doložena, ale zachována u všech Jihoslovanů. Za to ralo čteme už v překladu Písma (Luk. IX. 62) Ostromirova Evangelia (възложь рукы на рало), v Izborniku z r. 1073, 36, (имъ ся рукою по рало), v Pověsti vrem. lět k r. 942: от рала даемъ щьлягъ, u Kyrilla Turovského v Slovu на нови нед. (рало въ бразьдахъ погружающе). (*Buslajev*, Ист. хр. 356). Srv. i v Šestodněvu Jana Ex. (*Kalajdovič* 159): Все то требьнемъ въ корабьихъ, ратаемъ рало и лопату а воиномъ копиця дае. České radlo máme nejdříve u Dalimila c. 2 (*Gebauer* Stč. sl. I. 210). Také slova *rataj* a *ratar* jsou všeslovanská (*Budilovič* II. 21) a stará. V staré slov. čteme ратаи už u Jana Exarcha bulh. 252, Šestodněv 22, v strus. překladech Upira Lichého (Is. LXI. 5, Jer. LII. 16), v Izborniku r. 1073, 93, v Slově o pluku Igorovu atd. Srv. *Srez-*

úzce příbuzný s celou serií analogických výrazů indoevropských, neboť vznikl z původního **ortlo*, **ortro* a toto z praidevr. **orotron*, **arotron*, jako ř. ἄροτρον nebo lat. aratrum. Jsou tu tedy všechny jazykovědecké příznaky, které prokazují velké stáří.

Ale nejen s hlediska čistě jazykového objevuje se nám radlo jako prastarý nástroj slovanský — i historické a archaeologické doklady předvádějí nám je od X. století jako nástroj Slovanům vlastní, pro ně typický a při tom nástroj méně dokonalý, méně produktivní a primitivnější nežli byl pluh, který v těchto dobách počal se u Slovanů objevovati vlivem římskogermanským.

Staré slovanské radlo objevuje se v pramenech latinských od XII. stol. počínajíc[1] pravidlem pod terminem *uncus*, který není nic jiného než latinský překlad střhněm. *hake*[2] a ukazuje zároveň svým významem, že radlo na rozdíl od pluhu *(aratrum)* byl nástroj v podobě háku, tedy s prostým, ohnutým a zaostřeným hřídelem. K tomu významu slova *uncus* — *hake*, jež ostatně přešlo také k Slovanům (srv. dále str. 44), připojuje se ještě řada jiných akcessorních příznaků, jež vesměs ukazují, že *uncus-radlo* byl

něvskij Mat. III. 104. V češtině rataj doložen z XII. stol., osadami Rataje na Moravě (*Prasek* Sel. Arch. I. 7), v polštině z r. 1290 (*Stenzel* Urk. Bresl. Bisth.), v Pomořanech zachovalo se *ratheyer* (*Klein* D. Proverb. Wörterb. aus dem Danziger Mundart 1792). Srv. *Jireček* Prove 309.

[1] Je předně řada listin, v nichž se mluví u Slovanů jen o dani z háku *(uncus)* a pak i listiny, v nichž se *uncus* přímo ztotožňuje s radlem (radlici) nebo staví proti *aratrum*. Srv. listiny Jindřicha Saského z r. 1158 a 1174, v nichž se určují poplatky Slovanům meklenburským *de unco* (Mekl. Urk. I. 56, 110), dále listinu z r. 1169 (ib. I. 84), nebo listinu biskupa racesburského z r. 1230 (dabunt enim Sclaui de unco tres modios siliginis etc.), z Pomoří, z ostrova Uznoima listinu z r. 1239, podle níž klášter uznoimský bral z darovaných devíti rolí (unci): de praedictis vero novem uncis tria tremodia siliginis, tria . . . ordei . . . avenae. (Srv. Cod. Pom. dipl. I. 311, 586). Rovněž ve smlouvě vévody Barnima I. s kapitolou Kamienskou r. 1273 čteme: „ordinatum quod de unco episcopo 6 denarios et capitulo solidum (slavi) tribuent (Cod. Pom. I. 313) a v lüneburské listině vévody Ottona z r. 1293: De una quaque domo de qua exit aratrum, VI. solidos denariorum Hamburgensium et III. solidos eiusdem monetae de una quaque domo, de qua exit hako (*Sudendorf*, Urkundenbuch von Braunschweig-Lüneburg I. 75 cit. *Meitzen* Siedel II. 486). Také v mienburském fragmentu z r. c. 1170 je doložen uncus jako míra dávek a role (Anz. f. Kunde d. Vorzeit 1859, 361). Listina biskupství plockého z r. 1257 přímo praví: „centum uncos, qui polonice dicuntur radla“ (*Dreger* Codex 412, cit. *Jireček* Prove 308), a v listině Vladislava Lokýtka z r. 1326 čteme: Duo aratra de ferro et unum uncum, qui dicitur vulgariter redlicza (Kod. dypl. Wielkop. II. 1068).

[2] *Berneker*, EW I. 376.

ještě v XI. a XII. století nástroj mnohem primitivnější a nedokonalejší nežli současný *pluh-aratrum*. Je-li ještě dnes při poměrném zdokonalení radla výkon jeho menší a horši, bylo tomu tím spíše na počátku historie. Odtud pochopíme, proč vznikl rozdíl nomenklatury, který vidíme ve výrazu *sulcare ligneo unco* proti *arare* v básni o založení kláštera lubiążského[1] právě tak, jako v ruském черкать při práci ralem konané proti пахать, nebo орать při soše a pluhu,[2] — odtud vznikl i rozdíl slovanské míry polní hákem obdělané (uncus, aratrum parvum, aratrum slavicum) proti míře velkým pluhem obdělané (aratrum magnum), která byla následkem toho větší, a dále ten rozdíl, že v staré době stačila k tažení háku-radla menší připřež (normálně jeden kůň nebo pár volů), kdežto velký pluh, hlouběji pracující, byl tažen pravidelně párem koní nebo dvěma páry volů, a odtud konečně pochopíme, že vznikl i značný rozdíl mezi desátky, jež platil ten, kdo oral hákem, a ten, kdo oral velikým pluhem, neboť desátek prvního býval v XIII. stol. poloviční.[3] Na stáří radla ukazuje konečně i to, že nejstarší polská daň polní má název *poradlné* a ne *poplužné*.[4] Všechno

[1] Et gens Poloniae pauper fuit haud operosa
sulcans in sabulo lignis uncis sine ferro
et vaccis bobus nisi scivit arare duobus"
(*Bielowski* MPH. III, 709, *Wattenbach* M. Lub. 15). Srv. můj ŽS. I. 173.

[2] *Zelenin* Coxa 10-11. Výraz пахать čteme už v Povèsti vrem. let k r. 946 (Perejasl. ruk.): „пашють нивы своя, a dále v Gramotě igum. Antonia z doby před r. 1147 пашпа по чюжей земли. Пашня doložena Sreznèvským teprve ze XVI. stol. (Mat. II. 891).

[3] Srv. na př., jak v statutu Jana arcibisk. hnězdenského z r. 1262 určuje se poplatek takto: pro unoquoque aratro parvo, quod *radlo* dicitur, lapidem cere pro magno autem, quod *plug* nominatur, duos lapides cere persoluat" (Cod Wielkopolski I. Nr. 402). V listině Jana biskupa poznaňského z r. 1288 určuje se osadníkům biechowským: de paruo aratro, quod radlo dicitur quatuor scotos et dimidium et de magno hoc est de *plugone*, novem scotos presentabunt" (I. c. Nr. 692). Platilo se tedy z pole pluhem obdělaného dvakrát více než z radla (*Piekosinski* Ludność 100). Srv. i *Oknesorge* Ausbr. 322, 324, 326, 355

[4] Daň z radla placená slula v Polsku a u baltických Slovanů ve XII. stol. obvykle *poradlne* (též *poralne*, *obradlne* a vzhledem k připřeži *powolowe*) Srv hlavně spis *J. Widajewicze* Powolowe — poradlne (Studya nad hist. prawa pol. V. 4.) Lvov 1912, dále u *Piekosińského* Ludność 27, 31, *Jirečka* Prove 267 a *Praska* Sel. Arch II. 231. Je sice velice sporno, zdali hlavní tři listiny XII. stol., které při sproštění robot i daní zmiňují se o powolowém a poradlnem, jsou authentické, či zda náležejí teprve době následující, kdy věc už sporná není (srv. *Widajewicz* 8, 11, 43 sl., 59 sl., 93 sl.), ale to se netýká naší otázky. Název tributu, ať povstal teprve v XII. století nebo dříve, svědčí přece jen o existenci radel a volů jakožto hlavního nástroje a potahu v zemědělství polském ve XII. stol

to svědčí, že radlo *(uncus)* byl nástroj starší a primitivnější, méně dokonalý nežli pluh. Stálé antithese radla a pluhu vyznívají v tomto smyslu a spojování radla a háku se Slovany, jakož i přímé označení jeho za *aratrum slavicum*[1] nepřipouštějí žádných pochybností, že je měli Slované v době, kdy už vedle nich u Němcův a německých kolonistů zavládl pluh. Několik pramenů připomíná také, že bylo v Polabí a v Pobaltí u Němců mírou daňovou *aratrum*, u Slovanů pak *uncus*.[2] Je tedy zjevno, že to byl nástroj severním Slovanům vlastní.

Toto staré radlo udrželo se dodnes na mnohých místech Slovanstva, třebas ne všude ve své původní podobě. Nejstarším a také nejjednodušším typem je zajisté ta skupina *radel* nebo *ral*, místy také *háky* zvaná, jejíž hřídel tvoří s radlicí těleso buď zcela jednotné, neb aspoň tak sestavené, že rýl (naralník) připevněn je na zahnutý konec bez vodorovné jej podporující spodní klády, tz zv. plazu. Sem náleží především maloruské рало, vynikající jednoduchostí a starobylostí a velkoruská dvojzubá цапулька, цапуга, черкуша,[3] dále nejprimitivnější tvar běloruské *sošky*[4] a sousední staré *radło* polské,[5] u nás valašský *hák* od horní Bečvy[6] a několik háků českých,[7] na jihu slovinská *rezalnica*, *rezaunca*.[8]

---

a před nim. Při pluhu bylo by vzniklo *popłužné*. *Poradlne* vzpomíná prvně listina miechovská r. 1198 (*Widajewicz* 6, 14, 43). O pozdějších dokladech viz tamže str. 30, 33, 40, 41 a hlavně 43 sl., 59 sl., o významu daně tamže 66, 90 Také v Čechách bylo *poradlne* (v pramenech XIII. stol. *vomerales*). Srv. *Vacek* Agr. Arch. V. 84.

[1] U Helmolda I. 12 (slavicum aratrum par boum aut unus conficit equus), 87. Výrazu aratrum se užívalo občas i pro radlo.

[2] Srv. na př. rozdíl v knize zemské dánských králů Valdemara II a Krištofa I. (*Langenthal* Gesch. d. t. Landwirtschaft, Jena 1890. II. 66, *Peisker* Zur Soz. I. 37), nebo fragment nienburský z doby c. 1170 v zemi srbské (Anz. für Kunde d. d. Vorz. 1859, 361) Srv. též *Wersebe* I. 316, *Schirren* Mém. Ac. Petr. II. Nr. 3 (1859), 5, 38, 88, 121, *Meitzen* Cod. dipl. Sil IV. 110, *Ohnesorge* Ausbr. 119, 322, 324, 326, 355, *Pauli* Lübeck. Zustände (Lüb. 1847).

[3] Srv. o nich u *Zelenina* Соха 17 sl.

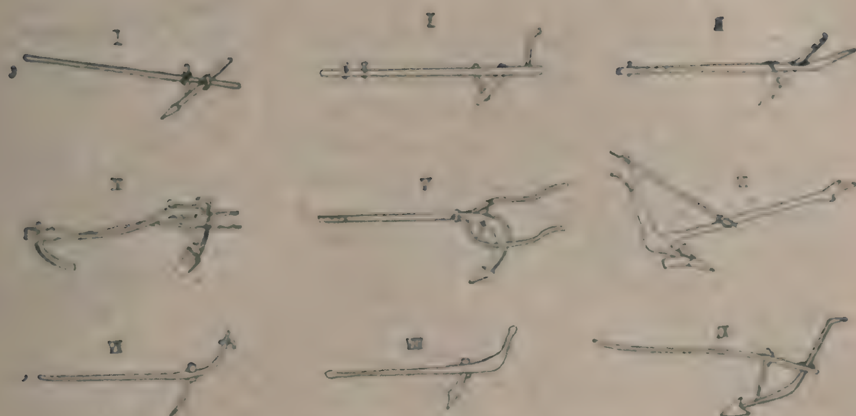
[4] *A Seržputovskij* Мат. по этн. Р. I. 48.

[5] *Gloger* Z. Enc. staropol. IV. 137, *Bujak* Studya 401, *Braungart* Urh. fig. 171.

[6] *Houdek* Čas. olom. 1898, 88. Fotografii orání s hákem přineslo Album Valašska (Nový Jičín 1898) 26. Jiný horský hák podobný našemu háku ze severových. Čech předvedl *M. Chytil* v Sel. Archivě VIII. 128, ale bez bližšího udání, jiný téhož typu z vysočiny Drahanské viz vyobrazený v Č. Světě 1913, č. 45.

[7] *Peisker* Zur Soz. Gesch. B. 52, *Braungart* Urheimat 54 sl., 65. Sem náleží t. zv. rudohorský percák, šumavský krahulík a Braungartem zobrazené háky z Trutnovska a Rudohoří (*Braungart* obr. 22, 30, 34).

[8] *Rhamm* Ethn. Beitr. II 1. 988 (Taf. II, 12), *Braungart* Urh. 134 sl.

Obr. 3. Slovanská radla bez plazu:

I. a III. radlo polské (Braungart, Bujak), II. maloruské (Güldenstadt, Zelenin), IV. severočeský hák (Peisker), V. valašský hák (Houdek), VI. běloruská soška (Seržputovskij), VII. rezaunca ze Sučavy (Rhamm), VIII. ari z dol. Korutan (Braungart) a IX. ralica z Ravna (Stocký).

Obr. 4. Slovanská radla s plazem:

1. hák meklenburský (Braungart), 2. český [illegible] staršího tvaru (Braungart), 3. moravské radlo (Bartoš), 4. [illegible] (Rhamm), 5. [illegible] ze Slavonie (Braungart), 6. [illegible] radlo (Peisker), 7. černohorské ralo z Cetinje, 8. z Drobnjaků, 9. z Cetinjského pole (Rovinskij), 10. ralo z Brestovice u Plovdiva, 12. ralica od Sofie (Jireček), 13. a 14. rala [illegible] (Braungart).

některé *arly* z Korutan[1] a *ralica* z Ravna v Hercegovině.[2] Maloruské ralo bývalo ještě v XVIII. století celé dřevěné, i ralník, dnes železný. Ba zachovala se dosud rala cele dřevěná, z jednoho kusu zhotovená.

Do druhé poněkud odchylné skupiny, ale také stejně starobylé, patří řada českých radel, jižních oral (ral) a pak meklenburský i západopruský hák, při nichž všech na spodu zadní části zůstala, resp. se vyvinula těžší, po zemi se ploužící kláda — *plaz*, jenž dodává radlu větší stability proti typu předešlému.[3]

Původně nebyl plaz ničím než sesílenou, vodorovně odstávající částí hřídele, později utvořen z klády připojené. Náralník při tom snadno přechází v podobu klínu na plazu šikmo postaveného a po případě i o hřídel opřeného. Šikmé postavení jeho v úhlu 40° až 50° je vůbec typické pro slovanské nástroje, ač ne výhradně slovanské.[4] Tato skupina nezachovala se už tak v původní primitivní podobě, přibírajíc různé vymoženosti v rozdělení celkové formy i v detailech, na př. odvalní desku, kolečka a pod., tak že se z ní leckde už vyvinuly skutečné přechody k pravému pluhu, který byl také plazem opatřen. Náleží sem na severu meklenburský hák, v němž můžeme viděti přežitek starého radla obodrického,[5] dále t. zv. *socha* (Zoche) slezská,[6] t. zv. polabský pluh z Nákla jižně od Ruppinu[7] a pomořanský oborávač zemáků,[8] dále č. *nákolesník*, o něco málo odchylná *plužice* z Klatovska a Prachaticka,

[1] *Braungart* Urh. 135, obr. 107.

[2] Podle kresby ralice z Kotezů u Ravna, kterou mi zaslal p. A. Stocký.

[3] Braungart zove tento druh radel Keilpflüge nebo Sohlenpflüge proti typu hákovému — Hackenpflüge, Handgeräte (Urheim. 56 sl., 96 sl.). Peisker rozeznává Haken — Hakenpflüge — Pflughaken (Zur Soc. B. 51 sl.). Rhamm Urhaken bez plazu a Pflughaken s plazem (Ethn. Beitr. II. 1. 963). Každým způsobem vyvinul se značný rozdíl mezi typem prvním, kde ruka tlačí rýč šikmo do země, a druhým, kde se ploužì těžky klín vodorovně po zemi, resp. v rýze, kterou si v zemi vytváří.

[4] *Peisker* c. 51, *Braungart* Urh. 71.

[5] *Braungart* Urh. 66, *Peisker* l. c. 58 fig. 14, *Behlen* Pflug 64, a *Thaer* A. Grundsätze der rat. Landwirtschaft. Berl. 1868[a], 41. Další literaturu viz u *Bujaka* Studya 398.

[6] *Braungart* 67, obr. 35, *J. Werner* Die Zoche. Zs. f. Etn. 1903, 706.

[7] *Braungart* 68, obr. 38.

[8] *H. Schumann* Zs. f. Ethn. XXVII. 332.

radlo středočeské[1] a radlo moravské, k němuž patří i pluh, jímž císař Josef II. oral na poli u Slavíkovic,[2] *płużyca* polská,[3] dále skupina *oral* z Korutanska a Štýrska,[4] *ralica* ze Slavonie,[5] орало z Bosny a Hercegoviny,[6] рало z Černé Hory,[7] рало, ралица ze Srbska,[8] ралица ze záp. Bulharska, jakož i рало z okolí Plovdiva[9] vesměs lehké konstrukce a konečně část radel maloruských Petzholdem a Peiskerem uvedených.[10] Připojení slovinského a srbochorvatského rala tvoří sice obtíž, poněvadž se při tom naskytuje otázka, nejsou-li v této formě, totiž ve formě háku s plazem, zde *oplas, podplas* zvaným,[11] přejata ze sousedního německého arlu, pro což Rhamm uvedl řadu důvodů.[12] Ale poněvadž nelze předpokládati, že by také ostatní Slované západní a východní přejali

[1] *Peisker* l. c. 56 sl., 59, 65 obr. 18, 24, *Braungart* Urh. 107 sl. 215 sl., obr. 61, 62, 174, 178—180, 181. Rozdíl mezi nákolesníkem a plužicí je neveliký. Srv. *Braungart* 223. Další varianta nákolesníku je hák třeboňský (Peisker 64). Jak vypadá radlo z Hlinecka, K. Adámek blíže nepopsal (Lid na Hlinecku. 1900, 34). Braungart soudí při tom (Urh. 107—110), že český nákolesník přejali Slované při přistěhování do Čech v V.—VIII. století od starších Indoevropanů. Jemu jest proto typ nákolesníku (Keilpflug) pluhem praindoevropským, jenž se rovná starořeckým pluhům Homéra a Hesioda a v pravlasti indoevropské užíváno ho bylo od nepaměti a odtud i do Řecka přinesen. Není tedy domácím slovanským nebo českým pluhem, ale bylo ho už koncem I. tisíciletí po Kr. od Čechů užíváno (ovšem ještě ne na kolech). Srv. i str. 98—102.

[2] *Bartoš* Dial. sl. II. 351, Dialektologie II. 449. Pluh ze Slavíkovic chová se v Zem. museu v Brně (Mor. Čítanka 164).

[3] *Peisker* l. c. 61. *Braungart* 224 soudí však, že v Radomsku patří do skupiny první (bez plazu).

[4] *Braungart* Urh. 136 sl., *Rhamm* l. c. taf. II. 13, *Peisker* l. c. 68.

[5] *Braungart* Urh. 214, obr. 175.

[6] *Braungart* l. c. 174.

[7] *Rovinskij* Черногорія II. 1. 586—588.

[8] Срп. Етн. Зб. XVI. 33, Hac. IX. 13. Vůbec však dlužno litovati, že autoři etnografických prací o Srbsku nevěnují ralům pozornosti.

[9] *Marinov* Градиво 134, *Jireček* Cesty 132. Srv. i Mrkvičkovo panneau v Č. Světě V. č. 16. *Peisker* l. c. obr. 27.

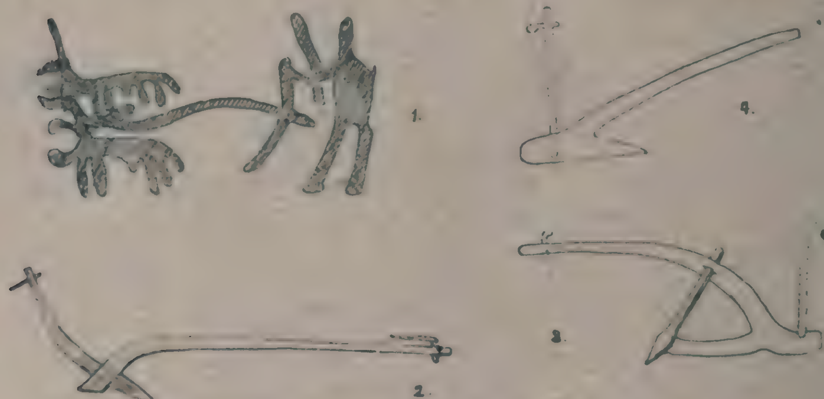
[10] *Peisker* l. c. 68, *Braungart* Urh. 216, 226.

[11] *Rhamm* Ethn. B. II. 1. 997.

[12] *Rhamm* l. c. 995 sl. Rhamm je si ovšem sám dobře vědom obtíží spojených s jeho výkladem, že Slovinci, přišedše do Alp, přijali něm. arl. Podle něho Němci v bavorských Alpách a dále na jih neznali ještě na počátku středověku Pflug, nýbrž jen arl, ovšem bez koleček, bez rezalnice, s dvojřeznou radlicí a s dvěma křídly. Srv. též l. c. 987 sl., 991 a *Braungart* Urh. 138, 162. I jiní pokládají árl za původní germ. název (Meringer). Co je ár viz u Rhamma l. c. (srv. i Wohnung 291) a Braungarta 134 sl.

svá stará *radla* a *orala* z něm. *arlu*, jehož oblast je omezena na jihobavorskou oblast alpskou, musíme i zde připustiti, že Slovinci a Chorvaté měli, přišedše do Alp, také své hákovité *oralo*, jehož jméno přešlo na nástroj sousedních Němců. Možná však, že v dalším vývoji tento zase působil zpět na přetvoření rala v některých detailech (Riss — rezalnica, Federn — lemežnice).

Všechna tato slovanská radla nebo háky jsou přežitky starých primitivních typů více méně modernisované a nikoliv teprve pozdější degenerace vyspělých pluhů, jak se domníval Ed. Hahn.[1] Všechna ukazují jeden společný základní typ sestávající z kmene s ostrým koncem ku předu zahnutým nebo s hrotem (ralníkem)

Obr. 5. Praehistorická radla (1. z Bohuslänu, 2. z Döstrupu, 3. z Dobrohošti, 4. z Papowa.)

ku předu šikmo do kmene připevněným, obě bez předcházejícího, zemi rozkrajujícího nože (krojidla) a bez lopatovité, asymetrické a vodorovně položené nebo na stranu nakloněné radlice, která by plásty země ze spodu odkrajovala a je obracela. Kolečka na řed nebo tvar rukojeti je už věcí druhotnou a podružnou a také existence plazu ve spodu není pro radlo nic rozhodujícího. Tento základní typ radla byl znám a rozšířen v pravěku i po jiných končinách Evropy a není proto výhradně slovanský. Byl patrně i u jiných Indoevropanů základním tvarem oradla. Primitivní hák se zastrčeným rýlem vidíme v prehistorii Dánska a Švédska na známém dřevěném nástroji nalezeném v jutském Döstrupu a na skalní kresbě v Bohuslänu pocházející asi z doby bronzové, jiný typ,

[1] *Hahn* Zs. f. Ethn. 1909, 975.

opatřený plazem vidíme v starověku jižní Evropy a to v nálezech staré Etrurie, Říma, Řecka a Hispanie. Podobné však nalezneme v díle Braungartově i z dnešního Švédska, ze Schwarzwaldu, z Porýní, z Francie, Španělska, Italie (se Sardinií i Sicilií), Rumunska, z Albanie, dále z Kavkazu, Arabie, Turkestanu i Iranu.[1] Ve všech spatřuje Braungart indoevropský prapluh.[2]

Přihlédneme-li nyní k nomenklatuře háků a radel slovanských, objeví se nám opět, že tytéž základní části mají po celém téměř Slovanstvu stejné názvy. Za vylíčených předcházejících okolností jest nemyslitelno, že by si byli jednotliví slovanští národové postupně jeden od druhého vypůjčili jeden a týž název pro hlavní součásti radla. To dlužno vyložiti jinak: máme patrně před sebou názvy, jež mělo radlo už v době slovanské jednoty a jež z prajazyka převzaly všechny jednotlivé řeči slovanské.

Pro základní dřevěný kmen nemají dnešní háky a radla jednoho společného názvu.[3] Ještě nejrozšířenější jest výraz *hřídel* z původního *grędelь*, jehož je obecně užíváno i při pluhu, a je-li původu slovanského, existoval již u starého radla.[4] V zadu připojený a ku předu obrácený rýl, původně nic jiného než pahýl

[1] Příslušné doklady srv. v mém článku o radlu na str. 9. Připojit k nim dlužno ještě Montelius Civ. prim. II. 1 pl. 204 (Etrurie) a *Haberlandt* Kulturwiss. Beitr. 45 Taf. IV. (Albanie).

[2] *Braungart* 97, 99, 111. Pokud bylo lze užíti známých obrovských špičatých klínů z doby neolitické za radlici připevněnou k hřídeli, nedovedu říci. Bylo by k tomu zajisté třeba důkladných praktických pokusů. Pokusy takové konal nověji *Pavel Quente* s klíny, nalezenými ve vých. Březnicku (Ost-Priegnitz) a vyoral v kypré půdě brázdy dost hluboké. (Prach. Zs. VI. 183. Srv. i článek *H. Schumanna* v Zs. f. Ethn. XXVII. 328). Ale v jiné půdě?

[3] U českých nástrojů slyšíme hřídel, zřídel, vřídel, hákovnice, sloven. hriadel', u rus. дышло, стебло, жердка, грядка, рагачь, била, обжа (u sochy), грядиль, u pol. grądziel, grążel, ragacz, woje (wóje), u slovin. grédl, u srb. гредељ, војка, ојлоје, воје, u bulh. войнце, ојнице, срелка, срялка, греда, гредел.

[4] K rozšíření názvu grędelь v slov. jazycích srv. dále *Miklosich* EW. 78, *Berneker* EW. I. 349, *Budilovič* Слав. II. 23. Ze staré češtiny a staré ruštiny nenacházím v tomto smyslu dokladu ani ve slovníku Gebauerově (I. 495), ani v Sreznévského Materiálech. Poměr sl. grędelu k něm. Grindel vyvolal spor, je-li grędel slovanského nebo německého původu. *Krek* (Einl. 115), *Matzenauer* (L. F. VII. 201), potom *Brückner* (Ciw. 29, Enc. pol. IV. 2, 194) a *Jagić* (Archiv 19. 1, 536) uznávali slovanský původ, srovnávajíce csl. gręda, jiní, jako *Schrader* (Idg. F. XVII. 33), *Miklosich* (EW. 78) a *Berneker* EW. 349), nejsou rozhodnuti, ač se kloní spíše pro opak. *Janko* (Pravěk 63) připouští aspoň možnost původu slovanského.

zaostřené ohnuté větve nebo kořene, na nějž se později nasadil železný násadec, má dnes také dosti jmen, ale dvě mezi nimi jsou stará a všem slov. jazykům společná: 1. *ralnikъ* (z **oralnikъ*) nebo *naralnikъ*, č. *nárad(l)nik*[1] a 2. *lemešь*,[2] výraz, jenž všude označuje železný rýl nebo i přeneseně celé radlo a znám je už z prvních překladů bible.[3] Slovo *radlica*, deminut. vedle radla, užívané dnes místy pro lemeš pluhu,[4] je sice také staré, ale ve smyslu tomto doloženo je teprve a ne zcela jistě ze XIV. století.[5] Dalším společným a zajisté starým výrazem je *plaz*, vzniklý z představy, že lemeš položený na vodorovnou kladku brázdou se plazí,[6] a konečně dva výrazy pro další nutnou součást, kterou se radlo drželo a řídilo, totiž pro držadlo zapuštěné do zadního konce hřídele a plazu, zvané buď *kleč*[7] nebo ještě častěji s názvem od *ruka* odvozeným: ***ručka, rukojať, ručica.***[8]

[1] U čes. radel slyšíme obyčejně náradník; náradlnik (doloženo už ve XIV. stol. v Popravčí knize pánů z Rožmberka, ed. *Mareš* 4) nebo hák, u ruských ральникъ (železný наральникъ), нарогъ, копиеть, зубъ, u srboch. раоник, u slovin. ralnik, u bulh. ралникъ, палечникъ, палешникъ — všude vedle názvu lemeš.

[2] Csl. лемешь za ἄροτρον, r. лемешъ (také омешъ), b. лемежъ, srbch. lèmeš, lèmješ, lèmiš, ljèmeš, jemeš, slovin. lémež, č. lemeš, lemež, lemech, p. lemiesz (stp. lemięsz), limiesz, luž. topon. Lemješow. Srv. i lot. lemesis a maď. lemes. Viz *Miklosich* EW. 164, *Berneker* EW. 700, *Budilovic* II. 22. Původem náleží k slovesu lemiti — lomiti. Zelenin pomýšlí na csl. [illegible] (Соха 34).

[3] U Srbů, Poláků, Čechů i Rusů přechází lemeš k významu celého radla. (*Peisker* Zur Soz. I. 25, *Zelenin* 96). Jinak jest doložen už v překladu proroka Isaiáše II. 4, za ř. ἄροτρον, v češtině teprve dokladem méně spolehlivým ze stol. XV. (Gebauer Sl. I. 225) a v polštině také lemyąsz teprve z doby c. 1500 v apokryfu o životě Ježíšově (*Brückner* Apokryfy I. 347). *Braungart* Urh. 137 uvádí lemeš z Korutan ve smyslu odvalu.

[4] *Peisker* l. c. 63.

[5] Výraz radlice dokládá v češtině Dalimil (ed. *Mourek* 11: peczen na radlyczy polozyv). Z Polska uvádí Bujak (Studya, 405) radlici ve smyslu radla v listině krále Vladislava Lokýtka z r. 1326: duo aratra de ferro et unum uncum, qui dicitur vulgariter redlizca (Kod. dypl. Wielkop. II. č. 1068). U Jihoslovanů značí dnes ralica celé radlo.

[6] Čes. plaz (též splaz, patka) zní v polštině płoz, płoza, płuz, spłuż (též nasad, stolek), v ruštině [illegible] (též [illegible] nebo пята), u sochy [illegible] (srv. *Zelenin* Соха 33, 85), v slovinštině oplaz (*Rhamm* l. c. 997) nebo podplaz (ib. tab. II. 13), v srbštině [illegible] (u Vasojevićů na Černé Hoře) nebo [illegible] (v Zetě) vedle постава, поставак (Crmnica, Drobnjaci, Čapljina), v bulh. [illegible] (*Marinov* Градиво 131, 134). K tomu srv. i č. oplaz ve smyslu nezorané části brázdy (*Jungmann* s. v.)

[7] Rus. [illegible], pol. klęk, č. kleč, dial. klač, luž. klaс, klečk, od stb. klęčati — klečeti (*Berneker* EW. I. 514).

[8] O těchto názvech a jiných srv. podrobněji ve Věstníku Národop. XII. 11.

Na konec nám tentýž celkový tvar a tytéž detaily dokládají staré nálezy.

Pokud se týče celých zachovalých radel, našly se, pokud vím, v krajích Slovany obydlených jen dva kusy velmi zajímavé a jistě velmi staré. Bohužel, první radlo, nalezené r. 1850 v rašeliništi u Papowa blíže Toruně (obr. 5, 4), nelze vůbec přesněji datovati, následkem čehož nelze také jeho slovanský původ nikterak zabezpečiti.[1] Je to prostý hák, zhotovený z dubového kořene, s dřevěným, zahroceným lemešem, jehož těleso zastává zároveň formu i funkci plazu a do jehož konce do zadu obráceného zasa-

Obr. 6. Přemyslovo radlo z kaple znojemské (1) a radlo z kalendaria Carm. Salisburgensia (2).

zena byla rukojeť, dnes ztracená, — celkem tedy hák typu tak primitivního, že mohl dobře náležeti už předslovanskému obyvatelstvu, ba i nějakému lidu z doby indoevropské. Spíše lze pozdější, skutečně slovanské době přičísti druhý nástroj, jenž byl v hloubi asi 3 *m* pod vrstvou ornice a rašeliny nalezen r. 1822 u Dobrohošti (Dabergotz) v Braniborsku,[2] a chová se ve sbírkách gymnasia v Novém Ruppině (obr. 5, 3). Je také cele dřevěný, i šikmo po-

[1] Radlo nalézá se dnes v museu toruňském. Srv. bližší popis u *J. Wernera* v Zs. f. Ethn. XXXV. 716, *Braungarta* Urh. 104, obr. 54 a *Behlena* Pflug 75.

[2] Srv. *Sienawski* Pogląd na dzieje Słowian zach. poln., Gniezno, 1881. Tit. list. Srv. dále reprodukce ve Sborníku Jelínkově II. 154, v Čas. olom. 1898, 87, U *Behlene* Pflug 158, *Braungarta* Urh. 55, 68, obr. 37, a v Märk. Forschungen IX. (1865), 323. Tab.

stavený lemeš jest jen z tvrdého dřeva. Rukojeť chybí i zde. Braungart pokládá tento hák za neolithický, poněvadž se našly poblíže něho tři kamenné mlaty, ale kdo ví, jak a odkud se pod rašelinu dostaly. Podobné předměty z rašelinišť nemohou býti, jak každý archaeolog zná, samy sebou žádným průkazem pro současný původ vedle nalezeného radla, a to tím méně, že hák dobrohošťský ukazuje ustrojením svého plazu a lemeše na pokročilejší stadium vývoje, podobaje se v konstrukci velice dnešnímu, původně ovšem slovanskému háku meklenburskému (obr. 4, 1). Proto bych soudil, že dobrohošťské radlo patřilo době slovanské.

Vedle těchto dvou zachovalých celých nástrojů máme však ještě některé kresby ze IX.—XIII. století, z nichž aspoň jedna nepopiratelně předvádí slovanské radlo XII. století. Je to radlo, jež se nalézá na známé fresce ze znojemské rotundy, představující Přemysla oráče, přijímajícího u pluhu posly Libušiny. Freska pochází z poč. XIII. století.[1] Hák má dvě kleče a lemeš se železnou radlicí, a zapřažen je pár volů. Je to tedy typický slovanský uncus historických pramenů XI.—XIII. století. Další starý obraz mohu zde uvésti z kalendaria sbírky nazvané Carmina Salisburgensia rukopisu mnichovského a jeho vídeňské varianty z počátku IX. století.[2] Předvádí allegorii měsíce června (obr. 6) a na něm také vidíme radlo rukojetí držené a dvěma voly tažené; kresba je však hrubší a zběžnější nežli v kapli znojemské. Jakkoliv v IX. a X. století okolí Salcburku bylo plno osadníků slovanských, nelze přece toto radlo prohlásiti za určitě slovanské. Ale také bych ho nevylučoval.

Tyto nálezy a obrazy celých radel doplňují ještě jednotlivé radlice (lemeše), jež jsouce ze železa, častěji se zachovaly a leží po museích celkem nepovšimnuty. Železná radlice objevuje se, pokud vím, v nálezech střední Evropy v době laténské a následující římské, a to v podobě silné, špičaté lopaty tvaru užšího, nebo širšího trojhranu nebo listu, jenž zadním koncem vytvořeným dvěma po stranách ohrnutými okraji nastrčen byl na přiseknutý

[1] O této fresce srv. mé poznámky v Ž. S. I. 429, kde uvedena starší literatura a zobrazeno faksimile celé scény v barvách, podle reprodukce Lehnerovy. Tehdy se obecně kladl původ do XII. století. Zatím však vyšla v Památkách XXVII nová studie *A. Matějčka* „Nástenné malby znojemské rotundy sv. Kateřiny", v níž jsou fresky datovány počátkem stol. XIII. (str. 208).

[2] Srv. *G. Schwarzenski* Die Salzburger Malerei. Tab. VII (str. 13 sl.).

konec náralníku a náležitě připevněn.[1] To je obvyklá podoba železných radlic laténských a římských (vomer na dentale připevněný), vedle níž se objevuje tu a tam tvar odchylný, ale vždy je tato radlice souměrně vykrojena, ať je plochá nebo žlabovitá, oblá. Nesouměrné radlice jsou již pozdější a náležejí pouze pluhům. Upevněny byly na náralníku tak, že vydutý povrch normálně přišel nahoru.[2]

V nálezech slovanských z doby IX.—XII. století jsou železné radlice řídké, asi proto, že většina radel měla lemeše jen dřevěné. Nálezu zcela přesně datovaného vůbec neznám, ale je jich přece několik, které se našly za okolností ukazujících na IX.—XI. století. V Čechách ve tvrzi u Semic našla se radlice, srpy a kosy ve

Obr. 7. Radlice staroslovanské (1. Záhlinice, 2. Slezsko, 3. Galuščino, 4. Brembola, 5. Radim.)

vrstvě, která ostatním inventářem náleží do této doby.[3] Dále je v Českém museu podobná, ale plochá radlice ze sídelní vrstvy hradištní u Radimě (na „šancích"). Na Moravě znám radlici, upomínající formou na radlice římské, která byla nalezena na Sedliskách u Záhlinic, v trati plné jinak věcí z doby našich hradišť, jiné dvě jsou z Ivanovic na Hané v museu olomouckém. Ze Slez-

[1] Doklady k laténským a římským nálezům srv. v mém článku ve Věstníku Nár. XII. 13 a 159—161. K nim přistupuje několik dalších nálezů uherských v Arch. Ért. 1897 335, 1901 215, 1902 437, 1910 131, 137 a jeden z Durinska (Götze Alt. Thür. tab. XVI 235). Tvar úzký je rozhodně starší. K laténským srv. i *Déchelette* Manuel II. 1378.

[2] Jakkoliv vidíme obecně, že radlice na náralník je připevněna obloukem nahoru a ne vnitřní dutinou (srv. *Braungart* Urh. 128, 136 sl., 143 sl. atd.), přece na fotografii orala z Metkoviću shledal jsem způsob opačný, na vrch dutinu.

[3] O semické a radimské radlici srv. u Píče Starož. III. 1. 314, 382. O záhlinické v Čas. olom. 1896 81. Znovu jsem je publikoval ve Věstníku národop. 1916. 1.

ska uveřejnil nástroj radimskému podobný Seger také ze staré vrstvy slovanské.[1]

Určitěji znějí archaeologické zprávy ruské. Železný náralník z mohyly, datované mincemi do XI. století, našel se u Osinové Pustyně poblíže Perejaslavi,[2] ale jeho podoba mi není známa, jakož i jiných nálezů ze středního Podněpří.[3] Nemohl jsem se během války o nich blíže informovati. Jiný nalezen byl v kurhanu u Bremboly v kraji vladiměřském,[4] jiný českému z Radimě podobný zobrazuje Chaněnko z nálezu u Galuščina v Čigirinském újezdě.[5] Není tedy toho sice mnoho, ale podoba radlic neboli lemešů slovanských z IX.—XII. století je tím dostatečně doložena. Vidíme, že byly pravidlem užší než široké tvary římské nebo čudské[6] a vždy symmetrické. Jednostranné radlice uvidíme teprve v nálezech od XIV. století.

Na základě všeho tohoto historického, jazykového i archaeologického materiálu můžeme říci, že slovanské radlo kolem X. stol. bylo už obou základních typů dnešních; bylo buď hákem volným nebo hákem položeným na plaz, kterýžto typ byl rozhodně už v této době u Slovanů také v užívání. Základní kmen měl buď prostou do předu ohnutou haluz nebo kořen z tvrdého dřeva na konci zaostřený (lemeš, oralník). Zprvu a z největší části ještě v X.—XI. století nebyl lemeš okovaný, neboť ještě básník XIV. století a Długoš, líčíce starou Polsku, podotkli, že neměla železných radlic;[7] ba maloruské ralo i polské radlo bývalo ještě v XVIII. století celé ze dřeva[8] a srbská kuka byla taková do nových dob.[9] Ale bylo přirozeno, že už v době pohanské přišli na myšlenku, nastrčiti na náralník kování železné, poněvadž se prostý dřevěný

[1] V díle *Fr. Kamper* Schles. Landeskunde I. 24. (Leipz. 1913).

[2] *Uvarov* [illegible] II. 247.

[3] *Dovnar Zapolskij* Р. ист. I. 450, *Chaněnko* Древн. V. 16. Také na hradištích doby skythské našly se naralniky (*Chvojka* Древн. об. 40).

[4] *Uvarov* Меряне, tab. XXIX. 14 a *Spicyn* Влад. кург. 126. Forma je poněkud odchylná.

[5] *Chaněnko* Древн. II. Tab. 5. Stáří však není ověřené.

[6] Древности Каменец. Музея Tab. XXX. str. 48. Zde uveřejněné nálezy sošníků náležejí různým dobám a nelze je časově roztříditi.

[7] *Bielowski* MPH. III. 709. Srv. zde výše na str. 43. *Długoš* ed. *Przezdz.* Hist. pol. I. 56.

[8] *Zelenin* Соха 17, 19, 123 a *Čubinskij* Труды VII. 400. Že na Podhalu bylo dříve v užívání radlo jen dřevené, při němž i lemeš byl ze dřeva, srv. doklad v Mater. IX. Etn. 9).

[9] *Karadžić* Lex. s. v. (кука од дрвета). Pod. v Bosně (*Behlen* 156).

hrot, i sebe tvrdší, v kamenité půdě rychle opotřebil. A nepřišli-li Slované sami na tuto myšlenku, viděli vzory v kultuře římské a přejali to z ní. Aspoň vidíme nejstarší formy podobné římským. Náralník byl tedy z prvu v jednotě s hřídelí a zajisté teprve později nahrazen byl náralníkem na plaz položeným a k hřídeli připevněným, jak toho nejstarší vzor vidíme na radlu dobrohoštském a moderním jeho potomku háku meklenburském.

Při tom můžeme předpokládati, že typicky slovanské postavení náralníku bylo poměrně dosti strmé, ne vodorovnější, tak že zemi rozrývalo, rozřezávalo, ale nepodbíralo, nepodřezávalo.[1] Na totéž ukazuje poměrně úzký, oblý a špičatý tvar nejstarších železných lemešů slovanských. Rovněž mělo už staré radlo držadlo s řiditkem, zapuštěné otvorem do zadního konce hřídele nebo plazu a zvané klečí nebo ručkou, ale nemělo ještě zvláštního nože, ani předku na kolečkách, jimiž některá dnešní radla jsou opatřena. Mělo-li na náralníku zvláštní desku připojenou k lepšímu odhrnování vyryté prsti, nelze bezpečně říci. Na jisto jí pro starou dobu dosud doložiti nelze, ale není nemožné, že zvláštní šikmé přiříznutí náralníku a plazu mohlo vésti na různých místech na myšlenku připojiti desku, jež by lépe zemi odhrnovala.

Celkem všechno, co pověděno, svědčí neomylně na velké stáří radla u starých Slovanů a poněvadž pluh, jak dále uvidíme, je formou pokročilejší a dokonalejší, a poněvadž i socha, jak ji známe, je také zvláštní druh radla vyvinutějšího, nemůže býti pochyby, že je radlo nejstarší formou slovanského oracího nářadí, pokud je známo, a že zachovalý typ slovanského háku a radla, odmyslímeli moderní, někde připojené detaily, na př. v umístění radlice, v připojení odvalu nebo předních kol, zachoval v základu svém tento prastarý původní typ. Je-li při tom také původu domácího, slovanského, přišli-li naň Slované samostatně, či zdali se jim k tomu dostalo v pravěku popudu a vzoru cizího, je už otázka jiná. Domníval-li se Peisker, že prototyp českého háku je v Mezopotamii,[2] není sice nemožno, že vzor byl přinesen odtamtud, jako vůbec mnoho kulturního přišlo z této požehnané země a jejího sousedství do Evropy, zejména obilí, jež je v tak úzkém vnitřním vztahu

[1] Tak postřehl i *Peisker* Zur Soc. B. I. 51. 70. *Braungart* Urh. 138. 214. 220. 239. i *Behlen* Pflug 17. Lemeš slovanského radla nakloněn je k ose hřídele v úhlu 30—45°.

[2] *J. Peisker* v dopisu.

k pluhu (viz dále str. 93 sl.), ale musil by se tento přechod teprve dokázati shodnou konstrukcí.

Práce, kterou radlo při orání konalo, omezovala se na to, že rylo půdu, aniž vyrytou zem hlouběji zabíralo a účelně překládalo, rozhrnujíc ji po obou stranách lemeše buď stejně, nebo na jednu stranu více a na druhou méně podle toho, na kterou stranu oráč radlo klečí naklonil. Ale přes to bylo radlo přístroj na svou dobu vhodný a užitečný; stačilo, jako podnes maloruské jednozubé ralo, ke každé práci, zejména v lese po žďáření, stačilo k orání půdy stepní, dále k přípravě půdy pro setí, což pluhem možno není, a hodilo se výborně pro svou lehkost k zorávání strmějších strání.[1] Co všechno dovede a vydrží meklenburský hák, napsal výstižně už Peisker. Proto se také radlo podnes udržuje v praksi a k jistým pracím pokládá je i českomoravský hospodář stále za výhodnější nástroj nežli pluh, na př. k přeorávání pole zoraného, k vyorávání zemáků, k obrývání zasetých semen a rovněž v Rusi k přeorávání hrubých hrud nebo k zpracování vymýcené půdy lesní. Na Malé Rusi užívá se radla i k přeorávání půdy napříč.[2]

Proti radlu znamená *socha*, která podnes panuje na Rusi a v Polsku (jakož i v sousední Litvě a v Prusku), v jistém směru značný pokrok, neboť se liší od radla, resp. primární sošky, z níž vznikla,[3] tím, že byl přidán druhý lemeš, na Rusi ральникъ nebo сошникъ zvaný, aby se půda rychleji a na širším pruhu rozrývala; dále přidána i lopatka (полица, též отвалъ, отвалка, присохъ, шабала), která vyrytou půdu zachycuje a shrabuje, — výkon, pro nějž ruský lid má speciální termin пахать proti prostému rytí, brázdění půdy (черкать) radlem. „Не соха пашетъ а полица“, praví podle Zelenina ruský sedlák. Jediný široký ralník nevznikl u ruské sochy prostě proto, že jak Velkorusové, tak i Bělorusové, jejichž kraj byl kolébkou sochy, žili na půdě lesní a byli nuceni obdělávati ponejvíce půdu s kořenim a kamenim a v takové půdě nebylo dobře pracovati s jedním širokým a plochým rýlem. Proto

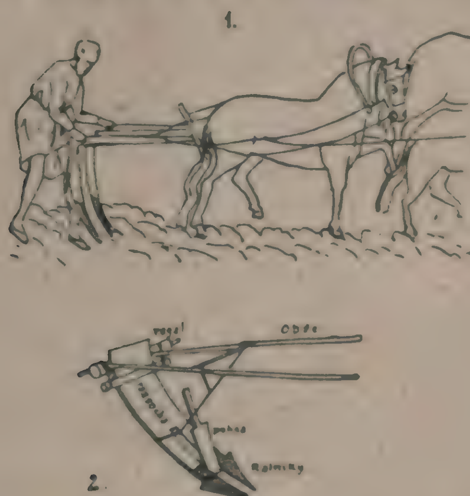
[1] Srv. *Zelenin* Соха 18, 19, 113—117, 119.

[2] *Zelenin* Соха 17 sl. 22 sl. a *Čubinskij* Труды VII. 400. Srv. i o Polsku zprávu M. Oczapowského u *Bujaka* Studya 404 a *Studzianky* ve Wisle XVI. 177, *Peiskera* Zur Soz. 52, 59.

[3] Srv. výše str. 44. a více u *Dm. Zelenina* Русская соха. Vjatka 1908. 121 sl., a *Braungarta* Urh. 185 sl., Ackerbaugeräthe 162, Taf. 3. I u sochy zachován je výraz ральникъ. Další kombinace, jež zde sledovati místa není, přeměnily prostou sochu místy v dnešní kostromsko-jaroslavskou kosuli (косуля), t. j. sochu jednostrannou, na koso pracující (*Zelenin* 67 sl., *Braungart* Urh. 192)

přidali raději druhý tupý a úzký ralnik, tak že zadní deska ruské sochy vybíhá dnes ve dva rohy — ножки, рога, рожки se dvěma jednostrannými sošníky (odtud i název její развоха). Polica se obyčejně překládá při každém obratu sochy s jednoho ralniku na druhý (перекладная соха).

Celá tato komplikace původního radla a spojené s tím zlepšení jeho výkonnosti ukazují však neomylně, že nebyla socha před radlem, že není dvojzubá ruská socha prvotným oradlem slovanským, jak někteří za to měli,[1] nýbrž jen lokálním, oblastným výtvorem Slovanů východních, a to Bělorusů a Velkorusů, od nichž

Obr. 8. Orání sochou z ruk. Života sv. Sergia (XVI. stol.) a 2. nová ruská socha s překladnou policí (Usov-Zelenin).

přešla z části i do Polska a Pruska v okolí Memelu.[2] Každým způsobem nelze sochy v tomto vyspělejším tvaru doložiti u jiných Slovanů mimo Rusy a s nimi sousedící Poláky a nelze ji také ze starých literárních památek doložiti před XIV. stoletím.[3] To jsou

[1] Tak na př. *N. Aristov* Пром. 59 a *V. Mozgovoj* v stati Плугъ и соха (Труды Вол. Экон. Общ. 1881 T. III. Отд. II. 79, 187) podle *Zelenina* l. c. 114. Nevím také, že by se byly našly ve starých nálezech dva ralniky vedle sebe. Také *Rostafiński* myslí (Siedziby 21), že Slované znali odedávna sochu i pluh.

[2] Srv. literární doklady ve Věstníku nár. XII, 18.

[3] Srv. *Běljajev* Временникъ XXII. 42. *Zelenin* l. c. 115, 121 a *A. Uvarov* Труды II. 247. *Polonská* Ист. культ. атлас I. 39, tab. 29, 5, Арх. Ист. Зап. V. 101. Doklady z XV. stol. viz u *Sreznĕvského* Мат. III. 470, kde i řada do-

všechno zjevy, které mne rozhodně vedou k tomu, abych podobně jako Dm. Zelenin a Kar. Rhamm pokládal sochu za lokální ruský výtvor pozdější radla. Byť i původ její zůstává nejasný,[1] vznikla zjevně v hospodářství lesním, na půdách kamenitých a kořenovitých, na ladech a lazech ze žďářených lesů. Nebylo jí třeba na půdě kypřejší, stepní. Proto vznikla v Bílé a Velké Rusi a ne v Malé a zde také zůstalo radlo, zatím co na sever od Polesí ovládla socha nebo nástroje jí příbuzné. Teprve později začal pluh vytiskovati obé. Ovšem také socha nezůstala státi jen na formě právě popsané, nýbrž vytvořila další formy přechodné k pluhu, podobně jako měla i přechody k radlu.

PLUH.

Několik dokladů nás poučilo, že západní Slované v XII. stol. vedle radla znali ještě jeden nástroj orací, který zvali *pluhem*. Ale nejsou to jen listiny XIII. století, v nichž se proti slovanskému

kladá pro sochu ve významu míry (z téže doby). V církevní slovanštině má socha význam rozeklané větve, tak v překladu Písma (Luk. XXII. 53) Jurjev evang. z r. 11 9, dále v Pandektu Antiochově 147, z XI. stol. (*Srezněvskij* Mat. III. 469). K tomu srv. i sloveso осошити ve smyslu zbaviti kmen větví, osekati, přenesené pak i odděliti v Zlatostruji XII. st. a v Izborniku 190 z r. 1073 (*Srezněvskij* II. 734). Teprve od XIV. století nastupuje význam pluhu (*Zelenin* Соха 115, 121). Mimo to i v řadě dnešních slovanských jazyků zachován jest ještě původní význam větve nebo kmene rozeklaného, tak v češtině, polštině, lužičtině, srbštině a ruštině (*Miklosich* EW. 313, *Budilovič* Сл. II. 115). Vedle toho v češtině a polštině sluje sochou zadní držadlo českého nákolesníku (*Peisker* Zur Soz. 52, *Braungart* Urh. 186), radla moravského (*Bartoš* Dial. II. 449) a polského (*Kolberg* Lud. V. 176, IX 110).

[1] Zde bych připomněl, že Janko myslí na vliv íránský (Pravěk 61), F. Tepluchov na původ finský (Земл. орудия пермской Чуди. Перм. Край I. 86. Srv. *Zelenin* 130), *Braungart* popírá aspoň původ slovanský (Urheimat 162, 186). Pokud se týče slovní stránky, je sporno, je-li socha výraz domácí či cizí. *J. Zubatý* a po něm *J. Hujer* (Úvod 49), *J. Janko* (Pravěk 61) pokládají jej za přejatý nejspíše prostřednictvím Skythů z některého jazyka indoiránského, kde mu odpovídá stin. šākhā a nper. šāχ — větev. Srv. i *Pedersen* Idg. F. V. 49. Jiní jsou však mínění odchylného, zejména *Štrekelj* (Archiv Sl. Phil., XXVIII. 48·), jenž předpokládá domácí pratvar *saksā příbuzný se stn. sax, sthn. sahs — nůž a s lat. saxum — ostrá skála, což by i u sochy ukazovalo na původní význam — krájeti, ostře rýti. *Schrader* Urg.[3] 416, řadil ji k lat. sec-are, sthn. seh, säge, stin. sás, šasā (srv. *Janko* o stycích 184). K výrazu tomu patřila by pak i skupina keltorománská (fr. soc-) a střec. [illegible]. Příbuzné je i lit. szakà a got. hôha. *Schrader* však odlišuje sl. sochu od této skupiny (Reallex. 630). Také *R. Meringer* pokládá sl. sochu za přejaté slovo germanské *sacha z řady koř. seg — schneiden (Idg. F. XVII. 117). Jinak srv. i *Janko* Věstník Akad. 1917, 167.

háku — *uncus* staví pluh — *aratrum*.[1] Už v kijevské Pověsti vrem. let dočítáme se při r. 981, že kníže Vladimír uložil Vjatičům daň od pluhu, jako jeho otec měl;[2] v Ruské Pravdě Vladimíra Monomacha (ruk. synod.) objevuje se také pluh[3] a v Nikonových Pandektech slovo плугарь — oráč.[4] Dalších ruských dokladů od XIII. století uváděti netřeba. Ve staré češtině čteme pluh nejdříve ve XIV. stol. v překladu kroniky Pulkavovy,[5] v polštině je v listinách XIII. století[6] a v starých srbských památkách od počátku stol. XIV.[7] Klásti letopisný doklad pluhu do konce X. stol. není bezpečné, neboť sami Vjatiči r. 964 odpověděli Svjatoslavovi, že platí daň od radla,[8] takže z výroku r. 981 nelze na určito usouditi, že po 25 letech měli místo radla pluh. Mohl tu redaktor XII. stol. napsati prostě na místo radla termin své doby. Při nejmenším není tedy první doklad bezpečný, ale od XII. století nelze popirati, že pluh již u Slovanů existoval.

Dnešní pluhy slovanské, byť se v podrobnostech mezi sebou lišily, vyznačují se (odmyslíme-li tvary přechodné) proti radlu a soše těmito znaky:

1. Nemají vůbec hřídele vzadu ohnuté v hák, nýbrž jen *hřídel* rovnou,[9] s níž je vzadu spojeno držadlo a massivní rám, nesoucí radlici. 2. Před radlicí zasazen je do hřídele svislý, málo ku předu naměřený nůž — *čereslo* nebo *čertadlo*,[10] který ostřím napřed obráceným zemi svisle nakrojuje a usnadňuje tím radlici podříznutí

[1] Aratrum samo o sobě položené může ovšem znamenati obé a teprve v antithesi k výrazu uncus, nebo při bližším označení aratrum magnum, teutonicum, proti aratrum parvum, slavicum nabývá významu pluhu proti radlu.

[2] Let. lavr.² 80: възложи на ня дань отъ плуга, якоже и отецъ его имаше.

[3] Аже далъ ему господинъ плугъ и борону (*Sreznĕvskij* Mat. II. 971.)

[4] V rukop. Čudovského kláštera ze XIV. stol. (*Sreznĕvskij* Mat. II. 971.)

[5] Fontes r. boh. V. 7, 213. Jinak se aratrum objevuje už v listinách XI. stol. (Hradišťská 1078). Je ten zemanský rod český nesl v XIII. stol. jméno Pluh (lat. Aratrum) a měl v erbu oboustrannou radlici. *Peisker* l. c. 73.

[6] Srv. výše str. 43 pozn. 3.

[7] Mon. serb. 98, 5 5 (v listinách Štěpána Uroše II. a III.). *Novaković* Законски споменици (1912) 625, 635, 651 (v listinách krále Milutina a Uroše III.)

[8] Let. Lavr.² 63.

[9] Výraz u pluhu obvyklý je jako u radla hřídel (srv. výše str. 49), vedle něhož slyšíme ještě jiné, o nichž srv. ve Věstníku Nár. XII. 153.

[10] Výraz čereslo je všeslovanský a starý, vzniklý z *čerslo. Náleží k čьrtą, čersti — řezati (indoevr. koř. quert), tak jako druhá, stejně rozšířená a na jihu vládnoucí forma črtalo. (Berneker I. 148, 172.) Vedle toho vytvořilo se dosti názvů lokálních. Srv. o tom více ve Věstníku Nár. XII. 154.

plástu země se strany i ze spodu. 3. Radlice sama, zvaná obvykle opět všesl. lemeš, utvořena je plochou deskou železnou, ku předu ostře zahrocenou, která je dnes asymetrická, jednostranná a tak postavena, že při orání půdu ostrým okrajem ze spodu podřezává a zároveň podebírá. K ní je dále, obyčejně v pravo, připevněna deska různě zvaná, ponejvíce prostě *deska*, pro niž také užívám významnějšího ruského výrazu *odval;*[1] neboť čereslem a radlicí odkrojený plást pomáhá odvaliti na stranu a obrátiti tak, aby se dostala spodní čerstvá ornice navrch, a stará, vyžilá, s kořeny a mrvou do země. To je právě nejvýznačnější funkce pluhu proti pouhému vyrývání země při radlu. Asymetrický lemeš s odvalem je hlavním příznakem pluhu. U radla jsme odvalu ještě dokázati nemohli, starší pluhy ještě všechny odvalu neměly, nebo měly-li, byl oboustranný, tak jako radlice byla zprvu ještě oboustranná, symetrická. 4. Přední část hřídele spočívá u pluhu obvykle na podstavci opatřeném plužicí nebo kolečky (a zv. také kolečka, koleska), na jejichž ose přidělána je oj pro připřež.

Těmito vlastnostmi vykazuje konstrukce pluhu proti radlu nebo háku neobyčejný pokrok, zejména pro jisté druhy půdy. V lesnaté zemi, promíšené kořeny nebo kamením, pluh ovšem mnoho neplatí; zde lépe pomáhá lehká dvojzubá socha nebo radlo s tupou a úzkou vyrývající radlicí, ale na těžké půdě, kterou nutno hlouběji orati a obraceti, aby přinesla náležitou úrodu, koná pluh neocenitelnou službu tím, že jí nerozrývá jen povrchně, nýbrž ji zabírá široce i hluboko a obrací, — jedním slovem, oře mnohem dokonaleji. Znamená tedy sestrojení pluhu proti starému radlu vskutku velký pokrok, založený především ve vhodné konstrukci čeresla a jednostranného lemeše s deskou, pak v odlehčení pomocí kol.

Je nyní na jevě, že Slované, mluvíce v XI. a XII. stol. jednou o radlu (háku) a podruhé o pluhu, rozeznávali při tom nástroje dva: starý, primitivní od nového, pokročilejšího. Dosvědčuje to nejen udržení této distinkce v celém dalším historickém vývoji jejich hospodářství, nýbrž i to, že současné prameny rozlišují v západoslovanských krajích zcela jasně i velikost i výkonnost radla (uncus, parvum aratrum) od pluhu (magnum aratrum), a při tom zjevně lepší nástroj zovou po slovansku pluh.[2]

[1] O dalších lokálních názvech srv. tamže l. c.

[2] Srv. výše na str. 43 uvedené polské listiny z r. 1252 a 1288: aratrum parvum quod radlo dicitur — aratrum magnum quod plug nominatur (aratrum magnum, hoc est plug).

Za tuto větší výkonnost vděčil druhý nástroj právě vzpomenutému zařízení, které poskytovalo práce více a lepší, tedy rychlejší a důkladnější zorání stejného kusu pole. Kdežto *uncus* — radlo zemi jen mělce rozrývalo, byl *aratrum* — pluh upraven tak, aby radlice jeho zabírala více půdy a aby ji lépe zpracovala pro osev a pro zdárnou výživu klíčících obilnin. A že to byl vskutku již aspoň v základech týž pluh, který později a podnes tímto názvem je označen proti radlu, nemůže býti pochyby po tom všem, co bylo pověděno a co dále dodám. Ovšem dokonalý pluh nevznikl naráz a náhle, nýbrž postupem se vytvářel. Byla doba přechodního vývoje mezi radlem a pluhem. Ale jakmile k radlu byla přidána kolečka, odvalná deska a hlavně čereslo, nelze již mluviti o radlu, nýbrž jen o pluhu, i když lemeš zůstal starý, oboustranný, a i když snad celá stavba zůstávala jako před tím.

Ptáme-li se nyní, jak se vzal pluh u Slovanů, ocitáme se před otázkou nanejvýše nesnadnou a spornou. Jsou badatelé, kteří i pluh pokládají za výtvor ducha slovanského, jsou jiní, kteří v něm viděli vynález germanský, jiní opět myslili na Gallii a Řím. Sám soudím, že je pluh původu římského a že jej k Slovanům přinesli především němečtí kolonisté zemí slovanských.[1] Na to ukazuje předně, že radlo (aratrum parvum, uncus) je nejen typicky uváděno v hospodářství slovanském, nýbrž i Helmoldem, tedy znalcem polabských poměrů, přímo označeno aratrum slavicum,[2] čímž zjevně druhý nástroj, zvaný aratrum magnum, národně byl odlišen jako neslovanský. Naproti tomu vidíme velký pluh v hospodářství německých kolonistů v zemích západoslovanských, neboť z jeho výkonu platili větší dávky, nežli Slované ze svých radel. V Polabí na př. větší lány sluly „hollandské" (iugera hollandresia, mansi hollandenses v pramenech od XI. století) proti malým, jež zřejmě byly vlastní Slovanům. Listina biskupa hamburského z r. 1142 výmluvně připomíná: „XII. agri hollandenses bene culti".[3] Němci byli v XI. a XII. století nepopiratelně dále v zemědělství. Ale ne

[1] Byli to zejména kolonisté z Porýní, Frieska a Nizozemí, kde zemědělství bylo mnohem pokročilejší než na východě. Vnikání německých kolonistů do slovanského Polabí počalo už v X. století, ale hlavní proud, který naplnil některé kraje slovanské a je později germanisoval, počal přicházeti od XII. století. Srv. k tomu hlavně Helmolda I. 57, 62, 64, 83, 88, 91.

[2] Helmold I. 12, 14, 87. Srv. citát výše na str. 44. Helmold ovšem míní už přenesené kus půdy slov. radlem zoraný.

[3] Srv. W. *Ohnesorge* Ausbreitung und Ende der Slawen (Lübeck 1911) 118 sl., 322 sl.

proto, že jejich vlastní domácí kultura byla vyšší, nýbrž proto, že dříve než Slované přijali, zužitkovali a assimilovali vyspělé kultury jiné, zprvu gallskou a pak zejména římskou. Tak bylo s mnohými jinými kulturními prvky, tak bylo i s pluhem.

Ve sporné otázce, jakého jest severní pluh původu, nechybějí sice podnes badatelé, kteří se domnívají, že byl produktem ducha německého,[1] ale sám soudím, že se účast Němců při tom velice přeceňuje, a pokládám za mnohem pravděpodobnější, ba dnes jedině správné, že za magnum aratrum, které měli v rukou němečtí kolonisté a jež bylo nástrojem daleko lepším než slovanské radlohák, vděčili i Němci kultuře cizí. Němci podle všeho doplnili svůj starý hák několika vymoženostmi, které viděli v sousedních vynikajících dvou kulturách, jednak galiské, jednak, a to hlavně, římské. Stalo se to však dříve, nežli se dostali s nimi do intensivního styku Slované, a tak už před dobou Karolingů a ještě více v stol. X.—XII. mohli býti prostředníky těchto nových vymožeností k Slovanům. Kdo uváží na př. na základě nové knihy Dopschovy,[2] za co všechno Němci vděčí v agrárních institucích a v agrární technice Římanům a to už Němci V.—VII. století a jak zejména říše francká založila své pokroky na základě římském,

[1] Tak *A. Meitzen* (Siedelung I. 275 sl.), *L. Rau* (Corresp. d. anthr. Ges. 1882), *R. Braungart* Ackergeräthe 16, Urheimat 31, 45, *R. Meringer* Idg. F. XVII. 109. *H. Ranke* Beitr. Anthr. Urg. Bayern V. 22, *Hoops* Reallex. g. Alt. I. 23 a patrně i *Rhamm* Ethn. B. II. 1. 969. Nověji zejména Braungart se snaží dokazovati, že pluh je už pragermanský a nejméně půl třetího tisíce let starý. (Urh. 73. 102, 119—120, 220.) Druhým hlavním zastancem vyspělosti a starobylosti pluhu germanského proti římskému byl *A. Meitzen*. Podle něho římský pluh byl a zůstal také jen obyčejným hákem, zlepšeným jen okováním, zejména železnou radlicí, a Římané s ním, chtějice docíliti dobře obdělaného pole, musili orati podél i napříč (odtud i nutný typ polí širších, kvadratických), kdežto Germani už měli pluh s nožem, širokou plochou radlicí i odvalem, který zem obracel a následkem toho mohli orati dostatečné brázdy pouze jedním směrem vedle sebe (odtud typ polí podélných). Spíše Meitzen myslil při vzniku tohoto pluhu na vlivy finskolaponské (l. c. 283). Proti tomuto názoru vystoupil ostře především *H. Behlen* Pflug 9—30, 155, jenž dokazuje, že Římané měli vedle háku především pluhy dokonalejší: hák s plazem (p. 16), jejž pokládá Behlen už za nástroj mnohem dokonalejší (21), ba i pluhy s širokou radlicí, s odvaly, čereslem a předními koly (42, 47, 63), kterých také pravidelně (63) užívali k dokonalejšímu orání vedle brázdění hákem (47) a jimi obraceli hroudy (49). Proto je Behlen pro římský původ germanského pluhu (153), podobně jako před tím *Sophus Müller* Charrue 31, 35. Silné vlivy gallskořímské na vytvoření germanského pluhu uznává i *Heyne* D. Alt. II. 36. Na Gally myslí *Vacek* Agr. Arch. V. 82.

[2] *Dopsch* Grundlagen passim., hlavně str. 224, 240, 250.

toho ovšem časné převzetí a adaptace pluhu nepřekvapí. Ostatně pokud se koleček týče, která přičítali Římané sami určitě rhaetským Gallům, ta mohli Germani převzíti už dříve od Gallů a s nimi snad i novou stavbu a nový název, neboť v první části galského *plaumorati*,[1] Pliniem v porušené formě zachovaného, tkví zřejmě totéž slovo, jako v lang. *plovum*, stangl. *ploh*, *plogh* (nagl. *plough*), stfr. *plôch*, sthn. *plôh*, *pluag*, *pfluog*, (nhn. *Pflug*), stn. *plógr*, dan. *plov*, *ploug*, got. **plogs*.[2]

To mohl býti první, gallský vliv na vývoj germanského pluhu. Ale mimo to nalézám dnes, — a to pokládám za důležitější, — že hlavní attributy pluhu, kterými se liší od háku-radla a kterými nad ně funkcionálně, jak svrchu pověděno, vyniká: totiž nůž čereslo před radlicí *(culter)*, dále širokou, lopatovitou radlici *(vomer)* s deskami odvalovými *(aures, tabellae)*, která plásty země ze spodu řezala a i obracela (Varro de re rustica I. 29, Plin. XVIII. 173 a Virgil Georg. I. 172), měl již jeden druh pluhu římského z počátku doby císařské. Také plaz měl i předek na kolech *(currus)* byl v té době znám a doložen je pro severní Italii na počátku I. století po Kr. Máme toho řadu literárních a hlavně archaeologických dokladů.

Literární zprávy byly již několikráte sneseny a rozebrány, ač ne vždy správně vyloženy.[3] Pro nás je hlavní zpráva Pliniova o tom, že jeden druh oradla měl nůž před vomerem, dále Vergi-

[1] Plinius NH. XVIII. 172: non pridem inventum in Raetia Galliae, ut duas adderent tali rotulas, quod genus vocant plaumorati. Korruptelu *plaumorati* dlužno emendovati buď s G. Baistem *ploum Raeti* sc. vocant (Wolfflins Archiv III. 285; tak i *G. Dottin* Rev. des ét. anc. VII. 1905, 45), nebo s Fr. Bujakem a J. Rozwadowským vyložiti ji z gall. *plaum*, *plovum* — pluh a *ratum* — kolo (*Bujak* Studya 392), čímž by gallský jeho původ zároveň byl filologicky dosvědčen. Keltický název kola byl *rotos, *roton. *A. Holder* Altcelt. Sprachschatz (Leipz. 1902) II. 1233. Jiné emendace viz MAG. Wien VIII (Much), k textu srv. i *Foerster* Zs. für rom. Phil. XXIX. 11, 15.

[2] *R. Meringer*, který se otázkou vzniků pluhu po stránce jazykové nejvíce obíral (Idg. F. XVI. 184 sl., XVII. 100 sl., XVIII. 244, srv. *Janko* O stycích 180 sl.), pokládá za germ. pratvar *plo₇az vedle druhotvaru *plou(az), a spojuje jej s koř. *blek-, jejž nalezá i v lat. (bu)bulcus, a sthn. plëgan, dn. pflegen — obstarávati něco a sice v primárním pregnantním významu orati a musiti orati. K tomuto významu srv. i *Rhamm* Ethn. B. II. 1. 971.

[3] K římským pluhům srv. na př. *Baumeister* Denkmäler I. 13, *Blümner* Röm. Privatalt. 557 (zde starší literatura), *Braungart* Urh. 56 a hlavně *Behlen* Pflug 42—46, 94—95, a také stať ve výborné knize *A. F. Magerstedta* Bilder aus der röm. Landwirtschaft (Sonderhausen 1861) V. 133 sl.

liova o pluhu s odvalem a s kolečky v severní Italii, dále Palladiova ze IV. století o deskách odvalných, kterými bylo možno vyvýšené a širší brázdy orati, což nalézáme také už v agrikulturním díle M. Terentia Varrona a v jedné poznámce Pliniově. Mimo to i zmínky Pliniovy a jiných o obracení drnů pluhem nasvědčují existenci odvalů[1] a také zavedení nože nebylo by dobře pochopitelné, kdyby bylo při tom neběželo především o pomoc k obrácení vyorané půdy. Literárních dokladů není tedy mnoho, rovněž ne starých obrazů pluhu římského, jež, jak nutno doznati, ponejvíce zobrazují radlo a jen zcela výjimečně pluh s nožem a kolečky.[2] Znám jediný obraz vyrytý na antickém jaspisovém amuletu (obr. 9). Proto také ti, kteří se jen o ně opírali, ocitali se v rozpacích nebo nabývali o radlech římských nesprávného ponětí.

Obr. 9. Římský pluh na amuletu vyrytý (Saglio-Daremberg).

Tím si potom vysvětlíme nedůvěru, ba docela i odpor některých k představě, že Římané dospěli k formě skutečného pluhu s nožem, odvalem a kolečky. Tak Braungart praví ještě v posledním svém díle z r. 1912 zcela určitě, že římský pluh neměl ani nože, ani odvalu[3]

Věc se má však zcela jinak, prohlédneme-li trochu pečlivěji přístupné doklady archaeologické. Materiál, který jsem mohl sebrati i za války, kdy přístup do celé řady sbírek je znemožněn, staví věc do zcela jiného světla, než bylo dosud. Právě uvedené

[1] Plinius XVIII., 47 (171) 48, 49 (173, 176), 20 (19, 3), Vergilius Georg. I. 169—175, Palladius I. 43, Varro Rer rust. I. 29 (ed. Keil). Příslušné citaty a poznámky k tomu viz v mé stati ve Věstníku Národ. XII. 158.

[2] *Saglio-Daremberg* Dict. I. 356, fig. 438 podle *Caylusa* Rec. d'ant. Paris 1762. V tab 82, 6 (zde obr. 10). Srv. i Behlen Pflug 21 sl

[3] *Braungart* Urh 250. Meitzen tohoto příkrého stanoviska neměl. Také Schulze zamítal culter (Behlen 42), Magerstedt je přijímá (V. 136). Ostatně vidno z textů i z nálezů, že Římané měli a rozeznávali různé druhy oradel, větší a menší, nebo těžké a lehké. Srv. *Magerstedt* V. 140 sl., *Behlen* 37 sl.

Braungartovo tvrzení, s nímž ovšem stojí nebo padá celá jeho germanská theorie, jest úplně nesprávné, jakož vůbec dílo jeho při všem cenném sebraném materiálu předkládá čtenáři nehorázné a základní omyly.[1] Je naprosto nemožno popírati nadále, že by v římské agrikultuře vedle radla nebyli užívali hotového pluhu s kolečky, nožem a odvalní deskou, ovšem ještě na symmetrické radlici.

Obr. 10. Římské plužní nože a radlice z musea v Záhřebě, v Lublani a v Sarajevě.
(1. Brod, 2. Bosanja, 3. Orešac, 4. Su Kula, 5–6. Virje, 7. Sisak, 8. Unec, 9. Vinogradi, 10. Stojakovo, 11. Gradac, 12. Dalj, 13. Virje, 14. Brod, 15–16. Podlaktovica, 17. Unec, 18. [illegible], 19. Sutjeska, 20–22. [illegible], 23. Vinkovci, 24. Novi Banovci, 25. Rakovac, 27. Solin, 26. Vukovar, 28. Solin.)

Nejstarší doklady tohoto pluhu poskytlo pohřebiště u obce Idrie di Bača, jež z větší části náleží už době předřímské a z menší časně římské. A zde se našly radlice i nože. Další doklady nalezeny byly v celé řadě nálezů římských z Bosny a Hercegoviny, dále ze Srěmu, Chorvatska, Krajiny, z Uher a rovněž z ce-

[1] Druhý z jeho velkých základních omylů zakládá se na tom, že, ač znal význam jmen římských císařů v Cottonské sbírce rukopisů (srv. Urh. 119), přece pluhy tam v obrazech nalezené, pocházející z doby anglosaské, pokládal za germanské pluhy z doby císaře Tiberia a Klaudia, tedy z I. stol. po Kr., a tím veden prohlásil, že Germani měli už v době Kristově dokonalý pluh s nožem, odvalem a kolečky (Urheimat 73, 102, 119–120, 220, 234).

lého Podunají, Rakous a jižního Německa a z Porýní.[1] Nálezy ty nám zároveň ukazují značnou rozmanitost ve tvaru symmetrických radel i ve tvaru nožů (obr. 10), jakož i velké rozdíly ve velikosti a tíži. Je vidět, že pluh užívaný té doby v severních římských provinciích byl rozmanité velikosti a patrně i různého účelu.

Popírati při těchto dokladech existenci skutečného pluhu v římské době císařské a vykládati Pliniovu zprávu o culteru násilně v jiném smyslu, jako Braungart,[2] než ve smyslu pluhu s nožem, není již možné. V době I.—IV. století po Kr. skutečný pluh v severních římských provinciích, na Balkáně, na Dunaji a v Porýní tedy existoval; tam jej také musili viděti sousední barbaři, u nichž — to dlužno výslovně konstatovati — před touto dobou a za této doby podobný pluh ani literárně, ani archaeologicky není doložen.

Můžeme proto důvodně souditi, že pokročilý pluh, který měli v rukou němečtí hospodáři v době karolinské a ovšem tím spíše kolonisté XI. a XII. století, byl kulturní vymožeností, na jejíž konstrukci byly před tím účastny především vlivy římské. Na konci doby císařské byl patrně pluh s koly, čereslem a odvalní radlicí obvyklým zjevem v koloniích římských na Rýně, na Mohanu, na Dunaji i na Balkáně, a není pak divu, že se během následujících pěti — šesti set let rozmohl i u Germanů v týchž končinách a na konec i v Polabí, kde se s ním všude setkávali Slované a odkudž se rozcházeli kolonisté němečtí houfně do slovanských zemí bližších i vzdalenějších. Zejména na Rýn, pak do Hollandu a také do Normandie kladl bych hlavní vývoj nového pluhu. Tam je předně ráz půdy příhodnější, — zcela jinak než na jihu Evropy, a pak je jistě nesmírně poučné, že se římský výraz pro čereslo — *culter* dosud udržel u pluhu na dolním Rýně, ve Vestfálsku (*coler*), v Nizozemí (*kouter*) a v Anglii (*coltar*) jako zjevný přežitek římských vzorů plužních, s nimiž se zde Germani seznámili.[3]

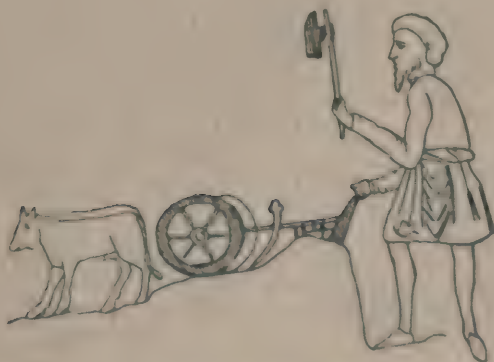
[1] Sebral jsem je, uveřejnil a obrazem doložil podrobně ve svém článku ve Věstníku Národop. XII. 159—163. Doklady tam uvedené doplniti mohu ještě nalezem krojidel římských ze Sümeghu v Uhrách (Arch. Ert. 1904, 196), z Gettenau v Hessensku (VII. Bez. röm. germ. Kom. 157, 158) a radlice z Mihálydy (Arch. Ert. 1902, 437).

[2] Urheimat 73.

[3] *Rhamm* Ethn. B. II. 1. 994, *Foerster* Zs. f. rom. Phil. XXIX. 17. V staré franc. básni Pèlerinage de Charlemagne z XI nebo XII. stol. se dočítáme, že Karel Veliký našel krále Hugona u pluhu, jehož hřídel, kolečka i „coltres" byly ze zlata (Pèlerinage v. 283).

Zde patrně kdesi na dolním Rýně složily se staré základy germanské s pokroky gallskými[1] a římskými v nový celek, v nový pluh, jenž se pak rozešel po celé severní Evropě. Odtud vnikl i do Francie pod jménem *carruca* (z čehož fr. *charrue*) a ovládl celou severní Francii od Bretagně až po Lotrinky, zatím co se jinde udržovalo staré radlo — *araire*.[2]

Obr. 11. Pluhy z anglosaských kalendářů X. a XI. století.

[1] Na vliv gallský by mohlo ukazovati samo franc. slovo *charrue* — pluh, jež vzniklo z gal. *carruca* — vozidlo na kolečkách. Srv. *Diez* Etym. W. I. 23. *Walde* Lat. etym. W. 135. *Carruca* doložena v Lex Salica a u *Brequignyho* Diplomata I. Nr. 250 (r. 700). Také do portugalštiny přešlo *charrua* ve smyslu pluhu.

[2] Srv. zejména *W. Foerster* Der Pflug in Frankreich Zs. f. rom. Phil. XXIX. 1, 5 a *Gilliéron-Edmond* Atlas ling. de la France 246. *Littré* označuje *charrue* proti *araire* takto: „(instrument) monté sur deux roues et un soc tranchant", a pokládá jej za pluh těžký.

Kompletní pluh s koly, nožem, event. i odvalem vidíme také už na miniaturách anglosaských kalendářů (srv. obr. 11) z X. a XI. století,[1] dále na pověstném koberci z Bayeux (obr. 12), jehož vyšívání podává nám tak nedostižně věrný obraz kultury z okolí Viléma Dobyvatele po bitvě u Hastingsu r. 1066,[2] jiný v rukopise francouzském (obr. 12) z XII. století,[3] jiný z rukopisu XII. až XIII. stol. Demminem citovaného.[4] Braungart uvádí docela z díla Struttova „Saxon Rarities of the Eight Century“ obraz pluhu z VIII. století, ale nemohl jsem údaje tohoto pro nepřístupnost originálu Struttova kontrolovati.[5] Také do sousedního Dánska a Švédska dostal se podle S. Müllera podobný vyvinutý pluh už ve středověku[6] a jednotlivé výrazy německé, označující jeho hlavní části, objevují se v textech od VII. století.[7] Že při tom celá stavba (kostra) pluhu neustrnula na jedné formě, je na biledni.[8] Ale sledovati to dále není úkolem této stati.

Všechno to ukazuje, že Germanům byl znám skutečný pluh, pokročilejší než staré slovanské radlo anebo starý germanský hák, už v druhé polovině I. tisíciletí a že jím dlužno rozuměti *aratrum magnum*, kterým kolonisté němečtí, hlavně hollandští, orali podle území slovanského a v něm, tak že i Slované v XI. a XII. století nástroj ten zajisté viděli, poznali, porozuměli jeho výhodám a při-

[1] Bibl. Cotton. Tiber. B. V. Britt. Mus. (srv. *Hoops* Reallex. g. Alt. I 25, tab I., *Heyne* D. Alt. II. 39, *Ginzrot* Wagen. Tab. III. 1., *Hamm* Pflug und Pflügen (Landwirtsch. Wochenblatt des Ackerbau Ministeriums. Wien II. [1870] 457). Týž pluh je vyobrazen v anglosaském kalendáři označeném Bibl. Cott. Iulius A. 6 (*Müller* Charrue 29).

[2] Srv. *Iubinal A.* Anc. tapisseries. Paris 1838 pl. 3.

[3] Bibl. Nat. N. N. Latin. 15674. Morales de St. Grégoire sur. Job. XII. s. (Bibl. de l'École des Chartres XXXI. Paris 1871, 20). Srv. S. *Müller* Charrue 30, odkudž převzat hoření obrázek.

[4] *Demmin* Enc. des beaux arts I. 423 (podle Villemina).

[5] *Braungart* Urh. 121.

[6] *Müller* Charrue 31, 32. Nějaký starý pluh s nožem a lemešem našel se v Norsku u Drangdalu (Eker), ale neví se, zdali je z doby pohanské, či pozdější (dí *Bohlen* 165).

[7] Srv. doklady u *Heyne* D. Alt. II. 37 (dentalia) moltpret — Streichbrett; ligo — sech; v glossách bývají též zaměňována slova vomer sech, seche, sechte a schar (*Heyne* l. c. 38).

[8] Pokud stará forma germanských polí souvisí s ústrojem pluhu, chci zatím ostaviti stranou, poněvadž otázka vzniku jednostranné radlice není vyjasněna. Že ovšem dělení na úzké polní pasy svědčí spíše pro orání pluhem záhonovým, je zjevné. Jakýsi *teutonicus vomer* je připomínán Claudianem (Eutr. I. 405), ale nevíme o něm nic.

rozeně začali jej napodobovati. Na dosavadním historickém a archaeologickém základě dospívám proto k závěru, že Slované pluh viděli a převzali ještě před koncem doby pohanské od sousedních Němců, s nimiž se úzce stýkali a pospolu žili, u nichž se už delší dobu před tím byly ujaly různé zemědělské pokroky římské a mezi nimi i nový druh oracího nástroje opatřeného kolečky, nožem a lemešem s deskami odvalními. Už staří si byli dobře vědomi, že jakost a bohatství úrody závislá je především na dobrotě a výkonnosti pluhu.[1] Nemohu proto sdíleti ani starého mínění Peiskerova, k němuž se dnes i Bujak přiznává, že pluh vytvořili Slované

Obr. 12. 1. Pluh z koberce z Bayeux (A. Jubinal.) — 2. Pluh z franc. rukopisu XII. stol. (S. Müller).

samostatně,[2] ani jeho novějšího výkladu, podle něhož staří Slované v kolébce své vůbec oradel neměli a pluh u nich vznikl za doby germanského panství vlivem vzorů přišlých na černomořskou step

[1] Srv. *Magerstedt* V. 140 (Plin. XVIII. 8).

[2] Peisker soudil r. 1896 (Zur Soz. B. I. 77, 82, 88), že pravý pluh s čereslem, jednostrannou radlicí a odvalem vytvořili si sami Slované a sice pod vládou nomadských Germanů. Od nich přejali výraz *kuning* a sami předali jim *plugъ, oralo, veslo*. Při tom už tehdy, jak se zdá, hledal Peisker původ slov. pluhu spíše na východě nežli na západě. Bujak zakládá svůj názor na výkladu, že u starých Slovanů byla jednotkou polní míry t. zv. velký pluh, magnum aratrum, obsahující asi 90 jiter a že proto Slované měli takovýto těžší pluh před tím, než tam přišli Němci, a sice Poláci i Čechové. (Studya 391 sl. 407). Němci nevyvinuli odvalu před dobou římskou (398). Bujak opírá se při tom ovšem o výsledky práce Peiskerovy, jež mezi tím Peisker opustil. Také *Ed. Boguslawski* má pluh za vynález domácí (Świątowit VIII. 41 sl.).

z Assyrie,[1] což vše jest v patrné souvislosti s jeho theorií o nadměrném vlivu asijském na starou kulturu slovanskou, jejž na konci tohoto díla náležitě a v celku posoudíme. Naproti tomu dlužno konstatovati, že o původním slovanském pluhu před dobou letopisnou nevíme zhola nic, ani jak vypadal, ani jak a kde se objevil. Nechci sice popírati, že také naší theorii o římském, event. římsko-gallském původu pluhu chybí dosud evidentní připojení římských vzorů na germanskou formu doby merovejské a karolinské, ale náš výše vyložený závěr má pro sebe aspoň jeden objektivní, jistý a rozhodující zjev, totiž to, že pozdější středověký pluh X.—XII. století s kolečky, nožem a odvalem je nepopíratelně prokázán už

[1] Peiskerův výklad o vzniku slovanského pluhu nedá, doufejme, na sebe dlouho čekati. Zatím Peisker se mnou sdělil listem představu svou o vzniku pluhu, jak následuje:

Podle Peiskera je starší, primární u pluhu radlice jednostranná (poloviční), dvoustranná mladší, sekundární, povstavši složením dvou radlic jednostranných (radlových) v radlici pluhovou. Pluh primární povstati pak mohl jen v krajině, jejíž půdu nelze zdělati jinak, než takovýmto oradlem. Pluh tento nesnese pevného odporu kořenů a kamenů a může býti upotřeben jen na půdě jich prosté, tedy na stepi travnaté. Na druhé straně rovněž travnatá step pluhu nevyhnutelně potřebuje, nedávajíc se zdělati v roli radlem nebo sochou. Bujného porostu travního nelze jinak odstraniti nebo zahubiti, než obrácením kořenů navrch půdy a to dovede jedině pluh, ovšem jen za velmi silného potahu, začasto i o několika jhech, což zase předpokládá hojnost tažného dobytka.

Takových půd pluh bezpodmínečně vyžadujících a umožňujících není v oblastech keltských, germanských a slovanských, tím méně v Evropě jižní, tudíž zbývá pouze step černomořská jako východisko pluhu evropského, nikoliv však kolébka, kterou musíme hledati dále v Assyrii, třebas bychom odtamtud ještě tohoto pluhu neznali, jen kostru jinak upravenou na kameni Asarhaddonově ze VII. stol. v Brit. museu a na jiném ještě památníku. Toto blíže neznámé oradlo assyrské pokládá Peisker za praotce všech pluhů, jež přešly do Evropy ve dvou typech kostry své, čtvercovém (středo- a východoevropský) a rámovém (perský, kavkazský a skandinavský). Poněvadž Herodot uvádí v Skythii kmeny rolnické, musil tam pluh existovati už v V. stol. př. Kr. Jej potom poznali nejprve asi Kelti sem přišedši, po nich Germani (Gotové, Herulové) a od nich přejali jej Slované, kteří původně ve své pravlasti v blatech poleských vůbec orby neznali, ji nepotřebovali, živíce se místo obilí bahenní rosou (Glyceria fluitans). I ber, jejž poznali od Židů chazarských, obdělávali zprvu jen motykou a později íránskou sochou. Do střední Evropy vnikl pluh jednak migrací gotskou, jednak přehnanými sem Slovany ve jhu avarském. Jeho rozšíření ve střední Evropě bylo však až do nové doby málo rozměrné a jen sporadické. Perský typ do Skandinavie přinesli zase Vikingové s otroky přivlečenými od Kavkazu. Kde se dostalo slovo plog, plugъ k věci a kde vzniklo, je dosud neznámo. — Potud J. Peisker.

Soudím, že Peisker opírá se příliš o veličiny neznámé a předpoklady, pro něž nemůže přinésti ani historických ani archaeologických dokladů.

v římské kultuře prvních století po Kr., kdežto u Germanů se objevuje teprve několik století potom, a u Slovanů ještě později. Není ani jednoho literárního dokladu slovanského nebo germanského, kterým by byl tento pluh u Slovanů nebo Germanů prokázán v prvních stoletích po Kr., kdežto na římském jihu jej už máme. To je v této těžké otázce jediné pevné a přesné faktum, od něhož dlužno vycházeti, a uvážíme-li při tom, jak mocně v průběhu I. tisíciletí po Kr. působila římská kultura na celý germanský svět ve všech směrech,[1] je zajisté za daných okolností závěr nejpřirozenější ten, že pokročilý římský pluh, jehož výhody se zajisté čím dále tím více objevovaly a uplatňovaly, rozšířil se před dobou karolinskou na sever Evropy ke Germanům a odtud i k Slovanům.

Naproti tomu nelze vzniku tohoto pluhu u Slovanů dosud ničím prokázati. Jen rozšířenost výrazu *pluh* v řečích slovanských a jeho stáří v Rusi, doložené od XII. století, zůstává důvodem pro původ slovanský, ale ten pozbývá své váhy pro každého, kdo zná, jak velká řada jiných analogických výrazů cizích (a také věcí samých) přešla už před X. stoletím do jazyka slovanského a rozšířila se po všech tehdejších Slovanech. Theorie pak, která proti bojovnému Germanu v starověku stavěla Slovana rolníka s pluhem v ruce a vyspělým zemědělstvím, která přirozeně podpírala představu, že Slovan přejal sice z Germanie meč, střelu, korouhev, šlem, brnění a pod. věci a za to jí poskytl pluh, — theorie ta ztratila dnes svou podstatu. Slované nebyli rolníky v té míře a tak dávno, abychom tím byli vedeni přičítati jim vyvinuté zemědělství a pokročilý pluh, jenž by se byl stal vzorem pro Germany a Řím. Půda kolébky slovanské a vzdálenost od starých kulturních oblastí už a priori svědčí pro opak a totéž nám ukázaly doklady historické a archaeologické. Slovanům odedávna bylo vlastní jednoduché radlo, a ne pluh, charakterisovaný vymoženostmi výše uvedenými.

Opakuji: První zprávy historické a nejstarší tradice západoslovanské, vypravující o pravěkém domácím bytu Čechů, Poláků, Polabanů a Pomořanů, zmiňují se také jen o radlu (háku) a ne o pluhu[2] a rovněž umělec, který maloval v XIII. století obrazy

[1] Srv. výše citované vývody Dopschovy na str. 62.

[2] Tak tradice Dalimilova o nejstarším stavu země české, o Přemyslu oráči, o dívčí válce (ed. *Mourek*[3] 6, 11, 15), tak tradice polská o staré Polsce v zápisu kláštera lubiąžského (srv. výše str. 43.) a u Dlugoše (Hist. I. 56)

v kapli znojemské, nakreslil podle tradice Přemysla s radlem v ruce a ne s pluhem.[1] Konečně i to je výmluvné, že nejstarší daň zemědělská sluje v Polsku, pravlasti slovanské — *poradlné*[2] a ne popložné. I to ukazuje, že původním zemědělským nástrojem zde bylo radlo a ne pluh. Radlo bylo tedy spojeno tenkráte s představou starého bytu slovanského. Ale v XII. století pluh zde byl a poněvadž i kijevský letopisec výrazu toho vedle radla užívá, soudil bych, že známost římsko-germanského pluhu přešla k severním Slovanům už delší dobu před tím, asi v době karolinské a od nich dále k východním do Kijeva, i na Litvu. Také není vyloučeno, že do Kijevska přišel i z Balkánu, kde jej jižní Slované mohli přímo převzíti od Římanů. Dovídáme se na př., že kolem r. 900 sv. Kliment, biskup ochridský, jenž zemřel r. 916, učil Slovany bulharské jemnějšímu životu a lepšímu hospodaření.[3] Ale dokud nebude lze doložiti pluh u Slovanů v době, která předcházela nebo aspoň současná byla výše uvedeným nálezům římským, do té doby nelze než trvati na tom, že pluh u Slovanů nevznikl dříve, než na jihu v Římě a na západě v Porýní. To pokládám za prostý a nutný závěr z dnešního našeho vědění. A o to tu hlavně běží.

Proti tomu, že by těžký a nemotorný maloruský pluh, jenž potřebuje k potahu 2—3 páry volů,[4] byl prvotním oradlem ruských Slovanů, svědčí rozhodně už sama omezená schopnost pro jeden pouze druh práce, neboť on dovede pouze odkrojiti vrchní těžké plásty země, ale nestačí k závěrečnému obdělání země pro osev. Tu musí pomoci radlo a brány. Musí tedy maloruský sedlák užíti tří nástrojů, pluh sám mu nestačí.[5] To samo vylučuje, že by maloruský pluh mohl zde kdy býti prvotním oradlem, neboť to zajisté vykonávalo práci plnou. Pro ni dostačí však radlo, upravujíc půdu i na stepi i pro osev, což pluhem udělati nelze. V kolébce slovanské nemohl se ostatně pluh vytvořiti, nýbrž jen takovéto universální radlo. Drevljané, kteří podle slov kněžny Olgy r. 946 obdělávali své nivy, nemohli k tomu míti pluhu, a také výrok kni-

[1] Srv. výše str. 51.

[2] Srv. výše str. 43.

[3] Vita Clementi kap. 17. 18, 23.

[4] *Zelenin* Соха 111.

[5] Tak *Zelenin* Соха 113, 117—118. Zelenin je rozhodně pro prvenství radla před pluhem v jižní Rusi a opírá se zejména Aristovu a jiným historikům, kteří stáři pluhu uznavali (*Aristov* Промышленность древней Руси. Спб. 1866, 59).

žete Vladimíra Monomacha z r. 1103 ukazuje, že i na jižní stepní okrajině Rusi orali tehdy s jedním koněm, tedy radlem.[1]

Jak první slovanský pluh vypadal, souditi můžeme, nemajíce přímých zpráv, pouze z analogických obrazů anglosaských a normanských a z jazykových shod v slovanské nomenklatuře, výše uvedené. Skládal se patrně opět z hřídele (*grędelь*), dále z nože upevněného na hřídeli před radlicí a **čerslo, čertalo* zvaného,[2] dále z *plazu*, na němž byl připevněn lemeš a nad ním dřevěné *desky*, zem odvalující, a konečně ze dvou držadel vzadu, zvaných asi opět *kleče* nebo *ručice*. Napřed byl pluh připínán na oj jha anebo jařma jako radlo, ale tažen obvykle, poněvadž hlouběji a tím obtížně pracoval, dvěma páry volů nebo párem koní. Vypadal tedy v celku tak, jako výše uvedený obraz anglosaský z XI. století (obr 11).

Při tom však dlužno ještě na jednu věc ukázati s důrazem.

Jsem přesvědčen, že se dnešní pluh nevytvořil naráz, ani na jihu, ani na západě, nýbrž postupně se zdokonaloval. To zejména platí o lemeši. Už staré radlo mohlo míti odvaly (srv. výše str. 55), později teprve přidáno bylo čereslo a kolečka, nejpozději lemeš z oboustranné symetrické formy přeměněn byl v jednostranný, asymetrický, jakoby rozpůlený, jímž se za podpory příslušné odvalní desky brázdy oraly ještě hlouběji a šíře, slovem, důkladněji, třebas jen na jednu stranu a jedním směrem. A teprve vytvořením této jednostranné radlice dospěl pluh svého cíle a dovršil svou výkonnost.

Kdy *jednostranný* lemeš vznikl a kde a jak se na tento pokrok přišlo, je otázka, na niž nemohu dáti dosud uspokojivou odpověď. V novém materiálu z doby římské, který mne z musei došel, objevila se mi sice už jednostranná radlice čtyřikráte v nálezech bosenských, chovaných v museu sarajevském a za římské pokládaných (obr. 13), ale objev ten zůstává dosud příliš ojedinělý a na jeden kraj omezený, abychom se mohli oň bezpečně opříti.[3] Neznám dosud jiného nálezu, ani z doby merovejské, ani karolinské, ani ottonské,[4] ba ani obrazy z XII. a XIII. století neukazují nám hodnověrné radlice asymetrické. Teprve v následující době

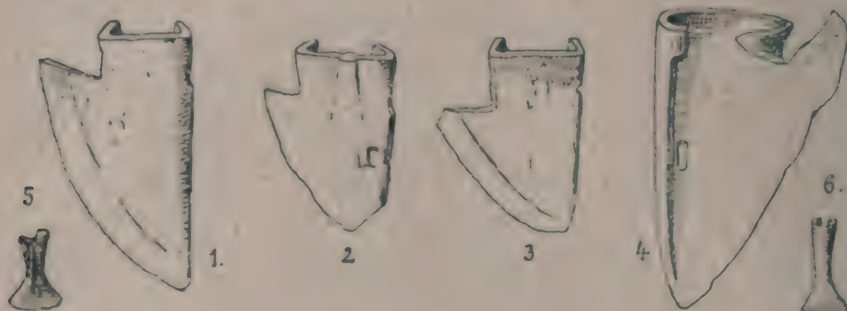
[1] Let. Lavr.[3] 57, 267.

[2] Doloženo je č. črtadlo teprve v Mat. Verb (cirtadlo — ligones, fossaria eo quod terram leuant quasi leuones. *Ed. Patera-Srezněvskij* 20) a pak ve slovnicích XIV. století. Srv. *Gebauer* Stč. sl. I. 188.

[3] Srv. Věstník Národop. XII. 170.

[4] Jakousi assymetrickou radlici (?) ohlásil také R. Stimming ze slov. jámy u Neuendorfu (Westhavelland) — ale podoba, účel i stáří je nejasné (Mannus VII 131).

se objevuje nesporně. Obrazy pluhů z XIV. a XV. st. sice ještě namnoze nás nechávají v pochybnostech,[1] ale z konce XIII. st. nebo z poč. XIV. máme v Čechách vzácný nález v zemanské tvrzi Semonicích u Smiřic, kde se vedle řady jiných železných nástrojů a zbraní nalezly i dva plužní nože a dvě široké jednostranné radlice železné s otkami (obr. 14) spolu s pražským grošem Václava II. (1278—1305), kterýž, jako forma věcí jiných, ukazuje na počátek XIV. nebo na konec XIII. století.[2]

Obr. 13. Jednostranné radlice a otky římské (?) z Bosny. (1. Vrnograč, 2. Šejkovač, 3. Gata, 4. Binač, 5—6. Proboj).

Obr. 14. Radlice (1.), otka (2.) a krojidlo (3.) ze Semonic z doby kolem r. 1300.

Nechci však tím říci, že se jednostranný lemeš vyvinul v severní Evropě teprve v XIII. nebo XIV. století. To jistě ne. Byl tu dříve, ale kde nejdříve a od které doby, zatím nevíme a také nevíme, vznikl-li zde samostatně, či vlivem cizím, při čemž bych nechtěl vylučovati ani eventuální vliv východní. Ale i to možno, vzhledem k uvedeným domněle římským nálezům z Bosny, vysloviti jenom

[1] Srv. Věstník Nár. XII str. 171, kde udána i příslušná literatura.

[2] Nár. Věstn. XI. 1 a XII. 173. Zde na str. 171 a násl. uvedeny i další doklady jednostranných radlic z XIV. a násl. století.

s reservou. Musíme vyčkati, neobjeví-li se na př. v kultuře skythské nebo sarmatské.

Ostatně se jednostranný lemeš přes své výhody ujímal i u Slovanů pomalu. Ještě v XVIII. století byly u pluhu radlice oboustranné dosti hojné a na Balkáně zůstalo tak dosud a i jinde. Vývoj jednostranného lemeše dokonán byl r. 1827 geniálním nápadem bratří Veverků a vynálezem t. zv. ruchadla, z něhož vytvořen byl železný pluh moderní.

Jak z dosavadního výkladu vidno, zůstavil jsem stranou jazykový poměr slov gall. *plovum*, germ. *pflug* z *plogu* a slov. *plugъ*. Bylo by se mi sice hodilo, odvolati se na podporu mého výkladu i na běžný názor německých filologů, že slov. *plugъ* je převzato z germanštiny, ale nechci se při věcném rozboru dovolávati dokladu filologického, který je přece jen ve své podstatě sporný.[1] Nejstarší zmínky o pluhu na slovanském východě ztotožňují téměř význam jeho s významem slova radlo. Letopis aspoň zaměňuje ve zprávě o dani Vjatičů obé, mluvě jednou o dani z radla, po druhé o dani z pluhu. Zdálo by se tedy, že zde velkého rozdílu nebylo, a mimovolně vtírá se myšlenka, zdali pluh neznačil zprvu u Slovanů jen radlo plazem opatřené, tedy radlo „ploužící" se po zemi proti radlu volnému, bez plazu (něm. Schwinghacken). Pak bychom mohli souditi i na domácí původ slova *plugъ*.

Ale nejstarší zprávy západní, jak jsme výše uvedli (str. 43), přece jen činí značný rozdíl mezi *aratrum parvum, quod radlo dicitur*, a *aratrum magnum, quod plug nominatur*. Zde je zároveň rozdíl i určitě vysloven a musíme proto dáti přednost výkladu, že pluh byl něco jiného než radlo, nástroj větší, dokonalejší, výkonnější, nástroj, jejž na rozdíl od radla převzali Slované skrze

[1] Otázka už dávno dělí filology ve dva tábory. Jedni pokládají slovo plugъ za původní a domácí (utvořené od kmene plu-, jako sluga od slu-, strug od stru-) a Pflug za přejaté. Tak soudil už *Grimm* (Gesch. d. Spr. 1848 I. 56), pak A. Kuhn, A. Schleicher, A. Matzenauer a nověji hlavně *Krek* Einl. 113, Kres IV. 107 a *V. Jagić* Archiv sl. Phil. 1901 536, Kultur d. Geg. I. IX. 4, zprvu i *Brückner* Ciw. 29 a *J. Peisker* Zur Soz. I. 41, 47, 88. Druzí naproti tomu mají sl. plugъ za přejaté z germanštiny. Tak *Uhlenbeck* Idg. F. XVII. 113, *Schrader* Urg.[3] II. 2, 210, Idg. F. XVII. 32, *Hoops* Waldbäume 506, *Peisker* Bez. 273 (87), *Meringer* I. F. XVI. 184, XVII. 100 sl., *Zelenin* Coxa 116, *Rhamm* Ethn. B. II. 1. 970, *Janko* O stycích 182, Věst. Národ. II. 71, *O. Hujer* Úvod do jaz. č. 49 a nově i *Brückner* Enc. pol. IV. 2. 94.

sousední Němce ze zemědělství římského. S tohoto věcného hlediska nabývá více víry ten filologický závěr, jenž slov. *plugъ* odvozuje z německého tvaru, nežli naopak. Výraz germanský (nebo snad gallsko-germanský) přešel k Slovanům s věcí před X. stoletím, nejspíše už několik století před tím, když pozdní římský vzor pluhu rozšířil se do francké a allemanské Germanie a odtamtud dále k Labi, k Sále a po Dunaji na východ.

Kdyby však *pluh* byl přece jen domácí výraz slovanský, musili bychom za daných okolností vyložiti věc nejlépe v tom smyslu, že bychom pluh pokládali za speciální výraz pro radlo s plazem, které se v brázdě *ploužilo*, naproti radlu vlastnímu, jež bez plazu drželo se volně v rukou (něm. Schwinghacken). Na pozdější nástroj římský s jednostrannou radlicí, deskou a nožem výraz pluh byl by přešel přirozeně proto, že i tento zlepšený nástroj opíral se v zemi o plaz.

PŘÍPŘEŽ. JAŘMO (JHO).

Při práci radlem a pluhem konané důležitou úlohu měla síla, která je táhla — tedy přípřež, již byla od pradávna, snad už od vzniku samého radla, síla zvířecí. Přední konec hřídele upraven byl totiž tak, že se mohlo k němu připoutati tažné zvíře, obyčejně hovězí dobytek, později i kůň. K připoutání přípřeže stačil kolík do díry v hřídeli zastrčený nebo též pouhý zářez na konci hřídele, za nějž se provazec nebo řemen zachytil.[1]

Kde nebylo dobytka, taženo bylo radlo i lidmi, jako podnes vidíme u našeho háku v horách Sudetských, Drahanských nebo v Karpatech valašských,[2] ale jinak hovoří prameny jen o orání pomocí býků, volů, krav nebo koní, což musíme míti tedy za pravidlo po celém Slovanstvu. Při tom na radlo stačil normálně jeden kůň nebo pár volů, kdežto těžší pluh vyžadoval dvakráte tolik. Čítá se na př. v Polabí, Pobaltí, v Polsku i Čechách míra pole podle toho, co radlem *(uncus — aratrum slavicum)* buď kůň, nebo

[1] Děr nebo zářezů na kolík bývá dnes několik a podle toho, na které místo se posune kruh k zachycení jha, reguluje se hloubka orání. Vidíme to u českého pluhu (*Bartoš* Dial. II. 447, Slovník 296), u maloruského (*Čubinskij* Труды VII. 400), i u pruské sochy (*Werner* Zs. f. Eth. 1903, 719, srv. zde dále). Čím se kruh zavěsí dále ku předu, tím oře pluh hlouběji a naopak. Zařízení podobné supponuje Braungart (Urh. 210) už pro radlo dobrohoštské, ale nemohu toho zjistiti. Ostatně nechci pochybovati, že se na tento regulační princip přišlo už dávno.

[2] Srv. Album Valašska (N. Jičín 1898) tab. 26 a čas. Český Svět 1913 č. 45.

dva voli zorají.[1] I v letopise Kijevském dočítáme se z výroku knížete Vladimíra r. 1103 a 1111, že ruští sedláci (smerdi) orali jedním koněm, tedy také lehčím radlem.[2] Podobně v Polsku, v Łęczyci a v Majovsku užívali později jednoho koně vedle páru volů.[3] Je to vše zároveň jedním z hlavních dokladů, že Slované, byť ne ve velkých stádech, přece jen všeobecně chovali tažný dobytek a koně, čemuž J. Peisker ještě pro X. století odpíral.[4] Při tom je velmi zajímavo, že také u Slovanů má význačnou úlohu dobytek vyřezaný, tedy voli. Jak vzniklo a z jakých příčin udrželo se toto orání s potahem volů po Slovanstvu, nelze věrohodně vysvětliti.

Nový výklad Hahnův lze uvésti jen jako nezdařený příklad pokusu dáti odpověď na tuto otázku.[5] Jinak není pochyby, že vyřezaná zvířata mají v životě primitivním zvláštní postavení a že také u Slovanů udržuje se potah volský konservativně, ba místy skoro jako tradiční příkaz a zákon téměř po celém Slovanstvu při orání a i při pohřbech.[6]

[1] Srv. Helmold I. 12, 14, 87. Pro Polsko svědčí fund. listina kláštera trzebnického od Jindřicha Bradatého z r. 1204 (*Piekosiński* Ludność 99, 101), pro Čechy srv. výše str. 51. Helmold v k. 87 sice praví: „Slavicum aratrum perficitur duobus bubus et totidem equis“, ale v k. 12: „slavicum ergo aratrum par boum aut unus conficit equus“ a totéž opakuje v k. 14. Ohnesorge vykládá rozdíl od první zprávy tím, že zmínka o 1 koni týká se doby starší X. stol., kdežto zmínka o 2 koních století XII., kdy se zatím radlo slovanské vlivem německým stalo těžší (Ausbreitung 324). Jinak *Bujak* 353 sl. Peisker zase poukazuje s Langenthalem, že i německý pluh byl místy tažen pouze jedním koněm (Zur Soc. B. 37), ale věc ta, jako výjimka nepadá na váhu a potvrzuje obecné pravidlo. Dva voli jsou také u radla Přemyslova v české tradici.

[2] Let. Lavr.[2] 267 (r. 1103) a Let. Ipat. r. 1111 (ПСРЛ II. 1). Srv. citáty dále ve stati o chovu koní.

[3] *Bujak* Studya 408 a *Piekosiński* Ludność 28 sl., 88 sl. Proto se na př. ve fundu kláštera lubiąžského r. 1175 připomínají dva voli a jeden kůň. (Cod. Pol. mai. č. 21). O používání koní srv. i Cod. ep. XV. I. 1. Nr. II. a, Nr. 234.

[4] Srv. dále ve stati o dobytku.

[5] Hahn vysvětluje věc tím, že zprvu obklopovala *posvátná zvířata* (dobytek hovězí) posvátný vozík, doprovázejíce jej a tak pomalu přešla i k tahu jeho. Vůl pak, jako speciální tažné zvíře, stal se jím, poněvadž se semě pokládalo za úspěšný předmět oběti pro vegetačního demona, na základě čehož pohlavní ústroj býka byl odřezán, obětován a zvíře vyřezané stalo se pak svatým (*Hahn* Entst. d. Pflugk. 101 sl., 106, 148 sl., 153). Proto také, praví Hahn, užívalo se jen vyřezaných zvířat k první práci zemědělské, která tak značí v prvotní představě coitus radla s matkou zemí (l. c. 145, 184), a ne býků nebo krav (153).

[6] Poslední Hahnova věta pro Slovany pro dobu, o níž známe zprávy, jistě bez výhrady neplatí (srv. na př. zprávy o kravách při pluhu v české listině z r. 1170, *Friedrich* Cod. I. 224), ale jinak je jisto, že voli i u Slovanů byli ty-

Pohánění dobytka dálo se zaostřenou tyčí, *ostnem*, stsl. остьнъ, остьнь. Výraz tento je doložen ze starých dob,[1] a udržuje se dosud na Balkáně.[2] Jedna srbská píseň od Nišavy praví:

„Орач оре равно поље,
„рало му је чудно дрво,
„волове му два анђела,
„остан му је струк босиљак
„семе му је ситна бріща.“ [3]

Také v zapadlých končinách Polesí poháněli ještě do nedávna dobytek tyčí, zv. асно, аснёць.[4] Místy však, zdá se, vlastní dlouhý osten zastupovala *otka*, napříč přiostřená, železná, kterou oráč zemi na radlici přilepenou odškrabuje. Aspoň v rukou Přemyslových u Dalimila místo Kosmova ostnu *(stimulus)* objevuje se *otka*[5] a také u římského (etruského?) radla z Arezza stojí oráč poháněje voly otkou.[6]

Velmi zajímavý a charakteristický byl způsob, jakým spojeno bylo radlo s tažným zvířetem. Patřil by snad spíše o tom výklad do stati o vozbě staroslovanské (o vozech a saních), ale nelze o tom pomlčeti ani zde a proto výklad připojím sem.

Přenesení volného konce radla na hybnou sílu rohatého hovězího dobytka dálo se u starých Slovanů v pradávnu způsobem různým, někdy i zcela primitivním, na př. ovázáním provazců a

pickým tažným dobytkem a zůstali jím i podnes. Tak na Rusi (*Braungart* Urh. 188 sl., 193, *Čubinskij* Труды VII. 399, *Zelenin* Соха 44), v Polsku (*Bujak* Studya 408), v Čechách v tradici o Přemyslovi (Kosmas I. 5), v Srbsku (*Jireček* Mittelalt. Serb. II. 40 a zde dále citovaná píseň z Срп. Етн. Зб. XVI. 305), v Bulharsku (*Marinov* Градиво 131, *Jireček* Cesty 132), kde se zároveň hovězího masa, ponévadž dobytek tuto práci koná, nepožívá. O analogickém výhradním používání volů při maloruských pohřbech viz ŽS. I. 271. Také v Germanii bylo podobně (*Heyne* Hausalt. II. 165).

[1] Srv. Min. z r. 1097, 56, Grig. Naz. (XI. st.) 180, Zlatostruj 23, 81 atd. (*Sreznëvskij* Мат. II. 749). Doložen je i tvar осип. (tamže II. 732). Осень v tomto smyslu zůstal i v círk. ruštině *Dal* s. v.

[2] *Marinov* Градиво 127 (остенъ s hrotem = [illegible]). Srb. остан. Srv. násl. poznámku.

[3] Срп. Етн. Зб. XVI. 305.

[4] Мат. по етн. P. I. (1910) 51.

[5] Dalimil ed. *Mourek* 11, 12. Kosmas I. 6 (stimulum, quem manu gestabat). Ale Pulkava (Fontes V. 213) a Hájek (Kronyka list XI, líčíce tuto scénu, mluví opět o ostnu. V Malé a střední Rusi nazývá se otka истикъ (*Čubinskij* VII. 399, *Zelenin* Соха 41). Dvoje železná kování dvou starých českých otek, ale už asi z XIII. stol. našla se na hrádku v Semomcích a jsou v Čes. Museu. (Srv. obr. 14.)

[6] *Baumeister* Denk. I. 13. Římské otky z Bosny viz na obr. 13.

pásků kolem rohů, nebo obvázáním plecí a pod., ale na konci doby pohanské (a po mém soudu i dávno před tím) bylo typickým slovanským ústrojem už *jho*, stsl. *igo*,[1] nebo *jařmo*, *jarmo*, stsl. *jarъmъ*.[2] Jaký byl rozdil mezi starým indoevropským jhem a slovanským jařmem, nelze říci; bezpochyby věcně žádný, nebo bylo jařmo nanejvýše jen nějakým speciálním druhem jha, na př. pokud se týče polohy na hřbetě dobytka (srv. dále str. 81) a pokud se týče původu (ciziho?). Název jarmo později namnoze zatlačil staré *jho*.

Obr. 15. Dřevěné jho nal. v La Tène (podle Déchelletta).

Staré slovanské jařmo, pokud je můžeme nazpět sledovati, bylo utvořeno tak, jako dnešní, jež se posud zachovalo po celém Slovanstvu.[3] Skládá se ze svrchní desky nebo kládky, vyrobené

[1] Označeni toto je prastaré, už v indoevropské pravlasti známé. Stb иго, r. иго, b. иго, srb. иго, slovin. *igo*, *igelj*, *igev*, č. *jho*, p. **igo*, kaš. *jigoe*, slovin. *vjigo*, polab. *jeigü* (*Berneker* EW. I. 421, *Miklosich* EW. 95). Vzniklo z **jъgo*, **jьgo*, k čemuž srv. sti. yugám, npers. *juγ*, ř. ζυγόν, arm. *luc*, lat. *jugum*, kymr. *iou*, *iau*, got. *juk*, lit. *jùngas*. (*Hirt* Idg. 256, 263). K stáři srv. Ostromirovo evang. Mat. XI. 29 (възьмѣте иго мое на себѣ), Min. r. 1097, 93, Pand. Ant. XI. st. 150, Jan ex. bulh. 220. (*Sreznėvskij* Mat. I. 1019). Slovo иго přešlo i k Finům (*Veske* 212).

[2] Je také slovo všeslovanské: Csl. ярьмъ, ярьмъ, b. ярьмъ, ярмо, srb. јарам, slovin. *jarem*, č. *jarmo*, p. *jarzmo*, r. ярмо, maď. *járom* (*Miklosich* EW. 100). V staré bulharštině a ruštině máme doklady od XI. stol. na př. v Pand. Ant. 298, Grig. Naz. 257, z XII. st. v Jurjev. Evang. Mat. XI 30, v [illegible] Oп. 35 (srv. *Sreznėvskij* Mat. III 1664), v Pouč. prep. Feodosija ed. *Čagovec* str. XI. a XXVI. Kyrill Turovský (XI. stol.) v Slově [illegible] praví obrazně: „[illegible]“ (*Buslajev* P. [illegible] 80", [illegible] 356). Pol. *gerzmo* uvádí Boguchwal (MPH. II. 471) a *boum iuga* u Slovanů ve Volgastu připomíná Saxo ed. *Holder* 572. V staré češtině jařmo doloženo není.

[3] O maloruském jarmu viz u *Čubinskeho* Труды VII 399, 405, *Šuchevyče* Гуцульщина II. 165, F. *Ščerbatovského* Укр. мистецтво (Kij. 1913) 52, Mat. [illegible] XV. 174, o běloruském u *Seržputovského* Mat. [illegible] I. 49–50, o bulharském *Marinov* [illegible] 118, o starém polabském *Andree* Braunschw. Volkskunde 1901, 504. Také *Joch* pruské sochy je týž (Zs. f. Ethn. 1903, 716). Zobrazený zde *jaram* z Čapliny v Hercegovině zaslal mi p. A. Stocký. Místo podgorice má ohnutou kolem krku jehlici ([illegible]). K Moravě srv. *Bartoš* Dial. sl. 130, 297, Dialektologie I. 448 a Národopis lidu českosl. I. 349.

z lehkého dřeva, obyčejně lípového nebo vrbového, s náležitým zakřivením pro hřbety obou zvířat. Deska tato, dnes různě zvaná, pokládá se na týl dobytka a má uprostřed díru, do níž se zapouští kruh, který se připojuje k oji vozu nebo hřídeli radla, takže zvířata netáhnou za nějaké postranní provazce, nýbrž za prostředek jarma a zadky mají úplně volné. Sesmeknutí desky s hrdel zamezuje se postranními lehkými *jehlami*, které pod hrdly spojeny jsou lehkou rovnou tyčí, nebo obručí, prutem kolem hrdla ohnutým.[1]

Tuto formu jařma lze ovšem doložiti u Slovanů teprve obrazem z XII. ev. XIII. století, totiž freskou znojemskou, předvádějící voly u radla Přemyslova,[2] ale že byla u Slovanů známa už dávno před tím, souditi smíme z toho, že se nám objevuje zároveň jako starý typ indoevropský nejen v jižní Evropě v kultuře římské a řecké,[3] nýbrž i na severu u starých Keltů a Germanů.[4] Tak nám známý bohuslänský relief ukazuje totéž jho v době bronzové,[5] dva bronzoví býčkové pod jarmem nalezeni s měděnými sekerami v Bythinu,[6] dřevěné jho nalezeno v stanici laténské[7] a také čtyři nálezy dřevěných jarem z Jutska, náležející nejspíše do doby předhistorické, ukazují stejný typ.[8] Rozdíl mezi jednotlivými kraji vytvořil se jen v poloze jarma na hřbetě zvířat, dále v úvazu a připoutání oje k jarmu, ne však v celkové formě; ta byla všude stejná. Pro slovanské kraje je dnes charakteristické, a bylo zajisté již odedávna, že kláda jarmová kladena je volům na zátylek a ne

[1] Nomenklatura těchto částí se po Slovanstvu dosti mění. V Čechách sluje kláda jarmová ještě deštice (val.), též šije, válec (Mor. Slov.), postranní držáky jehly, jehlice, val. jeglice, spodní deska neboli podhrdelnice. V Polsku slyšíme pro jehlice snozka, zanos (Cholmsko), zatyk (Krakov), v Rusku pro horní desku — [illegible] [illegible] (hucul.), pro spodní spojovací [illegible], [illegible] [illegible], pro jehlu [illegible] [illegible] [illegible] (hucul.), pro obruč — [illegible] (belor.), v Srbsku a Chorvatsku obruč křeni — [illegible], v Bulharsku sluje horní deska [illegible], spodní [illegible], vnitřní jehla — [illegible] [illegible], vnější — [illegible] [illegible] (tamže za Ogostem až po Rusensko a Trnovsko říká se jarmu [illegible] nebo [illegible]).

[2] Srv. výše str. 51. Pozdější obrazy z kalendáře XVI. stol. viz u *Braungarta* Urh. 218, obr. 189.

[3] *Baumeister* Denkm. I. Tab. I. 12—13, *Blümner* Röm. Privatalt. 561, *Baudrillard* Jugum (*Saglio* Dict. s. v.).

[4] *Müller* Charrue 41, 53. Podobná jařma jsou i na egyptských a assyrských památnicích (*Müller* l. c. 43).

[5] Srv. výše str. 48.

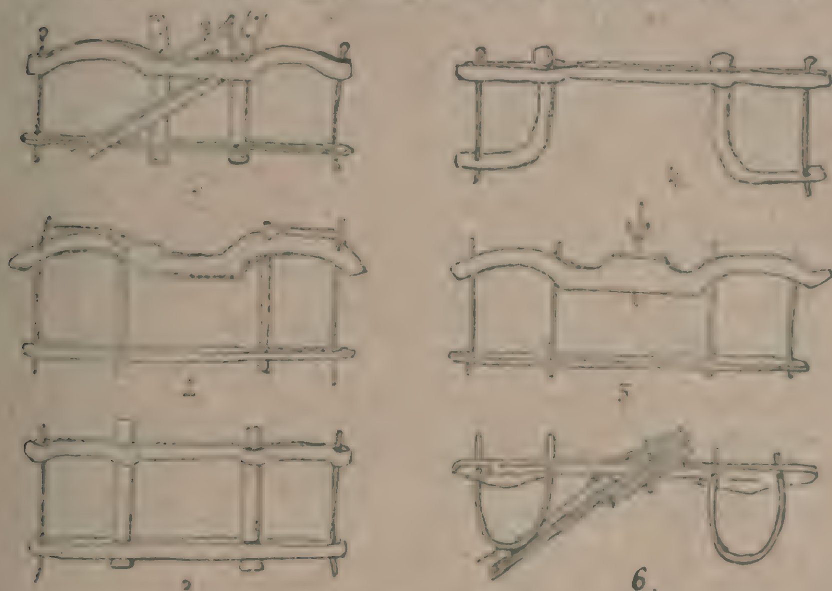
[6] *Virchow* Zs. f. Ethn. 1873. 200. Taf. XVII., *Much* Heimat d. Indog. 286[7].

[7] *Déchelette* Manuel II. 1194.

[8] Srv. popis a obrazy u *Müllera* Charrue 41 sl.

za rohy, takže u Slovanů zvířata táhnou zátylím a ne uvázanými rohy,[1] což je na př. obvyklé v německých končinách Čech a jinde v Německu.[2] V slovanském jarmu zvířata mají následkem toho hlavu volnou, kdežto v německém tuze připjatou.

Popsané jařmo hodilo se jen pro hovězí dobytek. Kůň jha dobře nesnáší, ačkoliv se místy do něho zapřahá,[3] a byl proto připoutáván zprvu řemením položeným přes prsa, asi tak, jak to vi-

Obr. 16. Slovanská jařma:

1. Moravské z Lopeníka (Niederle), 2. maloruské od Kremenčugu (Ščerbatovskij), 3. drevanské z Isenhagenu (Andree), 4. běloruské (Seržputovskij), 5. bulharské (Marinov), 6. srbské z Čapliny v Hercegovině (Stoický).

[1] Slovanský typ zovou proto Němci *Widerristjoch* (zátylkové jarmo), kdežto druhý typ *Stirnjoch* nebo *Nachenjoch mit Stirnband*. První způsob je zároveň obvyklý v Rumunsku, v Íránu, a bylo ho, až ne výlučně, i v Řecku užíváno. Srv. *Braungart* Urgeschichtlichethnographische Beziehungen an alten Anspanngeräten. (Archiv f. Anthr. XXVI. 1900, 1021, 1039) a Urheimat 106, 111, 167, 171, 198—9, 212, 221, 247, *Heyne* Hausalt. II. 199 sl., *Baumeister* Denkm. I. tab. I. *R. Andree* slovanské meklenburské jarmo sledoval až do Lüneburgu k Isenhagenu (Braunschw. Volkskunde 1901. Br. 504).

[2] Srv. *Peisker* Zur Soz. I. 87; *Braungart* Urh. 106, 221 má proto tento typ za pragermanský. Z příbuznosti slovanského typu s řeckým a íránským soudí Braungart, že v indoevropské pravlasti seděli Slované vedle Řeků a Íránů, což je ovšem i jinak bezpečněji podepřeno.

[3] Na př. v Bělorusi (*Seržputovskij* l. c.). Nějaké jho pro koně bylo podle Caesara i u starých Bretonců (Bell. Gall. IV. 33).

díme na obrázku montecassinského kodexu z r. 1023.[1] Ale už před koncem doby pohanské u Slovanů přišel v užívání zvláštní druh koženého postroje v podobě našeho chomoutu s ohlávkou, neboť je slovo *chomutъ* nejenom všeslovanské,[2] nýbrž doloženo i moravskými listinami Soběslava I. z let 1174—1178 a Fridricha vévody z let 1178—1181,[3] v Čechách podvrženou listinou litoměřickou z r. 1057, v níž je zmínka o celním poplatku z tažných koní v chomoutech, zvaném *chomutné*.[4] Mimo to se připomíná osada Chomutovice u Olomouce už v pramenech XI. a XII. století.[5] Na Rusi znám ze slovníku Srezněvského doklady teprve ze XVI. stol.[6] Co jsou v Saxonově líčení *loramenta* Svantovítova koně v Arkoně, není z kontextu zcela jasno, ale bezpochyby také jakýsi druh ohlávky.[7]

Je-li chomút slovo i výraz původu slovanského, či cizího, nevím. Jakob cituje z Makdésiho, že ze Šašu (Taškendu) přicházely obchodem kože koňské a oslí, které se zvaly *khaimokht*.[8] Přenechávám vysvětlení poměru tohoto slova k slovu *chomutъ* filologům.

Výraz tatar. *kamyt*, alt. *komyt* a čuv. *chomyt* pokládá A. Bogorodickij za převzaté ze slovanštiny, jelikož se jinak slovo to nenalézá ani v turkotatarském ani finském ani arabském jazyku.[9]

---

[1] Srv. *Heyne* D. Hausalt. II. 170.

[2] Stsl. *chomątъ*, csl. srbch. хомут, r. хомýтъ, b. хомут, хомот, омот, slov. *homot*, č. *chomout*, p. *chomąt*, luž. *khomot*, *homot*. (*Miklosich* EW. 88, *Berneker* I. 395, srv. i 383 *chamъ*). Srv. prapříbuzné ř. κημός, lit. *kamanos*. K výkladu slova *chomut* srv. *V. Bogorodickij* Изв. арх. общ. Kazaň XI. 2 (1893) 139 (spojuje je se skr. *sam.*)

[3] homutne in Olzaua (*Friedrich* Cod. dipl. I. 254, 262).

[4] Mediam partem de omni theloneo ... quod dicitur homuthne. (*Friedrich* Cod. I. 363). Listina podvržena byla asi v XIV. stol.

[5] *Friedrich* I. 84 (1078), 111 (1126). *Jireček* Topogr. 44. V textech staročeských objevuje se chomút teprve v slovnicích XIV. stol. (*Gebauer* Sl. I. 545). Od západních Slovanů přejali slovo a patrně s ním věc i Němci a to už v XI. století, což ukazuje zřejmě na další stáří chomútu slovanského. Srv. strhn. komat, nhn. kummet, kumt (*Kluge* EW.[6] 271, *Berneker* EW. I. 396, *Heyne* D. H. II. 199, *Schrader* Idg. F. XVII. 33). K etymologii srv. též *Meringer* W. u. s. V. 146. Kůň v chomoutu je zobrazen na koberci z Bayeux (viz zde obr. 17).

[6] *Srezněvskij* III. 1386.

[7] Saxo ed. *Holder* 567 (equus a sacerdote cum loramentis productus).

[8] *Jacob* Waare 8 (cituje překlad Goejův).

[9] *Bogorodickij* l. c. 140 sl.

Výrazy, kterých užívali Slované v staré době pro připojení tažného dobytka k radlu nebo vozu, byly už tehdy derivaty kmene *pręg* — *zapřáhati, připřáhati, vpřáhati* a pod.[1]

ORÁNÍ A ROLE.

Jak už výše bylo řečeno, omezovala se práce, kterou radlo při orání konalo, na to, že rylo do půdy, aniž vyrytou zem hlouběji zabíralo a účelně překládalo; při tom ji rozhrnovalo na obě strany buď stejnoměrně, nebo více méně podle toho, na kterou stranu oráč radlo kleči naklonil. Proti tomu pluh hotový, t. j. pluh opatřený nožem a jednostrannou odvalní radlicí (nebo oboustrannou sice, ale s jednostranným odvalem) zabíral půdu hlouběji a plásty půdy stále na jednu stranu převracel.

Tím se stalo, že způsob a i postup celého orání na poli vyvinul se jinak. Radlem se oraly *brázdy*[2] od meze k mezi, načež se radlo obrátilo a oralo těsně vedle předešlé brázdy novou nazpět. Pluh jednostranně pracující a jsa mimo to větší a těžší k obracení, nemohl postupovati tímto způsobem, poněvadž by byl půdu na brázdu nahrnoval, a proto se u pluhu přirozeně vyvinul postup jiný: buď se po vyrytí první brázdy na kraji role obrátil ke kraji druhému a na něm oral směrem opačným (rozorával), což se opakovalo, až se obě řady brázd vprostřed pole sešly,[3] nebo se začalo v prostředku a postupovalo se střídavě ke kraji (orání do skladu).

Stejnoměrným nahrnováním země na jednu stranu vytvořil se na roli dlouhý dílec vyzdvižené a zkypřené půdy, pro nějž měli staří Slované výraz *lécha* (č. lícha, stč. lécha), podnes všem slovanským jazykům společný a doložený už ze starých překladů Písma.[4]

[1] Výraz č. *zapřáhati, připřáhati* je všeslovanský, srv. r. [illegible], [illegible], srbch. zaprezati, podprézati, b. [illegible], pol. zaprzęgać, zaprząć. Výraz [illegible] ve smyslu težkého skotu nalézá se už v Izborniku r. 1073 hl. 250 (*Sreznëvskij* Mat. [illegible]); [illegible] je tam doloženo teprve z listiny XV. stol. (lc. 1448 II.) V letopisu Lavr.[2] 11 čteme na počátku „[illegible]“ a [illegible] — iugum v Pand. Ant. XI. st. (*Sreznëvskij* I. 398)

[2] Slovo *brazda*, prasl. **borzda*, je všeslovanské a staré (*Berneker* EW. I. 75, *Budilovič* Cmr. II. 24.)

[3] *Braungart* Urh. 103, 108.

[4] [illegible] Evang. sv. Marka VI. 40), [illegible] Žiti Meth.); [illegible] (Il. Pskov. let. 6984. Viz *Sreznëvskij* Mat. II. 8). V češtině doložena teprve v slovníku Prešpurském 681 a ruk. Vodňanském (1410). *Gebauer* s. v. K rozšíření slova *lécha* srv. *Berneker* EW. I. 708, *Budilovič* Cmr. II. 24. Pokud se týče původu slova,

Vedle něho vynikl později i výraz *záhon*, *zagonъ*. Hon sám znamenal původně brázdu, kterou zorala přípřež radla nebo pluhu bez zastavení až k obratu, a potom ovšem i délku všech stejných brázd, tedy celého kusu pole[1]. V tomto smyslu setkáváme se s honem už v ruských pramenech XII. stol.[2] Ale že bylo jeho stáří větší, dokazuje jeho rozšíření po všech slovanských jazycích. Slovo *záhon*, které s ním souvisí, značilo patrně zprvu sklad brázd, lěchu jedním honem docílenou, tedy v délce jednoho honu, později však přešlo na každý dílec země zkypřené a nahrnuté a od ostatní půdy hlubším járkem oddělené,[3] podobně jako slovinské *ogon*;[4] místy orati

Berneker vykládá je z idevr. **loısá*, srovnávaje sthn. *eisa* — Wagenspur (strhn. *leis, leise*), lat. *lira* — brázda polní, a lit. *lýse*, stpr. *lyso* — záhon. Jagić pomýšlel kdysi na spojení s лѣха (Archiv sl. Phil. IV. 75). Podle Jungmanna má č. lícha 12 i více brázd, bulharská šíři 10—12 kroků (Berneker).

[1] Srv. č. hon, hony, honce, r. гонъ, pl. гóны, srb. гон. (*Berneker* EW. I. 328) Ze XIV. stol. je doložen r. termín орать вѣ гоновомъ (*Sreznèvskij* Мат. I. 347). Délka honu byla ovšem nestejná, neboť byla závislá jednak na jakosti půdy, jednak na potahu a konečně i na úpravě nástroje a když se později ustálila v míru, je tato přirozeně také rozná. V Rusku je délka honu okolo jedné versty (*Budilovič* Сл. II. 24), ale i 50—80 kroků (Dal, sv.); v Čechách byla v XV. století čítána 125 kroků (Právo městské Pražské), podle Pulkavy (83 b) půlpatnácta honů bylo půlčtvrté vlaské míle, nebo podle Hájka z Libočan (Kron. 248) pět provazců neboli 210 loket (*Jireček* Prove 77); slovníky české XIV. stol. (Prešp. Rozk. Boh.) překládají slovem hony lat. stadium (viz doklady u *Gebauera* Sl. I. 457) a patrně týž český výraz měl na mysli i Kosmas, mluvě o vzdálenosti stadiové (I. 12). Srv. *Jireček* Prove 76. Později přešel hon ve význam kusu pole od meze k mezi a počítá se v Rusi 30—60 v dálku a 7—10° v šířku, tedy tolik co při záhonu. (*Dal*, l. c.). O honu německém (Gewende) dí Meitzen (Siedelung I. 87) že je 250 *m* dlouhý i pro koně; římský *actus* (polovina jitra) byla plocha pole 120 stop dlouhá a rovněž široká, tedy délka obyčejné brázdy byla 120 stop. (Srv. *Magerstedt* Bilder V. 146, *Meitzen* Sied. I. 277, 279). Plinius XVIII. 3, 9 výslovně dí: actus in quo boves agerentur cum aratro uno impetu iusto. hic erat CXX pedum, duplicatusque in longitudinem iugerum faciebat. Srv. též Varro 5, 34.

[2] Гри гонъ переима у Дорогобужи (Ústav gor. Smolenska r. 1150). *Sreznèvskij* Мат. I. 550, kde další doklady ze XIV. stol. V staré češtině máme tento význam teprve v Mammotrektu univ. knihovny z XV. stol. (25) a v archivech kolínských z téže doby (111). Srv. *Gebauer* Sl. I. 458.

[3] Termín je severoslovanský a jeví ve významu celkem jen nepatrné odchylky (*Berneker* EW. I. 328, *Budilovič* Стар. II. 24). V Rusi místy загонъ dělí se brázdami na lěchy 1—2 sáhy široké, jinde je to kus pole 50—80° dlouhý a 4° široký (*Dal* s. v. лѣха a гонъ a Акад. Слов. s. v. загонъ). Český záhon v Slovníku Jungmannově je část pole o 6, 8 a i více brázdách (s. v.). K historii srv. *Jasinskij* Очерки I. 171, 207 a *Lamač* Zpráva malostran. reálky 1908 15—16, 1909, 7.

[4] *Berneker* I. 328

v *záhon* značí tolik, co orati *do skladu* (srv. výše str. 83), tedy brázdou počínající uprostřed role, kdežto v *rozhon* značí orání brázdami, počínajícími na kraji a postupujícími do prostřed.[1]

S vyloženým rozdílem práce radlové a plužní souvisí dále i to, že role jednostranným pluhem orány byly jen v jednom směru a zprvu zajisté jen jednou,[2] kdežto u radla, pracujícího mělčeji a v řidčích brázdách, brzy se objevilo výhodným, ne-li nutným, orati dvakráte a to jednou po délce role a podruhé kolmo nebo šikmo napříč. Dalším a konečným rozdílem práce obou oradel je pak přirozeně vytvořený útvar role. Pluh s jednostrannou radlicí nebo s odvalem jednostranným vyžadoval a dopouštěl tvar v podobě dlouhých úzkých pásů, jen jedním směrem po délce zorávaných, radlo proti tomu pole poměrně širší, aby se mohlo přeorávati napříč. V staré Italii, dokud se radlem pracovalo, nebo pluhem se symetrickou radlicí, byla proto kvadrátní forma polí a příčné orání typické.[3] Naproti tomu vidíme v středověké Germanii vyvíjeti se pásy dlouhé a úzké.[4] Jaké byly formy prvních polí u Slovanů, není zpráv. Ale z toho, že za první orací nástroj dlužno u nich pokládati radlo, a při radlu se nutně vyvíjelo přeorávání křížem na rolích tvaru širšího, dlužno tento tvar pokládati za staroslovanský.[5] Teprve později po zavedení pluhu počaly se i u nich vyvíjeti role dlouhá a úzká, zejména při nových parcelacích, podle vzorů německých. S tím souhlasí také jedna z nejstarších narážek historických. U Kosmy totiž Libuše, jejíž slova uvedena jsou zajisté podle staré tradice, takto charakterisuje pole, na němž oral Přemysl u Stadic: „huius in territorio est novale unum in longitudine et in latitudine XII (XXII?) passuum." Je to Přemyslova část trati celé (cum sit inter tot agros in medio positum) jak viděti stejné délky i šíře a velikosti podle Sedláčkova výpočtu 313 nebo 201 m^2 (podle toho, jaký kročej byl míněn) nebo

[1] Tak na mor. Slovensku (Národopis lidu českosl. I. 287. Tamže však srovnej hned, jak se mění význam i v jednom kraji).

[2] Zdokonalené hospodářství ovšem i při pluhu přišlo na výhody dvojího orání; zejména na některých půdách jedno nestačilo. První orání odstraňuje povrchně strniska a drny (na mor. Slovensku se praví „podmítá se") a teprve druhé jde hlouběji.

[3] Srv. o tom u *Behlena* Pflug 23, 48—63. Hlavní zpráva je u Plinia XVIII. 19—20 (49).

[4] Srv. *Meitzen* Siedl. I 84, *Braungart* Urh. 77, 101, 103, 112, 130.

[5] Dosud se přeorává napříč na př. v Rusku (*Čubinskij* Труды VII. 400; *Zelenin* Соха 18).

docela 1055–676 m^2, je-li správný zápis XXII kroků některých rukopisů.[1]

Celkový postup úpravy role po vyžďáření byl tedy asi tento: Vedly se brázdy, kterými se celá trať společně vyžďářená, *campus* lat. pramenů, — rozdělila podle možnosti na stejné části, padělky *(ager)* pro každého podílníka. Toto dělení bylo založeno na rozměření a rozdělení brázdy podél cesty vedené.

BRÁNY.

Už při radlu, ale ještě více při pluhu, který větší plásty ztvrdlé země vyorával a je obracel, objevilo se nutným tvrdé hroudy rozmělňovati. Toho se docilovalo odedávna tím, že se přes rozorané, hroudami pokryté pole za příhodného stupně vlhkosti táhl přístroj, jenž jednak svou tíží, jednak ostrými hroty hroudy drtil. Přístroj ten už u Praslovanů slul *brány*.

Název *brány* je všeslovanský[2] a starý, doložen jsa už z textu XII. století.[3] Není proto pochyby, že existovaly již před tím u Slovanů, tím spíše, že něco podobného doloženo je už jinou jazykovou rovnicí indoevropskou[4] a také odedávna známo u sousedních Germanů.[5] Slovanské brány měly už před XIII. stoletím podobu

---

[1] *Kosmas* I. 5 (Fontes II. 12). V kronice Pulkavově (XIV. stol.) latinskou větu „qui ager continet in longitudine et latitudine XII passus" přeložil český vydavatel slovy „A to pole i na dél i na šiř jmá v sobě dvojě hony" (Fontes. rer. boh. V. 7, 213). K výkladu viz *Sedláček* Agr. Arch. VI. 29.

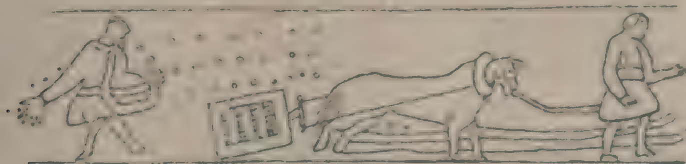
[2] Z prasl. **borna* vzniklo r. борона, b. брана́, srbch. брана, č. *brána*. pl. *brány*, p. *brona*, *brony*, kaš. *barna*, *brona*, luž. *bróna*, *bróny*, polab. *borna* (*Berneker* EW. I. 73, *Budilovič* [illegible] II. 25). Totéž slovo přešlo do novořečtiny [illegible] (*Vasmer* Roczn. sl. VI. 182).

[3] V ústavě Vladimira Vsevodoloviče čteme: [illegible] (*Vladimirskij Budanov* Chrest. I. 59). V staré češtině doloženy nejdříve glossou v Mat. Verb. z XIII. stol.: (brana — serra dicitur lignum multos habens dentes, quod boves trahunt) a slovníky stol. XIV. (*Gebauer* Stč. sl. I. 93). Zde bych ostatně připomněl, že z rozhraní X. a XI. stol. máme také u Kozmy presb. bulharského v Slově o bogomilech zmínku o trhání plevele z roli ([illegible]). Srv. *Kukuljević Sakcinski* Archiv za povj. jug. IV. 71.

[4] *Hirt* Idg. 644, *Hoops* Reallex. g. Alt. I. 19, *Schrader* Reallex. 153. Běží tu o rovnici ř. [illegible] (z [illegible]), lat. *occa*, kornw. *ocet*, sthn. *egjan* (dn. *Egge*), lit. *akėti*, *akėčios*, jež v slovanštině zachována není.

[5] Srv. *Hoops* l. c. 25, *Braungart* Urheim. 153 sl. Týž dokazuje, že nejdokonalejší brány měli vůbec odedávna Germani.

buď našich bran rámových s řadou zubů, zprvu ovšem dřevěných,[1] nebo dřevěné desky hřeby probité. Soudím tak z toho, že české glossy ve slovníku Mater Verborum, pocházející z XIII. stol., připomínají bránu s mnoha zuby[2] a že také nález semonický o něco málo pozdější vykázal vedle dvou pluhů značnou řadu železných hřebů od bran.[3] Na západě se podobné brány objevují na koberci z Bayeux (obr. 17) na konci XI. století.[4] Tato forma je však

Obr. 17. Rozsévač a brány na koberci z Bayeux. Kůň v chomoutu.

nejspíše původu římského, jako jiné vymoženosti polního hospodářství, o nichž jsme už výše slyšeli. Brány římské *(occa, crates dentata)* byly buďto rámové nebo deska s hřebíky na spodu, zv. *irpex.*[5] Ve své původní podobě byly však slovanské brány nejspíše jen pouhý osekaný strom jedlový, se suky vyčnívajícími a zašpičatělými, který se za radlem vlekl po brázdě a suky svými hroudy rozrýval, tedy asi takový strom, jaký se ještě tu a tam upotřebuje na Rusi, zejména v zapadlých koutech poleských, pod jménem вершалина, острога (t. j. острые рога), смыкъ, na severu i волокуша.[6] Na jihu užívá se ještě primitivnějších bran, z pouhého osekaného roští.[7]

[1] Ostatně se dosud užívá rámových bran s dřevěnými hřeby (zęby) na Mazovsku a v Podlaši (*Gloger* Budownictwo 66), na Velké a Malé Rusi, normálně o 25 zubech v 5 řadách (*Braungart* Urh. 198 l.). Jinak k něm. a slov. branám srv *Rhamm* Beitr. z. Alterth. II. 1, 1103 sl.

[2] Srv. pozn. 3. na str. 86.

[3] Srv. o něm výše na str. 74.

[4] *Jubinal* Anc. tapiss. pl. 4.

[5] Srv. Verg. I. 94, Plin. XVIII. 173, Gloss. Isid. Colum. II. 13. 1, Varro V. 136, Cat. II. r. r. X, 2 (*Baumeister* Denkm. I. 13, *Blümner* Privatalt. 563, Magerstedt V. 156. K nálezům srv. *Behlen* Pflug 90. Také válce měli už Římané (*Magerstedt* V. 157). Model římských hrábí a bran nalezen byl v Kolíně n. R. (Westd. Zs. XIX. 399, tab. 19). Braungart omylem se domnívá, že tyto brány převzali Římané od Germanů (Urh. 111).

[6] *A. Seržputovskij* Мат. по этн. P. I. 51. Je to vlastně znásobněná běloruská soška.

[7] Na př. v Hercegovině u Čapljiny (zpráva inž. A. Stockého).

Kdyby měl míti pravdu G. Meyer, jenž prasl. **borna* odvádí od npers. *bern,*[1] byl by to zajímavý pendant k theorii o přijetí íránské sochy (srv. výše str. 58). Ale výklad Meyerův je velmi pochybný.[2]

Míry polní (délkové a plošné).

Zde by se mi nejlépe hodilo uvésti, co víme o nejstarších mírách polních. — Na konci doby pohanské se k určení vzdálenosti užívalo stále ještě odhadů přibližných pomocí různých praktik, na př. kam až se sekerou dohodí nebo kam až šíp doletí. Máme toho doklady ještě z doby pozdější.[3] Ale vedle toho, kde běželo o poměry majetkové, při vyměřování polí, vytvořily se polní míry speciální: první podle toho, jak dlouhou brázdu zoře spřežení volů v jednom tahu, bez odpočinku, než se zastaví neb obrátí. Pro to, jak už víme, byl už starý termin *hon* (srv. str. 84), na jihu *pogon* nebo *gonjaj,*[4] nebo v Polsku a Bělorusi *staje, stajenie,* стаи,[5] jež následkem toho nabyly pomalu i povahy měr, ovšem velmi nestejných, neboť je délka honu závislá nejen na síle potahu, nýbrž i na konstrukci oradla a na jakosti půdy. Z téhož principu vznikly i jiné staré plošné míry rolí: to, co radlo za den zoralo, slulo *radlo,* **poradlí (uncus),* co pluh — *pluh* nebo *popluží (aratrum, aratura),* co socha zorala — *socha.*[6] Co se zoralo za jedno

[1] Alb. Wörterb. 44.

[2] Srv. *Berneker* EW. I. 74.

[3] *Bujak* Studya nad osadn. Malopolski I. 350 (Rozpr. XLVII.), *Jireček* Mittelalt. Serb. II. 33 (što se može vrći kami).

[4] *Jireček* tamže. U Daničiće výrazů těch není.

[5] *Linde* Sl. s. v., *Šejn* Бѣлор. сб. III. 371. V Lindově slovníku pro délku staje jsou uvedeny doklady 125 kroků (416 loktů), jinde 220 kroků, jinde 150 stop. Srv. též *Bujak* Studya 351, *Bogusławski* Dzieje Słow. II. 627.

[6] S těmito terminy setkáváme se ve smyslu výměry polní v pramenech slovanských zemí od XII. století a s ruskou sochou od XV stol. (*Srezněvskij* Mat. II. 971, III 470). Srv. ještě fragm. nienburský z r. c. 1170 (Anz. f. Kunde d. Vorz. 1859, 361) a *Bujak* Studya 384 sl., *Friedrich* Cod. I. 550, *Vacek* Agr. Arch. V. 83, *Jireček* Prove s. v. Termin *aratura* je u Kosmy při r. 1023 (Fontes II. 63), *aratrum* pak ve smyslu půdy nejdříve v listině ostrovské a litoměřické z pol. XI. stol. (*Friedrich* Cod. I. 53, 55). K významu terra ad aratrum, aratura srv. i *Peisker* Knechtschaft 44, 69. České *poplužie* položeno je za aratrum v Prešpurském slovníku XIV. století. Jinak srv. k staročeským mírám polním cenné výklady *Vackovy* v Agr. Arch. V. 87 sl. (s udáním starších prací), stať *Tomšíčkovu* v Osvětě 1917, 680 (srv. *Sedláček* Agr. Arch. VI. 28) a práci *J. Lamače* O staročeských měrách polních (Progr. reál. Malá Strana 1908, 1909). Jak Vacek tak Sedláček odmítají věrohodnost Hájkových zpráv, popisovaných při

ráno (dopoledne), nazváno bylo *jutro*, patrně po vzoru něm. *Morgen* a střlat. *dies, diurnale, jurnale*, jemuž se rovná stsrb. *dnina*.[1]

V nejstarších polských pramenech shledáváme také označení podle síly potahu „terra ad unum bovem", „terra ad quatuor boves", ale to od XIII. století zaniká.[2] Podobně vznikl i polský (mazovský) termín *włóka*,[3] strus. копьна[4] a snad i ruský конь,[5] jehož etymol. význam není jasný. Rovněž se brzy přenesly míry duté, značící množství zrna k výsevu potřebného na míry plošné, tak *korec, kbel* a *měřice*,[6] o nichž srv. dále na str. 110. Užívalo se jich především tam, kde pozemky nestejné podoby nedaly se délkovou mírou dobře měřiti.

Kolik plochy který z těchto terminů původně obsahoval, nelze říci přesněji. Odpověď by vyžadovala speciálního a velmi prohloubeného prostudování všech zpráv, které máme o užívání jich v dobách pozdějších a místy až podnes, a to dosud vykonáno

---

r. 1268 Na jihu dosvědčuje analogické upotřebení slov рало a плугъ jeden starobulh. apokryf Исходъ Моисеевъ (v opisu XV—XVI st.), jenž praví: »идяху по плуги и рала своя« (*Tichonravov* Пам. отр. лит. I. 234). Jiné starosrbské doklady plugu ve smyslu míry polní viz v listinách Štěpána Uroše II. z r. 1322 a Štěpána Uroše III. z r. 1330 (*Miklosich* Mon. serb. 98, 565, *Daničić* Рјечник II. 316). Dále srv. *Jireček* Mittelalt. Serb. II. 33.

[1] *Jutro* je doloženo v češtině ze XIV. stol. (*Gebauer* Stč. sl. I. 673), v listinách latinských od XII. stol. (srv. *Vacek* l. c. 87) a sice nejdříve listinou Soběslava II. z r. 1178 (*Friedrich* Cod. I. 252). K *dnině* srbské srv. *Jireček* Mittelalt. Serb. II. 33. K latinskému a německému terminu srv. *Meitzen* Siedelung I. 77, 107, *Heyne* D. Alt. II. 12, *Magerstedt* Bilder V. 146, *Lamprecht* D. Wirtschaftsleben I. 1, 336.

[2] *Widajewicz* Powołove 93, 94. Také se počítaly kusy role na brázdy a na záhony (*Vacek* Agr. Arch. V. 102).

[3] *Linde* Słownik VI. 356, *Jasinskij* A. Очерки и изслѣдованія по соц. ист. Чехии I. (Юрьевъ 1901), 155.

[4] Míra okopaného pole (srv. také копань) v Pravdě Ruské kn. Jaroslava § 58 (*Vladimirskij-Budanov* Хр. 55). Srv. dále *Sreznёvskij* Мат. I. 1278, 1282.

[5] Конь u Sreznёvského Мат. I. 1270 uveden jenom ve smyslu — предѣлъ: »иже кто познаетъ челядь свою украденную и поиметъ и то вести по конамъ« z Karamzinovy Historie G. R. II. pozn. 88. V akademickém slovníku (IV. 1935) je конь ve střední (velkoruské) Rusi vyložen jako část pole, v němž má každý hospodář po jednom kuse (полоса, участокъ). Srv. výše str. 86 a *Jasinskij* Очерки 148 sl., 157. Jinak stáří konu nedovedu doložiti.

[6] *Jireček* (Prove 3) předpokládal, že v XI. stol. korec měl 800° a dva korce že šly do 1 jitra. Jinak viz *Vacek* l. c. 89. Desátková měřice připomenutá Kosmou při poč. XI. stol. neměla ovšem vztahu k plošné míře polní. K rozsahu těchto měr na Balkáně, kde byly pod vlivy byzantskými, viz *Jireček* Mittelalt. Serb. II. 33.

nebylo.[1] Vidíme jen, že se míry ty velice měnily časem i odchylovaly od sebe na různých místech, a nebyly zajisté stejné ani v dobách starých.[2]

Později od německé kolonisace v XII. stol. a současného s tím zavádění německých řádů byly staré domácí polní míry a s nimi i celé rozdělování a rozměřování pozemků veských zatlačeny německým lánem,[3] lat. *laneus* (též *mansus*, původně germ. *hôba*, později *hube*, *hute*), jehož vznik a vývoj plný proměn a také dosud značně nejasný, nespadá v obsah našeho líčení.[4] Jen jedno bych podotkl. Když se tato nová míra začala applikovati na osady slovanské, povstávaly lány „slovanské“ (*mansus sclavicus*, *sclavinicus* pramenů), které byly nejen menší proti německým a královským, nýbrž také různé velikosti podle různých krajin, různé kvality půdy a také různé dobrotivosti pánů.[5] Ale ani tyto lány slovanské nemají co činiti se starou dobou, jejíž slovanskou kulturu zde líčíme.

---

[1] Srv. jen výklady o různé velikosti slov. radla: *Piekosiński* Ludność wiesn. 103, *Hasselbach* Cod. Pom. I. 311, *Meitzen* Cod. Siles. IV. 58 a dále ještě poznámky *A. Brücknera* Slaw. Ans. 16–17, *Ohnesorga* Ausbr. 118, 322, *Sommerfelda* Germ. 214, 23), *Lea* Unters. Thür. 68, *Bujaka* Studya 363, *Jirečka* Prove 2, *W. Bogusławského* Dzieje II. 627, a *Peiskera* Zur Soc. B. 27 sl.

[2] Je zajisté nesmírně zajímavo a ukazuje to, jak se někde starobylé poměry houževnatě udržují, vidíme-li, že se na Balkáně dosud měří na radla a pluhy. Na Černé Hoře udává Rovinskij míru rala (prostoru obdělaného párem volů za den) na c. 1820 m², v Drobnjacích je to však čtverec o 60 *m*, tedy 3600 m² (*Rovinskij* Черногорія II. 1. 576; Насеља срп. зем. I. 394). Pro riječskou nahiji uvádí zase A. Jovićević ralo o 3600 čtv. kroků (Нас. VII. 480). Srbský рал podle Vuka Karadžiče (Lex. s. v.) značí 1600 □ země čili dva dny orání. Zde na Černé Hoře (v Rijece) analogicky s tím utvořil se i termín мотика pro ¼ rala a коса ливаде pro 2 rala (Нас. VII. 480). V Srbsku na Jadaru nazývají zase míru země плуг (Нас. IX. 669). Staré doklady srbské ze XIV. století viz napřed na str. 89. Podobně se měří dosud i v Bulharsku velkost pole jednodenní prací dvou volů (*Marinov* Градиво 130).

[3] Také slovo lán, pol. łan, rus. dial. лань je původu temného, snad ze stněm. *lehen*, *lehn*, z čehož vzniklo i střlat. *laneus*. (*Gebauer* Stč. sl. II. 204, kde i doklady od XIII. stol.) Srv. *Lamač* l. c. 6.

[4] Ke vzniku a vývoji lánu srv. *Meitzen* Cod. dipl. siles. IV. 47, 58 Siedel. I. 73 sl., *Heyne* D. A. II. 12. *K. Lamprecht* D. Wirtschaftsleben im M. I. (Leipzig 1886) 322 sl., 346 sl., *Bilimovič* 56, *Bujak* Studya 379 sl., *Piekosiński* O lanach w Polsce, Rozpr. Ak. XXI., 80, *Vacek* Agr. Arch. V. 97, *Jasinskij* Падение 42, *Dopsch* Grundlagen I. 341, 346 (tento silně vyzdvihuje římský vliv na vývoj hôby).

[5] *Levec* Pettauer Studien III. (MAG. Wien XXXV.) 184 dovozoval, a po něm i Peisker, že slov. lán byl v alpských zemích čtvrtinou lánu královského (c. 48 *ha*), tedy c. 12 *ha*, kdežto bavorský byl o něco větší, asi třetina (c. 15 *ha*). Srv. však, co k tomu podotýká *Dopsch* Ält. Soz. Wirtschaftverfassung 71 sl.

Vedle těchto větších měr, jejichž stabilita byla jen dočasná anebo místní, vznikly i míry menší, přesnější a spolehlivější, z části vlivem agrometrie římské.[1] Tvrditi, že by všechny přesnější míry byly u Slovanů původu cizího, bylo vy ovšem nesprávné a nelze toho doložiti.

K těmto přesným mírám náležely předně míry domácí vzaté z rozměru údu lidských *krok*, *stopa* — délka chodidla, *prst*, *píď* — rozpon malíku a palce, u Hájka 10 prstů, *loket* — od ohybu lokte ke konci prstů, u Hájka 3 pídě, *palec*, sevřená *pěsť*, *dlaň* — čtyři prsty vedle sebe u kořene, *sáh* — míra rozpětí rukou, co se „obsahne", tak jako něm. Klafter, nebo ř. ὄργυια od ὀρέγω,[2] dále míry věcí určité délky, jako *prut* nebo *žerď* (lat. *virga*, *pertica*) ve starším středověku obvykle 10 stop dlouhá,[3] nebo *provazec (funiculus)*, jejž u baltických Slovanů dokládá už Helmold ve XII. stol.[4] V latinských listinách chorvatských z r. 1000 připomínají se *funiculi* nebo *vřetena*,[5] v hlaholských později *uže*.[6]

jenž popírá vůbec pevného rozměru slovanského nebo bavorského lánu. U Slovanů polabských se má za to, že pravidlem slov. lán byl polovina německého (*Schulze* E. u *Wuttkeho* Sächs. Volkskunde 82), o polských soudil Meitzen, že 3 šly na 2 německé (Cod. Siles: IV. 58), kdežto *Fr. Piekosinski* (l. c.), že radlo polské bylo asi 15 jiter, polovina něm. lánu. Srv. však *Bujak* Studya 355, 365, 381. K českým starým lánům srv. *Jireček* Prove 144, 159—160, a *Vacek* l. c. 99–102, 151, *Lamač* O staroč. měrách 1908 6. V Durinsku odměřování slov. lánů objevuje se v pramenech od konce XI. století (*Leo* Unters. Thür. 50 sl.). v Čechách připomínají se *manses* už v listině vyšehradské (k XI. st., ale ze XII.) Srv. *Friedrich* I. 374, *Vacek* l. c. 97.

[1] K mírám římským a německým srv. *Meitzen* Siedel. I. 90, 284, II. 542 sl., k vlivu římskému II. 559 sl.

[2] Srv. pozdější doklady a výklady u *Jirečka* Prove 47, 155, 240, 296, 298, 324, a už starý výklad Hájkův, Kronika 247–248 (srv. *Lamač* l. c. 10), jenž počíná šíří zrna ječmenného. Už v XI. stol. připomíná Kosmas, že korec sypaného desátku má býti zvýši 5 dlaní a dvou prstů (modii quinque palmarum et duorum digitorum, Fontes II. 63). *Vacek* se domnívá, že taková byla nejen výše ale i šíře (průměr) míry (l. c. 90).

[3] Římská *pertica* měla 12 stop (*Meitzen* Sied. I. 284, II. 559) a šlo jich deset do hony (actus, srv. výše str. 84), franská zprvu 10, pak 15 stop (*Vacek* l. c. 89), v Polsku za Kazimíra Velkého 15 stop (*Bujak* Studya 349 sl.) v Čechách v XIII. stol. totikéž (*Vacek* 94; tam více o vývoji prutu a provazu). Ve Francii *pertica terrae* připomíná se v listině Childeberta I. z r. 556 (MG. Dipl. I. 7). Na Mosele u Rýna měla později obvykle c. 16 stop (*Lamprecht* DW. I. 343). a jitro u cesty obyčejné šíře 5 prutů. Srv. Reallex. germ. Alt. III. 122.

[4] *Helmold* I. 83, 88 (in funiculo sortis suae).

[5] terrenum trium vretenorum, terrenum vreteni unius (*Rački* Doc. VII. 28 sl.). Srv. *Jireček* Mittel. Serb. II. 33. Ve XIV. stol. jsou i doklady z Makedonie.

[6] *Jireček* tamže 34. *Daničić* cituje [illegible] (III. 358) z listiny Štěpána bosenského z r. 1400.

Cizími vlivy dostali se také z Německa do záp. slovanských krajin školení přísežní zeměměřiči. V Čechách je připomíná Hájek pro dobu biskupa Ekharta (1017—1023), v Polsku se objevují *perticarii* v pramenech od XIII. století.[1]

IV. OSEV, DRUHY JEHO A SKLIZEŇ.

Když byla půda náležitě upravena, přistupovalo se k *osevu*. Rčení „*símě síti*“ čteme na př. už v Žití sv. Nauma Ochridského z počátku X. století.[2] Výraz slovanský vznikl z prastarého idevr. kořene *sei* — odtud stsl. *sěti*, a subst. *sěme*, jež zůstalo ve všech řečech slovanských.[3] Doba osevu byla ode dávna dvojí, jednak na podzim po sklizni, jednak na jaře, poněvadž i výrazy *ozim* a *jař*, *jařina*, *jarica* jsou všeslovanské, staré[4] a mimo to věcně u Slovanů doloženy Ibráhímem ibn Ja'kúbem už pro X. století.[5] Dále je pravděpodobno, že jim nebyly neznámy výhody střídání různých druhů obilí na jedné roli, ale dokladů toho pro starou dobu neznám. Že vyrůstající osení chránili polními strašáky, víme aspoň z Polabí. Tam stavěli do polí košíky s navlečenými na ně hadry.[6]

Co se silo a pěstovalo na konci doby pohanské?

Sily se byliny potřebné k výživě, tedy především obilniny a některé jiné, jež jsme poznali už podrobně v kapitole o potravě staroslovanské,[7] tak že se zde mohu omeziti jen na zopakování a doplňky některých dat dalších, pokud mají vztah ku práci zemědělské. Jako jinde v Evropě, byly i u Slovanů nejdříve známy ječmen, pšenice a proso a bylo by dnes, myslím, marno rozhodovati, co bylo z nich za-

[1] *Vacek* Agr. Arch. V. 91, *Bujak* Studya 349 sl. O německých agrimensorech viz *Lamprecht* D. W. im M. I. 342.

[2] Сѣмє сѣти (ed. *Lavrov* 18). Další řadu dokladů od XI. stol. pro сѣмє a сѣти, сѣꙗти viz u *Srezněvského* Мат. I. 894, 906 (Ostrom. ev. Luk. VIII. 5, Izbornik r. 1073, 200; Grig. Naz. 297 atd.), сѣмя сѣяти u Kyrilla Turovského (*Buslajev* Ист. Хр. 357).

[3] Srv. lat. *sero* za **sisō*, kymr. *heu* (*hil* — sémě), it. *Isil*, got. *saia* (stn. *sū* ags. *sawan*, sts. *saian*, sthn. *sāen* ze **sajan*, nhn. *säen*), lit *sěju*, csl. *sěją*. Substantivum lat. *sēmen*, sthn. *sāmo*, prus. *semen*, lit. *semů*, csl. *sěmę* (*Hirt* Idg. 644. *Hoops* Reallex. g. Alt. I. 19, *Miklosich* EW. 294).

[4] Srv. výše str. 31, kde je podrobnější výklad o trojpolním hospodářství.

[5] Ibráhím VI. 3 (ed. Westberg 59): „Sejí v létě a na jaře a berou dvojí sklizeň.“ O pozdějších dokladech viz výše na str. 31. Také Němci seli v březnu a v říjnu (*Hoops* Reallex. g. Alt. I. 25, *Heyne* Hausalt. II. 47).

[6] Saxo ed. *Holder* 276 (fiscellam itaque byblo ac vimine textam, qua agrestes instar hominis formata aves aristis deturbare consveverant ...)

[7] ŽS. I. 177 sl.

séváno nejdříve a v jakém pořadí nastoupily druhy ostatní. Musí býti zůstaveno dalšímu zkoumání, máli pravdu J. Rostafiński, že zprvu znali vedle prosa jenom ječmen, ale neznali ani rži, ani pšenice, ani ovsa.[1]

Na konci doby pohanské, tedy v IX.—XI. století pěstěno bylo však všechno a v textech připomínají se tyto druhy obilí: *proso*, k jehož pěstění dostačovalo pouhé okopávání, dále *ječmen* (stsl. **jęčьmy, jęčьmenь*), *pšenice*, stsl. *pьšenica*, a druh její *pyr* (stsl. *pyro*), *rež* (stsl. *rъžь*) a *oves* (stsl. *ovьsъ*).[2] Výraz *žito* je též starý, ale značil původně obilní úrodu vůbec[3] a teprve později přešel místy na rež, místy na pšenici, jakož vůbec významy obilnin prodělávaly později různé proměny a dnešní význam nemůže býti direktivou pro dobu před 1000 nebo 2000 lety.

Proso (Panicum miliaceum L.) a *ber* (Panicum italicum L., Setaria italica). Hahn a před ním Hehn[4] pokládali proso vůbec

[1] *Rostafinski* Siedziby 16. O stáří jednotlivých druhů v Evropě vůbec, hlavně na základě nálezů archaeologických, srv. *Schrader* Reallex. 291, *Hirt* Idg. 273, 651, *Hoops* Waldbäume 311, *M. Much* Vorgesch. Nähr- und Nutzpflanzen. MAG. Wien 1908, 195, a starší práci *G. Buschana* Vorgesch. Botanik der Kultur- und Nutzpflanzen der alten Welt. Breslau 1895. Schrader a Hirt pokládají za původní indoevropské obilniny **proso, ječmen, pšenici a oves (snad i žito)**, kdežto Hoops jen pšenici, ječmen a proso. Žito a oves vskutku se objevují teprve v nálezech od konce doby bronzové v Evropě. Hoops se staví také proti prvenství prosa (l. c. 310, 323). Much je pro evropský původ proti asijskému.

[2] *Proso* je výraz všeslovanský (*Miklosich* EW. 265, *Budilovič* [illegible] I. 97, 319), a též jiný druh *ber*, stsl. *bъrъ* (*Miklosich* 25, *Budilovič* I. 9[illegible], *Berneker* EW. I. 110). *Ječmen* je též všeslovanský (*Miklosich* 104, *Berneker* I. 268, *Budilovič* I. 96, 318) a i *pšenice* (*Miklosich* 270, *Budilovič* I. 96, 318) a druh její *pyr*, je-li to původní význam její (*Miklosich* 269, *Budilovič* I. 97, 319), dále *rež* (*Miklosich* 285, *Budilovič* I. 95, 317) a *oves* (*Miklosich* 229, *Budilovič* I. 96, 318). K indoevr. rovnicím srv. *Hirt* Idg. 277, 653, 654, *Hoops* Waldbäume 344 sl. Zejména je důležitá, ač ne zcela jasná, rovnice *rži* vlastní Baltoslovanům, Germanům, Finům a snad i Thrakům. Srv. sthn. *rokko*, as. *roggo* z **roggan*, **ruggn*, stn. *rugr*, z **rug* [illegible], lit. *rugys*, lot. *rudzi*, stsl. *rъžь*, thr. [illegible], esthn. *rukkis*, fin. *ruis*, lap. *rok* (*Hoops* 447).

[3] Všesl. *žito* — fructus od koř. *živ* ([illegible], živa) *Miklosich* EW. 441. Doklady z X.—XI. stol. viz u *Sreznėvského* Mat. I. 879. Jiný starý ruský výraz je [illegible] (Let. Novg. I. k r. 1127, 1215. [illegible] 5. 33. Srv. [illegible] IV. [illegible], za další pokládá Al. Brückner *gobino* pro všechno obilí (Enc. pol. IV. 2, 194). U Sreznėvského jsou pro [illegible] doklady z X.—XI. stol. ve smyslu — abundantia (Mat. I. 529). Také staré [illegible] mělo tento význam v X. až XI. stol. Srv. doklady tamže II. 506.

[4] *Ed. Hahn* Die Hirse, seine geogr. Verbreitung und seine Bedeutung für die älteste Cultur. Berl. Verh. 1904, 603—606. Podobně soudil na př. *O. Hehn* Kulturpflanzen 544[8], *Brunnhofer* Urg. d. Arier II. 188 sl., *Heer* Pflanzen d. Pfahlbauten (Zürich 1865) 7.

za nejstarší plodinu vedle bobu (Vicia alba), proti čemuž se však nověji právem namítá, že pro toto prvenství není rozhodných důkazů.[1] Každým způsobem oba uvedené druhy prosa vyšlé z divokého druhu Panicum viride, rostoucího po celé střední Evropě až po Finsko,[2] byly jednou z nejznámějších a nejdříve pěstovaných obilnin a u Slovanů vůbec plodinou nejrozšířenější. I tam, kde se jiné druhy obilí ještě nepěstily, rostlo na polích aspoň proso, které, jak jsem už na jiném místě vyložil,[3] bylo hlavní potravou starých Slovanů, buď v podobě prosné kaše nebo pečiva. Proso nám u podunajských Slovanů dokládá už Priskos k r. 448,[4] dále v VI. století Maurikiova Strategika a po něm Taktika Leonova,[5] pro X. století dokládají nám je výslovně arabští a perští zpravodajové Ibn Rosteh, Ibráhím ibn Ja'kúb, anonymní perský geograf a jiný anonym arabský, z nichž vidíme zároveň, že aspoň proso měli tam, kde jiného obilí nebylo.[6] Z XI. století k r. 1095 vzpomíná kijevský letopis, jak přilétlo na Rus tolik kobylek, že pokryly celou zemi, až strašno bylo viděti, a sežraly trávu i proso.[7] A jediná slovanská modlitba, kterou máme Rostehem slovně zachovanou z doby pohanské, obsahuje právě prosbu za úrodu prosa. „Bože“, volal hospodář pozvedaje nádobku se zrním prosným, — „jenž jsi nás dosud opatřoval krmí, dej nám ji opět v hojnosti!“[8]

[1] Srv. *Hirt* Idg. 274, *Hoops* Waldbäume 310 sl., 323, Reallex. g. Alt. II. 529.

[2] *Hoops* l. c. 323, 326. Srv. ŽS. I. 179. Kde byla jeho vlast, nevíme, ale patrně někde na jihu, poněvadž nesnáší dobře zimy. Centrum jeho kultury je dnes v pásu, jenž se táhne od severní Číny přes střední Asii do Ruska. Podle nových zkoumání V. Netolického druh Pannicum miliaceum existoval v Evropě od vých. Haliče do Švýcar, po Berl.n a do severní Italie, kdežto druh Setaria je dosud archaeologicky doložen jen z Alp a Porýní.

[3] ŽS. I 178 sl.

[4] Priskos 8 (srv. SS. II. 135 a ŽS. I. 178). Sem patrně náleží : zpráva Pliniova o Sarmatech (NH XVIII. 100, 101).

[5] Srv. texty v ŽS. I. 28, 35.

[6] Ibn Rosteh (*Harkavi* Сказ. 265, *Chvolson* Изв. 31): „Nejvíce sejí proso.“ Proto, praví-li dále Rosteh a po něm Kardízí, že Slované nemají obilí, vztahuje se to patrně na ostatní druhy obilí mimo proso (*Harkavi* 264, *Marquart* Streifzüge 466). Anon. perský geograf dí správněji (ed. *Tumanskij* 134) (Slované) žijí v lesích a nemají rolí kromě prosných. — Srv. i anon. arabského u *Charmoye* Rélation 367 (sejí hlavně proso). Ibráhím ibn Ja'kúb praví pak o Slovanech vůbec, že největší díl jejich úrody tvoří proso (ed. *Westberg* 59, srv. celý citát výše na str. 22).

[7] Let. lavr.[3] 222: придоша прузи и покрыша землю и бѣ видѣти страшно, идяху к полунощнымъ странамъ, ядуще траву и проса.

[8] Rosteh l. c.

V archaeologických nálezech setkáváme se s drobným zrnem prosným ovšem zřídka z příčin na jevě jdoucích, ale některé doklady tu přece jsou.[1] Ze všeho je zjevno, že proso bylo všude rozšířeno po krajích slovanských. Vedle prosa vyskytuje se už od XI. stol. v staroruských textech výraz пьшено.[2] Proso vymlácené zvali všude *jáhlami* — *jagla*.[3]

Ječmen, pšenice, rež a oves. Co lze positivního pověděti o rozšíření po Slovanstvu těchto vlastních obilnin, jejichž stáří nám už vyplynulo s hlediska jazykového, seznáme z následujícího přehledu zpráv a nálezů, patřících konci doby pohanské.[4]

Na Rusi bylo pěstováno především proso, jak jsme viděli z uvedených orientálních zpráv, poněvadž největší část území Slovany osidleného byla lesy zarostlá, a někde, jako v Polesí,

[1] Z Těšetic na Moravě, ale z doby bronzové (*Wankel* Čas. olom. 1885, 93), ze slovanské doby z kurhanu u Rybnice na Podolí (*Spicyn* Зап. арх. XI. 277), z jámy na slov. hradišti u Šargorodu u Vasilkova v kijev. gub. (Изв. арх. ком. II. Прилож. 30), v jednom kurhanu na Donu a v Bolhanu blíže Olhopolu, jejichž národnost ovšem nelze určiti (Антр. Вѣст. II. Прил. 24, Zbiór XIV. 72, 74) Srv. ŽS. I. 180. Mnoho prosa našlo se na hradišti u Goliny, kr. Jaroczyn (Mannus I. 140, Vor- und Frühgesch. Alt. Posen 89). Konečně se v Uhrách u Siráku (Novohrad) našly ve dvou hrobech slovanské nádoby s prosem (*Hampel* Alt. II. 79, 84). Zbytky prosa ohlásil Chvojka z Kijeva (Др. об. 56).

[2] *Miklosich* EW. 270, *Budilovič* Cs. I. 98. Srv. doklady staré v ŽS. I. 178 a u *Sreznĕvského* II. 1780.

[3] *Berneker* EW. 443, *Budilovič* I. 97. Staré doklady jsou v ruštině v Pat. Pečerském Sim. posl. 7 [illegible] z XIII. stol. (*Sreznĕvskij* Мат. III. 1638) a v st. češtině u Dalimila C 37, v slovníku Prešp. 697, u Boh. Fl. 293 atd. (*Gebauer* Stč. sl. I. 589) Doplňuji jimi i příslušné místo v ŽS. I. 178 pozn. 2.

[4] Ječmen *(Hordeum hexastichum L.)* zdá se býti z vlastních obilnin nejstarší a zůstal namnoze i význačným předmětem při sakrálních aktech indoevropských. (*Hoops* Waldbäume 385.) Oba jeho základní druhy, dvouřadý i víceřadý, mají původ v M. Asii, Mesopotamii, Syrii a Persii. (Jinak Much l. c. 209). Pšenice *(Triticum vulgare)* je také prastará a už v mladším neolithu pěstováno bylo několik druhů: Triticum vulgare Villars, Tr. dicoccum Schrank a zakrslá Triticum compactum Host. Ukazuje také původem na východ do M. Asie a Syrie. (Jinak Much 206.) Špalda (Triticum spelta) je mladší (*Hoops* 412 sl.) a přišla snad ze sev. Afriky. Rež *(Secale cereale L.)* vznikla z druhu *Secale montanum Guss.*, jehož vlastí byla asi nížina sarmatská, turkestanská a perská (*Hoops* 447, 450). Mateřský druh ovsa *(Avena sativa)* byl divoký druh *Avena fatua L.*, jehož vlast byla také někde v Asii nebo v jižním Rusku (*Hoops* 403—409). Žito a oves vyskytují se v Evropě teprve od starší doby železné (*Hoops* 399, 402, *Hirt* Idg. 655). K jednotlivým druhům srv. též Hoopsovy stati v Germ. Reallex. II. 190, 242, 352, III. 508 a *B. Němec* Rostliny na úsvitě vzdělanosti. Praha 1917, 25 sl.

nepěstovalo se vůbec dlouho nic a obyvatelé jeho se místo obilních plodů živili ponejvíce plody zblochanu *Glyceria fluitans*,[1] traviny přehojně tam rostoucí, jejíž zrno v polovici XIX. století bylo hojně odtamtud a z Pruska exportováno. Také jiné rostliny nahrazovaly na Rusi chlební obilí, na př. lebeda (*Atriplex L.*), z níž si hotovili chléb skromní mniši kláštera pečerského.[2]

Že však byly na Rusi kraje, zejména v střední a jižní části polostepní, kde se sily i pravé obilniny, vidíme z toho, že se tam od XI. stol. připomíná častěji nejen pečivo z mouky obilní, zejména chléb, nýbrž i jednotlivé druhy obilní, a to pšenice, ječmen, rež, oves, pyro a rozeznává ječný nebo režný chléb (mouka). Výrazy tyto, nebo od nich odvozená adjektiva, objevují se v nejstarších překladech biblických, jak v pozdějších rukopisných sbornících,[3] tak už v Ostromirovu evangeliu,[4] a v jiných textech XI. století.[5] V historických zprávách letopisu uvádí se pak v Kijevském k r. 997 v Bělgorodě oves, pšenice a otruby, později k r. 1229 neúroda rži po vší ruské zemi, k r. 1241 pšenice a proso,[6] a také Novgorodský I. zmiňuje se několikráte o velké neúrodě rži a ovsa v rocích 1127, 1170, 1215.[7] Ústav Jaroslavův připomíná krádež lnu, konopě a žita, dále častěji i oves pro koně[8]

[1] Česky ji zvali starší botanikové odemka, zblochan, též sladunka (K. Domin), polsky píše Rostafiński słodyż. Plody této zajímavé traviny, která prý se dříve sila i v Polsku a Slezsku, po uschnutí lodyhy vytloukaly se písty a poskytovaly krupky sladší nežli proso. Kaše z nich (polská manna) nebyla prý ani v Čechách neznáma. Lze z nich mlíti i mouku; chléb sice špatně kvasí, podobně jako z mouky rýžové, ale nezadá pšeničnému. Nejvíce o ní viz u hr. *Berchtolda* Oek. Techn. Flora Böhmens II. (183 b) a nově v stati *K. Domina* v ČČM. 1915, 58 sl. Srv. též *Rostafiński* Siedz. 20.

[2] Podle jedné povídky kijevopečerského Patěriku. Srv. *Golubinskij* Ист. р. ц. I. 1, 770.

[3] Srv. *Sreznĕvskij* II. 596, 1759, 1780, III. 1675—1676.

[4] Хлѣбъ ячьменьнъ, ячьмяныи Jan VI. 9, 13, пшеница Luk. III. 17, Jan XII. 24.

[5] Ячьмень, ячьмьнъ, пшеница u Upyra Lich. Jez. IV. 9, XLV. 11, Joil. I. 11, Izbornik r. 1073, 162, Grig. Naz. 320, Pater. Syn. XII st. (*Buslajev* Ист. хр. 337), Nestor Žití Feod. 19, хлѣбъ ръжаныи u Nestora Žití Feod. 9, пыро u Upyra Is. XXVIII. 25, Jez. IV. 9, овьсъ v Pov. vrem. lět k r. 997, v Ruské Pravdě Jarosl. i Vlad Monomacha. Srv. *Sreznĕvskij* III. 1675.

[6] Lavr.[2] 125, 429, Ipat. (ПСРЛ II. 180).

[7] *Sreznĕvskij* Мат. III. 205. (ПСРЛ III. 5.)

[8] *Vladimirskij-Budanov* Хр. I. 221.

a církevní Ústav Vladimírův docela i modlitbu v poli režném.[1] Немолоченая полба je v jedné redakci Ruské Pravdy.[2]

Také archaelogicky jsou v Rusi doloženy: pšenice a ječmen ve slovanských jamách na hradišti Motroninském, u sěla Pastěrského a na hradišti Šargorodském u Vasilkova,[3] ječmen v kurhanu u Bolhanu blíže Olhopole,[4] a v základech chrámu na Kněží hoře u Černigova vedle kostry z XI.—XII. stol.;[5] spálená rež v jednom kurhaně u sela Seděva (Černigov) a v jiném ze zolotonošského újezdu poltavské gub.[6] Samokvasov z mohyl země sěverjanské uvádí nálezy rži, ovsa, ječmene a pšenice,[7] a zrna rži, ječmene nebo pšenice v kurhanu Gulbišči u Černigova.[8] Když se obilí v Rusi neurodilo, vypomohlo jako obilní zásobárna volžské Bulharsko, kde se podle Rosteha a Fadlána dobře dařila pšenice, ječmen, proso i jiné druhy[9] a odkudž se pak obilí do Ruska dováželo.[10]

Pokud se týče Polska, Pomořan a Polabí, vzpomíná celá řada listin od IX. do XII. stol. dávky a míry různých obilnin, zejména rži *(siligo)*,[11] ovsa *(avena)* a pšenice *(triticum)* vedle lnu, medu a vosku.[12] Vedle toho podotýká Dětmar, že srbští Daleminci pěstovali pšenici a oves.[13] O Polsku se zachovala tradice, že bylo

---

[1] *Srezněvskij* Мат. III. 205. Svědectví o pěstění rži a pšenice v Rusi z Žití Feodosijova sebral už *Běljajev* Изсл. словъ 40 sl.

[2] *Aristov* Пром. 62.

[3] Труды XII. арх. с. I. 99, 100.

[4] Zbiór XIV. 72, 74.

[5] Изв. арх. ком. Прил. к. XXXII. т. 104.

[6] Каталогъ выст. XI. арх. с. (K. 1899) 129, 131.

[7] *Samokvasov* Сѣв. земля 97.

[8] Могилы р. земли 196. Podle *Chvojky* Древн. об. 53, 56, 61 jsou zbytky pšenice, prosa, ječmene a rži vůbec hojné v slov. hrobech a sídlištích z Podněpří.

[9] *Harkavi* Сказ. 86, 91, 263.

[10] Let. k r. 1024 (Lavr.³ 144).

[11] *Siligo* v starověku značilo *genus tritici* (Plin. XVIII. 7 (20), Isidor XVII. 2), ale v pozdějším středověku tolik co *secale* (*Du Cange* Gl. s. v.)

[12] Klášteru fuldskému dávali v VIII.—IX. století Slované okolní desátky v mírách obilí (carradae frumenti) nebo (obyčejně) ovsa (modii avenae), zřídčeji i rži nebo pšenice. (Srv. výpisy u *Kętrzyńského* O Słow. 37 sl.) Slované v Meklenbursku platili podle listin XII. století míry (mensurae — *kuriz* — korec) rži. Srv. listiny Jindřicha Saského z r. 1158, 1174 (Mekl. Urk. I. 56, 110). V Polsku srv. na př. dávky rži v listině Meškově z r. 1145 (Cod. Pol. mai. č. 10). Pozdějších dokladů netřeba uváděti.

[13] Detmar I. 3.

odedávna bohaté obilím,[1] což i o Pomořanech připomíná výslovně Herbord a listina Kazimíra I.[2]

Také Čechy byly v X. stol. bohaté obilím, ba nejbohatší ze všech zemí na severu, aspoň podle svědectví Ibráhíma ibn Ja'kúba. Neboť špaldy (pšenice) dostalo se tam za malý peníz *(knšár)* tolik, co stačilo muži na měsíc a ječmene pro koně na 40 dnů.[3] Pšenice vzpomíná legenda Kristianova[4] a pozdějších zpráv je už celá řada.[5] Není proto divu, že se i v archaeologických nálezech z krajů západních setkáváme občas se zbytky obilí: rži, ovsa a pšenice. Uvádím je v poznámce.[6]

O Balkánu víme méně. Vedle známé staré zprávy Maurikiovy o pěstování plodin (VI. stol.) a zprávy v legendě Demetriovské,[7] podle níž Slované v okolí Soluně pěstovali obilí (σῖτον), dovídáme

---

[1] Gallus (Bielowski MPH I.), Długoš ed. Przedz. Hist. I. 81, 56. Srv. citáty v ŽS. I. 162, 172—173. Také Ibráhím ibn Ja'kúb podotýká, že země Měškova je bohatá obilím (ed. *Westberg* 55).

[2] Herbord II. 41 (srv. ŽS. I. 173), Cod. Pom. I. 70. Srv. výše str. 22.

[3] III. 3. Srv. *Westberg* 53. O něco dále připomíná ještě Ibráhím, že se v Praze kupuje pšenice a mouka za malé šátečky tkané (ib. 54, ed. *Rosen* 49). K výkladu srv. *Westberg* l. c. 21, jenž pochybuje, že je zde výraz špalda na místě, a navrhuje zaměniti jej rži. Špalda nebo pšenice překládají však bar. Rosen, de Goeje a Jakob. Špalda jest druh pšenice (Triticum spelta), jejíž název původem germanský — *spelt*, přešel do latiny a pak k Čechům a Polákům. Původ druhu není však germanský; byl jen v středni Evropě (*Hoops* Waldb. 412, 421, 442).

[4] Ed. *Pekař* 152.

[5] Domácí listiny potvrzují však dávky obilné teprve od XII. a XIII. století. Srv. *Friedrich* Cod. dipl. Acta spuria. Za to Kosmas k r. 1023 připomíná měřice (modii) pšenice a ovsa (I. 40) a také k r. 1068 (II. 26). Dále srv. *Jasinskij* Hlatenie 42 a *V. Prasek* Sel. Archiv II. 1 sl. Na statku Hrádku na Moravě sely se podle listiny Leopolda VI. z r. 1227: žito, pšenice, ječmen, oves, konopi, mák, šafrán, řepa, len, čočka, zelí. *Friedrich* Codex II. 299: decimae frugum, siliginis, tritici, ordei, avenae, canapi, papaveri, crosi, rapparum, lini, lentis, caulium et omnium ex terra germinantium; insuper porcellorum, aucarum, anetarum, gallinarum, ovorum, mellis, agnellorum, vitulorum et omnium domesticorum brutorum).

[6] Starší praehistorické doklady z Moravy, Slezska a Lužice viz u *Hoopse* Waldb. 390, 396, 410, 444 sl., k nimž možno připojiti zuhelnatělé proso a pšenici v těšetické mohyle (Čas. olom. 1885, 93) a rež v kolové stavbě u Olomouce (MAG Wien 1871, 217, 238 a 1872, 18). Z doby na určito slovanské uvedl bych poměrně hojné nálezy rži na hradištích vých. Německa (*Buschan* Vorg. Botanik 53 sl., *Hoops* Waldbäume 445). Na třech hradištích z poříči Sály a sice na Kuffhäuserburgu, dále na Burgu von Burghessler u Kössenu a Altenburgu u Merseburgu konstatoval Schulz rež (Secale cereale) a pšenici druhu Triticum compactum (Getreidereste aus dem Mittelalter. Ber. d. deut. botan Ges. 1914, 633).

[7] Maur. Strat. XI. 5. (SS. I. 28). Leg. Dem. 108.

se o Bulharech století X. pouze, že měli nivy a obilí,[1] a o Srbech teprve z XIII. stol., že zasévali pšenici, oves, řež *(raž)*, proso a nejvíce pšenice, neboť meropchové byli v době carství povinni obdělati 6 matů pšenice a jen 2 maty ovsa a prosa.[2] Je však velmi zajímavo, že si Srbové udrželi pro horský druh své pšenice výraz брица,[3] jenž převzat byl od Thráků (βρίζα), s jejichž zbytky setkali se v horách středobalkánských.[4]

Vedle obilí pěstovaly se po Slovanstvu před XI. stol. i luštěniny, a to hlavně hrách *(Pisum sativum)* a čočka *(Ervum lens)*, z jiných polních plodin pak zejména len *(Linum angustifolium)* a konopě *(Cannabis sativa)*, k jejichž zužitkování vrátím se na místě jiném. O luštěninách pojednal jsem už při potravě v kap. II. (ŽS. I. 187 sl.). Hrách i čočka objevují se v nálezech porůznu v celé Evropě od doby již velmi staré,[5] z doby slovanské mně však není ještě archaeologický doklad znám. Literárně jsou doloženy od XI. století.[6]

Sklizeň. Jako bylo orání a osev na podzim a na jaře, tak byla zase v létě sklizeň hlavní událostí v hospodářském životě. Ke sklizni svolávány byly, zejména v nejistý čas, zajisté všechny volné síly obce, nejen otroci.[7] Jeť sklizeň sama práce takového druhu, že i slabších sil, žen a dětí mohlo býti využito. Že však

[1] Perský geograf ed. *Tumanskij* 134.

[2] *Jireček* Mittelalt. Serb. II. 40, *Čeda Miatović* Сељање 224 (Глас XXXVII. Srv. *Trojanović* Срп. јела. 18).

[3] Срп. Етн. Зб. XVI. 305. Srv. *Trojanović* MAG. Wien XXXIX, 173.

[4] Slovo zach. u Galena. Alim. (viz *Stephanus* Thes. l. gr. II. 418).

[5] *Hoops* Waldb. 328, 398, 462, *Buschan* Vorg. Bot. 200, *Schrader* Reallex. 196, *Much* Vorg. Nährpflanzen 214 (z neolithu).

[6] Hrách (stsl. *grachъ*, z prasl. **gorchъ*) je výraz všeslovanský (*Miklosich* EW. 74, *Berneker* EW. I. 231) a náleží k němu i alb. *groše*, novoř. [illegible] a tur. *grach, gerach*. Srv. i *Budilović* Слав. I. 93, 315. Připomíná se už v Ústavě Vladimírově o sudech [illegible]. Srv. *Vladimirskij Budanov* Хр. I. 38. Pozdější ruské doklady viz u *Sreznĕvského* Мат. I. 559. Zde bych z XII. stol. uvedl ještě odpovědi Nifontovy čl. 38 (Ист. библ. VI. 32) a Ústav běleckỳ stol. XI. (*Golubinskij* Ист. р. ц. I.[2] 2, 532). Čočka (stsl. *šošovica, čočovica, sočovica, sočivo*) je také výraz všeslovanský (*Budilović* I. 92, 315, *Miklosich* EW. 313) vedle starého *lęšta* (z **lentja*, srv. lat. *lens*, sthn. *linsi*, lit. *lęnszis*.), jež se v západní slovanštině ztratilo. Oba výrazy jsou literárně častěji doloženy v XI.—XII. stol. (Žití Thedosia ed. *Filaret* 146, 166, Odpovědi Nifontovy 38, Upyr Jez. IV. 9, Izborn. 1073, 260, Pat. Sin. XI. st. 256. Srv. *Sreznĕvskij* Мат. II. 100, III. 470, 1675.

[7] Starý český výraz pro to byl *shon*. Srv. *Emler* Decem registra (Pr. 1881) 158, 159 (dies qui shon dicuntur) z XV. stol.

i muži žali, vidno z toho, že v slovanských ruských mohylách nalézá se srp i po boku mužů, a to v hrobech, které zjevně náležely bojovníkům a ne otrokům. Ba i ve velkých mohylách IX. a X. století z okolí Černigova, v t. zv. Gulbišči, v Černé mohyle a ve velkém kurhanu skupiny guščinské, v nichž spálena a pohřbena byla těla lidí zřejmě vynikajících, bohatýrů s plnou zbrojí válečnou, našel Dm. Samokvasov srpy mezi milodary.[1] Podobně byl srp v knížecí mohyle z IX. století odkryté u Taganči nedaleko Kaněva.[2] Český sedlák Ostoj (na poč. XII. stol.) byl povinen panskému dvoru v Úněticích o žni a senoseči pomáhati tolika srpy, kolik bylo osob v jeho domě.[3] O době sklizně nemáme zpráv, ale byla po různých končinách Slovanstva konána v tutéž dobu jako dnes, poněvadž se klimatické poměry střední Evropy za posledních tisíc let celkem nezměnily. Jaký význam přikládal slovanský lid sklizni — *žatvě*,[4] vidíme z toho, že po pokřestění nechtěl v neděli a ve svátek od ní upustiti. „Co je to za učení, jež chce člověka odvraceti od nutných a dobrých věcí?“ namítl pomořanský sedlák knězi, který jej chtěl ve svátek Nanebevzetí Panny Marie odvrátit od žatvy.[5] A také mnich Vavřinec stěžuje si na ženu českého nevolníka, že proti přikázání církve žala proso v neděli.[6]

Žatva byla nejdůležitější událost pracovního roku — odměna za všechnu práci zemi věnovanou. Přirovnati tuto hospodářskou práci a výtěžek její k činnosti celého života bylo na snadě, a ruský lid už od staré doby vyjadřoval svou životní moudrost a zkušenost pořekadlem: „Что человѣкъ посѣетъ, то и пожнетъ“.[7]

Srp a kosa. K žatvě obilí užívalo se v Evropě od pradávných dob dvou nástrojů, srpu a kosy.

[1] *Samokvasov* Мог. р. земли 194, 196, 197, 199, 200. V petrohradských kurhanech našel je však Ivanovskij jen u žen (*Spicyn* Петр. кург. 35), a také v Belorusi žnou dnes ženy (Мат. по этн. Росс. I. 58).

[2] *Chojnovskij* Арх. ст. 123.

[3] *Friedrich* Cod. I. 130.

[4] Všeslovanský termín *žatva* (жатва ЖАТВА) doložen je z XI. stol. v ev. Ostrom. Jan IV. 35, v Pand. Antiochově (Amf.), u Grigoria Naz. 320, a taktéž i sloveso жати, жьнѫ (*Srezněvskij* Мат. I. 845, 846).

[5] Herbord III. 29. Quae est haec doctrina, quae homines a rebus necessariis et bonis iubet cessare? Quando ergo collectas videbimus fruges nostras?

[6] Passio Sti Venceslai lect. 12 (Fontes I. 180). K zákazu biskupa Šebíře r. 1039 srv. Kosmas II. 2.

[7] Kijevopeč. Patěrik V. 12 (ed. *Viktorová* 161).

Srp je starší. Už název sám je starý společný výraz indoevropský[1] a také archaeologicky je srp doložen bezpečně od starší doby bronzové, tedy aspoň od II. tisíciletí př. Kr.[2] V polích popelnicových Čech, Moravy a Východního Německa vyskytuje se v periodě lužické a je hojný zejména v bronzových depotech pe-

Obr. 18. Vývoj prachistorických srpů od doby římské.
(1 Stradonice, 2, 3. Carnuntum, 4. Kolín n. Rýnem, 5, 6. Aboba, 7. Semice, 8. Gulbišče u Smolenska, 9. Kl. Kühnau u Desavy, 10. Kotino u Petrohradu, 11. Borki u Rjazani, 12. Ljucin, 13. Litevský typ z XI. stol., 14. Fohrde, 15. Závo[1].)

[1] Srv. ř. ἅρπη, lat. *sarpere, sarpo*, ir. *serr*, lot. *sirpe*, sthn. *sarf*, stsl. *srъpъ* (*Hirt* Idg. 641, *Hoops* Reallex. g. Alt. I. 19). Přešlo i k Finům (sirp, sirppi) *Veske* Сл. финн. отн. 206. Starý slov. срьпъ, сърпъ, сьрпъ, též серпъ (slovo zachováno je ve všech slov. jazycích, srv. *Miklosich* EW. 294 *Budilovič* II. 27) vyskytuje se už v starých překladech Písma a v Minejích XI. stol. Srv. doklady u *Sreznĕvského* Mat. III. 884. Že Pomořané žali na konci doby pohanské srpem (falx), svědčí přímo Herbord na jednom místě (II. 23); z Čech srv. citovanou listinu kanovníka Zbyhněva s poč. XII. stol. (*Friedrich* Cod. I. 130).

[2] Historii srpu prachistorického podal vedle *J. Smolíka* (Pam. XI. 253) už r. 1894 *J. Matiegka* v článku „O tvarech srpů a jich užívání v době předhistorické" (Č. Lid. III. 359). Novější má něco *A. Bezzenberger* Zur Gesch. der Sichel (Mannus II.) a *Schrader* Reallex. 763.

riody následující, spadající na konec doby bronzové.[1] Srp té doby byl malý a massivní, na jedné straně úplně plochý, na druhé se sesileným okrajem zevního oblouku, na němž se nalézá občas i malý zub pro lepší držení srpu zasazeného do rukojeti (pomocí řapíku nebo bez něho). Špička srpu bývá často mírně nazpět zahnuta, ostří pak je obyčejně hladké, někdy však i jemně ozubené. V pozdějších žárových hrobech doby římské u nás srpů není, ale z Polska je Kostrzewski jednotlivě hlásí.[2] Za to se opětně setkáváme se srpy v nálezech z konce doby pohanské, zcela určitě slovanských, ač řidčeji, než bychom očekávali, uvážíme-li, jak se zatím vlivem a příkladem jiných i u Slovanů vyvinulo zemědělství.[3] Vyložil bych to především materiálem, z něhož byly nyní hotoveny. Od doby laténské a římské počaly se totiž dělati srpy vesměs ze železa, následkem čehož v zemi snadněji podléhaly zkáze a proto se méně zachovaly. Tvar v době římské je buď vytažený, krátké, široké kose podobný anebo štíhlý, od řapíku v silném oblouku vyklenutý (obr. 18) a tudíž už našim podobný.[4] Rovněž v době slovanské objevují se v hrobech valnou většinou železné srpy štíhlé s obloukem vyklenutým nebo mírně protaže-

[1] *Buchtela* Laus. Gräber 42, *Červinka* Kultura polí 29, *Černý* Pop. po e 18, *Eisner* ČCH. 1913, 157, *Píč* Starož. I. 3. 22. Je také hojný v Čechách v kultuře mohylové. O srpech v depotech slezských srv. Schles. Vorz. VI. 291 sl. a Beitr. Urg. Schles. III. 9 sl., v polských nálezech laténské doby srv. *Kostrzewski* Ostgerm. Kultur 177.

[2] Ostg. Kult. 178.

[3] Na mnohé skupiny mohyl ruských připadá v musejích 1 nebo 2 srpy. Z bobrujského újezdu minské gub. oznámil V. Zavitněvič jediný (Зап. арх. X. 334), z výkopu z okolí Rjazaně žádný; Antonovič v spoustě mohyl drevlanských našel dva (Раск. стр. 15), Sizov v znamenitém gnězdovském mohylníku žádný (Кург. смол. 76, 115), Brandenburg v přiladožských kurhanech jeden (Кург. Приладож. 71.), Melniková v zemi lucké žádný (Труды арх. с. Kijev I. 509). Zde v Rusi bylo by to lze vyložiti poměrně malým pěstováním obilí (srv. výše str. 10). Ale i z nálezů meklenburských uvádí Beltz jen dva srpy (Alt. Mekl. 358), a z množství českých hrobů z konce doby pohanské neznám nálezu žádného. Jinde jich je více. V guščinských mohylách našel jich Samokvasov deset (Могилы р. з. 200).

[4] Srv. srpy ze Stradonic (*Píč* Star. II. 2, 79, tab. XXXVI. 3), z Carnunta (Röm. Limes in Oest. IV. 107), nebo ze Saalburgu (*Jacobi* Römercastell Saalburg I. 444, 446) a dále *Rich* Wörterb. 253, *Blümner* Röm. Privatalt. 568. Že se římské srpy hotovily po továrnicku a rozvážely po Evropě, vidno i z toho, že Germani přejali řím. název secula — sthn. sihhula, střhn. sichel, ags. sicol (*Heyne* D. Hausalt. II. 50).

ným,[1] ačkoliv nezanikly vedle nich ani typy kratší, širší a málo ohnuté, jaké se objevily na př. v bulharské Abobě.[2] Poněkud odchylným tvarem protáhlejším, spíše kose podobným, vyznačovaly se v VIII. až X. stol. srpy litevské v hrobech tak časté, že se někdy v mohyle nenašlo nic než srp.[3] Ale, pokud vím, tvar ten vyskytuje se jen zřídka mezi Slovany.

Ostří srpů vidíme občas ozubené,[4] zjev to, který se vyskytoval už v dobách předhistorických, dále na srpech řeckých a římských[5] a udržel se na mnoha místech v Evropě po dnešní den.[6] Z Čech znám doklad teprve ze XIV. století.[7]

Kosa je v střední Evropě mnohem mladší srpu, neboť ji můžeme doložiti teprve od pozdní doby laténské nebo římské.[8] Tvar

[1] Mimo nálezy výše na str. 100 vzpomenuté z Gulbišče, Černé mohyly a z Tagančí a dále v předešlé poznámce 3, je ještě plno zmínek o nálezech jednotlivých srpů v slovanské archaeol. literatuře, tak že se zde mohu zmíniti ještě jen o význačnějších a hlavně doprovoditi literárními údaji typy na str. 101 předvedené. Dva srpy našly se v českých vrstvách hradištních v Semicích a na Levém Hradci (*Píč* Star III. 1, 314, tab. XXXII. 6), jeden ozubený ve vrstvě u Kl. Kühnau blíže Dessavy (Jähreschr. f. Vorg. sächs. L. I. 59), kosovitý srp v hrobě u Závodu (*Hampel* Alt. I. 106), zlomek v Bílém Brdě (Vjesnik N. S. VII. 36). Srpy připomíná dále Samokvasov z hrobů sěverjanských (Сѣв. земля 97) a guščinských (Мог. р. земли 200), Antonovič z kurhanu u Malevanky blíže Žitomiru (Раск. др. 15), Chaněnko z Čerkass (Древн. V. 28), Chvojka z hrobů u Šargorodu (Труды XII. арх. с. I. 101); dále jsou známy odtud z kurhanů u sela Zelenky, Grišinců, z Kňaží hory (srv. Katalog výstavy XI. arch. sjezdu str. 104, 105, 112, 115), z borisovských kurhanů minské gub. (v Hist. museu v Moskvě), z Žitomiru (*Humčenko* Жит. мог. 66) a z Kijeva z hrobu v úsadbě Petrovského (*Chvojka* Др. об. 74).

[2] Aboba 310, tab. 59.

[3] Srv. Spicyn Зап. арх. VIII. 1896, 109, 110. Jiný typ je v Ljucině (Люц. мог. tab. XIV. 1, 2). K hojným srpům z Passilna srv. *Sizov* Арх. Изв. Зам. 1896, 41.

[4] Srv. *Lichačev* Труды VII. c. Jaroslav II. 117—118, *Spicyn* Кург. плот. a Кург. петр. l. c., *Brandenburg* Кург. Прип. 71. Z Polabí srv. výše uvedený nález z Kl. Kühnau na Muldě.

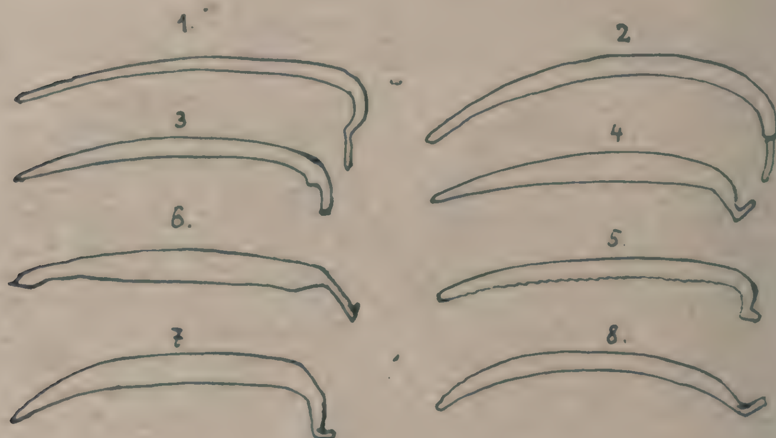
[5] Falces rostratae, denticulatae (Columella II. 20 (21) 3). Srv. *Blümner* l. c. 568, *Jacobi* Saalburg 447, *Rich* s. v. falx.

[6] Srv. stať, kterou o tomto druhu srpů napsal *H. Schuchardt* „Sichel und Säge“ v Globu LXXX. 181 (1901). Srv. též Zs. f. Ethn. 1915, 200.

[7] Srv. žence z bible Velislavovy nebo dále uvedený obraz v breviáři kláštera sv. Jiří (Čas. spol. př. 1915, 57, Č. Lid VI. 219). Na této str. Č. L. vyobrazil redaktor několik srpů ze staročeských miniatur XIV.—XVI. století. Jsou podobné našim.

[8] O laténské a římské kose srv. literární doklady uvedené výše v pozn. 4, str. 102, obrazy pak ze Stradonic (*Píč* Star. II. 3. tab. XXXVII.), z Idrie di Bača

mění se od dlouhého, v mírném oblouku zahnutého typu ke kose celkem rovné, jen na obou koncích více méně zahnuté (obr. 19). V době slovanské jest kosa celkem řídká v nálezech.[1] Bylo jí patrně mnohem méně upotřebováno nežli srpu. Tvar její rovná se druhému typu římskému s rovným ostřím na koncích zahnutým a s různě utvořeným připojením na žerď (obr. 19). Jsou však i formy menší, ohnutější tak, že je nesnadno rozhodnouti, máme-li před sebou kosu nebo větší druh srpu a isou i kosy ozubené (Batnice u Jerichova).

Obr. 19. Vývoj kosy od doby římské.

(1. Idria di Baca, 2. Osterburken, 3. Carnuntum, 4, 5. Batnice u Jerichova, 6. Semice, 7. Alt-Kleppen u Zaháně, 8. Kosa z petrohradských mohyl [Spicyn].)

Szombathy Gräberfeld von Idria di Bača 305, 315, 319, 321, 330, z Laténu (*Gross* La Tène VIII. 19, 20), ze Steinsburgu (*Götze* Alt. Thür. tab. XVI. 232), z Okluk (*Lipka* tab. XX. 1), z Nasavrk (Pravěk VII. 17), z Carnunta (Röm. Limes Öst. V. 78), z kastellu v Osterburken (Westd. Zs. XVI. 325) a dále nálezy u *Lindenschmita* Alt. III. 3, tab. 4., V. tab. 46.

[1] *Pič* (Star. III. 1. 314) uvádí z Čech jen nález ze Semic, ale za to se našly v slov. vrstvách u Fohrde (Havelland) a Batnice, kr. Jerichov (Mannus VII. 131). Z Rusi je ohlásil Brandenburg z kurhanů ladožských (Кург. прилад. 71). Spicyn z okolí Gdova a Petrohradu (Гдов. кург. 37, Петр. кург. 35). Chaněnko z okolí Čerkassů (Древн. V. 28); kus se našel na Kňaží hoře (Kat. výst. XI. arch. s. 112), jiné jsou v Hist. museu od Finského zálivu a našly se též v Kamské Čudi (Древн. Кам. Чуди 48, tab. XXX) a jinde ještě. Českou kosu z XIII. stol. viz na miniatuře breviáře svatojirského (Čas. přátel star. 1915, 57). Srv. obr. 20.

Název *kosa* a slov. *košą, kositi* jsou výrazy staré a všeslovanské[1] a přešly od Slovanů i do novořečtiny (κοσιά), albánštiny (kosë) a maďarštiny (kasza).

Jak se žalo v té době srpem, bezpečně nevíme. U Římanů byl znám trojí způsob: 1. umbrický, při němž se stébla žala jako kosou u země a hrstě kladly na zem, 2. způsob, při němž se uřezávaly jen klasy a stéblo celé ponechávalo státi, a 3. způsob, při němž se stéblo přesekávalo uprostřed a krátké snopy odnášely na mlat.[2] Z německých miniatur XI. století a následujících vidíme, že Němci žali asi v polovině stébla, takže zůstávalo vysoké strniště, pak brali požaté klasy do hrstí a kladli je na zem, načež je vidlemi nakládali na vozy.[3] Slované beze vší pochyby žali také

Obr. 20. a 21. Žatva obilí kosou a srpem na miniaturách breviáře Svatojirského.

v prostředku nebo o něco níže, nad zemí (jako kosou). Soudím tak nejen z toho, že o něco pozdější české obrazy ze XIV. stol. ukazují přesekávání stébel uprostřed, na př. v bibli Velislavově nebo v jiných současných miniaturách,[4] nýbrž především z toho, že

[1] *Miklosich* EW. 133, *Berneker* EW. I. 581, *Budilovič* C. s. II. 27. V slovníku *Sreznévského* (I. 1294) doložena je však kosa teprve od XIV. stol., v staročeském Gebauerově (II. 109) slovníkem Prešpurským, Rozkochaného a j. XIV. stol. a ruk. Svatovitským 93.

[2] Varro R. rust. I. 50, 1—2. Srv. *Blümner* l. c. 568.

[3] Srv. na př. obrazy z anglosas. kalendáře XI. stol. u *Hoopsa* Reallex. germ. Alt. I. Tab. I. str. 26, z žaltáře utrechtského a z ashburnhamského pentateuchu, z kodexu Hrabana Maura (*Heyne* D. Hausalt. II. 49—53, III. fig. 15).

[4] *Vocel* Velislavs Bilderbibel Taf. V. c. Srv. i tab. 24a. Dále srv. *Zíbrtem* uveřejněné obrazy ze žaltáře pražské knihovny křižovnické, z rukopisu knihovny universitní pod sign. 13 C 1, z bible Severinovy z r. 1529 (Č. Lid VI. 219) a obraz z doby c. 1400 v breviáři Svatojirském (Čas. přátel starož. 1915, 57). Zde obr. 21.

máme už od X. stol. doloženo vázání požatého a hráběmi[1] shrabaného obilí do snopů pomocí povřísla. Musilo býti tedy stéblo delší. *Snopъ* je výraz společný všem Slovanům[2] a starý, doložený už z X.—XI. stol.[3] Krátce potom vypravuje i Kosmas, že v XI. stol. vázali v Čechách obilí do snopů a z 50 snopů dělali kopy.[4] Snopy však nebyly velké, jak ukazuje i obraz snopů v stodole (obr. 22) z české bible Velislavovy.[5] Větší hromady snopů sluly *stogъ*.[6]

Svázané obilí se odnášelo nebo odváželo buď na mlaty otevřené, nebo do primitivních střechou krytých stodol (srv. obr. 22), o nichž jsem už podrobně pojednal v kap. V.[7] Výraz *stodola* je sice původu germanského (ze sthn. *stadal*), ale nemáme důvodu, proč bychom Slovanům i před tím, než přejali výraz *stodola*, upírali existenci podobných přístřeší pro ukládání obilí před deštěm. Také o stáří sušíren pro vlhké obilí bylo mnou už na příslušném místě podrobněji pojednáno.[8] Mlaty samy (stsl. *gumьno*[9] nebo *tokъ*,[10]

---

[1] Také *hrábě*, stsl. **graba* je výraz všeslovanský a starý (*Miklosich* EW. 75, *Berneker* EW. I. 344, *Budilovič* Сл. II. 26). Domněnka Rostafinského, že Slované původně klasy odtrhávali hráběmi (Siedziby 17—18), není odůvodněna. Nálezů nebo obrazů starých hrabí ovšem neznám, teprve z bible Velislavovy (srv. pozn. předešlou), kde jsou hrábě už zcela podobné našim. Takové byly ostatně i hrábě římské. Srv. nález v Kolíně (Westd. Zs. XIX. tab. 19). Také *vidle* byly nástroj starý a všeslovanský (вила, вилина) a doloženy už v překladu bible (*Sreznĕvskij* Мат. I. 257). K rozšíření slova po Slovanstvu srv. *Budilovič* Сл. I. 116 a *Miklosich* EW. 391.

[2] Stsl. снопъ a dále ve všech jazycích jižních, v polštině, češtině, polabštině a ruštině (*Miklosich* EW. 312). Povříslo, patrně také staré, je mimo češtinu i v polštině (powrząsło, powrósło v délce 2 slam a o 18—20 slamách. *Kolberg* Lud IX. 101); bělorus. je перавясль (Мат. по етн. Р. I. 5).

[3] Srv. Besedy pap. Grigorija (*Sobolevskij* Мат. 76), Ostromir. ev. Mat. XIII. 30. Další doklady viz u *Sreznĕvského* Мат. III. 453. „Свяжать снопы“ čteme v Haličském evangeliu (*Buslajev* Ист. Хр. 45).

[4] Kosmas I. 40 (k r. 1023): Nam antea . . . pro decimatione duos messis acervos dabant; dicimus enim acervum quinquaginta manipulos habentem. Dnes má česká a polská kopa 60 snopů (Wisła XVI. 484). Kopa doložena Rus. Pravdou Vlad. Mon. (*Sreznĕvskij* I. 1278).

[5] *Vocel* Vel. Bilderbibel tab. 24 a srv. i rytinu na pateně z Trzemeszna.

[6] *Stogъ*, č. *stoh* je všeslovanské (*Miklosich* EW. 323, *Budilovič* Сл. II. 28). Doloženo je v Ipat. let. k r. 1146 (ПСРЛ. II. 27) a v překladech Písma (Is. VIII. 13, 14, XXII. 6. Srv. *Sreznĕvskij* III. 516).

[7] ŽS. I. 807.

[8] ŽS. I. 811.

[9] ŽS. I. 805—806.

[10] V překladu Písma (ruk. XIV. st.) čteme млатити на токѣ Sud. VI. 11, 37. Srv. i Slovo o pl. Ig. ed. *Erben* 10. (cit. na násl. str.). *Sreznĕvskij* Мат. III. 973.

čemuž odpovídá v lat. textech *area*, v řeckých ἀποθήκη) byly otevřená udupaná místa vedle stodol a poblíže obytného domu.

Mlácení. Na mlatě byly klasy obilní vytloukány nejen dupotem kopyt zvířecích,[1] nýbrž najisto v XI. stol. a zajisté již před tím i cepem. *Cep*, stsl. *cěpъ* je slovo domácí, všeslovanské, staré,[2] doloženo jsouc v tomto významu z XII. století Slovem o pluku Igorovu.[3] Nemůže tedy býti pochyby, že cep znali a užívali i Slo-

Obr. 22. Ukládání snopů do stodůlky (z bible Velislavovy).

[1] Tak se dosud děje na př. v Bulharsku (srv. obrazy ve Světozoru 188?. 536) a v Makedonii (Leipz. Ill. Zt. 1916 č. 3826) a pravděpodobně bylo už v staré době i na severu, aspoň u Germanů (*Schrader* Reallex. 145 a *Meyer Lübke* Wört. u. Sach. I. 211). Slovanské slovo pro tento způsob bylo asi *vršiti, vrъhą*. Srv. slovin. *vršiti* a j. odvozeniny v slovan. jazycích (*Miklosich* EW. 383).

[2] *Cěpъ* vzniklo z *cěpiti* — findere, štěpiti (*Berneker* EW. I. 125. *Miklosich* EW 299) a udrželo se v r. цѣпъ. чепъ. bělor. цэпъ. malor. ціп. srboch. *cijep*, slovin. *cép*, č. *cep*, stč. *cěp*. p. *cepy*. luž. *cypy*. *cěpy*. polab. *cepói*

[3] *Ed. Erben* 10: На Немизѣ снопы стелютъ головами, молотятъ чепи харалужными, на тоцѣ животъ кладутъ, вѣютъ душу отъ тѣла. V staré češtině je mlácení snopů cepy doloženo nejdříve z Alexandreidy (zlom. Svatovitský 2247) z doby kol. r. 1400 a ze slovníků XIV. stol. (*Gebauer* Stč. sl. I. 138)

vané X.—XI. století. Ovšem zdá se, že dvoudílný typ řemenem spojený,[1] převzali teprve jako Germani ze vzorů římských *(flagellum)* a že před tím mlátili obilí jen vhodnými k tomu kyji nebo palicemi.[2] Ostatně i staré slovo mlátiti dosvědčuje, že bylo obilí něčím mláceno a slovo to je už v překladech Písma, v Slovu o pluku Igorově.[3] Archaeologického dokladu pro cep nemám,[4] jenom obrazy ukazující na dobu XIII.—XIV. století, na př. v breviáři Svatojirském (obr. 23) a na pateně t. zv. Dubravčině z polského Třemešna kladené do XII.—XIII. století.[5] Zde vidíme v rukou mlatce dlouhou násadu a na ní dlouhý (rozhodně

Obr. 23. Mlácení obilí na miniatuře z breviáře Svatojirského.

[1] Česká terminologie u cepu obvyklá je: *držák — biják — řemen* (*Jungmann* s. v.). Na Moravě slyšeti lze i *hůlka — cepic — řemen na svorce* (*Bartoš* Dial. sl. s. v.). V Polsku obvykle se di *dierżak* (též cepisko, cepak) — *bijak* (též cepak), jež jsou na konci ovázány *uwiazaky* a spojeny houžvi (*gązwa, gacki,* též *cepiga*). Srv. *Gloger* Budownictvo 78, *Wawrzeniecki* Wisła V. 569 (IX. 88). Na Bílé Rusi slyšime цапилно — бичь (Мат. по этн. Р. I. 59), na Malé ципилно — бичец (*Kolberg* Lud. I. 64).

[2] O formě těchto kyjů mimo Slovany viz v stati *Meyera-Lübke* Wört. u. Sach. I. 228.

[3] Млатити (Kniha soud. VI. 11 ruk. XIV. st.: Гедеонъ млатяше пшеницю на тоцѣ). Молотити (Slovo o pl. Ig. l. c., Patěrik Peč Pol. posl. 10 atd.) *Sreznĕvskij* Мат. II. 158, 170.

[4] Chaněnko sice di (Древн. Придн. V. 16), že se našly v Podněpří ze staré slovanské doby lemeše a cepy, ale o tom dále nemá zminky (ani v seznamu jeho sbírky).

[5] Čas. přátel star. 1915, 61. *A. Przezdziecki i E. Rastawiecki* Wzory sztuk średniow. Varš. 1853. I. tab 5. Autoři kladou kalichy i patenu z Trzemeszna do X. stol.

delší nežli dnes) biják na řemenu. Je to tedy tatáž podoba, kterou vidíme na germanských miniaturách XI. století.[1]

Vymlácené obilí bylo čištěno, aby zrno odděleno bylo od plev,[2] a sice buď v nějaké se pohybující nádobě, nebo spíše prohazováním pomocí lopaty *(vějice)* tak, aby vítr nebo pohyb vzduchu oddělil a odnesl plevy.[3] Už v starých legendách svatováclavských čteme, že kníže Václav bedlivě čistil obilí před semletím,[4] a také představa, kterou měl na mysli autor Slova o pluku Igorovu, když mluvil o mlácení cepem, spojena je se zřejmou narážkou na větí.[5] Germani potom vedle vějic užívali i síta;[6] u Slovanů pro to ze staré doby dokladu není. Slovo síto má doklady pozdní,[7] ale lze i pro ně předpokládati stáří mnohem větší. Dnes ovšem i slovanský sedlák v zapadlé Bělorusi čistí obilí sítem nebo řešetem.[8]

Vymlácené a vyčištěné zrno ukládali buď do jam v zemi vyhloubených a dobře vypálených, aby nevlhly, t. zv. *žitnic*, o nichž nás poučují i staré zprávy i současné nálezy archaeologické,[9] nebo do zásobáren ze dřeva sroubených *(susěkъ, žitnica)*, různé velikosti. Byly to buď prosté truhlice nebo i větší domky, do nichž

---

[1] *Hoops* Reallex. Tab. I. 3. Cepy zde vypadají jako naše, jenže mají mnohem delší kyj, kterým se bije. Němci výraz pro cep přejali z lat. *flagellum*, které dokládá nejdříve Hieronymus ve IV. stol. *Hoops* (l. c. I. 27) ovšem myslí, že věc sama byla už před tím u Germanů, kdežto Heyne připouští před přijetím flagella jenom tlučení kyjí (D. Hausalt. II. 56 sl.), tak patrně i *Schrader* Reallex. 146. K formám cepů srv. citovanou stať *Mayera Lübke* 231 sl.

[2] *Zrno* a *pleva* jsou prastaré výrazy nejen všeslovanské, nýbrž už indoevropské. Csl. *zrъno* (*Miklosich* EW. 402) souvisí s lat. *granum*, ir. *gran*, got. *kaurn*, stn. ags. sthn. *korn*, prus. *zyrne*, lit. *zirnis*, lot. *zirnis* (*Hirt* Idg. 644). Csl. *plěva* z **pelva* (všesl. se střídáním *é*, *ě*, *i*, *o*, *u*, *Miklosich* EW. 237) souvisí s lit. *pelai*, pr. *pelwo*, sthn. *spelta*, *spelza*, lat. *palea*, stind. *palávas* (*Hoops* Reallex. g. Alt. I. 20).

[3] Jest zajisté pozoruhodno, že pro tuto čisticí techniku existuje stará rovnice v latině, germanštině a jazycích baltoslovanských, souvisící s lat. *ventus*, sl. *větrъ* (stsl. *vějati*, srb. [illegible], č. *víti*, *vějice*, *vějačka*, [illegible], pol. *wiejaczka*, u Huculů [illegible], bělor. [illegible]; *Hoops* l. c. I. 20, 27).

[4] Oportet ed. *Pekař* 396, Oriente sole 412. Viz texty dále na str. 118 (u mlýnů).

[5] Srv. výše citát na str. 107.

[6] *Hirt* Idg. 645, *Hoops* l. c. I. 28, Reallex g. Alt IV. 171, *Heyne* D. Hausalt. II. 59 *(si)*. Zde viz i mlácení a čištění obilí sítem na miniatuře anglosas. kalendáře z XI. stol. (str. 61.)

[7] *Sreznevskij* Mat. III. 300.

[8] Mat. po [illegible] P. I. 89.

[9] Srv. ŽS. I. 799 sl.

bylo možno vstoupiti.[1] Zrní měřili dutými dřevěnými nádobami, pro něž nám už prameny XI. a XII. století zachovaly staré domácí názvy *měra*, *měrica*,[2] *korec*, stb. *korьcь*,[3] proti nimž čteme v textech latinských *modius (tremodius)*, *mensura*, *mansura*. Už u Helmolda čteme: modius autem Slavorum vocatur lingua eorum *curitce*[4] a vedle něho nalézáme současně týž výraz *kuriz* za lat. modius při dávkách obilních, o nichž se zmiňují polabsko-pomořské listiny XII. a XIII. století.[5] Kosmas vyměřuje modius pěti píděmi a dvěma palci, ale tuto míru zavedl teprve jako nové nařízení biskup Ekhart

[1] Srv. ŽS. I. 803. Také mouka mletá chována byla v těchto žitnicích neboli sušecích (srv. l. c.).

[2] Slovo *měra* — μέτρον, mensura je všeslovanské a staré indoevropské. Srv. *Berneker* EW. II. 50. Přichází v textech od X.—XI. stol. (Bes. pap. Grig. *Sobolevskij* Мат. 68, Ostromir. ev. Mat. VII. 2, Izbornik r. 1073, *Buslajev* 266, Pand. Ant. Amf. *Srezněvskij* Мат. II. 242). *Měrica* tam doložena není.

[3] Výraz *korьcь* vedle korъ v Zogr. a Nikol. ev. Luk. XVI. 7 existující téměř ve všech slov. řečích (r. корецъ, кóрчикъ, slovin. *kórec*, č. *korec*, stč. *korec*, p. *korzec*, luž. *kórc*, polab. *küörac*, srv. *Miklosich* EW. 133, *Berneker* EW. I. 579) jest původu temného. I obvyklé Miklosichovo spojení s *kora* (nádoba z kůry) i *Vasmerovo* odvození z ř. κόρος (toto z hebr. *kor*) nedoznalo obecného schválení (srv. blíže o tom u *Bernekera* l. c. a *Sobolevského* РФВ. LXX. 77 sl.), jakkoliv v Zograf. a Nikol. evang. zachované (Luk. XVI. 7) *korъ* by ukazovalo na vzor řecký. Hebr. *kor* je v lat. i řeckém textu evangelia l. c. (*Vacek* Agr. Arch. V. 90). Z latiny přešlo do slov. jazyků *copellus* — кълбъ и a z řečtiny ještě do staré srbštiny μόδιος — мьтъ. Byzantský a starosrbský modius obsahoval podle Uspenského 40 liber obilí a byl identický s kьbьlem. Větší mírou byla *krina* — 24 královských modiů (Srv. *Jireček* Mittelalt. Serb. II. 33, 59 a *Vasmer* Оч. III. 100), jež se udržela podnes v Bulharsku. V darovací listině Petra Črna z r. 1080 čteme *stara de grano* (*Rački* Doc. VII. 127). O výrazu *stara*, *starium* — sextarius viz v slovníku Du-Cangeově. Názvy měrica a korec přešly i do maďarštiny (mérce, korecz).

[4] Helmold I. 87: Et precepit dux Sclavis, qui remanserant in terra Wagirorum, Polaborum, Obotritorum, Kicinorum, ut solverent reditus episcopales qui solvuntur apud Polanos et Pomeranos, hoc est de aratro tres modios siliginis et duodecim monetae publicae. Modius autem Sclavorum vocatur lingua eorum curitce.

[5] Srv. listiny Jindřicha Saského z r. 1158, 1169, 1174 (Mekl. Urk. I. 58, 84, 110). R. 1158 čteme: Census autem Sclavorum erit de unco tres mensurae siliginis, qui dicitur kuriz, solidus unus, toppus lini unus, pullus unus. R. 1169: Census autem Sclavorum de unco tres mansurae, quod dicitur kuriz et solidus unus. R. 1174 (listina Jindřichova) opakuje totéž, co r. 1158. Totéž čteme ještě v listinách XIII. stol. (Cod. Pom. I. 311). V Čechách korec (chorus) je v listině z r. 1293 (*Emler* Reg. II. 698), v ruštině doložen корецъ teprve z XV. stol. (*Srezněvskij* Мат. I. 1293).

v letech 1017—1023.[1] Zde bych připomněl, že obilní daň, kterou západní Slované platili německé říši, resp. tomu, komu ji císař nebo jeho zástupce přepustil, slula *osep, osyp.* původně *osъpъ.*[2] Termin tento utvořen byl od slovesa *sъpą, suti* ze **sъpti* jako *nasъpъ, prisъpъ, zasъpъ.*

Menší mírou bylo též všem Slovanům známé *lukъno*, nejspíše z proutí nebo z kůry zhotovené a často i při dávkách medu vzpomínané.[3] Jiné dřevěné nádoby, jimiž se také obilí měřilo, byly vedle výše vzpomenutého kbelu, dále jihosl. stary a kriny na Rusi ještě үборокъ, dále цебръ (džber) a кадь.[4] Srovnej o nich dále stať v kapitole následující, kde jednám o hotovení dřevěného nádobí. Mimo to se odvádělo obilí i seno na vozy. *Carrada annonae* čteme v listině Otty I. z r. 949,[5] *carrada frumenti* (a též *carrada vini*) v zápisech fuldských.[6]

[1] Kosmas I. 40 (k r. 1023): duos modios quinque palmarum et duorum digitorum. Jinak připomíná Kosmas měřice ovsa a pšenice ještě k r. 1068 (II. 26), a v listinách jsou od XII. stol. (*Friedrich* Cod. I. 387, 390, 406). K výkladu měřice Ekhartovy a pozdějších českých měr srv. *Vacek* Agr. Arch. V. 90, 166. Vacek i královskou míru *čtvrtné* zvanou, kterou Václav I. ustanovil pražskému obchodu r. 1249, pokládá za korec. O měřici soli čteme už v listině Spytihněvově z r. 1057 (*Friedrich* Cod. I. 55). O modiu u Chorvatů v X. stol. viz *Kački* Doc. VII. 18. V listině Měškově z r. 1145 čteme: urna brasci, mensura tritici, modius avenae, capecia annonae (Cod. Pol. mai. I. č. 10). K mírám dutým v Německu srv. Reallex. g. Alt. II. 556.

[2] Srv. *Brückner* Ans. 17, jenž zde uvádí listiny všech záp. Slovanů z XII. až XV. stol., dále *Guttmann* Germanisation 118 sl. a *H. Jireček* Prove 228, 328. Osypy byly ještě v XVII. stol. (Sel. arch. VIII. 246).

[3] Slovin. *lokno*, s. *lukno*, č. *lukno* r. лукно, maď. lukma z **ląkъno*. (*Miklosich* EW. 175, *Berneker* EW. I. 740.) Etymologie nejistá. U Jihoslovanů zůstalo slovo to ve významu dávky obyvatelů pro faráře. (*Jireček* Mittelalt. Serb. II. 59). Polovina slula *poluknica*. V staré ruštině se připomíná лукно медү už v Povésti vrem. lět k r. 997 (Let. lavr[3] 125) a v Ruské Pravdě Vlad. Mon. po syn. textu лукно овса, солоду 108, 109 (*Vlad. Budanov* Chrest. I. 72). Srv. dále *Sreznevskij* Mat. II, 54. V češtině doloženo teprve od XIV. stol., neboť listina z r. 1240 (Reg. I.), kde se čte *lukno mellis*, je padělek (*Gebauer* Stč. sl. II. 289).

[4] Srv. *Sreznevskij* Mat. III. 1439 (цебръ овса, ржи) a I. 1172 (кадь), III. 1116 (үборокъ). Doklady od XII. stol. V Pravdě Ruské kn. Jaroslava čteme үборокъ пшена горохү, 100 копенъ ржи, 16 кадей ржи. (*Vladimirskij-Budanov* Chrest. 38, 55, 72; § 7, 58, 108). *Cebr* v starém Polsku za Piasta připomíná Gallus I. 2 (decem situlae slavonice cebri MPH. I. 397).

[5] Cod. Pom. I. 20. K významu slova carrada, též carrata, carradis, carrades — onus carri viz *Du Cange* Gloss. s. v. — *Currus fenni* srv. u *Piekosińského* Ludność 35, 84, 90 (XIII. stol.), plaustrum fenni v listině z r. 1145 (Cod. Pol mai. I. č. 10).

[6] *Drohnke* Trad. et ant. fuld. str. 117, 123.

Jiných měr ze staré doby doloženo není. Srv. však i dále stať o nádobí.

Obřady. Jak orání a osev, tak i sklizeň měly jistě řadu obyčejů náboženského rázu, modliteb, obětí nebo ritů magických a zaklínání, jak smíme souditi z různých survivalů po Slovanstvu zachovaných.[1] Jediná jen modlitba se nám zachovala, kterou zapsal Ibn Rosteh. Slované prý před žatvou, vzavše do hrsti zrní prosné a zvednuvše je k nebi, volali: „Pane, ty, jenž si nás opatřoval potravou, dej nám ji i dnes v hojnosti.“[2] Jinak víme jenom to, co už bylo pověděno v II. díle Života Slovanů při vylíčení slavností a kultů výročních, neboť tyto, jak jsme viděli, měly právě ponejvíce podklad hospodářský.[3] Výslovně se zemědělskou prací jsou však spojeny jen zmínky o slavnosti Svantovitově.[4] V Rusi vznikla v lidu i představa jakéhosi božství zv. Плугъ, jehož jméno

---

[1] Sem patří předně některé zvyky při *orání* a *setí*: modlitby za úrodu, kladení chleba, vajec, svěcených větviček do první brázdy v Bílé a Malé Rusi, Polsku, v Bosně a Hercegovině (srv. *Aničkov* Пѣсня I. 330 sl. *Lilek* Wiss. Mitth. Bosn. IV. 436, *Kolberg* Lud. III. 152, *Šejn* Бѣл. Сб. I. 1, 237, 263, III. 227, 228, *Kosiński* Mat. VII. Etn. 48), zakopávání evangelií do brázdy (tamže), zabijení kohouta a kropení jeho krví (Срп. Етн. Зб. XVI. 257), obřad oborávání (*Aničkov* I. 266.), posypávání potahu (volů) chmelem v Polsku v XV. stol. před prvním oráním (*Brückner* Kaz. II. 329, 343), zastrkávání do půdy ratolestí před oráním u Slovinců (*Aničkov* I. 338). A nedávno ještě v samarské gubernii hospodář večer před dnem osevu zavřel se v jizbě, zapálil svíci a před obrazy svaté položil hrst zrn určených k setí, načež se modlil za úrodu. V jizbě mimo to byly zavřeny a zadělány všechny otvory. (Этн. Об. 1895. 22, cit. *Aničkov* Пѣсня I. 338). Řadu drobných pověr ze západní Haliče sebral *W. Kosiński* (Mat. VII. Etn. 48). Týkají se hlavně ochrany obilí proti škodám.

Při *žních* sem náleží obětování první nebo poslední hrsti klasů sv. Blažeji nebo demonu polnímu (*Stojlov* A. Брада на нивата Sof. 1903., *Marinov* Градиво 140 — брада на дядо Господа, китка на дядо; srv. i ŽS. II. 113, *J. Bystroń* Zwyczaje żniw. 30 sl., 40 sl.), sázení tří klasů z první fůry obilní v Haliči (Mat. VII. Etn. 48), a hlavně slavnosti dožínkové s různými obřady zachované po celém Slovanstvu (srv. na př. *Kolberg* Lud. I. 163, 206. V. 100 Wisła V. 788, Mater. VI. 227, VII. 48, VIII. 44, XII. 57, *Šejn* Бѣл. Сб. III. 234 sl., *Bystroń* l. c. Zbiór III. 8. 12. a hlavně *Č. Zíbrt* Obžinky. Praha 1910). V Bělorusi (*Šejn* l. c.) místy první snop donesou domů a postaví v jizbě před ikony. V Polesí mimo to připravuje i nejchudší bohaté Dziady dvakráte do roka: před počátkem jarních prací a po sklizni (*Rouba* Wisła IX. 744).

[2] *Harkavi* Сказ. 265.

[3] ŽS. II. 242 sl.

[4] Srv. ŽS. II. 240. (Saxo ed. *Holder* 566)

volali vedle Koledy a Uséna na večer před narozením Páně.[1] Ale ze staré doby to doloženo není.

V. MLETÍ A MLÝNY.

Posledním aktem souvisícím se sklizní je v hospodářství úprava zrna obilního v takový stav, aby se mohlo poživati. Jsou totiž dva druhy obilnin, krupičnaté a moučnaté. K prvním náležejí ty, jejichž zrno po vyluštění dá hned kroupy, buď nasládlé (tak z prosa a beru) nebo klihovité (z ječmene a ovsa), k druhým pak ty, jež poskytují po dozrání zrno bez rozemletí nepoživatelné, — tak žito (rež) a pšenice.[2] Rži a pšenice možno poživati buď pražené[3] nebo v úpravě nějakého pečiva po semletí a této poslední nutné úpravy docilovalo se od pravěku drcením zrní mezi dvěma kameny. Slovanský termín starý pro akt sám byl *mleti*,[4] pro výrobek pak *mouka*, stsl. *mąka*,[5] vedle čehož existoval ještě při prosu starší výraz *pьhati*, *pьšą* — tlouci, *pьšeno* — proso vymlácené.[6]

Nejstarší mlýny praehistorické představují ploché, mírně konvexně vyhloubené a přiměřeně uhlazené kameny, na nichž se hrst nasypaného zrní rozstírala menším hrudovitým, v ruce drženým kamenem (obr. 24). Takováto drtidla existovala v střední Evropě už

[1] Srv. [illegible] (r. 1649), *Veselovskij* Ras. VII. 108, *Charuzin* Etn. Obozr. 1897 147, *Afanasjev* II [illegible] III. 748. O chození s rálem srv. *Potebnja* Objasn. II. 34, 96 sl.

[2] *Rostafinski* Siedziby 16.

[3] O prvotním pražení zrn viz *Hoops* Reallex. d. Alt. I. 20, o pražmu u Slovanů můj ŽS I. 182.

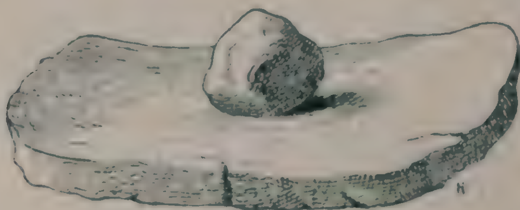
[4] Slovo prastaré, indoevropské (*Hoops* Reallex. I. 21) a všeslovanské (*Berneker* EW II. 35, *Miklosich* EW. 186, *Budilovič* [illegible] II. 30) od koř. *mel*. Doloženo je už v textech XI. stol., na př. v Ostromírově evangeliu (Mat XXIV. 41) a v starých překladech biblických (*Sreznevskij* Mat. II. 155), v staré češtině od XIV. stol. (*Gebauer* Stč. sl. II. 38[illegible]). Od toho jsou i substantiva *mlivo*, *mlivo*, *melivo* z *melvo, *melnikъ* a přístroj, jímž se mele — *melnica* (*Berneker* l. c.). Všesl. *mlinъ*, *mlynъ*, jež vykládá *Miklosich* za převzaté z germ. *mulin*, zatlačilo staré sl. *melnica* a *žrъny* (srv. dále). *Mlynъ* v st. češtině u Dalimila (C. 72), v ruštině v listině z r. 1375 podolského knížete Alexandra (*Sreznevskij* Mat. II. 157). Také pro [illegible] jsou u Sreznevského doklady teprve od XIV. století (l. c. II. 127).

[5] Stsl. *mąka* (*Miklosich* EW. 201, *Budilovič* II. 31).

[6] Srv. ŽS I. 178, a dále *Meringer* Wörter u. Sach. I. 165, *Hoops* Reallex. d. A. I. 20.

za doby neolithické[1] a udržela se dlouho až do dob římských ve formě jen málo pozměněné.[2] Dosud pak jsou namnoze v užívání u primitivních národů.

Vedle toho se však, a to už od doby předřímské, objevují v nálezech střední Evropy drtidla dokonalejší, při nichž zrní rozstíráno bylo mezi dvěma kamennými kotouči, na sobě položenými a na společném čepu sedícími, z nichž svrchní má kolem čepu otvor, kudy zrní mezi oba kameny padá; otáčen byl pomocí páky zasazené do otvoru ve svrchní ploše. Plocha třecí spodního kamene je buď rovná, nebo trochu kuželovitě vydutá, podle čehož je ovšem upravena korrespondující plocha drtidla hořeního. (Obr. 25—27).

Obr. 24. Pravěké drtidlo na obilí.

Tento druh mlýnců vyskytl se v střední Evropě už před kulturou římskou, která ostatně ve svých centrech v době Kristově měla mlýny konstrukce značně dokonalé.[3] Ve Francii, kde jsou rotační mlýnce hojné v nálezech kultury gallořímské, pokládají je za výrobky původu římského nebo aspoň podle římských vzorů robené.[4] Ale jsou nálezy, které ukazují do doby ještě starší. Tak

[1] Srv. na př. *Píč* Star. I. 1, 148, *Niederle* Lidstvo 185, *Czarnowski* Światowit III. 83 (z jeskyň ojcówských). V osadě z doby bronzové u Inowraclavi našly se též (Praeh. Zs. VI. 97).

[2] Srv. *Goby* Sur quelques meules à grains (Nice 1905. Extr. des Ann. de la Soc. des Lettres ... des Alpes Mar. XIX. 96).

[3] Srv. zejména zvonovité mlýny pompejské (I. st. po Kr.), skládající se z vysokého kuželovitého spodku (meta) a kalichovitého svršku (catilius), u *Riche* Wörterb. 399. Byly točeny nejen ručně pomocí otroků, ale i pomocí zvířat, ba i pomocí proudu vodního, dopadajícího na lopaty kola, jež pohyb přenášelo na mlýn. Jinak o antických mlýnech srv. *Blümner* Technologie I. 23 sl. (novější literatura v dodatku IV. 519).

[4] Srv. *Goby* l. c. 98 a *Lindet L.* Les origines du moulin à grains. (Rev. arch. 1899, a stať s týmž titulem v Bull. de la Soc. d'Encour. 19.0. VIII. a Le moulin et le pressoir. Bull. de l'Ass. p. Avanc. des Sc. 1904. Nr. 6). Oba tito archaeologové přičítají jim původ římský (*Lindet* 27, *Goby* 105) a tak i *J. Píč* (Star. II. 2. 98). Také se našly dosti hojně na hradištích s kulturou římskou

máme ze Slezska neklamný doklad, že existovaly už v starší době železné, tedy aspoň několik set let před Kr., neboť v Bykovu u Hlohova našel se žárový hrob z této doby, obložený kameny, z nichž dva byly spodní žernovy ručního rotačního mlýnce, jež se liší od pozdních slovanských pouze tím, že jsou mnohem tlustší a nedokonaleji provrtány v střední ose, kde se kolem čepu otáčely.[1]

Na konci doby pohanské máme tyto mlýny u Slovanů doložené literárně i archaeologicky celou řadou dokladů.

Obr. 25. Římský mlýnec ze Saalburgu.
(podle L. Jacobiho.)

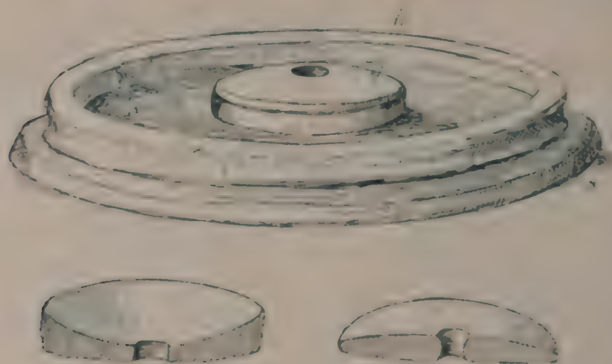
Obr. 26. Žernovy.
1. z Grabiszyna u Vratislavě, 2. z Aboby.

V době té říkalo se mlecímu stroji *žrъny*, (z čehož odvozeny jsou i formy *žrъnka*, *žrъvъna* ze *žrъnъva*, *žrъnъvъ*, *žьrnovъ*, *žernov*, *žьrnovьnica*, kteréžto slovo značilo původně právě rotační

z doby před Kristovým narozením na Mont Beuvray nebo na oppidu u Hunsbury, jako u nás na Stradonicích (*Píč* l. c.) a zejména poučné exempláry na hradišti okluckém u Boskovic. Zde se jich našlo mnoho a velmi dokonale udělaných. Spodní žernovy oklucké mají plochy obloukovitě vyduté, svrchní jsou konkávní. Oba se otáčely kolem čepu pomocí rukojeti v postranní ploše do jamky zadělané. Zajímavo je, že obyvatelé okolní dosud melou mouku na takovýchto ručních mlýnech, lišících se od starých jen tím, že mají dnes třecí plochy rovné. Srv. *F. Lipka* a *K. Snětina* Staré hradisko. Brno 1913. 30. Do téže laténsko-římské doby patří nález žernovu (ze dvou kamenných na sebe zapadlých kotoučů) v jámě v Jenišově Újezdě (*Weinzierl* Gräberfeld bei Langugezd 31. Tab. XI. 1—2). Zajímavá vyobrazení mlýnců z mohyl gallských (Tène III.) a z Hunsbury viz u *Décheletta* Manuel d'arch. II. 1387 sl.

[1] Srv. *Mertins* Wegweiser 89.

kámen.[1] Výraz tento, jak ve smyslu jednotlivého kamene, tak i (v plur.) celého mlýnce objevuje se už v nejstarších textech slovanských.[2] Vedle toho známe řadu okrouhlých žernovů s dírou uprostřed z několika nálezů hrobních nebo ze sídelních vrstev IX. až XII. století. Nepopíratelně nejzajímavější je nález odkrytý r. 1909 na hradišti u Rězaků (Möllendorf) v kraji lukovském uvnitř staré pece hrnčířské, kde se podařilo rekonstruovati i velkou mísu hliněnou, v níž se žernov nacházel (obr. 27), vše asi z doby kolem r. 1000 po Kr.[3] Mouka, která se při otáčení svrchního žernovu žerdí tvořila, vysypávala se na okraji a zůstávala v hliněné mise. Podobné žernovy našly se i na jiných hradištích v okolí Lukova ze žuly, basaltu a porfyru,[4] dále u Grabiszynu (Gräbschen) blíže Vratislavě,[5]

Obr. 27. Mlýnec a žernovy (v průřezu) nalezené u Rězaků v Lužici.

[1] Slovo je všeslovanské: slovin. žrme, zrmlje, b. жерка, srb. жрвањ, жрвњи (ze жрвьи, č. *žerna*, *žernov*, p. *żarna*, *żarnowo*, r. жерновъ, br. жорны, mr. жорно, k čemuž srv. i pr. girnoywis, lit. girnos, lot. dzirnas, dzirnus (*Miklosich* EW. 410, *Budilović* Cз. II. 30) a got. quairnus, stn. kvern, ags. cweorn, stfr. quern, sthn. chuirna, churna (*Heyne* D. Hausalt. II. 261 a *Hoops* Reallex. d. Alt. I. 21). Je to tedy výraz a věc pravěku indoevropského.

[2] V nejstarších překladech Písma setkáváme se s běžnou frasí „[illegible]", na př. Ostromir. ev. Mat. XXIV. 41, v Knize čísel (V. kn. Mojž.) XI. 8 v ruk. Troj. Sërg. Lavry, v Pand. Ant. XI. st. (*Sreznëvskij* Mat. I. 888), v Kod. Marian. ed. Jagić (žrьnъvъ) a už v X. stol. u Kosmy presb. bulh. čteme *žrnovъ* (Arkiv za pov. IV. 92) a v překladě legendy svatováclavské [illegible]. V staré češtině známe doklady: *v žernech, žrnech, na žrnoviech* teprve v textech XV. stol. (*Gebauer* Stč. sl. II. 380), ale jméno obce *Žernoseky* dokládá už listina litoměřická z r. 1057 (*Friedrich* Codex I. 57, 364).

[3] *H. Grosse* Slaw. Rundwall von Möllendorf. Zs. f. Ethn. 1909. 910, 925 sl.

[4] Tamže 926.

[5] *Mertins* Wegweiser 138, fig. 331 (zde obr. 26).

u Dembsenu a u Siedlemina v Poznańsku[1] a jinde.[2] Odjinud z krajů slovanských ohlášeny byly nálezy žernovů Vl. Antonovičem z násypů mohyl drevljanských,[3] a podobné našel i Szukiewicz u Kożlichy v gub. vilenské, ovšem původu a stáři nejistého.[4] Z jihu mohl bych zatím uvésti jen žernovy z hradiště abobského.[5]

Z Čech neznám dosud ověřených mlýnců z hrobu nebo sídlišť IX.—XII. století.[6] Za to byla pod horou Kunětickou odkryta r. 1889 dílna na žernovy typu dokonalejšího než typ lukovský.[7] Stáří dílny se přesně určiti nedá, ale s polem popelnic typu lužického, které bylo vedle nalezeno, nemá nic společného; je to dílna rozhodně pozdější. Podobná byla prý konstatována i na hoře Sobotce ve Slezsku.[8] Na Moravě nalezl dva kameny okrouhlé J. Červinka v hrobech u Syrovína s hradištní keramikou.[9]

Praví-li tedy Nestor, skladatel Žití prep. Feodosija pečerského, že tento svatý XI. století mlel obilí vlastníma rukama,[10] musíme míti na mysli ruční mlýnek s žernovy a rovněž tak při zprávách starých českých legend, že sv. Václav sám čistil a mlel pšenici

---

[1] Mannus VII. 165, Roczn. tov. pozn. 1917, 120.

[2] Nepřístupny zůstaly mi zprávy v Zs. f. Ethn. XXII. 607, XXVI. 415 sl. XXVIII. 372 a Luniewského v Pam. fiz. V. 1885.

[3] *Antonovič* Раск. др. 5 (z násypů mohyl u Včorajšího, Grubska a Buků).

[4] *Szukiewicz* Mat. X. 38, tab. VI. Týž praví, že našel na různých místech Litvy i kameny oválni, vaničkovité podoby, s drtidlem, ale stáří nezjištěného.

[5] Хвойка 314, tab. LIX. 45 (zde obr. 26).

[6] Z nejisté doby pochází žernov žulový z valu na Svákově u Soběslavě (Čas. přátel star. 1915. Obzor arch. 30, 34) a ještě neurčitější je nález u Předního Ovence, zaznamenaný kdysi V. Krolmusem (Zapův Poutník 1846, 222). Obec Žernoseky u Litoměřic dokládá nám už listina litoměřická z r. 1057 (*Friedrich* I 57). Jiná stará jména osad, v nichž se robily žernovy, jsou Žernovník, Žernovec, Žernová (Sel. Arch. II. 21) Bez udání stáří uvádí *Hantschel* ze severních Čech ještě tato naleziště žernovů: Jablonec u Bíliny, Libišice, Ústí, Všechlapy (Fundchronik 25, 43, 87, 89).

[7] *Dvuš Čistecký* V. Č. Lid II. 708. Mlýnky celé jsou v Českém museu. Podle zprávy dra J. Axamita jsou střepy z vrstvy té rázu stradonického.

[8] *Mertins* Wegweiser 139. Nějaká dílna na žernovy byla v XIII. stol. i v Opavsku, jak svědčí listina Beneše z Branice z r. 1288 (*Emler* Reg. II. 622).

[9] Ve sbírce Červinkové v Kojetíně, nyní v Brně.

[10] *Lavrov* Сборникъ XII. в. I. 45 [illegible] Podobné čteme v Kijevopečerském Pateriku (V. 10) v jedné povídce, že mnich Feodor nestyděl se svýma rukama mlíti obilí po mnoho let. Jednou hrom udeřil a žernovy začaly samy mlíti — působením běsa, — ale svatý mnich se nezalekl a přinutil běsa semlíti pro klášter 5 vozů obilí (ed. *Viktorová* 138 sl.).

k pečení kostelních oplatek,[1] nebo při pozdější zprávě polského textu XIII. století, připomínající chudého polského vladyku v Brucalicích, jenž si sám mlel obilí na ručním mlýně.[2] Jak tehdy vypadal takový přístroj, vidíme také z dvou polských miniatur doby nejblíže následující (obr. 28) v Legendě o sv. Jadwize,[3] a srovnáme-li mlýnky, jichž slovanský lid dosud místy užívá (srv. dále str. 121), shledáváme, že přes všechen pokrok, který kultura vůbec a zejména racionální hospodářství učinilo za posledních tisíc let, starobylý mlýnec slovanský se v rukou prostého lidu namnoze nezměnil a zůstal celkem týž, jaký byl v době pohanské.

Obr. 28. Obrazy polských mlýnců z miniatur legendy o sv. Jadwize ze stol. XIV. a XV.

[1] Christian (ed. *Pekař* 152, 181: triticum . . . domum inferebat manuali terens mola), Oriente sole (ed. Pekař 412: manu sua triticum succidebat, triturabat, molebat), Oportet (tamže 396: tritico triturato, omnibusque modis, quibus purgari potuit studiose purgato, ipse pius . . . adolescens lapides ad tantam utilitatem bene convenientes elegit, predictum triticum inter eos minutissime fregit, timens ne pollueretur et indigne tractaretur, si vulgari molendino scilicet ad molendum superponeretur. Deinde mundissime cribrato prorsusque ad pulcherrimam farinam preparato, solus ad puteum perrexit . . .). Zde vidíme zároveň, že obyčejné selské mlýnky pracovaly nečistě. Sem náleží i zmínka o mlýnci (mola) u Kosmy I. 35.

[2] Liber fund. claustri Heinrichow (ed. G. *Stenzel*) 60—66. Jelikož jsem vydání nemohl do Prahy dostati, cituji z druhé ruky.

[3] K. *Stronczynski* Legenda obrazowa o św. Jadwidze (Krak. 1880) obr. 40 (ve dvou kresbách). Kresba první je z ruk. ostrovského z r. 1353, druhý z ruk. wrocławského z r. 1451. Text na str. 194. vysvětluje obraz slovy: „Kiedy (św. Jadzwiga) w dzień niedzielny obracała żarna“.

Od těchto domácích a malých ručních mlýnů, při nichž byl svrchní žernov sem tam otáčen rukou pomocí žerdě veň zapuštěné a které se následkem toho rukou „obracely“, přešlo se brzy k mlýnům větším, k jejichž otáčení, pomalému snad, ale trvalému, užívalo se dobytka s žerdí kolem žernovu chodícího, a jak se zdá, i k mlýnům s pohonem vodním, při nichž žernov otáčen byl pomocí dvojkolí, z něhož svislé kolo na ose vodorovné uváděl v pohyb vodní proud. Mlýny takové známy byly v hospodářství římském,[1] v germanském za doby karolinské[2] a nelze pochybovati, že, nevyvinuly-li se samostatně u Slovanů, byly brzy přeneseny i k nim, neboť řada zpráv z XI.—XII. století, zmiňujících se o mlýnech v dědinách a při vodách, ukazuje se vší pravděpodobností, že to byly mlýny větší, sloužící celé dědině nebo panskému dvoru.

Zprvu si všude každý hospodář připravoval mouku sám na svém domácím žernovu, jak dosvědčují zprávy výše uvedené. Ale jako v jiných oborech práce vyvinula se i v tomto specialisace ve zvláštní řemeslo mlynářské. Vznikli po dědinách *mlynáři* — *molinarii*, *molentes*,[3] kteří dovedli hotoviti mlýny větší s pohonem účelnějším a působivějším, dobytčím nebo vodním a kteří mleli řemeslně, zprvu pro dvory knížecí, potom i pro obec. Připomínajíť se už v pramenech IX. a X. století po slovanských dědinách vedle rybáren, včelínů a jiných příslušenství veských i mlýny, latinsky *molendinum*, *molendina*, *molinum*, *molina* zvané. Darování nebo prodej dědiny „cum nemoribus, pascuis, piscationibus, molendinis, molinariis etc.“ je běžná frase listin císařských, biskupských neb markraběcích z X.—XII. století, o mnohem hojnějších dokladech z XIII. nebo XIV. ani nemluvic.[4] Je na jevě, že tyto

[1] Srv. t. zv. *mola aquaria* v Římě (*Rich* Wörterb. 399). Popsal je Vitruvius.

[2] O starých vodních mlýnech germanských viz *Heyne* D. Alt. I. 44 a II. 262, 263, *Montelius* Kultur 163, *Weinhold* Frauen I.[2] 56 sl. — U Langobardů se zvláštní mlýny vedle příbytků připomínají od VII. stol. (*Stephani* Wohnbau I. 235), na vodní mlýny z doby Karla Velkého a z IX. stol ukázal *Arnold* Ansiedel. d. Stämme 592. Vodní mlýn u Dijonu hnaný říčkou připomíná Gregor Turský III. 19 (*Heyne* l. c. 263).

[3] Srv. české listiny z r. 1057 a 1078 u *Friedricha* Cod. I. 59, 84.

[4] Z IX. stol. připomínají se mlýny u Slovanů korutanských (Mon. hist. duc Car. I. 1, *Levec* Pett. Stud. III. 90 k r. 864), z VIII.—X. st. v okolí Salcburku, srv. Salzb. Urkundenbuch I. 23 (r. 790), 71 (r. 923), 77 (r. 927), Acta Tirol. Nr. 50 (r. 995). Z X. stol. připomínají se mlýny u záp. Srbů v listinách z r. 974, 976, v Branibersku z r. 937, 993, 997 (Cod. Sax. I. 1. 256, 257, *Riedel* Cod. I. VIII. 90, VI. 185, XI. 153), pak v listině kláštera gerrodenského z r. 941 (*Hoffmann* Scr. r. lus. IV. 146). Jiné doklady z r. 945, 965, 978, 980 viz u *Heinemanna*

vesnické mlýny nebyly jen malé strojky domácí postavené v síni každého selského domu, nýbrž už mlýny ve zvláštních staveních upravené vedle ostatních příbytků a budov hospodářských, obsahujíce buď více stolic mlecích nebo stolice a žernovy větší. A jsou-li od XII. stol. i u Slovanů zprávy o mlýnech u řek, byly tyto mlýny patrně také poháněny vodou.[1] Někdy čteme, a to hlavně v listinách od XI. stol. rozlišení mezi *mola* a *molendinum*.[2] Není jisto, není-li to jen pleonastické rčení, s jakým se občas v podobných záznamech setkáváme, či dlužno-li zde míti na mysli věcný rozdíl a jaký. Spíše bych myslil, že druhé je správné a že mola značí menší žrnu proti

(Cod. Anh. I. 4, 10, 30—32, 48, 50, 52). — Z XI. stol. mlýny v Bavorsku připomínají se k r. 1007 (Mon. Boica XXVIII. 332), v Polabí k r. 1006 (*Riedel* Cod. I. VI. 186), r. 1071 (Cod. Sax. I. 335), z r. 1003, 1004, atd. (*Heinemann* Cod. I. 52, 72, 73, 74), v Čechách vedle zprávy Kosmovy k r. 1004 (Fontes II. 52) a falešné listiny břevnovské z r. 993 jsou vzpomenuty mlýny a mlynáři v listině litoměřické z r. 1057 (*Friedrich* I. 59); na Moravě máme zmínku o mlečích (molentes) v listině hradištské z r. 1078 (*Friedrich* I. 84). Jinou zmínku ze Štýrska z r. 1036 viz u *Zahna* Urk.-Buch Steierm. I. č. 49 (*Levec* l. c. III. 88). Ze století XII. je už takové množství zmínek v listinách, že jich zde už všech uváděti nemohu. Srv. na př. jen listiny české u *Friedricha* (Cod. I. 114, 130, 198, 202, 217, 252, 264, 286, 290, 300, 322) nebo meklenbursko-pomořanské (Mekl. Urk. I. 52, 151, Cod. Pom. I. 45, 60, 61, 72, 86, 109, 112, 122, 126, 139, 146, atd.) nebo u *Riedela* Cod. I. III. 79, 80, VIII. 111, 112, v Cod. Mai. Pol. I. 16, 27, 47, atd. Ve Vagrii je připomíná Helmold I. 12. Z Rusi má Aristov doklady teprve od XIII. stol. (Пром. 63 sl.), z Dalmacie jsou na př. doklady z XI. stol. u *Račkého* Doc. VII. 29, 96, 132, 149 atd.

[1] Sem patří na př. z XII. století zmínky o mlýnech nad ř. Rybenicí a Bebou v Pomoří (Cod. Pom. I. 61 z r. 1168, 109), nad potokem Striczou (ib. 112 roku 1178), a zajisté i zpráva v listině kníž. Borwina z r. 1192: „cum usuariis in aquis et molendinis“ v Meklenbursku (Mekl. Urk. I. 151). V české listině kan. Zbygněva 1125—1140 se připomíná mlýn na ř. Slativnici (*Friedrich* Cod. I. 130) v listině vév. Friedricha z let před r. 1188 na Mži „terra cum aqua et molendino“ (*Friedrich* Cod. I. 290) a v listině Vladislavově z r. 1169 „liberalitas piscandi sive molendina ponendi in eodem fluvio“ (tamže I. 217), a v listině biskupa Jindřicha z r. 1186 na Botiči (tamže I. 286). Kanovník Vyšehradský připomíná mlýn na Sázavě při r. 1140 (Fontes II. 234). Moravské od XIII. stol. sestavil *Prasek* Sel. Arch. II. 23 sl. Listiny z XIII. stol. připomínají řadu mlýnů na Vltavě, na Botiči, Sázavě, Otavě. (Srv. výčet dokladů *W. Friedricha* Hist. Geogr. 146). Také v středověkém Srbsku vedle domácích ručních znali mlýny vodní ([illegible]) a taxa za převzetí mlýna v zákoníku Dušanově určena je v stejné výši, jako za ves — 3 perpery. V republice dubrovnické bylo později zřizování mlýnů státním monopolem. (*Jireček* Mittelalt. Serb. II. 40). Větrných mlýnů u starých Slovanů neznám; u Germanů jsou od XIV. stol. (*Prasek* l. c. 26).

[2] Srv. na př. *Heinemann* Cod. Anh. I. 106 sl., 110—112, 113, 114 nebo českou listinu Vladislavovu z r. 1160.

molendinum. Na jisto však byly v této době mlýny už různé a dále, nebýval ve vsi mlýn jeden, nýbrž několik, ba velké osady měly jich řadu, jak vidno ze zápisů kláštera fuldského[1] a ze stálého zvyku užívati při výčtu vesnického majetku slova *molendina* v plurálu. Na Černé Hoře dříve mlýn náležel buď celé obci, neb několika hopodářům.[2] Kdy se udála proměna domácí individuální výroby v obecní a řemeslnou, nevíme. Patrně však už před koncem doby pohanské byly stavěny větší mlýny při dvorcích knížecích po vzoru římsko-germanském, kde se připomínají mlýny, do nichž cizí přinášeli obilí k mletí už v VII. století.[3] Ale domácí mletí při tom nepřestalo a Fr. Vacek se mýlí, domnívá-li se, že od XII. stol. zmizely žrny z domácností.[4] Dokladem jsou domácí mlýnce zachované na mnoha místech Slovanska po dnešní den a s nimi ovšem i primitivní způsob mletí. Už výše na str. 115 zmínil jsem se o podobných mlýncích z okolí moravských Boskovic.[5] Stejný mlýn (obraz 29) má Národopisné museum v Praze z Čech, stejný se udržel na Těšínsku, Opavsku[6] a zejména na moravském Valašsku a Slovensku, kde ještě často v starých domech v předsíni stojí žrna (žrňa), buď se zcela primitivním ručním pohonem, nebo větší, pokročilejší

Obr. 29. Starý český mlýnec v Národopisném museu.

[1] Srv. výpisky z Traditiones et antiq. Fuldenses ed. *Dronke* 1844 u Kętrzyńského O Slow. 36 sl. Počet mlýnů po vsích se velmi rozchází. Na př. v Haině u Goty připomíná se tam slovanských mlýnů 6, v Sulavě 2, v Salzungen na Vere 1, ve Vargule nad Niestrutou 18, v Sconerstete (Schönstedt) 1, v Salzavě 1, v Agecelle (Arzell u Hersfeldu) 2, v Spahlu 3, v Ugesberku 7, v Engelmarestatu 2

[2] *Rovinskij* Черногорія II. 695.

[3] Lex. Sal. 22: Si quis ingenuus homo in molino anona aliena furaverit ipso molinario DC dinarios solvat. Srv. i Leg. Wis. VII. 2, 12 (si quis de molinis aliquid involaverit) a VIII. 4, 30 (si quis molina violenter effregerit). *Jegorov* Lex salica (Izv. Univ. Kiev. 1904) 30, 169. Mlýny ty měly stavidla (*sclusa*). O různé velikosti mlýnů v době Karlově srv. *Meitzen* Sied. I. 612.

[4] *Vacek* Agr. Arch. V. 166.

[5] Ze stř. Moravy podal obraz žrny *J. Studnař* v Sel. Arch. V. 90.

[6] Sel. Archiv II. 22 (Opavsko a Těšinsko).

s pohybem nožním.[1] Podobné žarny známe z Polska z okolí Lublína,[2] okolí Przevorska,[3] z Podhalu,[4] z Krakovska,[5] z Cholmska,[6] jež nezadají v ničem staropolským, vyobrazeným v legendě o sv. Jadvize (srv. str. 118); podobné jsou i v Lužici v okolí Lukova,[7] pod. u karpatských Rusů, жорна zvané,[8] v Polesí,[9] na jihu v Černé Hoře.[10] Všude je základem primitivní žrna, jen mechanismus pohybu bývá různě vyvinutý. Někde zůstalo staré otáčení rukou pomocí páky u stropu nebo stěny připevněné, jinde vidíme již komplikovaný mechanismus ku pohybu nohou.

Obr. 30. Stoupa na vytloukání prosa a bukvic z Polesí (H. Kyrle).

Mimo mletí dobývalo se zrno některých obilnin i vytloukáním v stoupě, neboť slovo toto je staré, všeslovanské,[11] byť bylo převzato z germanštiny.[12] Jak asi první stoupy vypadaly, můžeme souditi ze starých přežitků zachovaných v Polsku a Polesí (obr. 30). Jsou to duté vyhloubené kmeny, v nichž tluče se zrno těžkou dřevěnou palicí.[13] Mechanické, na

[1] V Č. Lidu II. 596 (srv. i 226) zobrazil M. Václavek pokročilejší t. zv. velkou žrňu s násypní truhlicí (nebo košem), pohybovanou pomocí páky, na niž dva lidé našlapují. Vedle ní je však v užívání malý mlýnek ruční, jenž dává mouku hrubší. Slovenské mlýnce viz v Národ. Soupisu I. Slovensko str. 434. O starých žrnách na Moravě napsal stať *V. Prasek* v Sel. Arch. II. 20.

[2] Wisła III. 666, VI. 428. Ve Wisle XV. tab. 1. jsou žrny z dzisieńského okresu.

[3] Wisła IX. 750.

[4] Materyały IX. 87 (z Czarnébo Dunajce).

[5] *Kolberg* Lud. V. 154, 164.

[6] *Kolberg* Lud. I. 79 tab. VII. (Cholm).

[7] *Grosse* Zs. f. Ethn. 1909, 930. Starý mlýnec z XIII. stol. u Lotyšů viz u *Bielensteina* Holzbauten 57.

[8] *Šuchevyč* Гуц. II. 146 (srv. i 261).

[9] *Kyrle* MAG. 1918, 134.

[10] *Haberlandt* Kult. Beiträge 48, *Rovinskij* l. c. II. 694.

[11] Csl. *stąpa*, č. *stoupa*, stč. *stúpa* r. a srb. ступа, slovin. *stupa*, *stôpa*, luž. *stupa*, p. *stępa*, *stępor*. (*Budilovič* [illegible] II. 30). Srv. i nř. stampfen. V 5. knize Mojž. XI. 8 (v ruk. Troj. Serg. lavry ze XIV. st. čteme: [illegible] (*Srezněvskij* Mat. III. [illegible]).

[12] Tak *Miklosich* EW. 324 (srv. sthn. *stampfōn*).

[13] Srv. Wisła XV. Tab. 2, a Mitth. anthr. G. Wien 1918, 135. (Srv. i *Kolberg* Lud. I. 82 a Wisła XI. 751); pod. lotyšskou zobrazil Meringer (W. u. Sach. I. 164).

principu páky založené tlučení, jaké mají na př. stoupy na Černé Hoře nebo na Moravě,[1] bude už výtvor pozdější. O tom, že rozemleté obilí bylo čištěno, patrně na sítech,[2] zmínil jsem se výše při zprávě o sv. Václavu (str. 118). Dosvědčují to také zmínky o *otrubách*, doložených Pověstí vrem. let už při r. 997[3] a Žitím prep. Feodosia z XI. stol.[4] Zdá se, že i tu působil vliv kultury římské, tak jako v Německu, kde jemná mouka docela dostala i název římský — *simila*.[5]

VI. PĚSTOVÁNÍ ZELENIN A OVOCE.

Doplňkem domácího hospodářství posud líčeného bylo zahradnictví, kterýmžto výrazem rozumím zde pěstění zelenin a ovoce ve zvláštních zahradách. Lepší druhy ovoce a zejména víno nebyly Slovanům dlouho známy a byla to zajisté teprve římská kultura, jež jednak přímo z Balkánu a z Podunají, jednak — a to nejvíce — nepřímo prostřednictvím Germanů, kteří na Rýně a horním Dunaji mnohem dříve, už v první době císařské, přejímali různé vymoženosti římské kultury, přinesla Slovanům i ušlechtilejší stromy ovocné a révu.[6] Máme přímé svědectví, že svatý Kliment, biskup ochridský, jenž zemřel r. 916, učil Slovany bulharské jemnějšímu životu i lepšímu hospodářství a že mimo jiné dal přivézti z Řecka stromy a zasázel je, poněvadž jich bylo do té doby v Ochridě jen málo.[7]

Vykládaje v I. dílu Života starých Slovanů o potravě a při tom o zeleninách a ovoci, jež Slované požívali, pověděl jsem tam už podrobněji vše, co víme o pěstování ovocného stromoví, zelenin,

[1] *Haberlandt* Kult. Beitr. Tab. II 5, I. 423. O stoupách psal *J. Studner* v Sel. Archivu V. 90 a *J. Petrák* v Č. Ladu VII. 420.

[2] Výrazy *sito* a *rešeto* jsou všeslovanské (*Budilovič* C. II. 30) a patrně staré, ačkoliv je možno doložiti teprve z dob pozdějších. Že sito bylo už v inventáři indoevropském, nasvědčuje rovnice: lat. cribrum, ir. criathar, korn. croider, ags. hridder, sthn. ritera (*Hoops* Reallex. d. Alt. I. 21).

[3] Let. lavr. 3 125: [illegible]

[4] ed. *Filaret* 171, 172, *Lavrov* 80 [illegible] Srv. i Patěr. Sin. 21 (XI st.). [illegible] a pozdější doklady u *Sreznĕvského* Mat. II. 766.

[5] Srv. *Heyne* D. Hausalt. II. 260, 266

[6] ŽS. I, 190. Srv. zejména význam předpokládaného přejetí sl. *ovoce*, stsl. *ovošti* (prasl. **ovotje*) ze sthn. *obaz*, ags. *ofet*, strhn. *obez* (l. c. 192) a zde dále na str. 125 uvedený termín *vrtъ*, *vrtьpъ*, *vrtogradъ* původu gotského.

[7] Vita Clementis k. 17, 18, 23

révy a vůbec o příslušném římsko-germanském vlivu. Mohu proto zde na to odkázati.[1] Opakuji jen tolik, že na konci doby pohanské, v X.—XI. století, připomínají se u Slovanů ovocné stromy už častěji a to jabloně, hrušky, slívy, třešně, višně a ořechy,[2] ze zelenin a luštěnin pak cibule, česnek, zelí, bob, hrách, čočka, dyně, tykev, bršt (Heracleum sphondylium), kapusta a řepa. Mimo to víme, že před tou dobou znali i chmel, ať už jej přejali od Finnů a Turkotatarů, nebo na jeho význam k přípravě nápoje sami přišli,[3] a znali také luk a mrkev, okurku a mák, přejavše prvé dvě věci od Germanů, druhé dvě od Řeků z Cařihradu.[4] Mák se pěstoval pro olej, jehož se hojně užívalo. Ale dobré ovoce jižní zůstalo i při tom hledaným předmětem obchodu nebo vzácného daru. Když se kníže Oleg vracel z Cařihradu, přivážel si domů i víno a ovoce, a Svjatoslav chtěl přeložiti knížecí sídlo ruské z Kijeva do Přeslavi, poněvadž se do Přeslavi scházelo bohatství ze všech krajů, mezi jiným z Cařihradu víno a různé vzácné ovoce.[5]

Zahrady s ovocnými stromy a zeleninami ohrazené plotem připomínají se na Rusi a na jihu v textech XI. a XII. století,[6]

[1] Srv. ŽS. I. c.

[2] Zde bych doplňkem uvedl ještě jméno říčky *Orechovna* v srbské župě chutické, připomenuté v listině Jindřicha IV. z r. 1081 (Cod. Dipl. Sax. I. 1, 342). Půl vlaského ořechu našel Fr. Černý u Kobeřic ve vrstvě doby hradištné.

[3] Srv. ŽS. 212.

[4] ŽS. I. 193. O německých zahradách v té době srv. *Heyne* D. Hausalt. I. 62 sl., 98 sl., 185, *Hoops* Waldbäume 537 sl. Reallex. d. Alt. I. 23, II. 113.

[5] Letopis k r. 907, 969 (Lavr.[3] 31, 66). Srv. ŽS. I. 194. Podobně r. 1228 připomíná Jaroslav cizí ovoce mezi zbožím na korábech (Let. Novg. k r. 1228).

[6] Tak vypravuje autor Žití prep. Feodosija, že mniši pečerští po pění kostelním obírali se ručními pracemi: „дѣлаахѹ ручьное свое дѣло другоици же въ оградѣ копахѹть земьнааго ради растения" (ed. *Lavrov* 55, ed. *Filaret* 146). Takové zahrádky byly obvyklým attributem klášterů nebo mnichů. Mnich Řehoř podle starého textu měl zvláštní zahrádku: „имѣяше же себѣ обгражениыи часъ, оградецъ, идѣже зелие сѣяше и древа плодовита". (Pat. peč. po ruk. r. 1462, 181. Viz *Aristov* Пром 67). V kijevopečerském Patěriku čteme o něm, že měl „маленкии огородецъ, гдѣ росли овощи и плодовитыя деревья" (V. 5, ed. *Viktorová* 97). Jiné doklady slova огородъ, огородникъ a оградъ ve smyslu κῆπος, hortus z XI.—XII století viz u *Jagiće* Kirchensl. Spr.[4] 330 ve starých překladech bible (Jurj. Dobril. Mstisl. Typogr. s. XII. srv. Assem. LXVIII, Mar. 468, Ex. 5, Dobr. 24, Stoj. 208b, C 235) a u *Srezněvského* Mat. II. 606, 609: Let lavr. k r. 1149, 1151, Grig. Naz. 369, Luk. XIII. 19 v Ostrom. ev. 237, Is. LXI. 11 u Upyra Lichého, ve Sborníku r. 1079, 269, Nikon. Pand. 23, 45 (оградъ прекрасенъ всяка древа овощна имущи) atd. Огородъ на горѣ съ капустникомъ čteme v listině smol. knížete Rostislava z r. 1150

v Čechách v latinských listinách v XI. a XII. stol.,[1] v Polsku v XIII.[2], a v Dalmacii v XI.[3] Říkalo se jim domácím názvem огородъ, оградъ, садъ — oba jsou výrazy všeslovanské, — v Čechách i zagrada,[4] nebo také вьртъ (врътъ), вьртепъ, врьпъ, вьртоградъ,[5] slovem původu záhadného, jež někteří pokládají za přejetí z got. *aúrtigards*, při čemž vьrtъ by bylo abstrahováno z *vьrto-gradъ*,[6] nebo za slovo domácí, odvozené od *vьrą*, *verti* a náležející ke koř. *ver* — zavírati.[7] Slovo zahrada, ohrad, ohrada původem svým jako něm. Garten[8] ukazují, že zahrada původně nebyla ve smyslu našem ozdobným místem, oku lahodícím, nýbrž ohrazeným kusem půdy u domu ku pěstění užitečných rostlin, jenž tím byl označen za výhradný majetek domu. Proto se krádež v ogrodu trestala přísněji, nežli krádež v otevřeném poli.

Šlechtění stromů naučili se Slované od Římanů. V Čechách objevuje se *amputator arborum Lonata* teprve v kladrubské listině

(*Vladimirskij Budanov* Chr. I. 241). Садъ čteme v Žití sv. Nauma Ochr. ed. *Lavrov* 13 a dále v Ipatěj. let. k r. 1259 [illegible], v Pskovském let I. k r. 995 [illegible] atd. Srv. *Srezněvskij* Мат. III. 240—242. Pozdější doklady ogorodů a sadů v Rusi viz u *Aristova* Пром. 65 sl.

[1] Tak čteme o zahradách (*horti* nebo *pomeria*) v listině litoměřické Spytihněva II. z r. 1057, v listině Soběslava I. z r. 1130 nebo kan. Zbygněva z roku 1125—1140 (*Friedrich* Cod. dipl. I. 55, 56, 113, 114, 130 atd.). Srv. též *Friedrich* Hist. Geogr. B. 135. V XII. stol. připomíná se i *hortulanus* (*Friedrich* Cod. I. 161).

[2] Srv. statut elblažský (*Helcel* II. 32). O tom, co se pěstovalo v Polsku v zahradách, srv. *Rostafiński* Siedziby 23 b.

[3] *Racki* Doc. VII. 4[3], 48

[4] *Budilović* [illegible] II. 32, *Brückner* Enc. pol. IV 2. 194. Srv. poplatek „zagradne" zvaný, jejž připomíná listina vyšehradská z r. 1088 (fals. XII. stol.) u *Friedricha* Cod. I. 387, 390.

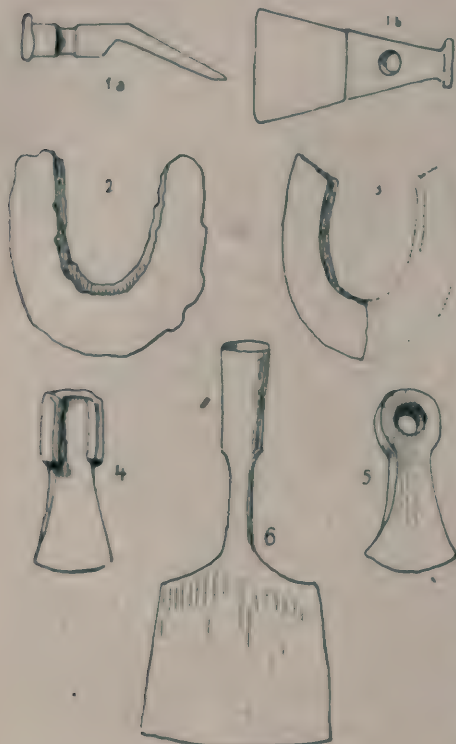
[5] Pro [illegible] srv. řadu dokladů z csl. textů od XI. stol. u *Jagiće* Kirchensl. Spr.[2] 330. Ve všech nejstarších textech vyskytují se tato slova za ř. [illegible] (srv. doklady), jen Ostromirovo evangelium nezná [illegible] a některé za ně píší [illegible]. Slovo [illegible] značí též jeskyni (Mat. 21, 13, Marek 11, 17, Luk. 19, 46 a v Žití sv. Nauma ed. *Lavrov* 20, 21). Další doklady ve smyslu sadu viz v Pat. Sin XI. st. 223, 288 (*Srezněvskij* Мат. I. 463, 464).

[6] Tak už *Šafařík* SS. I. 469, *Miklosich* EW. 385, *Uhlenbeck* EW. s. v. aúrtja. *Loewe* Altgerm Elem. 317, 333, *Murko* Haus III 111. Srv. i *Štrekelj* (Denkschr. Akad. Wien L. 73). Výraz *aúrti* vzniklo buď z lat. *hortus* nebo od **aurts* — zelenina.

[7] Tak *Berneker* u *Peiskera* Bez. 84 (a patrně už *Srezněvskij* Мат. I. 464), *Krek* 147 a *Mladenov* [illegible] 43, 51.

[8] Heyne Hausalt. II. 62.

kladené do poč. XII. stol.[1] Jinak se obyčejná zelenina pěstovala, tak jako u Germanů,[2] také na poli, jenže se při tom obdělávala ručními nástroji, ne pluhem, nebo tímto jen v míře nepatrné. O nástrojích k tomu potřebných srv. výše na str. 36. V severní Rusi, kde ovoce bylo vždy poměrně málo, připomínají se později i řepní role — рѣпища.[3]

Obr. 31. Zahradní motyky a rýče.
(1. Aboba, 2. Kečkemet, 3. Kühnau, 4. Aboba, 5. Vladiměř, 6. Ščukovčina.

Jedním z důležitých produktů práce zahradní byl rostlinný olej, jehož dobývali především ze semena lněného a makového,[4] zprvu asi v stupách, o nichž jsem už výše pojednal. Ale už v XI. století tlačili jej i ve zvláštních k tomu upravených lisech, jež roztíraly semena mezi dvěma otáčejícími se kameny. Odtud máme termin точило масльное v Poučení O казняхъ Божиихъ prep. Feodosija, vloženém do Letopisu k r. 1068.[5] Lisy byly tedy v základní konstrukci podobny mlýncům s žernovy a patrně také sdělány podle vzorů římských (*mola olearia*). Větší statky římské byly vždy opatřeny lisovnami (*torcular, torcularium*) na olej a na víno. Popsal je Vitruvius a Columella a doložila i řada nálezů.[6]

[1] *Friedrich* Cod. I. 399, 432 (listina je falsum XIII. stol.).

[2] *Hoops* Reallex. germ. Alt. I. 23.

[3] *Aristov* Пром. 66, 68.

[4] Doklady pro užívání různých druhů domácího oleje srv. v ŽS. I. 199, k nimž doplň ještě citát z Ústavu bělečského z konce XI. stol., v němž se mezi jídly mnišskými připomíná i горохъ съ масломъ древянымъ а съ маковымъ (*Golubinskij* Ист. р. ц. I.[2] 2, 531—532).

[5] Lavr.[3] 165 Пролѣются точила винная и масльная.

[6] Srv. o nich *Blümner* Röm. Priv. Alt. 72, 573. Dále srv. *S. Clastrier, A. Guébhard* a *P. Goby* Presses et moulins à huile primitifs (Bull. Soc. Prehist. 1910, I).

Že se brzy začaly v zahradě pěstovati i byliny okrasné, vonné a léčivé,[1] netřeba pochybovati, neboť je zcela přirozeno, že slovanská dívka nebo žena, jíž se zalíbily určité druhy květin, a když zvláštní účinky jejich poznala, hleděla je míti po ruce a na očích. Ale ovšem zahradou v našem slova smyslu, tedy především okrasnou a pochutiny pěstující, stala se slovanská zahrada teprve později, jednak přirozeným vývojem, jednak vlivem vzorů cizích, římských a římskogermanských. V Německu je vidíme už v VIII. stol. u panských sídel a klášterů, jak ukazuje Capitulare de villis Karla Velikého a plán kláštera svatohavelského.[2] Také církevní výklady o pojmu a představě biblického ráje působily asi na přeměnu původní zahrady užitkové v zahradu okrasnou, v níž pobyt je nadevše příjemný, v níž všechny smysly nalézají milé občerstvení.[3] Zahrádky takové pečlivě ohrazené přimkly se pak ještě úžeji k příbytku, prostě z té příčiny, že bylo bylinám v nich pěstěným a z části i cizím, z jihu přišlým, věnovati mnoho a stálé péče. A to bylo možno jenom v bezprostředním sousedství domu.

Pokud se týče pěstování vína ve vinohradech, není pochyby, že, jako do Německa, přišlo víno i k Slovanům z jihu, z kultury římské, do Ruska ovšem i z řecké. Že prostřednictví německé i tu mělo vynikající úlohu, dosvědčuje samo slovo *víno*, které, ač je všeslovanské, pošlo z lat. *vinum* prošlého německým a to gotským prostředím, i slovo *vinogradъ*, souhlasící s got. *weinagards*, sthn. *wîngart*, *wîngarto*, sts. *wîngardo*, ags. *wîngeard*,[4] v němž vložka *gard* ukazuje původem svým na ohraničení a ohrazení místa, kde se víno pěstilo.[5]

Je na bíledni, že se do Germanie dostalo víno dříve, než do vzdálených a nehostinných krajů slovanských. Vlastní Germani sice ještě za Caesara víno odmítali,[6] ale za Tacita už je dobře znali a brzy se dovídáme, jak z pohraničních krajin, především

---

[1] O léčivých, resp. otravných bylinách ([illegible] starých ruských pramenů) zmínil jsem se už výše ve stati o čarodějích (ŽS. II. 218) a vrátím se k nim ještě na konci díla.

[2] Cap. de villis 70. Srv. *Heyne* D. Hausalt. II. 82, 88—89, 93 sl. a *Meitzen* Siedel. I. 609.

[3] Srv. o této představě ráje v Německu *Heyne* l. c. 97.

[4] Srv. *Uhlenbeck* Archiv sl. Phil. XV. 492, *Heyne* D. Hausalt. II. 101 a to, co jsem pověděl už v ŽS. I. 216.

[5] Srv. výše str. 125 *aúrtigards*.

[6] BG. II. 15, IV. 2.

z Gallie a Podunají, dodává se víno do Germanie.[1] Obyvatelům staré Pannonie dovoluje výslovně císař Probus r. 280 pěstovati víno,[2] stráně moselské byly už ve IV. stol. pokryty terrasovitými vinicemi,[3] v Noriku doloženy vinice z doby sv. Severina,[4] a tak není divu, že za doby merovejské a ještě více za Karolingů vidíme další postup révy do Německa a od IX.—X. stol. i do končin, které byly zatím osídleny Slovany.

Nejdříve se naučili pěstovati víno Slované, kteří seděli v Alpách nebo v Uhrách v provinciích římských, a ovšem i Slované, kteří vnikli na Balkán a viděli před sebou hrady, města a villy římské se všemi vymoženostmi tehdejší kultury. Jenže nemáme o tom z Balkánu žádných starých dokladů, teprve velmi pozdní[5] a i v alpských zemích připomínají se doklady teprve v VIII. a IX. století.[6]

Také od Slovanů západního Německa jsou doklady dosti časné, tak z okolí Fuldy,[7] dále z X. a XI. stol. z končin na Veře, Sále a Unstrutě, z okolí Magdeburga, Anhaltu, Staré Marky, ba i z Braniborska, Meklenburska, Pomořan a Slezska.[8] V Čechách máme první zprávy o domácím pěstování vína z doby sv. Václava,[9] ačkoliv je

[1] Germ. 23: proximi ripae (Germani) et vinum mercantur.

[2] Eutropius 9, 17.

[3] Ausonius Mosella 21.

[4] Eugippius Vita Sev. 4.

[5] *Jireček* Mittelalt. Serb. II. 40. Bulharům slovanským připomíná však abstinenci vína už presbyter Kosmas (ed. *Popruženko* 85).

[6] *Friedrich* Cod. I. 6 (861). Srv. i Mon. Boica XXVIII. 193. 195 (listina Otty I. z r. 972), Mon. hist. duc. Carinth. I. 1 (864) a dále doklady u *A. Grunda* D. Besiedelung Niederösterreichs z r. 836 a 859 (Penks Geogr. Abh. VIII. 1. 61) a *Dopsche* Ält. Soz. 118 (776, 828, 970, 995). Ale zde se o Slovanech přímo nemluví. V kodexu Balduinově (1041—1060) připomínají se „situlae vini secundum consuetudinem Sclavorum“ (Salzb. Urkundenbuch I. 236).

[7] Srv. *Drohnke* Trad. et ant. fuldenses CXLIII. 16 a 63. Doklad z Bavor z r. 911 viz v Mon. Boica XXVIII. 144.

[8] Doklady k tomu sebrány jsou ve spisech *Reichelta* Beiträge zur Gesch. des ältesten Weinbaues in Deutschland u. dessen Nachbarländern bis zum Jahre 1000 n. Chr. (1886), *Nordhoffa* Der vormalige Weinbau in Norddeutschland II. Ausg. 1883, k čemuž srv. dále *Heyne* D. Hausalt. II. 102—104, *H. L. Krause* Verh. bot. Ver. d. Prov. Brand. XXXIII 76 f., *Hoops* Waldbäume 564, *Leo* Unters. Thür. 70, *Kretschmer* Hist. Geogr. 202.

[9] Legenda Oportet ed. *Pekař* 396, 397, Oriente sole 412. Klášteru sv. Jiří náležela v XIII. stol. vinice na Petříně s vinaři na Smíchově (*Emler* Reg. II. 579), břevnovský dostal prý od Boleslava II. vinaře usídlené ve Veleslavíně (Friedrich Cod. I. 348), boleslavská kapitola vinici s lisem u Dris se 7 vinaři (ib. I. 359).

Kosmas (I. 5) klade už do doby Libušiny, z Polska teprve z XII. století, a to hlavně z kraje sandomirského.[1] O Pomořansku praví výslovně Herbord, že tam révu přinesl teprve biskup Otto bambersky počátkem XII. stol.[2] Dokladů od XII. stol. je už na západě tolik, že jich nepotřebuji vyčítati. V slovanské Rusi bylo víno už dříve známo z kolonií řeckých na Pontu,[3] ale první zprávy o vínu ve vnitru Rusi jsou také teprve z X. a XI. stol.[4] Ještě Ibn Rosteh a perský geograf napsali, že Slované (míněni patrně rušti) vína nemají.[5] Ostatně se podobá, že zde počali víno pěstiti nejdříve Gotové v III. a IV. stol. po Kr. a od nich přejali asi sousední Slované výraz *vino* i *vinogradъ*, jak jsem už výše pověděl.

Víno přeneseno bylo na sever zprvu jen k účelům církevním, do klášterů a do zahrad knížat a pánů, kteří je počali pěstovati pod dozorem zvláště k tomu vycvičených vinařů — *vinitores, vinerarii, cultores vinearum* pramenů. Teprve později rozšířilo se pěstění vína i do lidu, vznikaly vinohrady i u malých obcí, chráněné nejen pevnými ploty, ale i přísnými zákony vinohradskými. Ale přes mnohou péči zůstával v půdě a v klimatu nepříznivém výsledek nepatrný a tak se během doby od XV. stol. ze středního a východního Německa vinohrady opět ztratily a zůstaly omezeny jen na kraje jižní a západní.[6] Zkoušeno bylo během doby mnoho druhů rév, — známo je na př. o Karlu Velikém, že sázel révy z Uher, Italie, Španělska, Burgundska, Champagne a z Lot-

Jinak se *vineae* a *vinitores* připomínají v Čechách ještě v listině litoměřické z r. 1057, pak ve vyšehradské z r. 1130, na Moravě v hradišťské z r. 1078 atd. a později od XI. stol. často. Srv. *Friedrich* Cod. dipl. I. 55, 57, 83, 85, 113, 364, *Friedrich* Hist. Geogr. B 135 a hlavně *Vacek* Agr. Arch. VI. 4 sl.

[1] *Smolka* Mieszko stary 38, 54, 500, *Bogusławski* Dzieje II. 551. Srv. listiny z r. 1136 (Cod. Dipl. Pol. mai. 12) a *Piekosiński* Dok. 29 (1136), 88 (1155). Také podle Idrisího byly v Polsku vinohrady (*Makušev* Cказ. 119).

[2] Herbord II. 41.

[3] Víme na př., že už staří Skythové pili víno nesmíšené (Platon Nom. I. 9, *Latyšev* Scyth. I. 361).

[4] Srv. výše na str. 124 uvedené zprávy o Olegovi a Svjatoslavovi. V Žiti prep. Feodosija (ed. *Filaret* 1671) čteme, že jakási žena poslala do kláštera tři vozy džbánů vína [illegible] (ed. *Lavrov* 76). [illegible] Onde též [illegible] připomíná se v Ústavu [illegible] XI. stol. (*Golubinskij* Ист. [illegible] I. 2, 842), dále v Jurjev. ev. 1119 r., 57 v Min. [illegible] Novg. 67 a jinde. (*Sreznevskij* Mat. I. 586, 587. Doklady pro [illegible] viz tamže I. 2 9—260.)

[5] *Harkavi* Сказ. 264; Pers. geograf ed. *Tumanskij* 135.

[6] *Heyne* l. c. 104.

rink[1] — ale o slovanských zemích víme jen, že v Poodří a Prusku rostl jakýsi zakrslý druh révy, jehož hrozny visely nad samou zemí a vyhřívaly se teplem z ní sálajícím. O způsobu pěstění nevíme rovněž nic, ale bezpochyby ujaly se opět tradice římské, už Columellou vylíčené.[2]

Že v XI. stol. užívali na Rusi vinných lisů (точило), viděli jsme výše z dokladu čerpaného z Poučeni Feodosijova О казняхъ Божиихъ,[3] opětovaného i v jiných pramenech současných.[4] I z Čech máme z té doby zprávu o vinici s lisem u vsi Dřís, darované Břetislavem I. kapitole staroboleslavské.[5] Lisy ty byly jistě původu římského.[6] Vinařské a vůbec zahradní nože nenašly se sice, pokud vím, v nálezech slovanských, ale z Moravy je známe už z první doby římské.[7] Také v Německu západním jsou z té doby[8] a zajisté že zůstaly i do století pozdějších.

O příchodu *chmele* k Slovanům srv. ŽS. I. 212. Z Čech máme první doklad v listině kláštera opatovského kladené do r. 1073, v níž Vratislav II. daroval tomuto klášteru vsi Břehy a Přelouč s chmelnicemi (omulus), a rovněž v listině vyšehradské, kde se mluví o královských chmelnicích v celé zemi.[9]

VII. CHOV DOMÁCÍCH ZVÍŘAT.

Chov domácích zvířat je v střední Evropě znám už z doby neolithické a není pochyby, že náležel pravěku indoevropskému.[10] Podle obvyklého mínění zoologů náš pes povstal ze specie Canis palustris doby neolithické, koně ze dvou druhů divokých, od doby diluviální doložených, Equus caballus foss. a Eq. hemionus, hovězí

[1] *Heyne* l. c. 110.

[2] Columella de re rust. 3, 3.

[3] Srv. výše str. 126.

[4] Ostrom. ev. Mat. XXI. 33, Pand. Ant. XI. 270, Kyrill Tur. Притч. о чел. xvm. 134, Jefr. Krm. Trul. 62: Скврьнаго Диониса имене, трьсть первые въ точилѣ, пригвыкати (*Sreznĕvskij* Mat. III. 983).

[5] *Friedrich* Cod. I. 359 (listina napsána v XII. stol.): Drisech cum torculari.

[6] O nich *Blümner* Röm. Priv. Alt. 579 (torcular-lis).

[7] Srv. nálezy na hradišti u Okluk (*Lipka* tab. XVII. 13, 14).

[8] Srv. *Heyne* Hausalt. II. 113, *Lindenschmit* Alterthümer III. Heft 3. tab. 4.

[9] *Friedrich* Cod. I. 369, 387. Obě listiny jsou falsa XII. století. Více o pěstění chmele v Čechách viz u *Vacka* Agr. Arch. VI. 10 sl.

[10] *Hirt* Idg. 42, 646, *Schrader* Sprachvergleichung II.[3] 152, 201, Reallex. 913 sl., *Meringer* Zur indog. Viehzucht. Idg. F. XVIII. 232b.

dobytek ze dvou druhů, domácího Bos primigenius a cizího Bos brachyceros, ovce z druhu neolithického Ovis palustris, vepř z druhu Sus palustris a naše koza z druhu Caprus aegagrus. A podnes se udržuje mínění, že největší část těchto druhů není ve střední Evropě domácí, nýbrž původu orientálního, nebo aspoň jižního.[1]

Praslované, jsouce částí evropských Indoevropanů, byli tedy s domácími zvířaty obeznámeni odedávna, ale odkud a v jakém postupu je poznali a do svého chovu vzali jednotlivé kusy, je při dosavadním stavu vědění filologického a archaeologického nerozhodnutým problémem. Archaeologie sice občas zaznamenává u nálezů ze zemí později Slovany obydlených různé druhy kostí domácích zvířat, uložených v popelovitých vrstvách starých sídlišť nebo v hrobech, ale jednak nebývá záruky, že jsou to zbytky sídel skutečně slovanských, což zejména platí o kultuře polí popelnicových, jednak nelze souditi, chybí-li v nálezu jeden nebo druhý druh dobytka, že ho v té době v kraji vůbec nebylo. Že však na konci doby pohanské byl chov dobytka u Slovanů obvyklý, dokládají v dostatečné míře prameny historické a archaeologické, a to i u prostého lidu, ne snad jen u majetné třídy šlechtické, bojarů a županů. Ba některé země slovanské podle tradic — v staré době dobytkem nebo mlékem přímo oplývaly, tak na př. Polsko a Podolí[2] nebo Pomoří[3] a také Čechy,[4] a praví-li v X. století Ibráhím ibn Jakúb, že Slované mají všeho hojnost, že bydlí v zemích bohatých na prostředky k živobytí,[5] měl tím zajisté na mysli, jak z dalšího textu vidno, i hojnost domácích, užitečných zvířat. Tehdy náležely k chovu domácího dobytka tyto druhy domácích zvířat: vepř (prase, svině), ovce (beran, jař,

[1] O původu domácího dobytka v Evropě srv. aspoň novější spisy *Konr. Kellera* Die Abstammung d. ältesten Haustiere (Zürich 1902), Naturgesch. d. Haustiere (Berlin 1905), dále i spis *V. Hehna* Kulturpflanzen und Hausthiere in ihrem Übergang aus Asien. Berlin VI. vyd. 1894, a *A. Otto* Zur Gesch. d. ält. Haustiere, Breslau 1890.

[2] Gallus ed. *Bielowski* I. (srv. citát v ŽS. I. 173). Podobně mluví Długoš ed. *Przezdziecki* I. 56 (frumento et pecore divites; cf. X. 150 o Podolí).

[3] Herbord II. 41. Cervorum bubalorum et equulorum aggrestium . . . copia redundat omnis provincia; butirum de armento et lac de ovibus cum adipe agnorum et arietum. (Srv. i III. 4.) Podobně v listině Kazimírově z r. 1170 dí se o zemi nad Regou, že je „fertilissima frugum ac pecorum ac piscium. (Cod. Pom. I. 70).

[4] Kosmas I. 2.

[5] Ed. *Westberg* 58.

jehně), býk (kráva, vůl, tele) a kůň (kobyla, hřebec, hříbě). Prvních druhů bylo nejvíce, nejméně posledního, takže celkem byly u Slovanů poměry takové, jako u sousedních Germanů:[1] bravu bylo nejvíce, skotu a koní méně, ale nikterak tak málo, jak se některým zdálo.

Kůň. O nějakém nedostatku domácích koní ve smyslu Peiskerovy theorie (srv. dále str. 135) nemůže býti u Slovanů řeči. Přihlédněme zprvu k západním.

Vojsko jízdní u záp. Slovanů bylo ovšem méně četné v poměru k pěšímu a ještě Vidukind dí o polabských Slovanech, že měli velké množství pěchoty a málo jezdců.[2] Nicméně se v pramenech častěji činí zmínky i o znamenitých jezdeckých oddílech ve vojště Čechů a Polabanů.[3] O chovu jezdeckých koní v X. stol. svědčí i zpráva Ibráhimova o znamenitých dílnách pražských na koňské postroje,[4] a že ráz našich koní byl dobrý a výborné pověsti za hranicemi, vidíme ze slov Kijevského letopisu při r. 969, kde se vypravuje, jak se Svjatoslav hodlal vystěhovati z Kyjeva do Přéslavce na Dunaji, kamž se scházelo všechno bohatství a mezi jiným z Čech a Uher stříbro a koně.[5] Dokladů o koních v hospodářství českém a polském je ve XII. a XIII. stol. hojnost, ale těch už nechci uváděti.[6] Starších zpráv však není. Za to listina z r. 903—6 připomíná koně a voly u Slovanů bavorských[7] a r. 937 platili docela Slované v Braniborsku usazení koně jako daň císaři Ottovi I.[8] Všude pak u západních Slovanů vidíme, že v hospodářství jeden kůň zastupoval dva voly a naopak.[9] Doklady z Hel-

---

[1] Srv. *Heyne* D. Hausalt. II. 161 sl., *Kretschmer* Hist. Geogr. 203.

[2] Vidukind I. 36.

[3] Česká kněžna r. 871 měla v průvodu 644 koní (Meginh. Fuld. 74—75. Srv. *Novotný* ČD. I. 352) a podle Vidukinda poslal asi r. 977 Boleslav Měškovi dva pluky jezdců na pomoc (III. 69). Doklady z pozdější doby (XI.—XII. stol.) uvedeme později v kapitole o válečnictví slovanském, zejména o větších oddílech jízdeckých u Slovanů polabských a polských. Srv. zatím *Giesebrecht* Wend. G. I. 283, III. 61, 95.

[4] Ibrahim III. 1, 4 (*Westberg* 55). Srv. tradici Kosmovu I. 2.

[5] Let. lavr.[3] 65, k r. 969.

[6] Srv. aspoň *Friedrich* Cod. dipl. I. 55 nebo Cod. Pol. mai. 28 (1175) a *Piekosiński* Ludność. 29, 30, 88, 108, 117, 121, 128. Ve vsi Właszowé pracovalo r. 1153 na poli 60 volů a 10 koní (srv. *Bujak* Studya 194, 307), ves Żerawin měla 25 koní, 6 volů a 3 krávy r. 1175 (Piekosiński 128).

[7] *Friedrich* Cod. I. 35.

[8] *Riedel* Cod. dipl. I. VIII. 90, *Heinemann* Cod. I. č. 4—5.

[9] Srv. na př. doklady u *Piekosińského* Ludność 28 s., 88 sl., Cod. Pol. mai. č. 21 (1175).

molda o práci koní při pluhu slovanském uvedl jsem již výše na str. 44.[1] Z Pomoří máme docela zprávy z XII. stol., že tam i obyčejný vojín měl po jednom koni, kdežto bohatí více, až 30[2] a vysvětlení k tomu podává nejen současná zmínka Herbordova, podle níž rodilo Pomoří mnoho divokých koní a buvolů, nýbrž i starší Ibráhímova z X. stol., která také potvrzuje, že Pomoří bylo bohaté na koně a že je odtamtud vyváželi.[3] Typ tamějších koní byl velký a silný.[4] Také o Slezsku čteme u pokračovatele Kosmova k r. 1132, že odtamtud Soběslav přivedl množství zajatců a mnoho stád „indomitarum equarum".[5] To všechno přece nebyl stav vyvolaný náhle v X. stol. nějakou vnější příčinou, nýbrž jistě starý, v přírodě kraje založený. Vždyť už v Pliniovi čteme o stádech divokých koní na severu Evropy.[6]

Ani archaeologické nálezy z končin západních Slovanů nejsou z doby IX.—XI. stol. bez kostí koňských. V Čechách znám dva nálezy z pohřebiště u Libice, na Moravě aspoň jeden hrob v Brně odkrytý a kulturní jámy u Zbejšova[7] a v sousedním Sasku v hrobech slovanských u Leubingen našlo se několik koster koňských.[8] V hradištní vrstvě Děvína u Bratislavy našlo se množství kostí vepřových i koňských, a je-li Děvín, jak se podobá, totožný s *Dovinou* annálů Fuldských zničenou r. 906, svědčilo by to zde na značný chov koní v stol. IX. a poč. X.[9] Také jinde shledáváme se s chovem koní ve zbytcích dědin slovanských, na př. v zaniklé vsi z VIII.—X. stol. u Kistrzynu na Vartě, nebo ve vsích z téže

[1] Helmold I. 12, 14, 87.

[2] Herbord II 23. Nobilita se v Pomoří vůbec měřila podle počtu koní. Jiné prameny připomínají jízdné vojsko kmene Cyrcipanů a vévody pomořanského (Ebbo III. 5, *Pertz* SS. III 8).

[3] Herbord II. 41 (srv. citát výše na str. 131), Ibráhím ed. *Westberg* 52 (II 1): „Země (Nákůrova) je země s lacinvým obilím a bohatá koňmi. Tito jsou odsud vyváženi do jiných zemí. Ještě v XVI. stol. chytali prý v Pomoří divoké koně lassem (*Klemm* Handbuch 134, *Forbiger* Geogr. III. 333). Stáda koní pásla se ve XII st. na Ostrožně proti Uznoimu (Saxo 926—927, *Giesebrecht* W. G. III. 230).

[4] Herbord II. 23. Také v Kuronsku byli koně výborní (Helmold III. 16).

[5] Fontes II. 216.

[6] Plinius VIII. 39 (16).

[7] Pam. arch. XV. 694, 699, *Červinka* Pravěk 319, 330. Srv. k tomu i občasné nálezy ostruh. *Niederle* Pam. arch. XXVII 196. Nejsou sice hojné, ale také v ostatní Evropě jsou poměrně řídké (*Lindenschmit* Handbuch 286)

[8] Jahresschrift f. Vorg. sächs. Länder V. 44. Podobně v slov. vrstvách v okolí Dessavy (tamže I. 54, 59).

[9] *Červinka* Děvín 31 sl.

doby v zemi havolské u Neuendorfu a Fohrde.[1] V záp. Prusích, dále v Prusku východním a na Dvině a Vindavě jsou kosti koňské v hrobech dosti hojné, nebo jsou i zvláštní hroby koňské.[2] Rasu koní určil zde Keller druhem *Equus caballus*.[3]

Ani v Rusku nebyl koní nedostatek a nemohli bychom tvrditi, že byli v X.—XI. stol. snad jen výlučně omezeni na majetek knížecí a bojarský. Mámeť zmínku o koních u Dúlěbů za doby útisku avarského,[4] zmínky o jízdných četách ve vojště Antů[5] a později ve vojště knížat ruských,[6] dále o velkých stádech knížecích ve XII. stol.[7] a z letopisu Kijevského víme, že na počátku téhož století tahali v kijevské Rusi koně obvykle rádla a vůbec konali polní práce i prostým sedlákům-smerdům.[8] Rovněž koně a kobyly připomínají se v příslušenství hospodářského dvora v Ústavě Jaroslavově.[9] Není proto nijak divu, nejsou-li v ruských hrobech X.—XII. věku nálezy koňských kostí nebo ostruh vzácností.[10]

---

[1] Zs. f. Ethnol. 1915, 895 (Kickebusch), Mannus VII. 127 (Stimming).

[2] *Lissauer* Denkm. 175, Арх. Изв. Зам. IV. 40, V. 298, *Heydeck* Sitzungsber. Ges. Prussia XIX. 70, *Dorr R.* Die Gräberfelder auf dem Silberberge. Elbl. 1898, 6, *Peiser* Pajki 6.

[3] *Keller* Abst. d. Haust. 97.

[4] Let. lavr.[3] 11: аще поѣхати будяше Обьрину не дадяше вь прячи коня ни вола. Srv. však pozn. 3. na str. 137.

[5] Prokopios I. 27 (k r. 537).

[6] Letop. k r. 907 (Lavr.[3] 29), k r. 997 (Lavr.[3] 124), k r. 1103 (Lavr.[3] 267). V tu dobu vedle domácího chovu byli však na Rusi ceněni i uherští a čeští иноходьци. Srv. Slovo o pl. Igor. (ed. *Erben* 4), Letopis k r. 969 a *Aristov* Пром. 43.

[7] Ipat. let. 26 k r. 1146 připomíná stáda kobyl 3000 a koní 1000.

[8] Let. k r. 1103 (Lavr.[3] 267): „И рече Володимерь: дивно ми дружино, оже лошадий жалуете, еюже ктоореть; а сего чему не промыслите, оже то начнеть орати смердъ и приѣхавъ Половчинъ ударить и стрѣлою а лошадь его поиметь." Totéž je opakováno v Ipatějevském let. k roku 1111 (ПСРЛ. II. 1): „но се ми дивно, брате, оже смердовъ жалуете и ихъ коний а сего не помышляюще, оже на весну начнеть смердъ тотъ орати лошадью тою", etc.

[9] *Vladimirov-Budanov* Chrest. I. 49, 54 (§ 42, 49).

[10] Srv. sbírku dokladů v ŽS. I. 257 sl., k níž doplň kurhan u s. Talného (Umaň) kat. vyst. XI. arch. sj. 114; tamže pojednáno i o zvyku pohřbívati celé koně s bojovníkem, zvyku původu orientálního, jejž však praktikovali i Slované, zejména Kriviči (*Gorodcov* Труды XII. арх. с. III. 286) a Poljané, v jejichž hrobech našel Antonović velké množství koňských kostí (*Chaněnko* Древн. Придн. V. str. V.). O plemeni ruských koní z nálezů viz *Ossowski* Zbiór XII. 85. Nejlépe nám typ starých jihoruských koní předvádějí některé památky ze sarmatských kurhanů, na př. vása čertomlycká (*Minns* Scyth. 159, 160, 161).

Praví-li proto v X. stol. Ibn Rosteh, žijící v Persii, že Slované měli skotu tažného málo a jízdné koně jenom náčelník,[1] byl zcela jistě špatně informován, neboť to prostě nebylo pravda. A totéž platiti musí na základě právě uvedených zpráv o výroku císaře Konstantina Porfyrogenneta, podle něhož prý Rusové neměli ani krav, ani koní, ani ovcí (!) a musili je kupovati od Pečeněgů, poněvadž se nic z těchto zvířat v Rusi nerodí.[2] Obou těchto výroků použil J. Peisker — pomíjeje naprosto ostatních dokladů — k tvrzení, že Slované ruští v X. stol. koní neměli.[3] Ale to není výklad správný. Obě zprávy právě uvedené (jakož i další v poznámce) pocházejí z jednoho pramene, který měl beze vší pochyby na mysli severní lesnaté končiny ilmenské, ladožské a valdajské Rusi, kde tehdy seděli soustředěni vlastní *skandinavští Rusové*, útočící na Kaspické moře a kde nebylo ovšem zvířat domácích v takové míře jako na jihu a na východě.[4] Proto musili Rusové kol jezera Ilmenského nebo u Ladogy — a ty má na mysli Konstantin i Rosteh — kupovati dobytek, koně i obilí jinde, u sousedních nomadů a také u Slovanů.[5] Ale jinde v Rusi, zejména v té, která hraničila a částečně zabíhala do pásu stepního a polostepního, bylo jistě koní

[1] *Harkavi* Сказ. 266, *Chvolson* Извѣст. 31: „рабочаго скота у нихъ мало а верховыхъ лошадей имѣетъ одинъ только упомянутый человѣкъ" (t. j. kníže). Kardizi (ed. *Bartold* 123) odchyluje se od Rosteha tím, že na analogickém místě (oba vypisovali jeden starší pramen) místo „málo skotu" praví „mají málo koní". Zpráva tato byla přebírána i od pozdějších autorů, na př. Aufího v XIII. stol., Šabangareje v XIV. stol. (*Westberg* Къ анализу II. 32).

[2] De adm. imp. 2: ἀγοράζουσι γὰρ οἱ Ῥῶς ἐξ αὐτῶν (Πατζινακιτῶν) βόας καὶ ἵππους καὶ πρόβατα, καὶ ἐκ τούτων εὐκολώτερον διάγουσι καὶ τρυφερώτερον, ἅτε μηδενὸς τῶν προειρημένων ζώων ἐν τῇ Ῥωσίᾳ ἐπιφυομένου. Výrok Lva Diacona (VIII. 4, IX. 1), že Rusové neuměli bojovati na koni, vztahuje se jen na řádný způsob jízdného boje římského vojska proti ruskému.

[3] *Peisker* Bez. 4, 105 Expansion 423. Po Peiskerovi to opakoval i *Szelągowski* Drogi handlowe 56—59.

[4] Že na východě u Bulharů, Pečeněgů a Maďarů bylo množství koní, dosvědčuje Ibn Rosteh (*Harkavi* 263, *Chvolson* 24) i Kardizi (ed. *Bartold* 120, 123) a Konstantin l. c.

[5] Srv. jak Rosteh dí, že Rusové sedící na ostrově vodou obtočeném (t. j. u Ilmenu nebo Staré Ladogy) kupují potravu od Slovanů (Harkavi Сказ. 267). Starší originál této zprávy byl patrně i pramenem slovům Konstantinovým, že Rusové kupují zase krávy, koně i ovce u Pečeněgů, poněvadž z těchto zvířat se nic u nich nerodí, čehož nebylo tak u Slovanů ruských, ani pokud se koní, ani hovězího dobytka a zejména ovcí týče, jak dále uvidíme. Dosud však tento sever Rusi nemá dosti dobytka a opatřuje si jej z jihu (*Uspenskij* Рус. и Виз. въ X. в. 10).

dosti. I v poříčí Oky konstatoval Gorodcov silný chov koní.[1] Slované tedy, kteří seděli v lesích, měli jich málo, ač i tu je vidíme v hrobech, ale o tom, že by Radimiči, Sěverjané, Poljané, Tiverci, Uliči a jiní jihorušti Slované nebyli měli v V.—X. stol. koní, nemůže býti řeči. Poměry v té době byly jistě tytéž, jako později a tabuny divokých koní pobíhaly dříve právě tak, jako v XI. stol., kdy je nejen na řece Rosi, ale i na Černigovsku honil, chytal a poutal až po 10—20 najednou velký kníže Vladimír Monomach.[2]

O jižních Slovanech víme aspoň, že už v VI. a VII. stol. sloužili spolu s Anty v byzantském vojsku jako kavallerie,[3] že v Řecku měli stáda koní[4] a v IX. stol. pokřestěná říše chorvatská stavěla prý do pole vedle 180 lodí a 100.000 pěších vojínů i 60.000 jezdců, kdežto sousední hornaté Srbsko mělo jich o něco méně[5] Zcela bezpodstatně J. Peisker v dusledku své theorie prohlašuje tuto massu jízdního vojska za třídu starých poslovaněných Avarů.[6]

Jako u jiných národů byl i u Slovanů kůň ceněn nejvíce ze všech domácích zvířat, zejména kůň jízdní, na němž se jelo do boje.[7] Proto darování koně bylo obvyklé vyznamenání, koně byli attributy bohů a jimi nadáni i schopností věšteckou.[8] To byl hlavní účel a význam koně — jízdný, do boje. V práci hospodářské, jakkoliv byl vola silnější, přece hovězímu dobytku ustupoval.

Hovězí dobytek. Rovněž bylo hovězího dobytka v X.—XI. stol. a i před tím u Slovanů mnohem více, než si někteří představují.

[1] *Gorodcov* Изв. отд. р. яз. 1908. IV. 137. Na slovanském hradišti doneckém u Charkova našly se kosti konské, dobytčí, ovčí a prasečí (Изв. XII. арх. с. 120).

[2] Tak vypravuje sám ve svém poučení dětem (Let. lavr.[2] 24[illegible] k r. 1096). Tento druh divokého koně, šedý, nevelký, s dlouhou hřívou, zv. *tarpan*, žil na rovinách jižní Rusi od pravěku do poloviny XIX. století. Srv. o tom více v práci *F. P. Keppena* Къ исторіи тарпана въ Россіи ЖМНП. 1896, I. a *Dm. Anučina* Къ вопросу о дикихъ лошадяхъ въ Россіи (Tamže.)

[3] Prokopios I. 27 k r. 537, Michal Syrský XI. 15 k r. 692 (SS II. 190). Že uměli zacházeti s koňmi, vidíme i ze zprávy Luitprandovy o slovanských pacholcích u koní na Balkáně (Poselství 23). Také *Getae equites* u Marcellina k r. 517 nebyli patrně nic jiného, nežli Slované. (Srv. mé SS. II. 189.)

[4] Jan Efeský ed. *Schönfeld* 255.

[5] Konst. Porf. de adm. 31. O pozdějším chovu koní v Srbsku srv. *Jireček* Mittelalt. Serb. II. 28, 61.

[6] Expansion 340.

[7] Tak bylo i u Germanů (*Heyne* Hausalt. 167).

[8] Srv. ŽS. II. 72, 136, 139.

Už Aristoteles věděl o rohatém dobytku v zemi Neurů — tedy v končinách slovanských[1] — potom v VI. stol. po Kr. Maurikios připomíná hojnost domácích zvířat u Slovanů a Prokopios dí, že zabíjejí v oběť svému bohu skot,[2] a když brzy potom Avaři napadli zemi dúlěbskou, zapřáhali do vozů místo volů neb koní ženy slovanské;[3] také staré tradice jednotlivých zemí, které jsem už výše uvedl, pamatují vždy bohatství dobytka a poměry, v nichž se nám objevují jednotlivé země slovanské v stol. X.—XI., ukazují zjevně, že značný chov hovězího dobytka nebyl v té době ničím novým, nýbrž starým hospodářským zaměstnáním, které úzce souviselo s rolničením rovněž starším, ba můžeme říci, do jisté míry je i podmiňovalo. Výraz *jho* a *jarmo, jarьmъ*, jak jsme viděli, je už v nejstarších textech slovem domácím, starým a všeslovanským a náleží jistě pravěku všeslovanskému.

V době X. stol. a nejbliže následující je už dokladů tolik a takových, že se nám chov hovězího dobytka objevuje běžným zaměstnáním všech Slovanů. Na Rusi čteme nejen v letopisu k roku 996, že na dvoře velkého knížete Vladimíra bylo vždy dosti zvěřiny a masa hovězího pro bojary i družinu,[4] nýbrž čteme v Žití prep. Feodosija o skotu v chlévech, jakož i o tom, že roku 1074 urodilo se po ruských dědinách neobyčejně mnoho skotu.[5] Voly připomíná Kyrill Turovský v Poučení на недѣлю,[6] tažný skot (soumary) Mas'údí.[7] Při pohřbu ruského velmože byli r. 922 před očima Fadlánovýma zabiti koně i býci.[8] Pak ovšem není divu, že se dočítáme i o krádežích skotu a o trestech za to; tak v Ústavu bělečském z XI. stol.[9] a zejména v Ruské Pravdě, kde se vůbec v ruském statku té doby vyčítají tato zvířata: skot, voli, býci, krávy, telata, jarci, ovce, kozy, kozli, svině, podsvinčata, berani

[1] Klaud. Ael. περὶ ζῴων V. 27, XVI. 33 (*Latyšev* Scyth. I. 603, 605). Také mezi figurkami zvířecími z neolithických nálezů v Koszylowcích u Zaleszczyků vidíme především býčky, psy a snad i ovce (*Hadaczek* La colonie industr. de Koszylowce, Lvov 1914).

[2] Maurikios XI. 5: πλῆθος ζῴων παντοίων; Prokopios III. 14.

[3] Let. lavr. 11². Na tento doklad nekladu však váhy, poněvadž se může vztahovati na tažná zvířata samých Avarů a ne na domácí.

[4] Бываше множество отъ мясъ, отъ скота и отъ звѣрины (Lavr.² 123). Srv. i episodu s býkem na Trubeži u Perejaslavi při r. 992 (tamže 120).

[5] Ed. *Lavrov* 80, 93, ed. *Filaret* 171, 184.

[6] *Buslajev* Ист. хр. 366.

[7] *Harkavi* Сказ. 1. 9, 136.

[8] Srv. ŽS. I. 378.

[9] *Golubinskij* Ист. р. церкви I. 2. 547.

mimo koně, kobyly, hřebce a hříbata.[1] Také nálezy v mohylách X.–XI. stol. potvrzují chov dobytka u ruských Slovanů. Tak jej potvrdil Vl. Sizov pro obyvatelstvo kraje smolenského v X. stol.,[2] Zavitněvič pro západní kraje ruské před IX. stol.,[3] Melniková pro Volyň v kraji Lučanů,[4] Antonovič pro Drevljany,[5] Samokvasov v mohylách z okolí Černigova,[6] Brandenburg v mohylách přiladožských,[7] Bogdanov v moskevských[8] atd. I jiné popisy zmiňují se o kostech domácích zvířat v hrobech a sídlištích slovanských, ale nerozeznávají blíže, jaké to kosti jsou.[9] Ale už to, co víme, stojí zajisté v protivě k výše uvedené zprávě Rostehově a Konstantinově o nedostatku dobytka v slovanské Rusi a ovšem i proti příslušným dedukcím Peiskerovým. Sousední nomadi Bulhaři, Chazaři, Pečeněgové a později Polovci a Tataři měli ovšem dobytka více, jak celý jejich ráz stepního živobytí s sebou přinášel,[10] a netřeba pochybovati, že Rusové jej odtamtud odbírali, ať koupí, ať násilím. Máme o tom i několik letopisných zpráv z XI.—XIII. století.[11] Z té příčiny a také pro lepší a příhodnější půdu bylo v jižní Rusi vždy daleko více koní a skotu nežli v severní.[12] Ale jen tak dlužno rozuměti udaným zprávám orientálním, že u Slovanů bylo skotu málo, t. j. bylo ho málo v poměru k východním Bulharům, Maďarům a Pečeněgům, vedoucím s sebou stáda ohromná.

Obraťme se ještě k západu.

[1] *Vladimirskij-Budanov* Хр. I. 47, 49, 53 sl. (§ 33, 39, 42, 49, 50, 54, 56).

[2] *Sizov* Смол. кург. 115. Tam kvetl chov dobytka

[3] *Zavitněvič* Труды XII. арх. с. I. 106.

[4] Труды арх. с. Kijev (1899) I. 483, 509.

[5] U *Chaněnka* Древн. Приднѣпр. V str. V.

[6] *Samokvasov* Мог. р. з. 196 (v Gulbišči). K okolí Charkova srv. Изв. XII. арх. с. 120.

[7] *Brandenburg* Труды арх. с. Jaroslav I. 9, 10. Srv. též novgorodské (Зап. арх. XI. 144).

[8] *Bogdanov* Мат. кург. пер. 17.

[9] Srv. na př. nálezy v Šargorodu Труды XII. арх. с. I. 93—101 a jiné uvedené v ŽS. I. 171, 285.

[10] Kardízí 120, 121, 123, *Chvolson* 21, 23, 31, *Harkavi* Сказ. 91.

[11] Srv. jich řadu u *Aristova* Пром. 42. R. 1095 na př. vzali Polovcům „скоты, конѣ, вельблуды и челядь" (Let. lavr.[3] 221), r. 1103 vzali „скоты и овцы и конѣ и вельблуды и вежѣ съ добыткомъ и съ челядью" (tamže 269). Koně a skot se prodávali na trzích. Rus. Pravda: „Аще ли будеть татебно купилъ въ торгу или конь, или портъ, или скотина. Srv. *Aristov* 47. Jaké byly ve staré době ceny skotu na Rusi, viz u *Aristova* Пром. 296.

[12] *Aristov* Пром. 44, 47.

Zde u Slovanů polabských a bavorských připomínají se v kronikách a listinách X.—XI. století častěji *boves, pecus* a sice i mezi dávkami, které platili na př. Srbové německé říši.[1] V Arkoně se platila daň podle páru volů, t. j. podle radla,[2] a na Sále, když tamější Slované činili překážky arcibiskupským lovcům, brali jim za trest hovězí dobytek a prodávali jej ve prospěch biskupův.[3] Mnoho skotu bylo v krajích při baltickém moři. Ebbo připomíná *multa boum paria* ve Volgastu[4] a listina vévody Kazimira I. z roku 1170 veliké bohatství skotu v Pomořanech.[5] Mezi válečnou kořistí v bojích Luticů s Pomořany uvádí proto Herbord i hovězí dobytek.[6] Dokladů archaeologických je dosud málo, ale jen proto, že si kostí zvířecích v nálezech nebylo náležitě všímáno, tak ostatně, jako jinde po Slovanstvu.[7]

Podobné poměry byly před X. stol. i v Čechách, na Moravě a v Polsku. Už od počátku IX. století platili Čechové Pippinovi poplatkem „120 boves electos"[8] a také jedna listina Otty III.

[1] Vidukind III. 68 připomíná boves et pecus v hradech polabských a četná stáda ovcí a skotu r. 1177 v okolí Kaminu a Volinu (*Giesebrecht* W. G. III. 226), a Arnold zase četná stáda vepřů a volů v okolí Segebergu (VI. 16). U Slovanů bavorských připomíná listina z r. 9.3—6 *boves* (*Friedrich* Cod. I. 35; srv. zde výše str. 132) a v statutu biskupa wormského Burcharda, týkajícím se zdejších Slovanů z let 1012—1022, uvádí se trest za násilné odvedení vola z hospodářství (*Dove* Zs. f. d. Recht 1859, 384). Srbové od Míšně platili rovněž císařovi Ottovi I.—III. desátky z plodin a z dobytka (decimationes frugum et pecudum), jak vidíme z listin ottonských z r. 948, 968, 973, 983, 996. (Cod. dipl. Sax. I. 1. 237, 243, 267, 276, Mon. boica XXVIII. 174). Listin XI. a XII. stol. už uváděti netřeba.

[2] Quin annuatim ex singulis boum iugis quadragenos argenteos tributi nomine penderent (Saxo ed. *Holder* 572).

[3] *Dobenecke* Reg. Thur. I. 911 (*Leo* Untersuch. Thür. 65 pozn. 4, 62 pozn. 1): Si quis venatorem eius (archiepiscopi) disturbaverit... bovem illius tollant et vendant. O ceně peněžní dobytka v Německu té doby srv. *Lamprecht* Das Wirtschaftsleben I. 11—12.

[4] Ebbo III. 10. Skot zde připomíná i Herbord III. 4.

[5] Cod. Pommer. I. 70.

[6] Herbord III. 2.

[7] Pro Pomořany srv. *Lissauer* Denkm. 175. U Hasenfelde, kr. Lubuš, našly se v sídlišti z doby bronzové (slovanské?) kosti skotu, kozí a nejvíce prasečí (Chybějí ovčí, psí a koňské.) Prach. Zs. III. 330. U Inowraclavi byly kosti koňské, dobytčí, ovčí, prasečí a kozí (tamže VI. 96), podobně i v pozdějších slov. kulturních vrstvách v okolí Dessavy (Jahresschr. f. Vorg. sächs. L. I. 54, 59), v slov. vsi z VIII.—X. st. u Kistrzynu na Wartě (Zs. f. Ethn. 1915, 895) a v kulturních jamách slov. vsi u Neuendorfu a Fohrde v Braniborsku (Mannus VII. 127 sl.).

[8] Kosmas II. 8.

z r. 991 zmiňuje se o poplatku dobytkem, odváděném z Čech kostelu magdeburskému.[1] Zákaz Břetislavův z r. 1039 ukládá mezi jiným i pokutu voli selskému lidu v Čechách.[2] O dobytku zmiňují se dále klášterní listiny z r. 1057, 1078, 1130, 1125—40, 1170 a j. a donace kláštera hradištského u Olomouce číselným výčtem ukazuje nám asi na normální číselný poměr jednotlivých druhů na větším statku: „10 vaccae cum bubulco, 100 porci cum subulco, 200 oves cum duobus opilionibus, 40 equae cum tribus emissariis et cum duobus agazonibus.[3] V listině vyšehradské Soběslava I. z r. 1130 doložen je poprvé termin *jalovica* — vacca sterilis.[4] Archaeologických dokladů je však i u nás pramálo.[5] Z Polska máme vůbec zprávy teprve pozdější, poněvadž chybí starší listinný materiál. Ale i tu se setkáváme nejen v XII. a XIII. století[6] pravidlem s voly, kravami a ovcemi (boves, vaccae, oves), nýbrž i se starou tradicí, že Polsko bylo odedávna bohaté na dobytek.[7]

O Slovanech balkánských mimo výše uvedené zprávy Prokopiovy a Maurikiovy mohl bych poukázati jen na Omortagův nápis ze Sulejmanköje, z něhož je patrno, že se zajatci vypláceli dobytkem.[8] Jinak jsou u Srbů zprávy teprve z pozdního středověku.[9] U Slovanů alpských mluví o chovu hovězího dobytka však už listiny VIII. a IX. století.[10]

[1] *Friedrich* Cod. I. 42.

[2] Kosmas II. 4. Také I. 5 v řeči Libušině připominaji se dávky ze skotu a dobytka.

[3] *Friedrich* Cod. dipl. I. 55, 83, 85, 113, 114, 130, 224 atd. (viz Index str. 551).

[4] Tamže I. 114.

[5] *Píč* Star. III. nemá nic než tu a tam zmínku o nálezu kostí „zvířecích", ale jakých, neudáno. *Červinka* (Pravěk 330) uvádí jen jámy od Zbejšova blíže Oslavan s množstvím kostí koňských, kravích, kozích, prasečích a psích a jinak praví ještě (341), že se množství těchto kostí nalézá i ve vrstvách hradišť moravských. Zjištěny jsou na hradištích vedle Děvína. (*Červinka* Děvín 30, 33). V Libici ohlásil Hellich v jámě kosti psí, beraní a telecí (Pam. XVII. 675).

[6] Srv. na př. doklady u *Bujaka* Studya 194, 307, 370, 373, 408, *Piekosińského* Ludność 28 sl., 88 sl. Daň ze skotu a bravu slula v Polsku *narzaz* (*Piekosinski* l. c. 38). Že dva voli znamenali tolik co kůň, vidno z týchž listin. Vůbec voli v hospodářství platili nejvíce.

[7] Poloni veteres pecore et frumento divites (Długoš Hist. I. 56 ed. Przedz.). Podobně u Galla na poč. (*Bielowski* I. 395.) Srv. ŽS. I. 173.

[8] *Zlatarski* Сюлейманкьойскиятъ надписъ. Sof. 1913 31. (Otisk z Изв. на Бълг. Арх. Др. III.).

[9] *Jireček* Mittelalt. Serb. II. 28, 61, Gesch. Serb. I, 148.

[10] *Dopsch* Ält. Soz. 91.

Jaké rasy byl starý slovanský dobytek, není mi dosud povědomo, poněvadž archaeologické nálezy po této stránce, pokud vím, dosud prozkoumány nebyly. V staré Germanii byl prý dobytek malý, nevzhledný a krátkorohý.[1] V slov. dědině u Kistrzynu na Vartě našel Kiekebusch dva druhy, jeden menší, krátkorohý a druhý větší.[2] Naproti tomu na východě na jihu Rusi ukazují figury býků, jež byly nalezeny v Majkopě, velkou hlavu s rohy dlouhými.[3]

Obr. 32. Zlatý býček z Majkopu (Minns).

Brav. Nejvíce bylo ovšem, a to po celém Slovanstvu, tak jako v sousedním Německu[4] *bravu*, t. j. ovcí a vepřů, jak je při snazším jejich chovu přirozeno a jak sám ráz slovanské přírody namnoze s sebou přinášel. Vepři a ovce dařily se i tam, kde nebylo půdy pro dobytek hovězí a stáda jejich také všude počtem daleko byla větší stád koní nebo dobytka. Dosvědčují to přímo arabské zprávy X. století,[5] a i přemnohé zmínky v listinách polských, českých a polabských, v nichž se shledáváme se zmínkami o chovu ovcí a vepřů, o daních z tohoto dobytka, při čemž čísla tu a tam uvedená ukazují, že na statcích slovanských stáda bravu daleko převyšovala počet koní nebo hovězího dobytka.[6]

---

[1] Tacitus Ann. IV. 72, Germ. 5; Columella VI. 24.

[2] Zs. f. Ethn. 1915, 895.

[3] Отчетъ имп. арх. комм. 1906, 204 (č. 1275), *Minns* Scythians 144.

[4] *Heyne* Hausalt. II, 179 sl., 182, *Meitzen* Siedelungen I. 605–612, *Lamprecht* D. Wirtschaftsleben I. 711.

[5] Týkají se Rusi. Tak anon. perský geograf (ed. Tumanskij 135) a Rosteh (*Chvolson* 29 a *Harkavy* 264) praví o Slovanech, že mají stáda svin a podobně i stáda ovec. Drevlané r. 945 připomněli Igorovi bajku o vlku vpadajícím na stádo ovec (Let. lavr. 53). Ruská Pravda připomíná v hospodářství ruském několikráte brav (srv. *Vladimirskij-Budanov* Xp. § 39, 42, 49). K počtu stád ruských knížat XII.–XIV. století srv. doklady u [illegible] 45.

[6] Srv. listiny citované na str. 139, 140. Vepře (*porci*) nebo selata (*porcelli*) mezi desátky, odváděnými od Slovanů německým pánům, připomínají zejména listiny Ottonů z r. 949, 970 a nejstarší zápisy kláštera fuldského (též ovce, Cod. Pomer. I. 20, Cod. Sax. I. 1, 251; *Kętrzyński* O Słow. 37), nebo polská listina Boleslavova z r. 1065 (Kod. Wielkop. I. č. 3), pomořanská z r. 1136 (Cod. Pom. I. 28), mazovská z r. 1165 (*Piekosiński* Dok. 108). U Slovanů na Sale připomíná je na listina na statku vedle 4 koní 159 ovcí (*Leo* Unters. Thür. 72), k Moravě srv.

Tak bylo i na jihu, na př. v jižním Štýrsku ve XII. století, kde se připomínají častěji dávky z ovcí v končinách slovanských (obyčejně obec dávala jednu ovci a jehně) a ještě více dávky z vepřů, jejichž chov musil býti velmi značný a je doložen už listinami z r. 777, 973, tedy z VIII. a X. století.[1] S tím ovšem souvisí přirozeně, že i v hrobech a sídlištích, pokud jsou kosti určeny, zbytky bravu převažují.[2] Také na Balkáně, odkudž je jinak málo zpráv o starém chovu dobytka,[3] dokládá chov ovec Kozma presbyter bulharský[4] a v XIII. století Georgios Akropolites i Georgios Pachymeros připomínají v slovanských krajinách Rhodopy a Staré planiny pastýře svinských stád.[5] Konečně i hojné nálezy vlněných látek a nůžek ke stříhání ovcí v hrobech z konce doby pohanské, jež jsem uvedl již v I. díle Života starých Slovanů,[6] náležejí sem. Ovčí nůžky tvarů, jichž se dosud k stříhání vlny užívá, jsou dosti hojné v hrobech od doby římské až do konce doby pohanské a to v hrobech mužů i žen.

Z Poučení Feodosijova „О казняхъ Божиихъ" je patrno, že brav měl v XI. století svůj podíl na pověrách, tak jako místy ještě dnes. Potkati svini na cestě pokládáno bylo vždy za zlé znamení.[7]

---

listinu hradištskou výše citovanou (str. 140). Biskup włocławský měl r. 1238 koní 47?, volů 575, brav 1176, svini 1260, ovec 3174 na panství mazovském a kujavském (Cod. dipl. Pol. II Nr. 23).

[1] *Levec* Pett. Studien III. 190 a další doklady u *A. Dopsche* Ält. Soz. 87—88.

[2] Srv. doklady uvedené na str. 133, 138, 140 a mimo to ještě z Moravy hroby u Ždánic (M. Centralcom. 1890, 262) a z Rusi (Изв. арх. ком. XV. 51, Зап. арх. XI. 144, *Samokvasov* Могилы Р 3. 196 (Gulbišče), *Sizov* (Смол. кург. 9). V mohylách volyňských a kijevských našel Antonovič nejvíce kostí beraních a soudí z toho, že tam ovce byla hlavním domácím zvířetem (Раз. древн. 5). Totéž platí o výkopech sl. Melnikové na Volyni (Srv. Труды XI. арх. с. Kijev 1899. I. 483, 509) a Č. Chvojky v Kijevsku (Поля погр. 2, 5, 8, 15), kde bylo nejvíce ovčích a prasečích. Také na dunajském Děvíně bylo mnoho kostí vepřových (*Červinka* Děvín 30 sl.).

[3] Na chov vepřů ukazuje však poznámka Pseudo-Caesariova o Slovanech, že poživají vepře (*Migne* PG. XXXVIII. 986, dial. 110).

[4] Kozma připomíná u bulh. domu X. stol. дворъ овчий (Arkiv za povj. IV. 77)

[5] Srv. *Jireček* Mittelalt. Serb. II 28, kde viz i pozdější doklady příslušné. K Dalmacii srv. *Rački* Doc. VII. 18 (r. 918).

[6] ŽS. I 152, 410. V Čechách nalezly se v hrobech železné nůžky a dále na hradišti Vyšehradu, na Levém Hradci, na Hrádku u Čáslavě (*Pč* Star. III. 1. tab. XV., XXIV., XXXI., XXXVIII.).

[7] „Аще кто усрящеть чернориза, то възвращается ни единець, ни свинью (Let. Lavr. 165). Výraz единець Miklosich a Erben přeložili *vepř* (*Erben* Nestorův let. 264).

Poměrně nejméně objevuje se v záznamech *koza*,[1] ačkoliv i ona je doložena všude, kde je více zpráv. Na Rusi ji připomíná Ustav Jaroslavův[2] a letopis při r. 1074 vypravuje, jak si mnich Isák pečerského kláštera koupil kozla a jeho čerstvě staženou kůži na se oblékl.[3] Z Dalmacie je z Jadery doklad z poč. X. století.[4] Archaeologicky doloženou kozu znám jen z východního Německa a z Moravy.[5]

Ke způsobu chovu připomněl bych, že už v staré době byl dobytek vyháněn na pastvu pohromadě, buď z celé obce nebo z celého rodu, tak jako tomu bylo v sousední Germanii.[6] Pásli jej pastýři, stsl. пастырь, пастухъ, (též пастурь, пастушьць), pl. пастуси,[7] kteří v X. stol. nebyli jen jednotlivci, vedoucí podle potřeby dobytek na pastvu, nýbrž už zvláštní stav,[8] který měl

[1] Koza, козьлъ, козица už v Kod. Supr. 116 Dan. VIII 5, 8, Izbornik r. 1093, Pand. Ant. XI. st. 35, 271 atd. Srv. *Srezněvskij* Mat. I. 1246.

[2] *Vladimirskij-Budanov* Хр. I. 49, 53 (коза, козелъ).

[3] Let. lavr.[3] 186.

[4] *Rački* Doc. VII. 18.

[5] *Lissauer* Denkm. 175, *Červinka* Pravěk 331 (Zbejšov). Srv. i nález z doby bronz. u Hasenfelde (Pr. Zs. III 300), z Inowraclavi (tamže VI. 96), ze slov. vsi Kistrzynu na Vartě (Zs. f. Elog. 1915. 895) a Neuendorfu a Fohrde v Braniborsku (Mannus VII. 127).

[6] Srv. *Bujak* Studya 328, *Heyne* D. Hausalt. II. 203.

[7] Slovo пастухъ, пастушькъ, пастырь (od *pasą, pasti* — pasu, chráním) objevuje se v nejstarších textech literárních, tak v překladech Písma (srv. Ostrom. ev. Luk. II. 8, Jan X. 2, 10, Mat. XXVI. 31), dále u Kozmy presb. bulh. (ed. *Popruženko* 82, 86, u Grigoria Naz. 12, 87, 375, Pand. Ant. XI st. 179 a 245, Izborniku 1073 r. 238, v Nestorově Žití Feod. 2 atd., atd.; doklady jsou hojné. Srv. *Srezněvskij* Mat. II. 886, 887. K rozšíření u všech Slovanů srv. *Budilović* Cr. II 17.

[8] O Rujaně víme, že tam ve XII. stol. pásli dobytek strážci (custodes, podle Saxona ed. Holder 509). U knížecích a panských dvorů vyvinuli se speciální pastýři a opatrovníci pro různé druhy dobytka. Sem náleží různá označení hlídačů různých druhů dobytka v latinských listinách z Čech a Polska stol. XI až XII.: boum opicarii, bubulci, agazones, vaccarum et equorum pastores emissarii, custodes nutritores, opiliones (ovium), porcarii, pecorarii, atd. (srv. *Friedrich* Cod. I. 58, 83, 111, 169, 382, 555, Kod. Malop. 8, Cod. Pom. I. 30, *Piekosiński* Doc. 13, 88, 108, *Vacek* Agr. Arch. l. c. Tím vznikla i řada speciálních termínů domácích, (srv. ruské конюхъ, овчюхъ, конюшьць, овчарь, *Aristov* Пром. 48, *Hruševskij* Іст. Рус. I. 312), jež se ozývají i v starých topických názvech, jako Konjary, Konětopy, Svinary v Poodří (*Muka* Ortsnamen Neumarck. 48, 47, 54), v Čechách Kravaře, Kobylniky, Svinary (*Jireček* Topogr. ant. 56, 60, 146), *Friedrich* I. 476, 549), Konary u Hnezdna r. 1174 (*Piekosiński* Doc. 121). „Zvinar" je ostatně doloženo už v listině vyšehradské (falsum XII. stol.), *Friedrich* I. 382. K analogickým poměrům v Německu srv. *Heyne* D. Hausalt. II. 205, 210 sl.

i své starešiny.[1] Jsou také literárně i obrazově charakterisováni určitými, stále je provázejícími attributy. Pastýř byl patrně typickým každodenním zjevem v staré slovanské obci. Zaváděje dobytek na pastviny, měl na pleci zavěšenou torbu, v jedné ruce dlouhou rovnou hůl nebo hůl na způsob berly[2] a v druhé dlouhou i ohnutou troubu dřevěnou, z lýčí stočenou, neb také píšťalu — *svirélь*. „Пастыри свиряюще“ je označení typické už v nejstarších textech,[3] a trouby zase vidíme častěji na obrázcích miniatur X.—XII. století.[4] Udržely se ostatně podnes jako typický attribut slovanské pastvy.[5] Vedle těchto strážců opatroval dobytek na pastvě (aby totiž se nezaběhl, nebo nevnikl na pozemky cizí nebo obdělané, k pastvě nenáležející) i hlídací pes, jak ukazuje i stáří všesl. výrazu *pьsъ*[6] i nálezy archaeologické.[7] Tato funkce psa je ostatně prastará a sahá až do pravěku indoevropského.[8] Celý soubor dobytka pasoucího se a hlídaného označován byl slovem *stado*, dolo-

---

[1] Kozma presb. (ed. *Popruženko* 82): Послушайте пастушския старѣишины.

[2] Srv na př. miniatury českých kodexů vyšehradského, z evangeliáře piaristického, hnězdenského, pastýře z fresek kaple znojemské, u *Lehnera* Č. škola mal. tab XI., XXIV., Dějiny umění I. 3, 379, 385, 399, 411, 417, 427, neb později v bibli Velislavově (ed. Vocel) tab. 5a. Viz ŽS. I. obr. 41, 54.

[3] Tak u Kyrilla Turovského v Slově въ новую недѣлю (*Buslajev* Ист. хр. 356, v Žití sv. Nauma ed. *Lavrov* 9, 32, v Zlatostruji 8, v Stichotv. XII. stol 113, 114 (*Sreznĕvskij* Мат. III 274).

[4] Srv. doklady uvedené v pozn. 2. a pozn. následující.

[5] Srv. mou stať Počátky slov. hudby ve Věstn. národ. 1914, 56—58 a 60 (obr. 6).

[6] Pro stáří psa (u Praindoevropanů) svědčí společná rovnice. ř. κύων, lat. *canis* ir. *cū*, sthn. *hund*, lit *šuo*, sti. *çva*, av. *spā*, *suno*, arm. *šun* (*Hirt* Idg. 656). Jediná slovanština ztratila tento pravýraz, poněvadž se ujalo a po celém Slovanstvu rozšířilo jiné slovo *pьsъ*, slovo ostatně původu nejasného. Srv. *Budilovič* Ср. I. 194, *Miklosich* EW. 271 (srovnává ai. *paçu* — dobytek, got. *faihu*, lat. *pecus*, pr. *pecku* a *Hujer* Úvod 48 od *pьstrъ* — pestrý). Všesl. *chrtъ* je původu asi germanského (*Berneker* EW. 412 10, *Peisker* Bez. 73) a r. собака (p. kaš. *sobaka*) přejato z íránštiny Srv. zend. *çpaka* (*Miklosich* EW. 312)

[7] Archaeologicky doložen je pes z Pomoří (*Lissauer* Denkm. 175), v Rusku z okolí Smolenska, Černigova, Ladogy, Lovati a z Volyně (srv. ŽS. I. 260, 261), z Čech (Pam. XVII. 6. 8.), z Moravy (*Červinka* Pravěk 319) a z Inovraclavi z doby starší (Przeb. Zs. XI. 96). O ruských psech napsal studii *Dm. Anučin* О костяхъ собаки изъ кургановъ смоленской губ. (Древн. IX, 66). Dále srv. Зап. XI. 180, Изв. арх. к. XV. 51.

[8] *Hirt* Idg. 282, *Schrader* Reallex. 382. O psech pastýřských u Germanů srv. *Heyne* l. c. II: 219 sl

ženým z X.—XI. století,[1] nebo slovem *čreda*, *črěda*, rovněž tak starým.[2] Dobytčích zvonků, na hrdle zavěšených, kterými se stáda skotu a bravu dosud hojně ozývají, a jež známy byly už v hospodářství římském, ze slovanské doby pohanské téměř neznám; aspoň doklady, které tu a tam se v sbírkách objevují, nejsou pro tuto starou dobu plně zaručené.[3] Forma se totiž od římských dob[4] zachovala až po dnešní den. Že při tomto vyvinutém chovu dobytka byly současně i zvláštní dvory a ohrady, obory pro dobytek a rovněž i zvláštní krytá stavení, *chlěvъ* neb *chlěvina* zvaná, v nichž, dodávám, stál dobytek už u *jeslí*, do nichž se mu kladla krmě,[5] je na bíledni a pojednal jsem o tom podrobně již na místě jiném, při popisu staveb hospodářských.[6] Jiné staré domácí názvy pro místo, kde byl dobytek, jsou ještě všesl. *staja*, č. stáj, od kmene *sta*, *státi*[7] a dále v původním významu i *skotnica* doložená Ipatějevským letopisem k r. 1146,[8] při níž se analogicky vyvinula jistě další řada specifikovaných názvů pro úkryty různého druhu dobytka.

[1] Všesl. *stado* (*Miklosich* EW. 319, *Budilovič* [illegible] II. 18) od koř. *sta-* státi, je na př. v Ostromir. Ev. Luk. VIII. 32, XII. 32, Jan X. 16, v Izborniku r. 1073, 157, v Letopise z r. 945 atd. (*Srezněvskij* Mat. III 489) a z X. stol. u Kozmy presb. (ed. *Popruženko*) 81.

[2] *Črěda*, *čreda* z prasl. **čerda* je výraz nejen všeslovanský, ale totožný i s analogickými tvary v pr. *kerdan*, lit. *kěrdžus*, got. *hairda*, sthn. *herta*, nhn. *herda*, sti. *śardhas*, av. *sarədəm*, ir. *crod*, kymr. *cordd* (*Miklosich* EW. 33, *Berneker* EW. I. 144). *Brückner* Enc. pol. IV. 2, 195 má čredu za *domácí*, ale příbuzné s herde. *Berneker* soudí na přejetí z některé řeči centumové v řeči satemové, *Hirt* přímo na přijetí z germanštiny (l. c.), kdežto *Janko* na původ domácí (Pravěk 55). Doložena je *čreda* ve smyslu stáda už v překladu bible (Jan XX. 17) a v Izborniku r. 1073, 145. Srv. *Srezněvskij* Mat. III. 1538.

[3] Srv. na př. z Polska (Zbiór IV. 6, 29). U Stol. Bělehradu (Fejér) našel se bronzový zvonek vedle slovanských záušnic. (*Hampel* Alt. III. 516). Ale jinde se týž našel při postroji koňském (ib. III. 497). V mohylách u Tomníkova našel se též, ale pohřebiště je finské (*Jastrebov* [illegible] XIII 18). V skythských mohylách je bronz. zvoneček častější.

[4] Srv. Saalburg (*Jacobi* II. tab. XXXVI.).

[5] Tak se připomínají *jasle* [illegible] v Žití sv. Nauma z X. stol. ed. *Lavrov* 15, 21, u Grigorija Nazian. XI st. 4, v Poučení Hilariona [illegible] (*Ponomarev* Pam. I. 64), dále v překladech bible, na př. v Ostromir. ev. Luk. XIII. 15 a jinde (*Srezněvskij* Mat. III. 1666).

[6] Srv. ŽS. I. 808. [illegible] u bulharských Slovanů připomíná v X. stol. Kozma presb. (Archiv za povj. jugosl. IV. 77). V ŽS. I. c. i výklad o přejetí názvu *chlěvъ* z got. *hlija* nebo *hlaiw*.

[7] *Miklosich* EW. 319, *Budilovič* [illegible] II. 113. Doklady ruské jsou už z XI století. Srv. ŽS. I. 810.

[8] ПСРЛ. II. 27. Srv. ŽS. I. 783, 810.

Při uvedených dokladech nemůže býti, myslím, sporu, že nejen ve XII. a XI., ale i v X. stol. a před ním byl chov dobytka u Slovanů zaměstnáním běžným, doplňujícím účelně rolničení. Na větším šlechtickém nebo zádružném statku bylo dobytka více, na menším méně, — ba nechci popírati, že byly kraje vůbec chudé dobytkem, kde zase honba, rybaření a brtnictví bylo hlavním zdrojem výživy, na př. Polesí nebo okolí Valdajské výšiny, — ale v celku a průměrně dlužno doznati, že existoval chov dobytka všude po Slovanstvu a že byl u nižších i chudších vrstev, viděli jsme také. U velmožů se výjimkou objevují i cizokrajní soumaři. Tak se za doby Měška a Boleslava Chrabrého v Polsku a při r. 1095 a 1103 u velkého knížete v Kijevě připominají velbloudi od Polovců vzatí[1] a z r. 1061 máme zprávu o chovu italských mezků na Rusi.[2] Také *osel* nebyl neznámý; jméno jeho — převzaté z got. *asilus*[3] — dokládá nám už překlad Písma[4] a v Kijevském letopisu čteme při r. 1074 roztomilou anekdotu o igumenu Nikonovi, na jehož místě se jednou v klášteře objevil osel.[5] Že pak osli byli známi i v Čechách, nasvědčuje vypravování Kosmovo.[6]

Na základě podaného obrazu X.—XII. stol. je zároveň už a priori zjevno, že stav chovu dobytka, jaký u Slovanů v té době vidíme, nevznikl a nemohl vzniknouti náhle, teprve v X. století, nýbrž že se připravoval a existoval už dlouho před tím. To jest zajisté první a přirozený soud, k němuž musíme dojíti, i kdyby nebylo několika zpráv starších ze VI. a VII. století.

Proti této představě postavil se však v posledních letech velmi rozhodně J. Peisker s theorií, podle níž Slované až do počátků doby historické domácích zvířat neměli, neměli proto, že se z části v zemi jejich nerodila, z části pak jich míti nesměli, neboť žili v stálé porobě pánů, kteří jim chovu nedovolili, kteří jej usur-

[1] Dětmar IV. 7, Herbord II. 4, let. Lavr.[2] 221, 269. O velbloudech v Srbsku za Uroše II. srv. *Jireček* Mittelalt. Serb. II. 28, 29. Slovo csl. *velьbądь* pokládá *Brückner* Enc. pol. IV. 2, 196 za výpůjčku z got. ulbandus.

[2] Древн. М. IV. Арх. Слов. 65. V Dalmacii r. 1090 připomíná se *mulus* (*Rački* Doc. VII. 153).

[3] *Brückner* Enc. pol. IV. 2, 196.

[4] Srv. Ostromir. ev. Luk. XIII. 15, Jan XII. 16, Jurjev. ev. Mat. XVIII. 6, Izbornik r. 1073, 173 (*Srezněvskij* Mat. II 753). Výraz осьлъ přešel z lat. asellus skrze gotštinu (*Janko* Pravěk 51, *Heyne* Hausalt. II. 177). Speciálně zaměstnávali v té době osly u mlýnů.

[5] Let. Lavr.[2] 186.

[6] Kosmas I. 11.

povali sami pro sebe, tak že dobytek Slované sice viděli, znali, ale sami ho míti nesměli. Tímto způsobem vysvětluje si Peisker uvedené již zprávy Rosteha a Konstantina o nedostatku dobytka v Rusi v X. století a potom hlavně ten zjev, že Slované pro některé významy chovu dobytčího a některé jeho produkty mají slova cizí, po jeho výkladu jednak germanská (nuta, skot, mléko), jednak turkotatarská (bykъ, volъ, koza, tvarogъ), jež jemu nebo prof. Koršovi jsou zřejmým svědectvím zmíněné kruté a pravěké poroby střídavě germanské, střídavě turkotatarské, hnětoucí Slovany až do X. století.[1]

Ale Peiskerův předpoklad i další z něho vývody jsou buď pochybné, nebo nesprávné a také konečný jeho resultát o kruté střídavé porobě, v níž všichni Slované trpěli a pro niž dobytek chovati nemohli, po mém soudu s pravdou se nesrovnává.

Bylo ovšem už před ním postřehnuto, že dva kollektivní slovanské významy pro dobytek — *skotъ* a *nuta* jsou původu germanského. *Skotъ* je výraz všeslovanský, *nuta* je sice zachováno jen v ruštině, slovinčině a polabštině (srbštině), ale, jak vidno, ve všech třech hlavních skupinách jazykových.[2] První výraz je totožný s got. *skatts*; sthn. *scaz* (později *schatz*), ags. *sceatt*, stn. *skattr*, vše z prag. **skattaz*,[3] druhý s sthn. *noz*, ags. *néat*, stn. *naut* (srv.

---

[1] *Peisker* Bez. 101, 104, Expansion 423, Grundlagen 4. K Peiskerovi přidružil se zejména *Korš* prací uvedenou dále v pozn. 1 na str. 150. Proti této theorii více méně ostře ozvali se především: *J. Janko* ve Věstníku Č. Akademie 1908, 100, ve Wörter u. Sachen I. 109, Zs. f. d. Alt. 1909, 14. 248; *L. Niederle* v Arch. sl. Phil. XXXI. 569; *V. Jagić* tamže 591; *S. Šestakov* Изв. арх. общ. Kazaň XXII (1906) II.; *M. Hruševskij* Зап. Тов. Шевч. T. CIII. 5–27; *Fr. Krček* Teorya Peiskera o niewoli prasłowiańskiej Lw. 1909.

[2] *Skotъ* je všeslovanské (*Miklosich* EW. 303, *Janko* O stycích 172, *Budilovič* Слав. I. 81). *Nuta* ve významu stáda skotu je zachováno jen v r. нута, slovin. *nuta*, v polabštině *nōta* a v luž. *nutnica* — dobytčí dvůr (*Miklosich* EW. 217, *Janko* 177, *Peisker* Bez. 78).

[3] Z germ. je odvádějí *Schrader* Idg. F. XVII. 33 (nerozhodně), Reallex. 115, 282, *Heyne* D. Hausalt. II. 161, *Uhlenbeck* Archiv sl. Phil. XV. 491, Got. W.[2] 132, *Kluge* GGPh. I.[2] 361, *Peisker* Bez. 79, (265), *Faist* Got. W.[2] 235, *Torp* Idg. W. III.[4] 449, zprvu i *Miklosich* Fremdw. 125, *Brückner* Ciw. 25, Enc. pol. IV. 2, 195 (srv. *Mladenov* Герм. ел. 107, jenž sám připouští prapříbuzenství s rozličnými formanty *d* a *t*) a *J. Janko* O stycích (Věstník Akad. 1908, 172 sl.), Pravěk 54. Proti tomu *Jagić* pokládal za možné přejetí opačné (Archiv sl. Phil. 1901, 536 a v Kultur d. Geg. I. Abt. IX. 4 (Berl. 1908) a dříve už *Krek* Einl.[2] 190. Miklosich v EW. 303. ponechal otázku nerozhodnutou. Falk a Torp uznávají prapříbuzenství obou tvarů (Et. Ordbog. II. 174) a připouští je i *Janko* l. c.

finn. *nauta*), vše z prag. **nauta*.[1] Etymologie slova *skotъ* a pragerm. **skattaz* není ovšem jasná a také původní význam jeho není na jisto postaven, ale přijímá se obvykle, že **skattaz* znamenal původně drobný peníz, potom majetek peněžní,[2] potom majetek vůbec a z toho že vznikl později význam dobytka, jakožto hlavního představitele majetku. V této době bylo by slovo přešlo do slovanštiny, neboť v nejstarších slovanských textech ukazuje ještě význam obojí.[3]

Tohoto domnělého přechodu slov *skotъ* a *nuta*[4] použil Jan Peisker vedle jiných důvodů k podepření své theorie, ale nesprávně, jak soudím ze dvou důvodů. Předně nelze pokládati *skotъ* za zcela jistou výpůjčku z germanštiny pro jisté obtíže fonetické[5] a i věcné, neboť běžný výklad významového vývoje nepokládám za dosti přirozený a nutný, totiž přechod z drobného kovového penízu na hovězí dobytek, jak jej na př. Janko představuje slovy: „Slované sami říkali pohodlným hromadným jménem dobytku, jak jej slýchali jmenovati Germany (totiž *nuta*), anebo přenesli název stříbrných a jiných mincí (*skatts*) na dobytek.“[6] Za druhé nelze

[1] Z germ. je odvádějí *Peisker* Bez. l. c., *Uhlenbeck* l. c., *Janko* l. c.

[2] Srv. *Janko* l. c. 172, 174; o etymologii slova *nuta* týž 178.

[3] Sl. *skotъ* ve smyslu *pecunia* nalézáme už v slov. překladu legendy sv. Václava z X. stol. (*Sobolevskij* Mat. 98), dále v Nikon. Pand. 36, v Ruské Pravdě Jarosl. (podle Synod. i Akad. ruk.). V letopisu Kijev. k r. 1018 čteme „Начаша скотъ събирати отъ мужа по 4 куны а от старостъ по 10 гривенъ а отъ бояръ по 18 гривенъ“ (Lavr.[3] 140). Srv. další u *Srezněvského* Mat. III 388. Také něm. *marha* přešlo k jižním Slovanům nejen ve smyslu dobytka, ale dále (do maďarštiny, rumunštiny) ve smyslu jmění (*Berneker* EW. II. 19) a podobnou proměnu má i jihosl. *blago* (*Štrekelj* u *Peiskera* Bez. 80) nebo r. статокъ, p. *bydło*. Srv. doklady u *Janka* 175. Berneker tvrdí, že skot přešlo k Slovanům ve významu majetku vůbec a pak se teprve specialisovalo na domácí zvířata (u *Peiskera* Bez. 79). Výraz нута nalézáme už v překladu Písma v I. knize Mojžíšově XXXII. 5, 8 XLV. 10 a Šestodněvu Jana Exarcha (*Srezněvskij* II. 477).

[4] Vedle *skotu* a *nuty* přejali Slované od Germanů ještě všesl. *skopъ* ze **skap*, sthn. *skaf*, stn. *skap* a podle některých i všesl. *svinija*, což však nelze podstatněji doložiti. K skopu viz *Miklosich* EW. 302, *Uhlenbeck* Archiv sl. Phil. XV. 491. Strhn. schöpez, schöpz je ovšem zase převzato z č. skopec. Slovo doloženo je v slovanštině ve vyznamu „vyrezaný“ od XI. stol. (Letopis k r. 1089, 1137, Grig. Naz. 264). Svini pokládá za germ. slovo *Korš*, Сборн. въ честь Потебни 537. Peisker za výpůjčku germanskou má i slovo *bravъ* (Bez. 72, 258.) Naproti tomu Jagić pokládá svini a prase za slova slovanská (Archiv sl. Phil. XXXI. 593).

[5] Srv. o nich u *Janka* l. c. 173. On sám proto připouští prapříbuznost.

[6] *Janko* Pravěk 54.

ani z event. převzetí činiti závěry, které uvádí Peisker: nelze naprosto uzavírati na nějaký zotročilý stav Slovanů pod germanskými pány, a to tím méně, že Slované vedle *skotu* a *nuty* mají a měli ode dávna ještě své domácí názvy kollektivní: *dobytek*, od *dobyti*[1] a pak starý indoevropský výraz **govędo*[2] pro celý komplex domácích zvířat na dvorci. Proti tomu objevuje se *skotъ* v pramenech X. a XI. stol. ve významu užším a staví se proti koním a bravu, někdy i proti volům.[3] Vedle toho všesl. *bravъ*, prasl. **borvъ*, označovalo kollektivum dobytka vepřového a ovčího i kozího.[4] Při tom nechci se ani dokládati domněnkou Koršovou, že původní slov. název skotu byl *pьsъ*, jenž teprve později přešel na strážce dobytka, zatím co zvířata sama Slované počali zváti slovem *skotъ* od Germanů převzatým.[5] O dalších věcných důvodech, svědčících proti Peiskerovi, zmíním se ještě dále. Zatím se zde držím jeho filologie.

Více je domnělých výpůjček z jazyků uraloaltajských a tureckých, jež jsou zase podporou druhé části Peiskerovy theorie, která vykládá o porobě, v níž byli Slované pod pány turkotatarskými (z nich se vyvinula pozdější pastýřská třída županů), kteří rovněž jako Germani porobenému sedláku slovanskému nedovolili chovati dobytek, usurpujíce jej a jeho produkty jen pro sebe. Jelikož však Slované dobytek u svých pánů viděli, přejali od nich také řadu nových speciálních názvů dobytčích, za něž prof. Korš pokládá výrazy *koza*, *bykъ* a *volъ* mimo dva další původu zá-

[1] Srv. Let. k r. 1103 (Lavr.[2] 269), Rus. Pravda Vlad. Mon. (Syn. spis.) a i. *Sreznevskij* Mat. I. 685.

[2] Srv. stin. *gāuš*, av. *gav*, arm. *kov*, ř. [illegible], lat *bōs*, sthn. *chuo*, asg. *kō*, lot. *gōvs*, vše z idevr. **gᵘōu* (*Berneker* EW. I. 338, *Miklosich* EW. 75, *Hirt* Idg. 657). Stb. tvar **govędo* doložen je v kodexu Supras. 113, 7. (adj. *govęždь*). Srv. *Sreznevskij* Mat. I. 533. Jinak k rozšíření jeho u Slovanů viz *Berneker* l. c. a *Budilovič* [illegible] I. 181.

[3] Tak u Kozmy presb. bulh. ed. Popruženko 85, nebo v slově sv. Grigorija z XI. stol. (*Sobolevskij* Mat. 76, 78, a u *Busiajeva* [illegible] [illegible]. V Letopise čteme r. 1095: [illegible], k r. 1103: [illegible] a k r. 1141: [illegible] (Lavr.[2] 221, 269, 294), v Ruské Pravdě Jar. (Syn. ruk.) [illegible] (srv. *Sreznevskij* Mat. III. 387).

[4] *Berneker* EW. 75.

[5] *Korš* [illegible]. Korš srovnává sti. pasu, avest. pasu, lat. pecu, got. faihu.

hadného *konь* a *baranъ* a tím přímo a výslovně podepírá theorii Peiskerovu.[1]

Proti Koršovu výkladu a důsledkům vedeným z toho pro theorii Peiskerovu lze však rovněž mnoho namítnouti, jak z filologického hlediska, tak i z čistě věcných důvodů. Filologicky není turkotatarský původ tak zaručen, jak se Korš a Peisker domnívají[2] a věcně není naprosto pochopitelno, jak se stalo, že Slované, nesmějíce chovati dobytek, měli pro mláďata své terminy (srv. dále str. 151) a pro dospělá zvířata cizí. Korš sice vykládá, že prý jiní Turkotataři dovolili chovati mláďata a jen dospělá brali a že proto Slované pro dorostlá přejali cizí názvy od svých pánů. Ale to je výklad tak umělý, že jistě nikoho neuspokojí. Je to psychologicky nemožné. Proto i kdyby byl výklad Koršův filologicky správný — ač i o tom jsou velké pochybnosti — bylo by lze z něho učiniti pouze ten závěr positivní, nepopiratelný a ovšem i odjinud doložený, že Slované byli po jistou dobu v úzkých stycích se sousedy turkotatarskými, v stycích, které se přirozeně uplatnily i v hospodářském životě, a tu zejména v oboru pastýřském, neboť ten byl výhradním, tisíciletými zkušenostmi naplněným zaměstnáním turkotatarských nomadů. Slované právě v tomto odvětví mohli viděti u nich mnoho pro ně nového, zajímavého a prospěš-

[1] *F. Korš*, О нѣкоторыхъ бытовыхъ словахъ, заимствованныхъ древними Славянами изъ т. н. уралоалтайскихъ языковъ (Сборн. въ честь Т. Н. Потанина 546. Зап. р. геогр. общ. Этн. отд. 34. Petr. 1909). Slova koza, baranъ, bykъ, konь i volъ jsou dnes všeslovanská (srv. *Miklosich* EW. 136, 128, 394, *Berneker* EW. 112, *Budilovič* Слав. I. 182—184). Korš *bykъ*, (původně *bukъ*) odvozuje z turkotat. *buqa*, sl. *volъ* spojuje s čuv. *vylich*, čerem. *volik*, vog. *volova*, *volov*, *vulu* — skot a s tur. *ulag*, mong. *ulaga*, sl. *koza* se severotur. a irtyš. *käzä*, jihotur. *käči*, čuv. *kača gá*.

[2] *Berneker* na př. pochybuje o přejetí *barana*, a *bykъ* je mu starý všeslov. výraz (EW. I. 43, 112), také *J. Janko* má pochybnosti oprávněné a souhlasí s Bernekerem (Národ. Věstn. 1909, 176). *Šachmatovovi bykъ* je slovo keltické (Archiv sl. Phil. XXXIII. 88), proti čemuž se však ozval *Vasmer* (Roczn. sl. VI. 191). *Hirt* (Idg 657) zase sestavuje sl. *koza* s alb. *keđ*, ags. *hoěcin*, *hēcen*, lat. *haidus* — kozel, got *gaits*. *Brückner* (Enc. pol. IV. 2. 195) patrně má *volъ*, *baranъ* i *koza* za výrazy slovanské, ač se jasně nevyslovuje. Leskien pokládal koně za slovo finské (*Schrader* Lex. 1023). Hujer za slovanské od *komonь* (Úvod 48, za to *kobyla* a *beran* za slova arijská), tak i *Janko* (Pravěk 51). *Berneker* za nejisté (EW. I. 561), kdežto Jagić i *konь*, i *komonь*, i *kobyla* spojuje s lat. caballus (Archiv XXXI. 593). Podotkl bych, že cizí je také srb. slovin. čes. a polské *cap* — kozel. Rozwadowski a Vasmer myslí na původ iranský, srv. nper. *čapiš* (Roczn. sław. II. 109, III. 261 [illegible] III. 222), G. Meyer na původ albanský (*Berneker* EW. I. 120).

ného, a proto se v tomto směru poučovali a leccos přejímali. Celý soubor Koršem a Peiskerem supponovaných přejetí slovních dá se prostě vyložiti stykem s turkotatarskými nomady, při čemž ovšem historie místy a občas nevylučuje ani panství hunského, avarského, bulharského a pečeněžského, aniž by bylo třeba sáhati při tom k výkladu o trvalé, staleté porobě všech Slovanů a porobě takového rázu, o jaké Peisker sní, při níž uhněteni Slované živili se jen lovem a trochou orby, zatím co jejich páni výhradně pro sebe usurpovali produkty chovu dobytčího, na něž se Slované jen dívali. To pokládám za nedoložené a nedokazatelné. Styk, který způsobil převzetí několika slov, byl rázu jiného. Sám bych měl na mysli především *trhy*, na kterých Slované od turkotatarských sousedů kupovali dobytek.[1] Na trhy vodila se především zvířata dospělá, která pak hospodář doma plemenil, a odtud si snad vyložíme nejlépe rozdíl mezi terminologií z části cizí dospělých a zcela domácí terminologií mláďat.

Nejrozhodnějším však dokladem toho, že Slované ode dávna, dávno před XI. stol., chovali zvířata domácí a to velmi intensivně a intimně, je bohatá nomenklatura k dobytku se vztahující původu domácího, slovanského, nomenklatura prastará, poněvadž je doložena už z prvních textů slovanských X. a XI. stol. Ona ukazuje nepopiratelně, že Slovanům chov dobytka byl zaměstnáním intensivním, neboť se v ní setkáváme i s rozlišováním pohlaví a věku, někdy i několikanásobným. Intimnost zrovna mluví z tohoto rozlišení terminů pro samce, samice, pro mláďata a zajisté bylo potřebí dlouhé doby před X. stol., než se taková bohatá nomenklatura mohla vyvinouti. Náležejí sem následující čistě slovanské a z části i prastaré indoevropské názvy pro dobytek:

turъ, srv. stpr. *tauris*, stnord. *þjorr*, got. *stiur*, sthn. *stior*, lat. *taurus*, ř. ταῦρος, stgall. *tarvos*?;[2]

**korva*, stb. *krava*, srv. lit. *kárve* z idevr. *qōru (ř. κεραFός) — rohatý, lat. *cervus*, stisl. *hiortr*, stang. *heorot*, sthn. *hiruz*;[3]

telę, *telьcь*, srv. lit. *telas*, lot. *telš*;[4]

unъ, unьcь, junьcь — mladý býk;[5]

[1] Srv. výše str. 135, 138 a dále str. 184.
[2] *Miklosich* EW 365, *Budilovič* I. 183, *Hirt* Idg. 657
[3] *Miklosich* 132, *Berneker* I. 577, *Budilovič* I. 182.
[4] *Miklosich* 348, *Budilovič* I. 183
[5] *Berneker* I. 459, *Budilovič* I. 182

jalovica — **mladá kráva;**[1]

ovь, ovenъ, ovьca, srv. sti. *áviš,* lit. *avis,* ř. ὄις z ὄϜις, lat. *ovis,* ir. *ōi,* got. *awēþi,* ags. *eowde,* sthn. *ouwiti* — stádo ovcí, stnord. *ær,* ags. *eowu,* sthn. *awi,* střhn. *ouwe* — plemenice ovčí;[2]

jarъ, jarьcь, srv. lit. *ėras,* lot. *jērs,* ř. ἔριφος, ir. *heirp,* umbr. *erietu,* lat. *aries;*[3]

iagnę, agnę, jagьncь, agьncь, srv. lat. *agnus,* ř. ἀμνός, ir. *ūan,* stkymr. *oen,* bret. *oan* z prakelt. **ognos,* stang. *ēanian;*[4]

veprь, srv. lot. *vepris,* lat. *aper,* ags. *eofur,* sthn. *ëbur;*[5]

**porsъ, *porsę,* srv. pr. *prastian,* lit. *paršas, paršinis,* sthn. *farah, farheli,* lat. *porcus,* stir. *orc* z **porc,* alb. *dēr,* ř. χοῖρος;[6]

svinija, srv. pr. *swintian,* lot. *sivenis,* got. *svein,* sthn. *swīn,* ags. *sū,* ř. σῦς, ὗς, lat. *sus;*[7]

Mimo to existoval ještě společný indoevropský výraz: sti. *ajás,* lit. *ožīs,* arm. *aits,* av. *izaena,* ř. αἴξ — z něhož však do staré bulharštiny zůstalo jen slovo *jazьno* — stažená kůže.[8]

Z nomenklatury druhu *equus*[9] zdají se býti domácími slovy slovanskými:

orjь (č. oř, stpol. horz, str. орь, srv. střhn. *ors, ros*);[10]

komonь udržené v sev. slov. jazycích a v stpr. *camnet;*[11]

---

[1] *Berneker* I. 444, *Miklosich* 99, *Budilovič* I. 183.

[2] *Miklosich* 229, *Budilovič* I. 184, *Hirt* 657, *Heyne* D. Hausalt. II. 183.

[3] *Miklosich* 100, *Berneker* I. 447, *Hirt* 657.

[4] *Miklosich* 1, *Berneker* I. 24, *Budilovič* I. 184, *Hirt* 657.

[5] *Miklosich* 381, *Budilovič* I. 189.

[6] *Miklosich* 259, *Budilovič* I. 190, *Hirt* 657.

[7] *Miklosich* 331, *Budilovič* I. 188, *Hirt* 657.

[8] *Hirt* Idg. 657. Doloženo v překladech bible a v Grig. Naz. XI. stol., v Izb. 1073 adj. [illegible] (viz *Srezněvskij* Мат. III. 1650).

[9] Toto společné prastaré slovo indoevropské (sti *áçvas,* ar. *aspa-,* lit. *ašva,* ř. ἵππος, lat. *equus,* ir. *ech,* stsas. *ehu*) zatlačeno bylo v slovanštině během doby novými výrazy a nelze ho vůbec doložiti.

[10] *Budilovič* I. 186. *Miklosich* 227 udává jen č. oř a vedle německý tvar bez poznámky. *Kluge* EW. s. v. Ross spojuje se stn. *(hros). G. Iljinskij,* Этим. [illegible] РФВ. LXVI. 269 a *Sobolevskij* tamže LXV. 416 pokládají však *orjь* za praslovanské. Sobolevskij předpokládá *arja.* Iljinskij srovnávaje sti. *árvant* — kůň, vychází od kořene **or (*oreu)* a vykládá *orjь* — silný samec.

[11] *Miklosich* 126, *Berneker* I. 555. Také *Janko* má *komonь* za praslovanské (Pravěk 51) a *Hujer* (Úvod 48).

kobyla všeslovanské;[1]

**žerbę*, stsl. *žrěbę*, *žrěbьcь*, srv. sti. *garbhas*, zend. *garewa*.[2]

Za to výraz *koňь*, ač všeslovanský, je původu nejistého.[3] Touto bohatou domácí terminologii odpovídá filologie slovanská nejlépe na filologické doklady Peiskerovy theorie. A z toho je zajisté také zjevno, že stav X. a XI. stol., a to i pokud se týče rozvoje tohoto fondu slovního, i pokud se týče přemnohých věcných svrchu uvedených dokladů, nemohl nastati náhle, nýbrž že byl výsledkem dlouholetého vývoje předcházejícího, tedy praslovanského, a že jakékoliv předpoklady a výklady o tom, že Slované před X. stol. domácích zvířat nechovali, jsou bezpodstatné. Ostatně jsou mimo to ještě jiné důvody a neméně vážné.

Předně nám už Maurikios pro VI. stol. po Kr. doložil, že Slované měli hojnost všeho dobytka, a krátce před ním dodal Prokopios, že obětovali bohům hovězí dobytek.[4] To jsou dvě věrohodné staré zprávy historické, jež můžeme vždy uvésti, nechceme-li se již opírati o staré tradice, podle nichž jednotlivé země slovanské oplývaly od pravěku dobytkem a mlékem.[5] Za druhé jsme poznali v X. a XI. stol. orbu slovanskou na takovém stupni, že byl nutně podmíněn používáním zvířecího potahu, speciálně, jak z textů vidno, volského, tedy dávným chovem dobytka.[6] Zemědělství slovanské a radlo slovanské nebylo by dospělo v X. stol. té výkonnosti, kdyby se byl současně s nimi nevyvíjel přiměřený chov dobytka. Jařmo a jho jsou také pradávné postroje slovanské.

Konečně jsme shledali v X.—XI. stol. existenci zvláštní třídy pastýřské, a rovněž to, že aspoň u západních a východních Slovanů máme doloženou existenci božství dobytek ochraňujícího, které na Rusi vyspělo docela ve vyšší formu boha Velesa s idoly a s epithetem „скотии богъ", — to vše zajisté se spojenou s tím a výše uvedenou bohatou nomenklaturou dobytka bude nadále pro každého střízlivého, apriorní fikcí nezaujatého badatele dokladem, že chov dobytka je zaměstnání Slovanům odedávna vlastní. Jedno,

[1] *Miklosich* 122, *Berneker* I. 534, *Budilovič* I. 186. Původu jsou ovšem obě slova temného, o čemž srv. u Bernekera l. c. a také zde výše str. 150.

[2] *Miklosich* 410, *Budilovič* I. 187.

[3] Srv. výše str. 150.

[4] Srv. str. 137.

[5] Srv. str. 131 a dále 155.

[6] Srv. *Hahn* Entsteh. der Pflugkultur 57.

dvě přejatá slova germanská a dvě, tři slova turkotatarská ukazují jen na styk hospodářský při srážkách válečných, při kořistění dobytka nebo, jak myslím, hlavně při obchodu, ale ne na porobu a dokonce ne na ten druh poroby, který má na mysli Peisker, při němž by Slované sami od pravěku do X. stol. žádného dobytka chovati nesměli. Zde Peisker už příliš mnoho povolil své fantasii.

Dobytek hovězí nebyl u Slovanů chován k tomu, aby se požívalo jeho masa, — to dálo se jen výjimkou při obětech a slavnostních hostinách, kde mnoho lidí bylo přítomno[1] — nýbrž pro jiný účel: jednak pro sílu pracovní, jednak pro hospodářství mléčné. To byla jeho dvojí hlavní úloha. Upotřebení dobytka k potahu při zemědělství seznali jsme již výše na str. 76 sl. a znovu se k tomu vrátíme při výkladu o vozidlech (vozu a saních) staroslovanských v jedné z kapitol nejbližších. Pokud se pak týče druhé úlohy, není pro mne pochyby, že Slované od dávných dob a ovšem i na konci doby pohanské dobytek dojili a požívali mléka i čerstvého, sladkého i kyselého a sraženého. Nemohu zase naprosto sdíleti mínění Peiskerova, opřeného opět o domnělé a nedokázané převzetí sl. výrazu *mléko* z germ. *milk*, že mléka sladkého nepožívali, poněvadž jim v tom bránili turkotatarští a germanští vítězové, a že je pouze u Germanů viděli a od nich přejali i název.[2] Nehledíc ani k nedokázanému převzetí g. *milk* v sl. *mléko*,[3] je i věcně i psychologicky naprosto pravdě nepodobné,

[1] Srv. ŽS. II. 185, *Hirt* Idg. 283 a *Hildebrand* Recht 25. Naopak, hovězí dobytek byl co možno chráněn a odtud u Slovanů, podobně jako u jiných Indoevropanů, vysvětlíme si vznik uctívání nebo i zbožňování býka nebo krávy. Srv. *Hirt* l. c. Že však Slované nebyli vegetariáni ve smyslu Peiskerově, ukázal jsem už v I. díle ŽS. str. 163 sl. Požívali však hlavně masa vepřového a ovčího. Zde bych mohl nejvhodněji připomenouti i novou theorii Hahnovu (Entsteh. der Pflugkultur 64 sl. 78, 88, 92), podle níž prvními domácími zvířaty stal se hovězí dobytek na základě představ náboženských. Rohatý dobytek počal se chovat v ohradách, aby byl po ruce k obětem vegetačnímu principu; při tom si zvykl na člověka a zároveň se přišlo i na požívání mléka opět na mythologickém podkladu (93 sl.).

[2] *Peisker* Bez. 122, Expansion 423.

[3] Většina srovn. filologů pokládala sl. *mléko* za slovo přejaté, a sice starší formou **melko* z nějaké formy germanské, na niž ukazuje *k* proti indoevr. *g* (**melg*). Tak soudili s malými obměnami, rozcházejíce se ve vykládání původního tvaru germanského nebo v určitosti, s jakou výklad všeobecně byl přijímán, *Miklosich* (EW. 187), *Kluge* EW. s. v., *R. Loewe* (Kuhns Zs. f. vgl. Spr. 1904, 317, 333), *H. Hirt* P. B. Beitr. XXIII. 341, Idg. 645, *Uhlenbeck* u *Peiskera* Bez. 78,

že by při prokázaném chovu hovězího dobytka, při domácím prastarém terminu pro *dojení*[1] a *mlézivo*[2] byli sladkého mléka nedbali a znali je jen od vidění u svých germanských pánů. Velmi dobře to Peiskerovi vyložil J. Janko.[3] Také *smetana* zdá se býti prastarý slovanský termín, neboť ji nacházíme v češtině, ruštině, bulharštině, slovinčině, lužičtině i polštině.[4] Hojnost másla kravského (butyrum) doložena je Herbordem z Pomoří a z Ruska, ovšem teprve z XII. stol.,[5] ale netřeba pochybovati, že je znali připravovati odedávna, zejména vzpomeneme-li zprávy Pliniovy, že barbaři na severu Evropy je připravovali jako před tím Skythové a Thrákové.[6] Jak je hotovili, zprávy není, ale bezpochyby stloukáním.

Schrader Reallex. 541, *Brückner* Cyw. 27, *Heyne* D. Hausalt. II. 305 a sám *Peisker* Bez. 78. V germanštině byl got. tvar *milucs*, sthn. *miluh*, stnord. *mjolkr*, ags. *meoloc*, *milc*, stsas. *miluk*. Naproti tomu zastával slovanský původ *mléka* už dříve *Krek* Einl. 127, *Budilovič* [illegible] II. 1. 56, *Kirste* Arch. sl. Phil. XII. 307 a především vždy *V. Jagić* Archiv XI. 308, XXIII. 536, XXXI. 591, Kultur d. Geg. I. IX. 4 (1908). Nově se proti přejetí z germanštiny postavil zejména *J. Janko* důkladnou filologickou studií (Věstn. č. akad. 1908, 141 sl.; Wörter u. Sachen I. 99 sl.; čas. Glotta II. 38), v níž dovozuje, že sl. **melko* — *mléko* je původu domácího, z prajazyka indoevropského zděděné, poněvadž není v germanštině slova, které by bylo mu vzorem, a poněvadž slovo lat. *melca*, jež má Peisker také za germanské, bylo podle všeho domácí, italské, znamenající mléko kyselé. Proti přejetí z germanštiny postavil se dále *Mladenov* [illegible] 81 [illegible] VII. XXV), *Berneker* EW II. 33, proti Jankovu výkladu *A. Brückner* Lud XVII. 180.

[1] Termín *doją, dojiti* je všeslovanský a prastarý (*Berneker* EW. I. 205 a *Budilovič* [illegible] II. 1. 19).

[2] K *mlézivu* srv. *Miklosich* EW. 187, Berneker EW. II. 35, *Budilovič* II. 56, *Janko* l. c. 169 a *Jagić* l. c. Slovo pochází též od idevr. kořene *melg-* (srv. *Hirt* Idg. 665, *Schrader* Reallex. 541); v slovanských řečech částečně se ztratilo, částečně nabylo významu různě specialisovaného, takže původní je nejistý. Srv. stsl. *mlězą*, *mlěsti*, r. [illegible] — první mléko po porodu, malor. [illegible] b. [illegible] slovin. *muža* za *molža*, *zmolznica*, pol. *młodziwo*, sloven. *mledzivo*, č. *mlezivo*, č. *mlznice* — dojná kráva nebo ovce, dial. *mlgat* — cucat prst (na Podluží), srb. [illegible] (poslední dcera nebo syn). Str. [illegible] mělo už ve XII. stol. význam prvního mléka po porodu. Srv. Otázky Kirikovy v [illegible] VI. 48, či. 90. K dnešnímu srv. *Čubinskij* [illegible] VII. 438. Podle *Šejna* [illegible] III. 351) se [illegible] v Bělorusi požívá.

[3] *Janko* O stycích 169 sl. (Věstn. Akad. 1908).

[4] *Budilovič* II. 57 (od s-metati). Že sl. *smetana* vzniklo střhn. *smant* (*Schrader* Idg. F. XVII. 33).

[5] Butyrum de armento (Herbord II. 41), [illegible] (Hist. Rus. VI. 73).

[6] Plinius XXVIII. 133, Herodot IV. 2, Hippokrates de morbis IV. 20, Anaxandrides u Athenaia IV. 131. Srv. též ŽS I. str. 198, pozn. 6.

Vedle kravského bylo na konci doby pohanské požíváno i mléka ovčího.[1]

Jinak ovšem není pochyby, že vedle mléka sladkého jedli Slované i kyselé, sražené a *tvarogъ*, z něhož uměli též vyráběti sýr, stsl. *syrъ*.[2] Že sýr byl v X.—XI. stol. běžným pokrmem u Slovanů, doložil jsem řadou starých zpráv už v I. díle Života Slovanů na str. 168, jež ostatně mohu dnes ještě dále doplniti.[3] O způsobu přípravy sýra nevíme však nic bližšího;[4] pouze se podobá, že některé dírkované nádoby, jejichž střepy se občas vyskytují i v nálezech X.—XII. stol., sloužily k přípravě sýra, a že dírkami odtékala přebytečná tekutina. Jsou ostatně velmi staré a známy v Evropě už z dob neolithických.[5] Při výrobě produktů ze sraženého mléka Slované asi leccos pochytili od svých turkotatarských sousedů, a nebylo by divu, kdyby právě v tomto oboru našlo se pro to i několik důvodů filologických a kdyby na př. slovo *tvarogъ* bylo vskutku původu turkotatarského, jak Peisker a Korš učí. Ale i tu

[1] Má se za to, že u Indoevropanů bylo vůbec zprvu požíváno mléko ovčí a kozí a teprve později kravské (*Hirt* Idg. 300, 301). Doklad pro mléko ovčí u Slovanů X. stol. mám u Kozmy presbytera bulharského, kde se praví: „Иже млеко и волну взимлюще отъ стада." (Ed. *Popruženko* 81).

[2] *Syrъ* je výraz všeslovanský (*Miklosich* EW. 335, *Budilovič* Слав. II. 1. 57), k čemuž srv. lit. *sūris*, pr. *suris*, *sur*, alb. *hirë* — vše od kmene **sūr(i)o* — kyselý, trpký. Srv. *Janko* l. c. 120, *Schrader* Reallex. 409. Doklady pro starobylost sýra z textů od XI. stol. viz v ŽS. I. 168. *Tvarogъ* je také výraz všeslovanský (*Miklosich* EW. 366, *Budilovič* Сл. II. 58). O původu srv. dále str. 157. Jiné všesl. slovo pro svařené mléko je *urda* (v srb., č., slov., pol., malor., rum.). Srv. *Miklosich* 372, *Budilovič* II. 57.

[3] Srv. na př., jak česká tradice přičítala Přemyslu při radlu sedícímu chléb a sýr (Kosmas I. 6). Poplatek 30 sýrů (caseus) objevuje se v listině kláštera břevnovského z r. 993 (psáno v XIII. stol.). Srv. *Friedrich* Cod. I. 349. Ještě starší doklady dávek sýra máme od Slovanů alpských (*Dopsch* Ält. Soc. 91).

[4] Pozdější terminologii sýrařskou na slov. salaši viz v Č. Lidu XV. 172, na valašské u *Savického* v Zs. f. öst. Volkskunde XXI. 1915. K tomu srv. *Weigand* Zur Terminologie der Molkerei. Inst. rum. Spr. 1910. XVI. 213

[5] Hojné jsou u nás v kultuře lužicko-knovízské (*Busse* Zs. f. Ethn. 1915, 60) a dále na hradištích z doby římské, na př. na okluckém (*Lipka-Snětina* 37, tab. XXVIII.). Z doby pozdní znám podobnou nádobu z Hrádku u Čáslavě (*Píč* Star. III. 1. tab. XXXVIII. 39) a z Kistrzynu na Vartě (Zs. f. Ethn. 1915, 893). *Beltz* (Alt Taf. LXX. č. 22) vyobrazuje nádobu ze „slovanské" doby, nalezenou v rašeliništi u Klabern (Teterov), ale slovanská příslušnost je pochybná. Ostatně je nejisto, jsou-li to nádoby k přípravě sýra či liturgické (kaditelnice). Srv. o tom *Busse* l. c. Z důvodů těchto je též pravdě nepodobno, že by byli staří Germani sýra neznali jen proto, že přejali později název latinský *cāseus* — něm. *Käse* (*Janko* Pravěk 53) a sl. tvarogъ (střhn. *twarc*).

bylo proti cizímu původu tvarogu vysloveno tolik a tak vážných pochybností,[1] že ani v této věci Peiskerova theorie není náležitě podepřena. Vlivů hospodářství orientálního, spec. nomadského, na Slovany a Litevce však popírati netřeba. Touto cestou i k Litevcům, kteří kdysi v střední Rusi byli ve spojení s východními Finy a zajisté i s Turkotatary, a k nimž možná zapadla i nějaká výbojná dynastie turkotatarská, dostal se obyčej dojiti kobyly a požívati opojného nápoje, připraveného z kobylího mléka (kumysu), jak dosvědčuje známá zpráva scholiasty Adama Bremského[2] i Wulfstana[3] o Estlandu a zajisté jen tak si musíme vysvětliti podobnou zprávu ibn Rosteha o panovnících ruských Slovanů,[4] neběži-li tu vůbec o omylnou záměnu Slovanů s některým jiným národem a o pozdější přípisek. Analogický passus u Kardíziho a Al Bekriho aspoň této zprávy nemá. Ostatně při Baltickém moři u Prusů i u Slovanů lze vyložiti věc i velkým množstvím koní, které se tam rodilo a přivádělo s sebou intensivní jejich chov.[5]

S chovem dobytka je úzce spojeno i pěstování *luk* a *sena*. Jakmile se chov dobytka v centrální Evropě stal stálým hospo-

[1] Už *Krek* byl pro slovanský původ (Einl. 382). Nově zejména *J. Janko* snažil se prokázati, že *tvarogъ* povstal z idevr. kmene *tuer*, od čehož sl. *tvoritи*, takže *tvarogъ* znamená věc uhnětenou, utvořenou ze sraženého mléka. Formans *ogъ* vidíme i jinde v slovech *črъtogъ*, *pirogъ*, *ostrogъ*, *batogъ*, *inogъ*, *lisogъ* (*Janko* Věstník l. c. 113, Wörter u. Sachen I. 96). S tímto výkladem projevil souhlas i *Berneker* (*Janko* 139) a *Jagić* (Archiv XXXI. 592). Připomněl bych však, že sl. *tvarogъ* od tvoriti vykládal už *G. Hey*. Die slaw. Ansiedelungen im Königr. Sachsen. Dresden 1893, 25. *Peisker* (veden jsa ostatně *Miklosichem* EW. 366) odvodil *tvarogъ* od džag. *turak*, tur. *torak*, jako *tur* (Bez. 122), s čímž souhlasí i *Korš* l. c. 537 sl.

[2] Adam IV, 18 Schol. 129: hoc usque hodie Gothi et Sembi facere dicuntur quos ex lacte jumentorum inebriari certum est. Slova Gothi a Sembi emendují se v Samogetae, poněvadž o podobném zvyku u Germanů není jinak nic známo. Ale vzhledem k dlouhým stykům Gothů s Litvoprusy i s Huny nebylo by divu, kdyby se byli od nich naučili přípravě kumysu. Skythové, jak známo z Herodota (IV, 2), oslepovali otroky [illegible]. Proč, není však jasno.

[3] Wulfstan u krále Alfreda podle Dahlmannova překladu (*Šafařík* SS. II. 706) dí: „Das Eastland ist sehr gross und es sind viel Städte da und in jeder Stadt ein König, und da ist viel Honig und Fischfang, und der König und die reichsten Männer trinken Pferdemilch und die unvermögenden und die Sklaven trinken Meth."

[4] Rosteh dí: „tento panovník má kobyly, jejichž mléko, které dojí, je jeho jedinou (!) potravou". Srv. *Marquart* Streifzüge 468. Perský geograf na témže místě praví v edici Tumanského (135) pouze [illegible]

[5] Srv. výše str. 133.

dářským zaměstnáním, bylo nutno starati se, aby zůstalo dosti píce na zimu. V létě jí bylo nazbyt. Tu stačilo vyhnati dobytek do nejbližšího okolí dědiny, do hájů, na horské stráně nebo na roli, která právě ležela úhorem, a zvířata se napásla do sytosti. Ale v zimě, ať už přezimoval na dědině v otevřených ohradách, jako se to místy do nedávna dálo, na př. v Bukovině,[1] nebo v krytých stájích a chlévech,[2] bylo proň potřebí hojně nashromážděné píce i mimo zrno, které občas dávali koním;[3] tím se stala senoseč na počátku léta důležitým hospodářským aktem, předcházejícím žatvu obilní. Toto obstarávání luční píce pro dobytek — *sěno, sěnožať, sěnoseč, sěnokoš* — pratum jsou staré, všeslovanské výrazy — doloženo je už prvními texty z X.—XI. století,[4] ale zajisté bylo u Slovanů prastaré a spojeno hned s počátky chovu dobytka. Tráva se sekala srpem nebo kosou,[5] a usušené seno shrabovalo se do stohů,[6] načež se buď odnášelo domů nebo odváželo na saních, na vozech. Vozy sena uvádějí se mezi dávkami v Polsku ve XIII. stol.[7] Během doby pastviny, kterých původně bylo vždy dosti volných kolem nově založených dědin, v hájích a na stráních, staly se společným a vymezeným majetkem obce, s níž byly pak ovšem i rozdávány nebo prodávány. Proto se už v listinách XI. a XII. století stále vedle příslušných honiteb,

---

[1] Ještě v XVIII. století. Srv. Öster. Bauernhaus 34.

[2] Srv. o nich ŽS. I. 808 sl.

[3] Tak na Rusi krmili koně v XI. st. ovsem (srv. výše na str 134 uvedené zprávy letopisné) a v Čechách v X. stol. ječmenem (Ibráhim III. § 1. 5 ed. *Westberg* 53).

[4] Сѣно nalézáme už v nejstarších překladech Písma sv., v Ostrom. ev. Мат. VI. 30, *Jagić* Kirchensl. Spr.[2] 403, сѣно a сѣножать v Besedách pap. Grigorija (*Sobolevskij* Мат. 78), село Ясенское съ сѣножатми v listině smolenského Rostislava z r. 1150 (*Vladimirskij-Budanov* Хр. I. 241) atd. Srv. *Srezněvskij* Мат. III. 896—897. Ruská Pravda zapovídá krádež sena (Akad. spis) pod trestem. V starých srbských listinách z XIII—XIV. stol. objevují se termíny сѣно косити, сѣнокошь, сѣнокоша, сѣнокось (Mon. Serb. 64, 96, 98, 123 atd.) Srv. *Daničić* Рјечник III. 226 sl.

[5] Srv. výše str. 105.

[6] Tak čteme v Pskovské soudní gramotě: сѣно сверху стога (*Srezněvskij* Мат. III. 516). Ve XIV. stol. dávali do stohu 30 kuči (*Aristov* Пром. 62). Srv. i *Běljajev* Пѣск. слов. 43.

[7] Currus feni. Srv. *Piekosiński* Ludność wiesn. 34—35. Jiná dávka nařezané píce slula *narez*. V listině Vladislava I. klášteru kladrubskému z roku 1115 (falsum XIII. st.) čteme *nares sive pascuale porcorum* (Friedrich Cod. I. 400).

rybáren, cest atd. připomínají i pastviny — *pascua*.[1] Byly tedy v tu dobu součástí dědiny. Velehradská listina Přemyslova z r. 1257 potvrzuje komunitu slovy: „omnia quae hominibus nostris in pascuis et lignis sunt communia, erunt . . ."[2] Společné vlastnictví může býti ovšem u později vzniklých obcí produktem práva německého.[3]

Obřady. Že různé magické obřady, jež shledáváme v pozdějším slovanském folkloru při význačných stadiích chovu dobytka,[4] byly upotřebovány za doby pohanské, je samozřejmé, třebas pro to není přímých starých svědectví. Patří sem očistné obřady při prvním jarním vyhánění dobytka na pastvu, zejména při překračování prahu chlevního,[5] dále rozdělávání svatého ohně v kolibě,[6] obřady při připouštění samců a rodění, při prvním dojení, po porodu, při kastraci,[7] při stavbě nových domů a stájí, provádění dobytka skrze oheň,[8] a různá apotropaia proti kouzlům.[9] Udeření dobytka při vyhánění ratolestí březovou (aby byl zdravý), je doloženo z Polska z XV. století, rovněž jako posypávání volů chmelem při prvním orání.[10]

Drubež. Vedle chovu dobytka pěstována byla současně i drůbež, zejména ptáci kurovití. Všeslov. výraz *kurъ*, *kura* a *kurę* je podle některých puvodu domácího,[11] podle mínění jiných však přejat od Indoiránů[12] a s ním i pták sám, jehož vlast se nalézala

[1] Srv. na př. listinu Jindřichovu z r. 1062 (Mekl. Urk. I. 26) a zde dále str. 175.

[2] Reg. II. 64, 73 (1257, 1258).

[3] *Balzer* Rewizya teoryi 11, 13.

[4] Srv. např. *Trojanović* Главни српски жртвени обичаји (Српски етн. зб. XVII. 25—29), *Aničkov* Весн. I. 308, 322, 334, *Kaindl* Lud. II. 201 sl.

[5] Mater. VII. Etn. 21, Č. Lid. I. 15.

[6] ŽS. II. 82.

[7] Že byla kastrace už tehdy známá (prováděla se jednak roztloukáním varlat, jednak výřezem), dosvědčuje stará existence slova *volъ*, *skopъ* (srv. výše str. 148). Hirt i slov. *bravъ* spojuje s sthn. *barug* — vyřezaný vepř a s lat. *ferire* — tlouci (Idg. 658, tak i *Janko* Pravěk 51). Roztloukání varlat byl asi starý způsob barbarský, výřez přinesen nejspíše z Říma (*castrare*), kde je doložen ze starověku. (Srv. *Heyne* II. 197.) Hirt kastraci uznává za obvyklou už v pravěku indoevropském (l. c. 291, 658). Prováděli to nejspíše pastýři.

[8] *Šejn* Бѣлор. сборн. III. 330 (na velkou sobotu).

[9] *Kaindl* Lud. II. 203, *Sawicki* Zs. Österr. Volksk. XXI—XXII. 74.

[10] *Brückner* Archiv XIV. 186, Kazania II. 329, 343, 389.

[11] *Berneker* EW. I. 650 odvozuje je od téhož kořene, jenž je v sl. *kujati* s form. *-ro-*.

[12] Se sl. *kurъ* (lit. *kurkans*, *kūrkinas*, lot. *kurkje*) srovnávají npers. *xurōs*, pehl. *xrōs*, kurd. *korōs*, bel. *krōs*, *kurus*, vesměs ve významu kohout. Na tento cizí původ soudili už *Miklosich* EW. 148, po něm zejména *Krek* Einl. 216, *Hehn* Kulturpflanzen 324[6] (srv. SS. I. 79) a *Janko* Pravěk 56.

podle Hehna v Indii a o němž ještě staří Řekové chovali pověst, že se rozšířil z Persie.[1] Otázku tu mně rozhodnouti nelze, ale nehledíc k ní, je jisto, že na konci doby pohanské byl kohout se slepicí už obvyklým zjevem na každém slovanském hospodářství; zváni byli vedle zmíněného názvu *kurъ*, *kura*, *kurica*, *kurę*[2] i novými výrazy zřejmě domácími, k nimž náleží nejen všesl. *kokotъ*, *kokošь*, a *kogutъ*,[3] nýbrž i rovněž všesl. *kvoka* a *kloka*, ač pro ně není tak starých dokladů.[4] Také пѣтелъ, пѧтьлъ je u Srezněvského doložen teprve pozdě.

Chov kohoutů a slepic je však i jinak doložen pro X. století. V Čechách, jak se dovídáme od Ibráhíma ibn Ja'kúba, bylo v X. století k dostání 10 kuřat za *knšár*, t. j. malý peníz[5] a z X.—XII. století máme mimo to řadu listinných dokladů, dosvědčujících, že slovanští poddaní v říši německé odváděli častěji mezi poplatky i slepice nebo mladé kohouty, nebo vejce slepičí. Tak bylo v okolí Fuldy, v Braniborsku, v Meklenbursku, v Lužici[6] a tak i v Čechách, v Polsku[7] a v zemích alpských.[8] Chudé vsi rybářské, které rolí neměly, a jež tvořily leckdy slovanské předměstí německého města, odváděly kuřata k vánocům a dostávaly proto i název „Hühnen-

---

[1] *Menodotos* u Athen. XIV. 655. Srv. *Hehn* l. c. 315.

[2] Куръ v překladech bible (srv. na př. Mat. XXVI. 34, Ostrom. ev. a Četveroev. z r. 1144; курица v Četveroev. 152 a v Jurjev ev. r. 1119. Srv. *Srezněvskij* Мат. I. 1378, 1379, *Jagić* Kirchensl. Spr. 355.

[3] Všesl. *kokotъ*, fem. *kokošь* a *kogutъ* jsou tvary onomatopoetické (srv. i stin. *kukkutas*, *kukkubhas*, ř. κακκαβη, lat. *coco*, dan. *kok*, šv. *kokk*, ae. *cocc*, an. *cock*, atd.). *Miklosich* EW. 122, *Berneker* EW. I. 540, *Budilovič* Слав. I. 178. Forma *kogutъ* je západoslovanská. Кокотъ a кокошь je už v překladech bible, na př. v Ostrom. ev. Mat. XXIII. 37, v Jurjev. ev. Luk. XIII. 34 atd. (Srv. *Srezněvskij* I. 1248 *Jagić* Kirchsl. Spr. 355), dále v poučení Hilariona XI. st. (*Ponomarev* Пам. I. 66).

[4] Také tyto výrazy jsou onomatopoetického původu. Výraz *kloka*, *kločka* je v ruštině, bulh., slovin., slovenštině, variant **kvoka*, v č. *kvočna*, srbch. slovin. *kvočka*, p. *kvoka*. (*Berneker* EW. I. 521). *Vasmer* odvozuje kloka z ř. κλώζω (Сб. III. 90). Srv. střhn. pozdě doložené *klucke* (*Heyne* II. 192). Csl *pětlъ*, пѧтьлъ a r. пѣтухъ zůstaly jen výrazy lokálními.

[5] Ed. *Westberg* 53.

[6] *Kętrzynski* O Słow. 37 sl. (doklady z okolí Fuldy), listina Otty I. z roku 949 pro Braniborsko (Cod. Pom. I. 20), listiny z r. 1158, 1169, 1174 (pullus unus de unco), z Meklenburska (Mekl. Urk. I. 56, 84. 110). Srv. i *Brückner* Ans. 19.

[7] O chovu slepic na statku českém v r. 1125—40 srv. *Friedrich* Cod. I. 114, 130. O polském srv. *Piekosiński* Ludność 102.

[8] *Dopsch* Ält. Soc. Gesch. 96.

dorf".[1] V ruském hospodářství XI.—XII. věku dokládá nám chov kur Ruská Pravda,[2] a že v archaeologických nálezech kosti kohoutí nejsou žádnou vzácností, měl jsem příležitost pověděti již jinde,[3] rovněž jako o podivuhodné úloze kohouta a slepice v survivalech obětních.[4]

Vedle kur chovaly se husy — stsl. *gąsь*[5] i kachny — stsl. *ątь*,[6] jež byly starodávným předmětem potravy a chovu vůbec v střední Evropě,[7] a jejichž peřím se už tehdy vycpávaly podušky.[8] O požívání drůbeže samé nebo vajec srv., co jsem pověděl již v kap. III.[9] V nadační listině kláštera Brunvillerského z r. 1054 připomínají se i *castrati galli*,[10] v listině kanovníka Zbygněva z let 1125—1140 *anseres cum gallinis, pavones cum pavonissis*.[11]

Také chov holubů byl obvyklý na slovanských dvorech, a to ve zvláštních holubnících. Když kněžna Olga r. 946 obléhala Iskorostěň, žádala od Drevljanů po 3 holubech z každého dvora, a obdrževši je, poslala je nazpět s hořící zápalnou látkou, kterou ptáci zapálili holubníky (голубники) a odtud celé dvory.[12]

[1] Srv. *Brückner* Sl. Ans. 19, 20 (doklady většinou pozdější z Drevanska, od Tangermünde a j.).

[2] *Vladimirskij-Budanov* Xpect. I. 31, 33. (č. 42 Akad. sp.).

[3] ŽS. I. 174, 261

[4] ŽS. I. 84, 174, 262, II. 72.

[5] Husa má velmi starou indoevr. rovnici: skr. *hamsá*, ř. χήν, lat. *anser*, sthn. *gans*, stsl. *gąsь*, lit. *żąsis*, stpr. *sansy*, ir. *géis* (*Schrader* Reallex. 183, 261, *Hahn* 286, *Hirt* 658, *Berneker* I. 342[1]. Doloženy jsou husy u Slovanů na Sále (*Leo* Unters. Thür. 72), v Braniborsku listinou Otty I. z r. 949 (Cod. Pom. I. 20) a u západních Slovanů vůbec Ibráhímem ibn Ja'kúbem (ed. *Westberg* 59). Srv. ŽS. I. 169. V slov. vsi od VIII—X. st. u Kistrzynu na Wartě našel Kiekbusch vedle kosti dobytčích i kachní a husí. (Zs. f. Ethn. 19:5, 895). Pozdější ruské doklady z XII. stol. viz u *Sreznévského* Mat. I. 611.

[6] Kachna je sice doložena přímo teprve v Ruské Pravdě (*Vladimirskij-Budanov* Chr. I. 32), ale starobylost její u Indoevropanů dosvědčuje také stará rovnice: ř. νῆσσα, lat. *anas*, stnord. *ont*, ags. *ened*, sthn. *anut*, stř.hn. *ant*, *ente*, stsl. *ątь*, lit. *antis*, stin. *ātiš* (*Hirt* Idg. 658, *Heyne* D. Hausalt. II. 190). Jeden druh kachny (Anas clangula) má starý všesl. název *gogolь* (*Berneker* EW. I. 318); *kača*, *kačka* je slovo pozdní (týž I. 468).

[7] Zejména byly hojně chovány v Německu a sousední Gallii (Plin. X. 22 [27]). Srv. *Heyne* D. Hausalt. II. 189.

[8] Srv. ŽS. I. 817. Перина doloženo je už v Trojickém Sborníku XII. stol. (*Sreznévskij* Mat. II. 919).

[9] ŽS. I. 173 sl.

[10] *Bielowski* MPH. I. 334.

[11] *Friedrich* Cod. I. 130.

[12] Let. Lavr. 57.[1]

VIII. VČELAŘSTVÍ.

Doplňkem domácího hospodářství a vůbec dalším typickým zaměstnáním slovanským byl *chov včel*. Máme už velmi staré doklady, že kraje zakarpatské byly plné včel a že se odtud vyvážel med a vosk do jihu Evropy[1] a totéž se opakuje v mnohých zprávách, historických z doby pozdější, zejména z první doby historické.

Máme předně výslovné zprávy, že slovanské země v X–XII. stol. oplývaly medem a že se Slované zabývali sbíráním a obchodem s ním.[2] Tak se v X. stol. rozvážel med z Ruska podle zprávy Chaukala a Kardíziho, kterou potvrdil i letopisec Kijevský.[3] Mimo to však ještě nepřímo, ale významně, dosvědčuje to velká řada zpráv, podle nichž med a víno medové (medovina) byly nejhlavnějším opojným nápojem slovanským, jak jsem obšírně vyložil už v I. díle Života Slovanů v kapitole o nápojích, kamž pro doklady[4] odkazuji. Rovněž máme celou řadu historických dokladů listinných z X—XII. století — o XIII. netřeba již mluviti — které potvrzují, že med byl v té době jednou z hlavních naturalií, jimiž Slované platili desátky pánům německým a ovšem i svým domácím knížatům.[5] Měl na př. Vladimír v Kijevě a v Bělgorodě sklepy (медуша)

[1] Do Řecka se už v starověku vozil nejlepší med ze země Alazonů na Dněstru. Pausanias I. 32, 1. (Srv. *Latyšev* Scyth. I. 571.) O včelách v lesích Skythie srv. i Kl. Aelianus (*Latyšev* Sc. I. 602) a také Herodot (V. 10) zmiňuje se podle thráckých zpráv o hojnosti včel na sever od Istru.

[2] Podle Herborda II. 41 Pomořany oplývaly vedle jiného i medem (srv. i listinu Kazimíra pomorského z r. 1170), podle Ibráhíma ibn Ja'kúba i celé Polsko (ed. *Westberg* 55, 92, ed. *Rosen* 50) a podle tradice Kosmovy i staré Čechy (I. 2), k čemuž srv. i zmínku k r. 1123 (III. 52), v níž se rozeznává med ve včelínech lesních a veských (mel in campestribus et in silvestribus locis). Jinde máme aspoň doklady v topografické nomenklatuře. Srv. v Polabí Ulitz, Ohljin — z *uľište*, **uľna* (*Muka* Szczątki 508; méně jisté jsou doklady uvedené jím v Ortsnamen der Neumark 49, 52)

[3] *Harkavi* Сказ. 219, Kardízí ed. *Bartold* 121, perský geograf ed. *Tumanskij* 135, Letopis k r. 969 (Lavr.[3] 66).

[4] ŽS. I. 208 sl.

[5] Listiny Otty I. a II. z r. 965, 970, 973, 983 žádají pro Míšeň a pro Magdeburg decimam in melle (Cod. dipl. Sax. I. 1. 251, 253, 267, *Heinemann* Cod. Anh. I. 33, 35). O Slovanech fuldských srv. doklad u *Kętrzynského* O Słow. 59 (Sclavi in Ugesberge . . . situlas mellis debent) a Mon. Boica XXVIII. 97, 161 k r. 889, 923. Z Polska doklady z r. 1105, 1136, 1210, 1224, 1298 v z. u *Piekosińského* Ludność 34—35 Dokum. pol. 26, 29, z Pomořan r. 1136 (Cod. Pom. I. 28, 29) a dále u *Smolky* Mieszko stary 35 a *Widajewicze* Powołowe 20

plné medoviny.[1] Na Sále odevzdávali ročně *unam patenam mellis*, v okolí Fuldy *situlam mellis*, v Pomoří a Polsku se v XII. a v XIII. století připomíná *una urna*, nebo *tres urnae mellis annuatim*, v Čechách *urna mellis*, *tres urnae mellis*, ale jinde, jako na př. v Braniborsku musili Slované odváděti v X. stol. do Magdeburgu celý desátek v medu (*tota decima mellis*, *omnis census mellis*). Zajímavý je v té věci i zápis ve fragmentu opatství nienburského psaný kolem r. 1170. Jakémusi bohatému Slovanu uloženo bylo odváděti 100 nádob medu a dva vozy ryb.[2] V Rusi, kde už roku 946 Drevljané uvolili se platiti daň Olze medem: „ради даемъ медомъ и скорою",[3] odbírala se daň podobná i později do XV. stol., a sice po nádobách лукно zvaných.[4] Ve XII. stol. byl na trhu v Novgorodě jeden pud medu za 10 kun.[5]

K těmto zprávám lze na konec připojiti ten významný zjev, že Maďaři převzali celou včelařskou terminologii slovanskou, a to brzy po svém příchodu v IX. století.[6]

Z Čech listina litoměřická z r. 1057 praví: „qui omni anno mel ex ortis solvere debent" (*Friedrich* Cod. I. 55, 56), v pozdějších (XII.–XIII. st.) falsech listin z X. a XI. stol. objevuje se *decima urna mellis* (*Friedrich* I. 349, 360, 36[illegible], 386, 405). Více o těchto pramenech a vůbec vývoji starého českého včelařství podal *Fr. Vacek* Agr. Arch. VI. 1 sl. O placení dávek medem ve Slezsku srv. *Tzschoppe* und *Stenzel* Urk. Samml. (Hamb. 1832) 35; k Slovanům alpským srv. *Dopsch* Ält. Soz. 94 sl. a *Levec* Pett. Studien III. 165.

[1] Let. Lavr.[2] 122, 123, 125 (viz ŽS. I. 209). Srv. *Aristov* Пром. 36. V meduši kn. Svjatoslava r. 1146 bylo 500 berek (5000 pudů) medoviny. (Ipat. let. 27.)

[2] Anz. f. Kunde d. d. Vorzeit 1859, 363. Také Slované brunšvičtí platili v XII. stol. medem a lnem (*Andree* Braunschw. Volkskunde 501[2]). V nienburském fragmentu čteme l. c.: Sed postea constitutus est sclavus quidam predives zvati nomine qui frequenter abbatem et fratres seniores ad convivium vocavit quatenus eius conviviis illecti et aliquantulum parcerent in prebitione mellis quod et impetravit. Et ex rogatu eius constitutum est ut singulis annis daret C urnas mellis et duo carrada piscium quod et impetravit. Srv. zde další citát na str. 171.

[3] Let. Lavr.[2] 57. O tom, že brtničili i Burtasové, Čeremisové, Voď a Mordva a platili medem Vladimiru, vzpomíná i Slovo o [illegible] (ed. *Loparev* 23, užito výrazu [illegible]). Na středním Volze v zemi dnešních Baškirů je dosud medový kraj (*Schrader* Reallex. 56).

[4] Srv. let. Lavr.[2] 125 (k r. 997) a Ipat. (ПСРЛ II. 225) k r. 1289. Další doklady termínu лукно меда viz u *Sreznevského* Mat. II. 54. Vedle lukna medu čteme i podle váhy [illegible] (v listině smol. knížete Rostislava z r. 1150). Berkovec – váha 10 pudů. O této dani v pozdějších dobách srv. *Aristov* Пром. 35, 38, 40.

[5] I. Novg. let. k r. 1170 (ПСРЛ III. 15). O pozdějších cenách v Rusi srv. *Aristov* Пром. 39, 299.

[6] Srv. *G. Horváth* Ethn. M. aus Ung. V. 201.

Jako med připomíná se i vosk odedávna jak v exportním obchodu slovanském,[1] tak i mezi dávkami klášterům a kostelům v kusech určité váhy. „Annuatim de cera pondus quod vulgo lapis cerae dicitur" praví se v listině Bogislavově z r. 1182. V Německu byla brzy potřeba vosku k církevním úkolům tak veliká, že samo Německo nestačilo ho opatřovati a z toho vznikl jak obchod, tak i hojné dávky klášterům a kostelům. Také z Čech šel obchod do jižního Německa, jak vidíme z raffestettské celní smlouvy z let 903—906, v níž je ustanoven mezi jiným tento odstavec: „z jednoho soumarového nákladu vosku (platí se) dvě hrudky, z nichž každá má cenu skotu, t. j. poloviny stříbrného denáru, z jednoho nákladu, jejž člověk unese, jedna hrudka téže ceny.[2]

Podobně bylo i na východě. Že vosk byl v X. stol. v Cařihradě vzácnou a v Rusi cennou věcí, vidíme na př. z toho, že r. 945 kníže Igor podaroval jím byzantské posly a kněžna Olga deset let potom docela samého byzantského císaře.[3] V církevním Ústavu kn. Vsevoloda (1125—1136) uvádějí se tyto dva trhové výrazy: мѣрила торговая, скалви вощаныя.[4] Ba s kusy vosku setkáváme se občas i v hrobech ruských z X. a XI. století.[5]

Zprvu a v lesnatých končinách spokojovali se Slované namnoze tím, že shledávali po lesích duté stromy s usazenými v nich včelami, a je označili, opatrovali a med vybírali, podobně jako staří Alazoni.[6] Později si uřezávali pně těchto stromů a odváželi

[1] **Srv. výše pozn. 3. na str. 162.**

[2] *Friedrich* Cod. I. 35. Poněkud jinak vykládá *Vacek* Agr. Arch. VI. 1. Clo voskové z krčem pomořanských odvádělo se na svíce pro kostel sv. Michala v Bambergu. Srv. listinu opata Wolframa bamberského z r. 1189 (Cod. Pom. I. 155) a listinu Boguslava I. z r. 1182 (Cod. Pom. I. 124), což potvrzeno i listinou pomoř. biskupa Sigfrida z r. 1187 (Cod. 145). K odvádění vosku (*lapis cerae*) od radla v XIII. st. v Polsku viz *Bujak* Studya 357; z Čech je poplatek lapis cerae ad luminaria ecclesiae uveden v listině kláštera břevnovského z r. 993, naps. v XIII. století. (*Friedrich* Cod. I. 349). Podobnou daň připomíná Karlovo Capitulare de villis 59, 62 (*Pertz* Leges I. 181) z r. 812 pro záp. Slovany polabské a listina smol. Rostislava z r. 1150 pro kostel sv. Bogorodice (*Vladimirskij-Budanov* Chr. I. 241. Srv. i *Aristov* Пром. 39).

[3] Letopis Lavr.[3] 53, 61.

[4] *Vladimirskij Budanov* Хрест. I. 227. Skalva byla míra váhy, pak závaží (*Sreznĕvskij* Mat. I. 70. III. 364). Srv. i v Ustavu Vsevoloda Mstislaviče (c. 1135): вѣсъ вощаной пудъ вощаной (tamže 234).

[5] Tak v kurhanech u Gnĕzdova (*Sizov* Смол. кург. 116), v Přiladoží (*Brandenburg* Кург. Прилад. 27). Zavitněvič našel jednou voskovou svíci (Труды XII. арх. съ. Charkov I. 108).

[6] **Pausanias I. 32.**

je blíže k příbytkům, do ohrad,[1] aby bylo opatrování přístupnější, snadnější a hlavně, aby si je pojistili jako svůj majetek vůči sousedům. Také do starých, vyhloubených kmenů hlavně sosen sami nasazovali včely. Takovýmto kmenům od pradávna říkalo se buď prostě *peň* (пьнь), nebo *úl*, stsl. *ulij*, a *brtь* z **bertь*, výrazy to, jež Meringer právem vykládá ve smyslu vyhloubeného pařezu, pně, neboť základní význam jich je „vrtati, zavrtávati“;[2] oba jsou všeslovanské a prastaré,[3] neboť jsou doloženy už v textech XI. a XII. století.[4] Rozdíl mezi brtí a úlem byl snad ten, že brť byla lesní, přirozený kmen, úl pak peň usečený a jinde postavený. Aspoň Ibn Rosteh sděluje, že Slované ze dřeva vyrábějí jakési nádoby, v nichž chovají včely a do nichž med se sbírá. Zovou prý je „*ulišdž*“ a každá zabírá v sobě asi 10 džbánů medu.[5] K tomu pak dodává Kardízí, že na Rusi v IX.—X. století dostávali 50, 60, ba až 100 menů medu z jednoho úlu.[6] Po tom všem je

[1] Srv. *mel ex ortis* v listině litoměřické z r. 1057 (*Friedrich* Cod. I. 55, 56), *Piekosiński* je přesvědčen, že v Polsku nepřešly včely z lesů do ohrad před XIV. stoletím (Ludność 105).

[2] *Meringer* Idg. F. XVI. 160, ZÖG. 1903. 391. Srv. *Janko* Národop. Věstník II. 1907. 70, Pravěk 49.

[3] Csl. *ulijь*, slovin. *ulj*, *ulnjak*, b. [illegible], srv. [illegible], č. *úl*, p. *ul*, *ulewnik*, polab. *vaul*, luž. *vul*, *huł*, r. [illegible] (*Miklosich* EW. 372, *Budilovič* Csl. II. 33.). Srv. i lit. *avilys*, *aulys*. Csl. бьрть, č. *brť*, *brt*, p. *barć*, r. [illegible], polab. *bårtce*, lit. *bartininkas*, — chybí tedy u Jihoslovanů (*Miklosich* EW. 11, *Berneker* EW. I. 109, *Budilovič* Csl. I. 108).

[4] K úlu srv. vedle dále uvedené Rostehovy zprávy ještě Žití Andreja Jurodivého XXXV. 143. (ruk. XV—XVI. st.): [illegible] (*Sreznevskij* Mat. III. 1195), k r. bortu vedle dále v pozn. uvedených dokladů z listin kn. Rostislava a Vsevoloda srv. hlavně odstavec Ruské Pravdy o krádeži bortu: „[illegible]“ etc. (*Buslajev* [illegible] 397). Dále srv. *Vladimirskij-Budanov* Chr. I. 31, 63, 65, *Aristov* [illegible] 36). Také [illegible] připomíná se v Ústavu gor. Smolenska r. 1150 a později častěji (*Sreznevskij* Mat. I. 155). České *brť* nalézáme nejdříve v urbáři rožmberském ze XIV. stol. el. 479 (septem brtv in silva, de quibus magister apum habet medium partem), pak u Štítného atd. Srv. *Gebauer* Stč. sl. I. 107. Z Polska dokládá *barć* Gloger listinou z r. 1261 (Budownictwo 14).

[5] *Chvolson* [illegible] 28—29, *Harkavi* [illegible] 264. Výraz *ulišdž* je ovšem jen Chvolsonovým výkladem nejasného rukopisného slova bez vokálů (srv. srbch. ulište). Harkavi čte *vulž*. Chvolsonův překlad přijal i *Jacob* Handelsart. 59.

[6] Kardízí ed. *Bartold* 123. Men byla míra, jejíž velikost se po zemích měnila. V Turkestanu měla okolo 2 pudů.

přirozeno, že i výraz *voskъ* je všeslovanský a starý[1] a rovněž i výrazy *včela*, stsl. *bъčela* a jeho odvozeniny.[2] O pravěkém stáří všeindoevr. slova *medъ* pojednal jsem už napřed v kap. II.[3]

Místa, kde stály úly u dědiny nebo v lese, byla oddělena a ohrazena,[4] tak že tvořila včelín, a máme řadu listin z XI. a XII. století (o XIII. už nemluvíc), kde se připomínají takovéto včelíny (*horti apum*, *mellificia*, бортъ) a kde spolu s dědinou bývají darovány nebo prodávány.[5] V Ruské Pravdě čteme o bortech knížecích a také jiné prameny XII. stol. ukazují, že měla knížata ruská své včelíny a také zvláště k tomu vycvičené lidi, *bortniky* (бортникъ též древолазъ).[6] Takovíto brtníci (stč. též *včelníci*, srboch. *ulijari*) byli jednak lidé nesvobodní, jednak volní v nájmu, kteří mohli přecházeti z místa na místo. Věnovali se výhradně chovu včel a spojené s tím výrobě medu a také obchodu s ním.[7] Největšího rozvoje došli v Polsku v rozlehlých jeho končinách pokrytých list-

[1] K všeslov. *voskъ* srv. i lit. *vaškas*, lot. *vasks*, sthn. *wahs*, ř. ἰξός, lat. *viscus* (*Miklosich* EW. 395, *Budilovič* Сл. II. 34). Staré doklady, počínajíc X. stol., viz výše na str. 164, později u *Sreznĕvského* Мат. I. 305 Schrader připouští, že **voskъ přešlo z germanštiny** (Reallex. 86).

[2] Csl. *bъčela* (Cod. Mar.), *bьčela* (Cod. Ass., Ostrom. ev.), r. пчелá, malor. пчола, b. пчела, srb. пчела, чела, slovin. *bčela*, *čbela*, *žbela*, č. *včela*, p. *pczoła*, *pszczoła*, luž. *pčoła*, *coła*, polab. *cüöla* (*Miklosich* EW. 25, *Berneker* EW. I. 116, *Budilovič* Слав. I. 116). Všechny formy jsou onomatopoetického původu od koř. *buk-*, nebo *bhei*, podle toho, dlužno-li vycházeti od staré formy *бъčela*, nebo ***bьčela*** **(srv.** ***Berneker*** **l. c.).**

[3] ŽS. I. 210 sl. Také slovo *strď*-med je doloženo vedle češtiny i v csl. *strъdь*, v slovin. *strd*, v pol. *stredz* (*Miklosich* EW. 327, *Budilovič* Слав. II. 34). Staré slovo je i свепетъ pro divoký med (*Sreznĕvskij* III. 270).

[4] V Ruské Pravdě čteme межь бортная a později častěji (*Sreznĕvskij* Мат. I. 155).

[5] Cod. Pom. I. 142 (villa Charnetiz cum mellificio), *Piekosinski* Dok. 14 (Badessow villa cum mellificio et venatione). V listině smolenského knížete Rostislava (1150) čteme: „село Ясенское съ бортникомъ (*Vladimirskij-Budanov* Хр. I. 241), v listině kn. Vsevoloda Jurjeviče (1136): „погость Ляхоричи съ землею и съ людми съ коньми и пѣсъ и борти" (srv. *Sreznĕvskij* I. 155 a Aristov 38), v Poslání metrop. Klementa k Thomě (ed. *Loparev* 14) „борти". *Radek custos apum* připomíná se u nás v listině litoměřické z r. 1057 (*Friedrich* Cod. I. 58). Více srv. u *Vacka* l. c. 2 sl.

[6] V smolenských kurhanech z X. stol. našel Sizov zvláštní druhy malých ostruh o 1—2 zubech. Sizov se domnívá, že snad sloužily brtníkům k lezení na stromy (*Sizov* Смол. кург. 75, tab. IX. 20, 23). Brty byly i ve výši 2—4 sáhů aby k nim nemohl dobře ani zloděj, ani medvěd. Technický termín pro toto lezení byl лазитъ, odtud i termín древолазъ.

[7] Srv. *Aristov* Пром. 33, 37, 40.

natými lesy, zejména lipami. Tam vznikly celé osady brtníků řízené zvláštními právy založenými na dávných zděděných obyčejích a v čele se starosty medovými *(starosta miodowy)*. Toto brtnictvo polské zanikalo přirozeně rušením lesů, ale udrželo se v Mazovsku až do XVI. století. Na Rusi zase Podolí a Ukrajina byly ještě v XVI. a XVII. stol. hlavním střediskem včelařství[1] a na Litvě a v Lotyších je dosud toto zaměstnání v plném květu.[2] Také na Balkáně se udrželi.[3]

Obr. 33. Primitivní úl z Poles (Kyrle).

Aby si nikdo nemohl cizí dřeva přisvojiti, brtníci označovali je svými zvláštními znaky do pně vyřezanými nožem nebo vysekanými toporem nebo též vypálenými.[4] Bylo tomu v Rusi tak už v XI. století, a když někdo odstranil tento znak otesáním a nahradil svým — starý ruský termin byl pro to „разназменать борть" — a tím si brt neprávem přisvojil, byl za to potrestán, podle nařízení Pravdy Ruské.[5]

S rozvojem brtnictva souvisí zajisté i úcta k včelám po celém Slovanstvu rozšířená.[6] Ba místy včeliny požívaly i práva asylu,

[1] Srv. o něm *Boguslawski* Dzieje Sł. II. 548, *Smolka* Mieszko stary 35, 491 sl., *Gloger* Budownictwo I. 14—15 (3 obrazy), *Szaraniewicz* Krit. Blicke 127, *Braungart* Urheimat 36, *Lelewel* Bartnictwo w Polsce, *W. Pol* Obrazy z życia i natury II. 237, *Braun A.* Z dziejów bartnictwa w Polsce Kw. hist. 1911, 581. O ruských bortnicích po XII. stol. srv. *Aristov* Пром. 33 sl., o moravských Čas. olom. 1890 118, Sel. Archiv IV. 1 sl., V. 218. Srv. i *E. Domluvil* Obrazy života roln. na Valašsku (Meziříčí 1900) 16 a *J. Chad. Ševětínský* Brtnictví (Písek 1913).

[2] Srv. *Bielenstein A. E. H.* Studien aus dem Gebiete der lettischen Archaeologie, Ethnographie und Mythologie I. (*Bielenstein A.* Die alte Waldbienenzucht der Letten a Holzbauten 184 sl.).

[3] *Jireček* Mittelalter. Serb. II. 31 p., *J. Živojnović* v Godišnjici III. (1879, 10), *A. Struck.* Maked. Fahrten II. (Sarajevo 1908) 49.

[4] Polskoruský pozdější termin *klejmo* není doložen ze staré doby. Srv. *Berneker* EW. I. 511, *Jireček* Prove 115.

[5] *Vladimirskij-Budanov* Хр. I. 63. K popisu a obrazům starých ruských znaků viz Антиквар. Nr. 165, 172, 202. Srv. též *Aristov* Пром. 31, 36, pozn. 98. Rovněž staré německé zákony znají *arbor signatus, decurias in arboribus, quae vocantur characteres* Ed. Roth. 319, Lex Visig VIII. 6, 1. Srv. *Heyne* D. Hausalt. II. 214—215.

[6] Srv. k tomu *Bystroń* Studya nad zwycz. lud. (Krak. 1917) 24 sl. a *Majewski* Pszczoła w pojęciach i praktykach ludu naszego (Wisła XV. 424), *Trojanović* Ж. рпн. об. 28.

jak toho máme stopy na moravském Valašsku.[1] Ze staré doby toho však doložiti nelze.

Jinak o zařízení úlů na konci doby pohanské nevíme nic a také ne o detailech chovu a různých při tom prováděných praktikách. Bezpochyby se to však před 1000 lety provádělo tak, jako to dosud shledáváme v lesnatých a nepřístupných končinách Polsky, Bělorusi nebo Balkánu.

IX. LOV.

Velmi příjemným a pro výživu vydatným zaměstnáním celoročním byl lov zvěře čtyrnohé, pernaté a lov ryb.

Vyložil jsem už v úvodu, že velká část slovanského území pokryta byla kdysi hustými lesy, složenými ze stromoví jehličnatého (hlavně boří, méně jedle, smrku a hojného jalovčího podrostu) nebo listnatého (nejvíce bříz, dubů, méně buků, javorů, břestů, jilmů, habrů, olší, topolů, osyk, jasanů a lip) a zejména kraj, v němž odedávna bývala prarodina Slovanstva. Příkladem starého stavu těchto lesů jsou ještě dnes hvozdy Jańsborský a Běloveský, kde byla do nedávna místa, kam noha lidská nestoupla a slunce nepronikło.[2]

Lesy slovanské oblasti byly do XI. stol. namnoze ještě netknuty sekerou nebo žárem a byly proto tak bohaté zvěři, že lov poskytoval obyvatelstvu velmi rozmanitou zábavu. Výraz охотьа, охота, který v staré slovanštině měl význam radosti a zábavy,[3] přešel v ruštině speciálně ve význam lovu. Časem ovšem zábava se měnila ve hru napínavou a nebezpečnou. Honba na medvěda, rysa a vlka, tak jako na divokého tura, buvola ba i na jelena a kance ohrožovala často život lovce, ale radost z vítězství a nabyté kořisti byla tím větší a lovecké trofeje, jako tuří rohy, jelení parohy, kančí kly a ovšem i kožešiny byly zajisté už tehdy chloubou každého hospodáře a jeho synů. Že se pak lovu věnovali především lidé mladší a svobodní, z vynikajících rodů, je na bíledni.[4] Především kníže se svou družinou nalézal v divokém lovu

[1] Čas. olom. mus. 1906 121.

[2] Srv. *Rehman* Ziemie II. 320, 381.

[3] *Srezněvskij* Mat. II. 837–838.

[4] I Kosmas I. 9 mluví o lovu jako o zaměstnání jinochů. Ke Germanům srv. Caesar VI. 28. Praví-li Tacit (Germ. 15), že nevěnují mnoho času lovu, ale raději si hovějí při jídle a spánku, má patrně na mysli muže starší. Srv. též *Heyne* Hausalt. II. 229.

hlavní zábavu a zaměstnání. Krásně a názorně vylíčil své lovy v okolí Turova a Černigova velký kníže Vladimír Monomach v poučení, které r. 1125 na smrtelném loži zanechal svým dětem.[1]

Slovanské kraje oplývaly nejrozmanitějšími druhy zvěře. Lovila se jednak zvěř, jejíž maso bylo jedlé, tedy hlavně buvoli, jeleni, srnci, losi, kanci i zajíci, v lesích polskoruských i tuři, vedle toho však snad ještě více zvěř, jejíž kožešina byla cenná buď pro domácí potřebu, nebo pro obchod. K nim náleželi tři velcí dravci středoevropských lesů: medvěd, vlk a rys,[2] a ještě více řada malých dravců: liška (hlavně černá), vydra, kuna, sobol, hranostaj, k nimž lze připojiti i bobra,[3] jezevce, křečka,

[1] V tomto poučení čteme: „А се тружахъся ловы дѣя: понеже сѣдохъ в Черниговѣ а изъ Чернигова вышедъ и до сего лѣта по сту уганивалъ и имъ даромъ всею силою кромѣ иного лова, кромѣ Турова, иже со отцемь ловилъ есмь всякъ звѣрь. А се в Черниговѣ дѣялъ есмь: конь диких своима рукама связалъ есмь въ пущахъ 10 и 20 живыхъ конь а кромѣ того же по Роси ѣздя ималъ есмь своима рукама тѣ же кони дикиѣ. Тура мя 2 метала на розѣхъ и с конемъ, олень мя одинъ болъ, а 2 лоси, одинъ ногами топталъ, а другый рогома болъ, вепрь ми на бедрѣ мечь оттялъ, медвѣдь ми у колѣна подъклада укусилъ, лютый звѣрь скочилъ ко мнѣ на бедры и конь со мною поверже, и Богъ неврежена мя съблюде" (Lavr.³ 242). Jiné připomínky knížecích lovů z XI.—XIII. stol. viz u *Aristova* Пром. 11. Že Polané lovili zvěř kolem Kijeva v X. stol., praví letopis hned na počátku a při r. 975 (Lavr.³ 9, 72).

[2] Honbu na buvoly v českých lesích připomínají annály Einhardovy k r. 803 (MGH. I. 191), na medvědy v lese Lovia zvaném mnich Brunvillarský (Bielowski MPH. I. 348). Poučení Monomachovo (l. c.) vzpomíná lovu na tury, divoké koně, losy, jeleny a medvědy. „Uri quibus vulgus bubalorum nomen imponit" byli ve východní Germanii za Plinia (VIII. 15). Zajíci připomenuti jsou sice v Lavr. letopisu teprve při r. 1270, ale Brandenburg našel už v starších kurhanech z okolí Ladogy zaječí kosti vedle koňských, kravích a medvědích (Труды арх. с. Jaroslav I. 10). K slovanským názvům jednotlivých zvířat srv. ŽS. I. 44. K názvu rysa (doložen z XI. stol. u *Sreznëvského* Mat. III. 211, рысь, рысина) bych připomněl, že byl podle J. Zubatého nesporně přejat z íránštiny, maje ir. *r* v násloví. V staré Rusi zvali jej i пардусъ. O knížeti Svjatoslavu praví letopisec k r. 964: „хожаше легъко акы пардусъ" (Lavr.³ 63). Pokud se rozšíření pojmu *buvol* (stsl. byvolъ z ř. βούβαλος) a *tur* týče, dlužno připomenouti, že už Plinius připomíná v Germanii v sousedství Skythie dva druhy: *bison* a *urus*: „quibus imperitum vulgus bubalorum nomen imponit" (VIII. 15, 16). V pozdějších pramenech při označení *bubali* nelze ovšem říci, který z obou druhů byl vlastně míněn. Srv. *Budilovič* Сл. I. 183, *Miklosich* EW. 27, *Berneker* EW. I. 116. Stněm. glossy připojují *bubalus* k slovu *wisunt*. Srv. *Heyne* D. H. II. 230, 231.

[3] Hojnost bobrů je doložena celou řadou starých řek a místních jmen od *bobrъ* odvozených, jako jsou Bobra, Bobrava (c. 1048), Bobrov, Bobrová, Bobrica, Bobrůvka, Bobrovice, Bobrovnice (v olom. listině z r. 1131, *Friedrich*

sysla[1] a také veverku. Jejich jemné kožešiny byly na jihu Evropy velmi hledány a proto za nimi přicházeli neustále obchodníci do lesnatých krajů slovanských, jak jsem se o tom již v kap. IV. zmínil a znovu podrobněji v stati o obchodu vyložím. Slovanskolitevská jména kuny a veverky přešla proto už do staré řečtiny (ἡ καυνάκης) i latiny (viverra), a jméno šedé veverky *bělice* do němčiny.[2] Také daně platil slovanský lid namnoze těmito kožemi[3] a vůbec uslyšíme dále v kapitolách následujících, že se kůže kuní i veverčí staly jednotkami platebními a název přešel docela i na pozdější platidla kovová. I západní Němci si cenili velice kuninu z Pruska a zemí zavislanských.[4]

Že pak centrální slovanské kraje oplývaly vskutku touto zvěří, máme ještě několik povšechných svědectví. Jsou sice po stránce formální pod vlivem textů antických, ale ve věci píší podle skutečnosti. Tak Długoš praví o Polsku: „silvestrium quoque animalium mardurum, castorum, ermellinorum et vulpium, quibus Polonorum regio pro ea tempestate ferax fuit“.[5] Herbord dí o Pomořanech, zmíniv se o bohatství ryb: „Ferinae cervorum, buvalorum et equulorum agrestium, ursorum, aprorum, porcorum, omniumque ferarum copia redundat omnis provincia“.[6] Také v Čechách bylo podle tradice u Kosmy a Dalimila kdysi ryb a zvěře plno,[7] a o Rusi už výše uvedené zprávy svědčí, že pole i lesy zvěří oplývaly. Długoš sám dodává o Rusi, že je „plena sebelli-

Cod. I. 120. Srv. i 357). Srv. Słovn. geogr. pol. s. v. a *Filevič* Ист. др. Р. I. 99, 120. *Muka* Ortsnamen d. Neumark 114 a řadou historických záznamů v listinách od stol. XII. (Srv. na př. *Piekosinski* Doc. 29, 132, 137, z r. 1176, Cod. Pol. mai. 7, 11, 17, 27, 29, 41, 45, 62, 65, 77, 78, Cod. Pom. I 30, 45). V Polsku a na Moravě se připomínají l. cit. i *bobrovnici*, hlídači bobrů. V Ústavu Vladimira Vsevoloda mluví se o krádežích bobrů (*Vladimirskij-Budanov* Хрест. I. 63). Bobří obchod připomínají i prameny arabské. Srv. *Jacob* Handelsart. 27, 33, 43, 46.

[1] Podle letopiscových slov o Drevljanech, Radimičích, Vjatičích a Sěverjanech mohli bychom souditi, že chytali a požívali i křečky a sysly (Let. Lavr.[3] 12, 15).

[2] O ř. γαυνάκης (též ἡ καυνάκη) a lat. viverra srv. mé SS. II. 165 a Berneker EW. I. 644. V německé básni XII. stol. Himelriche 262 čteme tuto zmínku: „umbe chursenne unde bellice habent si neheine ruche“ (*Heyne* Hausalt III. 281, poznámka 117).

[3] Srv. Długošovu zprávu o staré Polsce (ed. Przedz. I 56) a pozdější doklady listinné ze XII. stol. (decimationes pellicularum mardurinum et vulpinum v listině z r. 1136; *Piekosiński* Dok. 26, 29).

[4] Srv. Adam IV. 18.

[5] Ed. *Przezdziecki* I. 56. Srv. i I. 26.

[6] Herbord II. 41.

[7] Kosmas I. 2, Dalimil ed. *Mourek*[3] 5.

orum, mardurum et aliarum nobilium pellium de animalibus",[1] a že odtud vyváželi od Orientu kůže lišek černých i rudých, pak vyder, hranostajů, černých sobolů a kun, dosvědčuje i několik orientálních zpravodajů z X. stol.[2] Zajímavý je po této příčině i zápis ve fragmentu nienburském z doby kolem r. 1170 (srv. o něm výše str. 163), kde se v okolí Němčí a Nienburku na Sále připomíná řada dávek kožešin ze zvířat lesních.[3] Ostatně i archaeologie ohlásila už častěji z konce doby pohanské kosti zvířat divokých v hrobech a sídelních vrstvách.[4]

Na lov se vydávali Slované jednak se zbraní, při čemž luk a kopí byly nezbytné,[5] jednak s různými přístroji na chytání zvěře, jakých je u kmenů v horách žijících dosud několik. Tak máme zprávu z Rusi, že tam chytali v XI. stol. zvěř do tenat nebo sítí,[6] ale mimo to i rozšíření a stáří výrazů *tenato*, *osidlo*, *leč*, *pasť*, opatřená napjatou pružinou, zvanou *pruhlo*[7] — to vše ukazuje,

[1] Długoš l. c. I. 26.

[2] Ibn Rosteh, Chordádbih, Balchi, Chaukal (*Harkavi* Сказ. 49, 221, 251, 263, 264, 276, Kardízi (ed. *Bartold* 123), Istachri, Al Fakíh, Kazvini, Dimeški (*Jacob* Handelsart. 23—24, 27, 33, 43, 46). Srv. i ŽS. I. 407 pozn. 2. Další zprávy o různých druzích zvěře v Rusi a v kterých končinách se jednotlivé z nich především lovily, viz u *Aristova* Пром. 3—7.

[3] Loco cit.: „Hoc est iustitia Sclavorum Niemze regionis ac predictarum urbium duarum Heinrici regis bauenbergensis qui solvere debent fratribus Nienburgensis cenobii ex villis ibidem adhuc excultis ab unaquaque domo unam urnam mellis et unum siclum et totidem pelles omnium ibidem silvestrium capientium, hyrcinam et mertherinam, cervinam et cattinam, et ceterorum animalium silvestrium et unum seoc piscium et unum maldrum humuliginis. Unus quisque hec cum suo plaustro apportabit, unde unicuique fratri cedent ad utilitatem suam XXV sicl. totidemque pelles singulis annis quia sunt quingenti sicli similiterque ceterarum rerum. Et hec est longitudo Niemze regionis X requies in longitudine et VIII in latitudine" (Anz. f. Kunde d. Vorzeit. 1859, 363).

[4] Srv. ŽS. I. 172, 285. K lovu v Gnězdově srv. *Sizov* Смол. кург. 115.

[5] V stsl. Životě sv. Ivana čteme, že Bořivoj uviděv na lovu laň, „вънъ ся наль лукъ" (*Rački* Doc. VII. 377, Prameny I. 111, 115).

[6] V letopisu k r. 1091 vzpomíná se sítí a tenat: „Всеволоду ловы дѣющю звѣриныя за Вышегородомъ, заметавшимъ тенета ... спаде превеликъ змии" (Lavr.[3] 207), dále obrazně v Žití prep. Feodosia (ed. *Filaret* 145, *Lavrov* 53): „Тѣмь же Христовъ воинъ [illegible] яко птица [illegible] отъ тенета" a v Pand. Antiocha 221: „Тенета бо и сѣти суть [illegible]" (*Sreznevskij* Mat. III. 948). Lov se sítí připomíná i Ruská Pravda Vladimíra Vsev. v § 80 (*Vladimirskij-Budanov* Хр. I. 63).

[7] Csl. *teneto* vedle *tonoto*, *toneto*, slovin. *tenetvo*, srb. [illegible], č. tenato, r. тенето, pr. tinklo, lit. tinklas, — vše od koř. *ten-* (*Miklosich* EW. 350, *Budi*-

že se těchto přístrojů k lovu odedávna užívalo. Do pastí chytali zvířata menší, zejména lišky, kuny, tchoře, lasice, jako podnes v Karpatech, větší do osidel (v Karpatech Huculové chytají do osidel nejen srnce, ale i medvědy) nebo do jam, jaké připomíná už Caesar v Germanii,[1] ale pro něž nemám ze Slovanstva starých dokladů. Nechci však pochybovati, že takové jámy, jaké popsal Šuchevyč z východních Karpat,[2] jsou i u Slovanů prastaré.

Ze staré Rusi je mimo to doloženo k lovu zvěře i ptáků užívání velkých sítí — *síť*, staré *sětь* je také slovo staré a všeslovanské[3] — zvaných перевѣсъ nebo перевѣса, перевѣсие.[4] Byly to průseky v lese napříč přetažené sítí, kterou lovec z úkrytu mohl spustiti, jakmile do ní vběhla zvěř. Už v X. stol., jak praví letopisec, bylo mnoho míst s perevěsy podél Dněpru a Desny.[5] Na Urálu a v orenburské gubernii loví se jimi dosud.[6] Na jednotlivé ptáky se střílelo šípy nebo se na ně líčily různé výše vzpomenuté léčky a klece[7] a konečně i větévky natřené lepem, který byl nej-

lovič Čas II. 15). *Silo, osilo, silьce*, č. osidlo je všeslovanské (*Miklosich* EW. 295) a staré, doložené od XI. stol. (*Sreznĕvskij* Mat. II. 717, III. 351, 354). Csl. *prąglo*, slovin. prôgla, pruglo, ch. pruglo, č. pruhlo, pruhel, pružina, luž. prudlo, pšudlo, r. пругло, od kmene *pręg-* (*Miklosich* EW. 262). K dokladům srv. pozn. 1 a jiné z textu Upyra Lichého a j. u *Sreznĕvského* Mat. II. 1612. Rovněž bude všeslovanské *slopec*, pol. słopiec, r. прѣслопъ, druh pasti (*Miklosich* Denkschr. XXI. 87 a XXIII. 221, 235) a samo slovo *pasť* (pol. rus. slovin., *Miklosich* EW. 229), ale nejsou u Sreznĕvského ze starší doby doloženy.

[1] Caesar BG. VI. 28. Pozdější doklady z Německa viz u *Heyne* D. Hausalt. II. 240.

[2] Гуцульщина I. 2. 235 (зáпадници na medvědy, летійні na jeleny a srnce. Na vlky a medvědy kladou se i osidla сильця, na lišky pasť зáлуб, na tchoře, lasice, kuny пóколодва).

[3] *Sětь* utvořeno od koř. *si* — vázati tak, jako významem blízké *silo, osilo*. Doloženo je (v obrazném smyslu) už texty XI. stol., na př. Ostrom. evangeliem Luk. XXI. 34, Pand. Ant. XI. stol. 110, 221, Grigoriem Naz. 43 a j. (*Sreznĕvskij* Mat. III. 902). K rozšíření srv. *Miklosich* EW. 295 a *Budilovič* Čas II. 15.

[4] Srv. zejména doklady z Ruské Pravdy kn. Vladimira Vsev. § 92, 93 o krádeži perevěsů a ptáků z nich (*Aristov* Пром. 19, *Vladimirskij-Budanov* Хр. I. 66). V letopisu Perej. ruk. k r. 946 čteme též перевѣсие (*Sreznĕvskij* Mat. II. 900).

[5] Místa, kde byly perevěsy, slula перевѣсища. V let. Lavr. k r. 947 čteme: по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ (Lavr.[3] 59). Srv. *Sreznĕvskij* l. c.

[6] *Aristov* Пром. 8.

[7] Клѣтька v tomto smyslu není však u Sreznĕvského doloženo. Сило nebo силець označoval oko, do něhož chytali ptáky (dnes осилки z koňských žíní v tambovské gubernii, srv. *Aristov* Пром. 7). Mluví se o nich už ve XII. stol. v Otázkách Kirikových (87): „Творять инии . . . яко застанеть въ сильцѣ

spíše hotoven z bobulí jmélí (Viscum album). Csl. *lěpъ* je slovo prastaré a všeslovanské,[1] a netřeba nikterak mysliti teprve na římský původ této lovecké techniky z Italie doložené Varronem.[2]

Zvláštní a zvýšenou zábavu poskytoval lov na ptáky *pomocí ochočených sokolů, jestřábů a krahujců*. Kdy a odkud tento lov přišel ke Slovanům, známo není, ale nebyl jistě u nich domácí. Naučili se mu nejspíše od sousedů turkotatarských, kde kvetl odedávna. Ukazuje na to i přechod arab. *sakr* v lat. *sacer* (ital. *sagro*, fr. *sacre*, střhn. *sackers*) a všeslov. *sokol*, litev. *sakalas*.[3] Víme také, že lovčí sokolové byli známým obchodním artiklem Orientu, kde zejména turkestanští platili za specialitu. Nejvzácnější a nejsmělejší, při tom však dressury schopni byli sokolové bílí.[4] Pokud se týče lovu s krahujci, tu také slov. výraz krahuj z pův. **korgujь* pokládá se za výpůjčku z některého jazyka turkotatarského a výpůjčka ta opět ukazuje na převzetí lovu krahujčího.[5]

Jak tomu bylo s počátky sokolího lovu u Germanů, není jisto,[6] Římané a Thrákové jej znali už ze starší doby.[7] U Slovanů

[illegible] (P. [illegible] VI. 47). Starý z XI. stol. doložený výraz pro oko na chytání ptáků je dále [illegible] (*Srezněvskij* I. 1219, 1235 z Pand. Ant. 226 a Slova Dan. Zat. 232). Srv. maď *kelepcze*.

[1] Vzniklo z indoevr. kořene **loipos*. Srv. sti. *lēpas*, ř. [illegible] — mast, alb. *l'aparos* — umazaný got. *laiba*, stangl. *lāf*, sthn. *leiba* — zbytek, přílepek (*Berneker* EW I. 712). V slov. řečech objevuje se ve formách *lěp*, *lip*, *lep*. Doloženo v Žití Barlaama Josafatského: [illegible] (*Sreznĕvskij* Mat II. 74. Slova *lěpiti* a *lěpъkъ* už dříve. Lep na ptaky v staré češtině dokládá několikráte Alexandreida (*Gebauer* Stč. sl. I. 228; a také v Mat. Verb čteme *lepp* — viscum (*Sreznĕvskij-Patera* I [illegible] 25), rovněž jako v slovnících XIV. stol.

[2] Varro de re rust. III. 7, 7. Srv. *Heyne* D. Hausal. II. 247.

[3] Tak *Jacob* Handelsart. 54.

[4] U Jacoba l. c. 50 viz výklad o honbě sokolí dosavade obvyklé u Kirgizů, v Persii a vůbec v Asii.

[5] Všesl. *kragujь* za turkotatarskou výpůjčku pokládají *Miklosich* Türk. Elem. I. 327, EW. 130 (z džag. karagu, kirg.). *Schrader*, Urg. II[3]. 145; *Berneker* EW. I 570, i *Janko* (Pravěk 46). Schrader je má za přejetí praslovanské, Janko za pozdní, z doby po Kr. nar. Jiný starý ruský termín, doložený už v slově o pluku Igorově (ed. *Erben* 3) pro lovčího sokola nebo jestřába, je [illegible] nebo [illegible] (srv. *Sreznĕvskij* Mat. I. 132). Stsl. *jastrębъ* je všeslovanské (*Miklosich* EW. 101).

[6] Heyne jej u Germanů pokládá za pradávný (Hausalt. II. 248), Janko proti tomu (O stvcích 13). Kosti sokolí našly se v hrobech (*Montelius* Kultur 244b). Sokolníky na koních vyobrazuje koberec z Bayeux (*Jubinal* 3, 5).

[7] Plin. X. 23, Martial XIV. 216, Srv. *Blümner* Röm. Privatalt. 528.

doložen je teprve od stol. IX.[1] Nejdříve se jím zabavovali jen knížata a velmoži, za první doby křesťanské i biskupové a duchovní,[2] potom však pronikl i do lidu. V XI. století byl aspoň široce rozšířen, a jelikož byl vycvičený lovecký sokol nebo jestřáb cenným kusem majetku, staraly se brzy psané domácí řády a zákony o tresty za ukradení[3] a velmoži měli v té době už své opatrovníky sokolů, zv. *sokolnici, sokolari*, v lat. pramenech *falconarii.*[4]

Že se při těchto lovech užívalo i honicích psů, rozumí se samo sebou a je to také doloženo.[5] Původ všesl. slova *hon, honba, honiti* ukazuje, že podstata starého lovu bylo buď nadhánění a štvaní prchající zvěře tak dlouho, až vysílená byla dostižena a ubita, kdežto etymologický původ všesl. slova *lov* naznačuje podle Zubatého pomalé, plíživé stopování, obcházení a konečně zaskočení zvěře.[6] Při tom zajisté nechyběly ani různé čarodějné praktiky a zaříkání zbraní, jaké se dosud ozývají na př. v lesích karpatských.[7] Ale starých dokladů proto nemám. O okuřování

[1] O Borisovi bulharském čteme, že v IX. stol. poslal synům srbského knížete Muntimira darem dva otroky, pár sokolů a pár honicích psů (Konst. d. adm. imp. 32). Jiné doklady jsou pozdější. V poučení Monomachově praví velký kníže synům svým: и в ловчихъ ловчий нарядъ самъ есмь держалъ, и в конюсѣхъ и о соколѣхъ и о ястрябѣхъ. (Let. Lavr.[3] 242 k r. 1096) V Slovu o pluku Igorovu čteme hned na počátku o Bojanovi: „Тогда пущашеть десять соколовь на стадо лебедѣй" (ed. Erben str. 1). Podle Ipatějevského letopisu (133) dovolili Polovci knížeti Igoru Séverskému loviti s jestřáby, když jej zajali. Lovu se psy, jestřáby a jinými ptáky vzpomíná i Ivan, metropolita kijevský v letech 1080–1088 ([illegible] XXII. [illegible] 5, str. 7). V listinách se připomíná od XII. století v Polsku. Srv. Cod. Pol. mai. č. 26 (1181), *Widajewicz* Powolowe 8 sl., 21, 29. O pozdějším rozvoji lovu toho v Srbsku viz *Jireček* Mittelalt. Serb. III 54 sl.

[2] Ustav bělečský (XI. stol.) však zapovídá: „аще епископъ носитъ ястрѣбъ на руцѣ" (*Golubinskij* Ист. р. ц. I 2545, čl. 120). Tak bylo i na západě. Dětmar vypravuje, že biskup Arnulf z Halberstadtu, uviděv duchovního se sokolem na ruce, zastavil jej a pokáral (Dětmar VI. 59.).

[3] K Ruské Pravdě srv. *Vladimirskij Budanov* Chr. I. 32, 67, *Aristov* Пром. 19.

[4] *Sokolnici (Sreznëvskij* Mat. III. 459 od XIII. stol.). V Polsku máme osady Sokolniky doložené od XIII. stol. (*Bogusławski* Dzieje II. 545). V Srbsku za Uroše II. a Štěpána Dušana připomíná se i výraz *djerakar* z byz. ἱερακάριος (ἱέραξ — sokol). Srv. *Jireček* Mittelalt Serb. I 17. sl. Sokolar doložen u *Račkiho* Doc. VII 82, 87 k r. 1070.

[5] Srv. dále str. 175. Honba se psy znázorněna je na koberci z Bayeux (ed. *Jubinal* 3, 4).

[6] *Janko* Pravěk 46. *Zubatý* Úvol. Sborník I. 163.

[7] Srv. *Šuchevyč* Гуцульщина I. 2, 233.

sítí loveckých (a rybářských) a zaříkání jich dočetl jsem se teprve v pramenech pozdějších.[1]

Po založení pevných sídel vznikly u vsí nejen okrsky stálých rolí, nýbrž i stálé okrsky honební, náležející určitému rodu nebo obci. Mělo tím býti vyvarováno konfliktům se sousedy a proto později byly přesně vymezeny. Už z mnohých listin XI. a XII. stol. vidíme, že se odevzdávaly dědiny v držení jiného nejen s rolemi, pastvami atd., ale i s honebními revíry: „cum omnibus venationibus".[2] Na území, které náleželo knížeti,[3] nebo u Slovanů pod panstvím německým pánu německému, resp. říši, loviti se ovšem nesmělo a kdo tak činil, nebo kdo obtíže působil panským lovcům, byl přísně potrestán. Na Sále musil na př. Slovan z trestu zaplatiti celý kus hovězího dobytka.[4] Že se v důsledku toho vyvinula zvláštní třída jednak strážců lesních — hajných,[5] a jednak lovců panských, je na biledni. Zároveň však uložena byla selskému lidu ještě řada různých jiných povinností při panských honech nebo lovištích. Dodával honce k nadhánění zvěře, dodával tenata a sítě, kopal jámy, nosil zbraně, odnášel ubitou zvěř a dával nocleh i jídlo panským lovcům. Mimo to byli i zvláštní opatrovníci psů loveckých (*psari*), kteří je krmili tluči.[6]

---

[1] *Brückner* Kazania II. 33[illegible], 344.

[2] Mohu uvésti jen příklady nejstarší. Srv. listinu císaře Otty z r. 995 (Mekl. Urk. I. 23), listinu Jindřicha z r. 1062 při darování Racesburgu (tb. I. 29), listinu vyšehradskou Vratislavovu z r. 1088 (Friedrich Cod. I. 373. Falsum XII. stol.). Jinak z Polska, Polabí a českých zemí jsou jen doklady z XII. století (srv. *Friedrich* I. 144, 198, 202, *Piekosinski* Dok. 14, 29, *Riedel* Cod. I. odd. XV. 2, XVI. 392, XVII. 427, 43[illegible] atd.).

[3] [illegible] kněžny Olgy připomínají se v Letopise už při r. 947 (Lavr.[illegible] 59). O dalším srv. *Aristov* [illegible] 16.

[4] *Leo* Unters. Thür. 66.

[5] *Hajný* se připomíná poprvé v české listině z r. 1183 (napsané v XIII. století): custodes silve, qui vulgariter dicuntur hayni (*Friedrich* Cod. I. 419). Další doklady ze XIV. stol. viz u *Gebauera* Stč. sl. I. 400. Listina česká z roku 1031, kde se čte: cum custodibus silvae, qui vulgariter iesni dicuntur (*Erben* Reg. č. 98) je falsum Bočkovo. Jinde se dočítáme o hajných specialistech ve XII. stol. V listině smolenského knížete Rostislava uveden je při selu Jasenském [illegible] (*Vladimirskij Budanov* Chr. I. 241). Zejména bylo mnoho strážců bobřích sídel — *bobrovniků* (custodes castorum). Srv. výše str. 16[illegible].

[6] Od XIII. stol. vystupuje výraz *holota, krmnik* a dříve již výraz *psar* pro opatrovníky psů (*Gebauer* Stč. sl. I. 45[illegible], a listinu z r. 1[illegible] v Kod. Małopol. [illegible]). Srv. i *Jireček* Prove 74. Psary dosvědčují staré názvy topografické v Polsku a v Čechách (*Piekosinski* Rozpr. Akad. XIV. 233, *Friedrich* Cod. I. 2[illegible]2, [illegible]53,

X. RYBOLOV.

S lovem zvěře lesní a polní souvisel i lov ryb ve vodách. Rybářství bylo obvyklým zaměstnáním lidu slovanského všude tam, kde seděl při potocích, řekách nebo rybnících, a tam, kde vod bylo mnoho, jako na př. v jezernatém pásu území baltického nebo v Polesí,[1] stalo se rybářství docela nejen hlavním, nýbrž místy i výhradním zaměstnáním, přinášejícím dostatek obživy, po případě i výdělku. Pojem Slovana srostl tam pak s pojmem rybáře, dědina slovanská s dědinou rybářskou, obyčejně chudou, s bídnými chýšemi,[2] bez rolí a bez chovu dobytka. Když r. 1127 bamberský biskup Otto u jezera Morického natrefil takovouto chýši, našel tam chudého rybáře, jenž nechtěl od biskupa vzíti ani peněz, aniž co jiného a prosil jen o trochu soli. Sedm let prý nejedl chleba, jen ryby, jež si v letě nasušil, aby měl na zimu; ale neměl soli k nim.[3] Ovšem vedle chudých rybářů i obyvatelé bohatých a zemědělstvím se obírajících vsí rybařili ve vodách dědinami tekoucích, nebo poblíže rozlitých. Staré listiny XI.—XIII. stol. vzpomínají často při postupu nebo prodeji dědin ze všech slovanských krajů

376. 521, *Jireček* Topogr. ant. 123) v Chorvatsku listiny z XI. stol. (*Rački* Doc. VII. 83, 128), v Srbsku listina dečanská (*Jireček* Mittelalt. Serb I. 17 sl., 66, 70) a j. *Tluč* je už v dokumentu z XIII. stol. (Kod. Katedry Krak. 40 r. 1251). K druhu honců náleželi též *ululatores* v listině kladrubského kláštera z r. 1115, 1186 (fals. XIII. st.) Srv. *Friedrich* l. c. I. 399, 431. — Srv. též *Piekosinski* Ludność 61—63.

[1] Herbord II 41: Nam piscium illic, tam ex mari quam ex aquis et lacubus et stagnis habundantia est incredibilis, carratamque pro denario recentis acciperes allecis, de cuius sapore vel crassitudine, gulositatis arguerer, si dicerem quod sentio. Také listina z r. 1170 připomíná „Loca fertilissima frugum ac pecorum et piscium." (Cod. Pom. I. 70). Když meškal Otto Bamberský v Štětině, ulovili rybáři v Odře dvě tak veliké kambaly (rombones), že celé družině Otonově sloužily 14 dní potravou (Ebbo III. 17).

[2] O těchto rybářských chýších, jejichž slov. název *chyšь*, *chyžь* přijali Němci (Kietz, Kietze, Kietzin, Kizin srv. Cod. Pom. I 119), zmínil jsem se už v ŽS I. 793, kde uvedeny i staré doklady. Z nich Chron. Gotwicense dí: „Ketzin vicum piscatorum denotat a voce venedica Kitze vel Kytze, casa piscatoria" (*Riedel* Mark Brandb. I. 350, II. 32, 264, srv. též *Brückner* Sl. Ans. 19 a *Guttmann* Germ. 129, 140, *Ohnesorge* 219, 125). Baltický kmen *Chyšanů* měl asi jméno od těchto rybářských chýší a žil asi hlavně z rybaření. Také v Polsku byly vsi rybářské, jak svědčí listina pap. Innocence z r. 1136 arcibiskupství hnězdenskému (villa piscatorum — t. j. *Rybaki*, *Piekosiński* Dok. 27). V pol. vsi u Kostrzynu na Vartě našel Kiekebusch mnoho rybích kostí (Zs. f. Ethn. 1918, 895).

[3] Ebbo III. 4.

rybního práva dědiny, totiž vod, kde měla dědina své *piscaturae*, *piscationes*, kde se ryby lovily i vnadily. Také se připomínají i zvláštní *piscatores*, vedle jiných zaměstnání.[1]

Nemůže tedy býti pochyby, že rybářství bylo jedním z hlavních zaměstnání slovanského lidu v době pohanské. Ale máme pro to ještě jiný velice výmluvný doklad v slovanské rybářské nomenklatuře. Tato nomenklatura ukazuje nejenom řadu shodných a starých názvů pro ryby říční, nýbrž i velkou shodu v terminologii rybářské. Po celém Slovanstvu dosud jsou rozšířeny tytéž praktiky lovecké a tytéž hlavní názvy přístrojů k lovení ryb, a že jsou to názvy staré, vidíme už z dokladů XI. a XII. století.[2]

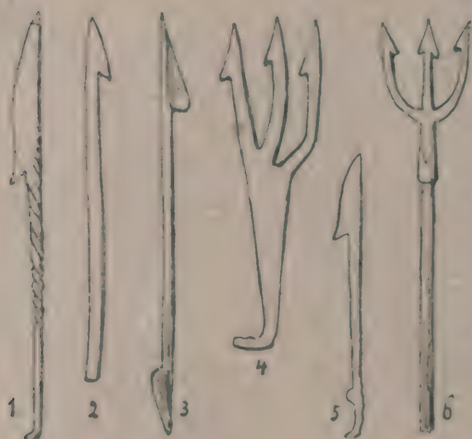
Při tom vidíme i velkou věcnou bohatost: Slované patrně už tehdy užívali rozmanitých praktik a nástrojů k lovu rybímu, rozmanitých podle druhů ryb, podle doby roční, podle stavu vody, znali i zřizování zvláštních sádků na uchovávání ryb, znali různé způsoby konservace, — slovem, všechno nasvědčuje, že rybářství bylo u nich zaměstnáním pradávným a zcela běžným i vyvinutým, a jestliže pro některé terminy, jež jsou domácího původu a společné ještě dnešním řečem slovanským, nemohu uvésti dokladů

[1] Dokladů je plno, zejména z XII. a násl. století. Uvádím jednotlivé aspoň doklady z X. a XI. Tak v listinách z r. 937, 993, 995, 997 (*Riedel* Cod. I. VIII. 90, VI. 185, XI. 1 3; Mekl. Urk. I. 23), dále z r. 1006 (*Riedel* I. VI. 186), 1052 (Mekl. Urk. I. 26), 1051 Cod. Sax. I. 335, 1036 (*Zahn* Urk. Steierm. I. č. 49). Ke XII. stol. srv. např. Cod. Pom. I. 61, 70, 72, 84, Cod. mai. Pol. I. 26, *Riedel* Cod. I. XV. 2, X. I. 392, XVII. 437, 434, *Friedrich* Cod. I. 114, 198, 302, 373, *Piekosiński* Dok. pol. 13, 27, 29. Že na Sále ve XII. stol. Slované prodávali ryby kupcům, přicházejícím z Braniborska, dokládá fragment merseburský. Srv. též citát výše na str. 163.

[2] K dosavadnímu rybářství a nástrojům rybářským u Slovanů srv. následující popisy: *Jovanović A.* [illegible] Etnogr. [illegible] 1909 III. 196. *Čurčić V.* [illegible] 1914—1915 [illegible] Bosn. Herzeg. XII. 490). *Šu[illegible] V.* [illegible] I. 2. 222 [illegible] IV. Srv. i [illegible] XV. 167. *Šparný Fr.* Rybnikářství. Živa V. Praha 1870. *Kozár* Rybárstvo na Slovensku. Čas. muz. spol. 1902, 33. *Anon.* Rybarstwo na Litwie. Wisła IX. 95. Rybarstwo v Polesiu. Wisła IX. 744. *Kolberg O.* Lud I. 72 (v Pokutí), I. 99 (Cholm), III. 88 (v Kujawách), V. 59 (v Mazowszu), XI. 136 (v Poznańsku). *Bartoš* Rybářství na Podluží. Lid a národ II.[2] 17. *J. Vohák* Národopis českoslov. lidu I. 3[illegible]. Obšírnou studii o starém rybářském obchodu v Meklenbursku, ale teprve na základě pramenů XIII. a XIV. století a s přihlédnutím k poměrům právním vydala *M. Genzmerová* Das Fischgewerbe und der Fischhandel in Mecklenburg vom 12. bis zum 14. Jahrh. Diss. Merseburg 1915. Dále srv. *Ślaski K.* Prace fil. VIII. 1 (o rybářství u Kašubů).

z XI.—XII. stol., nepochybuji přece z celého stavu věci, že existovaly už v té době jako druhé, jež jsou doloženy. Můžeme vůbec celý komplex všeslovanské rybářské terminologie a všeslovanských rybářských praktik a přístrojů bezpečně klásti do konce doby pohanské.

Nejstarší způsob lovu ryb vůbec, udržený také Slovany až po dnešní den, je lov pomocí ostré harpuny, kterou se, obyčejně v noci při planoucí pochodni nebo chvoji, v čisté vodě ryby nabodávají. Sestává z železné vidlice 2—5zubé, na koncích zpětnými háky opatřené (srv. obr. 34, 6), jež je tulejkou nastrčena na žerdi přiměřeně dlouhé. Sluje č. *ost*, a loví se s ní ryby za čisté vody ponejvíce v noci, kdy zlákány září planoucí chvoje nebo pochodně vystupují k povrchu vody.[1] Výraz *ost*, stsl. *ostь* je v tomto speciálním smyslu všeslovanský[2] a zároveň doložen už ze století XII.[3] Archaeologicky zaručeny jsou osti, ponejvíce jednostranné už v hrobech gnězdovských z X. století, dále v gdovských, petrohradských a merjanských mohylách (obr. 34), a netřeba pochybovati, že tak, jako dnes vypadá, vypadala ost už před 1000 lety.[4] Harpuny kostěné byly ostatně dováženy k Slovanům i z Orientu k lovu velkých ryb.[5]

Obr. 34. Ruské osti (1.—2. Vojnosovovo a Gryzovo, Petrohr. gub., 3. vladim. gub., 5. Ljucin, 6. osť huculská, Šuchevyč).

---

[1] Srv. *Šuchevyč* 223, *Kolberg* I. 72, Wisła IX. 745, *Kožár* l. c., *Jovićević* 202, 214.

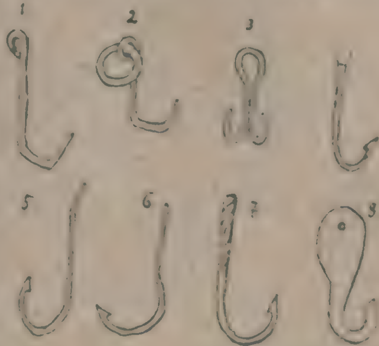
[2] Pochází od koř. *os-* (osъ, ostь, osъtъ, ostьnъ, ostrъ, — vše je všeslovanské) a souvisí s lat. acies, acutus, got. ahsa, ř. ἄξων. *Miklosich* EW. 227.

[3] Srv. termín *ascia* u Ebbona III. 4.

[4] Sv. *Sizov* Смол. кург. 116, *Uvarov* Меряне XXX. 29. *Spicyn* Кург. петр. 3. tab. XVIII. 11, 12, Кург. гдов. 36. (z XI.—XV. stol.), *Chaněnko* Древн. V. tab. 8, 76 (z Bukrina u Kaněva). Srv. i nálezy v Ljadině finnském a v Ljucině litevském (*Jastrebov* 52. tab. X. 26, 28, Люцин. мог. XIV. 6).

[5] Zajímavou zprávu o tom, že aderbeidžanské ocelové harpuny obchodem byly dováženy do Bulgáru a odtud zase k západním a severním barbarům k lovu ryb, má Abu Hamid, k níž srovnej i Kazvího (II. 418). *Jacob* Handelsartikel 76, Waare 29.

Lov na *udici* jest umělejší, vyžaduje více obezřetnosti, vtipu a také znalosti ryb a proto vznikl rozhodně později lovu s harpunami. Ovšem pro konec doby pohanské je stejně a současně s předešlým doložen, jak řadou dokladů slovních, tak i archaeologických. A také historické doklady nechybějí, — aspoň dva z X. s XI. stol. Vypravujeť Gallus, že počátkem XI. stol. kníže ruský v Kijevě sám občas na Dněpru lovil ryby udicí[1] a bulh. presbyter Kozmas připomíná v X. stol. u bulharských Slovanů chytání ryb na udici s červy.[2] Také všesl. výraz *uda*, *udica* ze stsl. *ąda*, *ądica* ukazuje na veliké stáří.[3]

Obr. 35. Udice. (1.—4. Stradonice, 5. Levý Hradec, 6.—7. Gnězdovo, 8. Kamská Čuď.)

Nálezy staré, pokud je můžeme pokládati za věrohodné, ukazují udici celkem tvaru jednostejného,[4] doloženého od dávné doby bronzové[5] (obr. 35). Jsou však řídké, bezpochyby proto, že slabý železný drát v zemi snadno rzí setlel

[1] *Gallus* I. 7: in navicula cum hamo piscabatur. Srv. i Kadlubek Chron. II. 12. (*Bielowski* MPH. II. 289). Že také římští vládcové lovili rádi na udice (tak i Antonius, Augustus, Commodus), srv. doklady u *Blümnera* Röm. Priv. alt. 529.

[2] [illegible] рыбы удами аще черви на уду не [illegible] не могутъ [illegible] рыбы (ed. *Kukuljević* Arkiv IV. 87). Termín *uda* sám je ovšem doložen častěji. Srv. pozn. následující.

[3] Výraz je všeslovanský a domácí: stsl. *ąda*, *ądica*, slovin. *ôdica*, *vôdica*, *udica*, b. [illegible], sr. [illegible], č. *udice*, p. *węda*, *wędka*, *wądka*, luž. *wuda*, *huda*, r. [illegible]; srv. litev. *uda*, lot. *ūda*. Srv. *Miklosich* EW. 222, *Budilovič* Cs. II. 16. Doložen je z X. stol. u Kozmy presb. l. c. a Besedách pap. Grig. (*Sobolevskij* Mat. 79), potom v Sborníku r. 1076, 70, u Georgia Ham. (Uvarov) 89. Srv. *Sreznĕvskij* Mat. III. 1143. Jiný starý termín je *lukota* užitý ve smyslu udice v knize Jobově XL. 21 podle ruk. XVI. stol. (*Sreznĕvskij* Mat. II. 53). Srv. k němu i *Aristova* Hp. 24.

[4] Srv. z Čech nálezy z Lev. Hradce (*Píč* Star. III 1, tab. XXXI 13), z hradištné sídelní jámy a Hradištka blíže Veltrub (Pam. 1915, háčky = udice?), z Rusi od Kaněva (Chaněnko V. 28), ze smolenských kurhanů (*Sizov* 116), 4 z hradiště u sela Babiči blíže Čerkas (Katalog vyst. Charkov sj. Kijev 1899 108), 6 z Kňaží hory, 1 dvojná udice (ibidem 112), z hradiště Moščinského (v Istor. Museu) z Pomořan jsou hojné s dlouhým násadcem (*Schumann* Pommern 98).

[5] *Mortillet* Origines de la navigation et de la pêche. Paris 1867, 32.

a se rozpadl. Pokud mi známo, nemají oček, jako římské ze Stradonic. Kostěných nebo z mušlí řezaných udic ze slovanských nálezů neznám.[1]

Druhou skupinu přístrojů, dnes k rybolovu užívaných, ale, jak hned uvidíme, rovněž prastarých, tvoří pletené sítě a koše.

Sítí na ryby užívalo se v Evropě již odedávna, aspoň od doby neolithické, jak nasvědčují nálezy sítí a hliněných, je zatěžujících závaží. Pokud se týče Slovanů, vidíme, že mají pro ně především dva obecné, prastaré a všeslovanské názvy domácí, stsl. *sětь*[2] a *mrěža*.[3] Také historicky je lov do sítě doložen už z XI. století textem Kyrilla Turovského.[4] Za doby Ottona Bamberského v Pomořansku sítě, nastražené mezi kolím slovanskými rybáři v tamějších řekách, velice prý stěžovaly plavbu.[5] Ale nejen to. Dnešní rybolov slovanský rozeznává celou řadu sítí podle účelu, podle tvaru a velikosti, z nichž některé mají názvy po celém Slovanstvu rozšířené: tak *nevod*,[6] velká vlečná síť 20—30 *m* dlouhá,[7] zatížená na spodní obrubě (*obrev*, обрва) závažím (kameny), na horní udržovaná na povrchu dřevěnými plaváky nebo dýněmi, dále *sak* — síťka pytlovitá na vidlicovitém držadle[8] a *čeřeň*, síť na obloukovém kříži

[1] Jsou známy z palaeolithu a neolithu evropského (*Mortillet* l. c.), v pozdější době z hrobů kamské Čudi (Древн. Кам. Чуди XXV).

[2] Srv. co pověděno výše na str. 172.

[3] Prasl. **merža* — s b. *mrěza*, srb. мрежа, b. мрѣжа, č. *mříže*, slov. *mreža*, pol. *mrzeżna*, r. мережа, maď. *mażázsa*, rum. *mreažę*, alb. *mrežę* (*Miklosich* EW. 193). Srv. *Berneker* EW. II. 38 (srv. i II. 46), *Budilović* Слав. II. 15. Ve smyslu sítě je užito slova мрѣжа v Ostromir. Ev. Mat. IV. 18, Jan XXI. 11, u Upyra Is. XIX. 8, v Minejích r. 1097, 21, v Pand. Ant. 197, vesměs v textech XI. století (*Sreznĕvskij* II. 128, 185).

[4] *Kyrill* Слово на Фомину неделю (*Ponomarev* Пам. I. 139, *Buslajev* Ист. хр. 307): [illegible]. Мрежа doloženo dále v Besedách pap. Grigorja (*Sobolevskij* Mat. 67) a v jiných nejst. textech církevneslovanských (*Jagić* Kirchensl. Spr.[2] 363).

[5] Saxo ed. *Holder* 587 (navigationem crebra saepium obstacula a piscatoribus defixa difficilem faciebant).

[6] Csl. неводъ, r. неводъ, ch. nevod, č. nevod, pol. niewod, luž. navod, (*Budilović* II. 16).

[7] Jiné druhy nevodu jsou ještě větší i širší a křídly opatřené. K nevodům srv. *Kolberg* Lud III. 88, Wisła IX. 95, 66, 72, *Bartoš* l. c. *Noháč* l. c. 399, *Spatnij* Rybnikářství 66; k velkým nevodům balkánských jezer (až 250 *m* dlouhým) srv. *Lorentz* l. c. 198, 206 sl.

[8] *Miklosich* EW. 287, *Vasmer* [illegible] III. 170. Přejato z lat. *saccus*, ř. σάκκος.

upevněná.[1] Mimo to jsou *keser* — měchovitá síť, a *vať*, *vatka* — síť jiného druhu, rozšířeny aspoň u Slovanů západních a v Bělorusi.[2] Také *volkъ* — *vlakъ* byl starý termín pro vlečnou síť, neboť je nejen znám na severu,[3] ale přešel v tomto významu na jihu do novořečtiny, — kde zní βολκός, podobně jako mrěža — μέρζα.[4]

Už toto rozšíření terminologie z větší části domácí (jen *sak* je zřejmě původu řeckolatinského) ukazuje za vyložených okolností na dobu všeslovanskou. Mimo to jsou však jednotlivé doloženy i texty velmi starými,[5] najisto aspoň *nevodu* užívali Slované už před 1000 let.[6]

Obraz velké vlečné sítě (nevodu) mohu doložiti z Polska ze XIV. stol. (obr. 36, 1) z illustrovaného rukopisu ostrovského legendy o sv. Jadvize,[7] saku jen ze současné, ale všude stejné podoby (obr. 36, 2).

Rovněž je prastarý lov do zvláštních lahvovitých košů z vrbového proutí spletených a ve vodě tak proti proudu umístěných, aby ryba otvorem tam snadno vnikla, ale zpět ven nemohla. Hlavní slovanský termín *vrša* z prasl **vъrša* je slovo nejen všeslovanské, ale i litoslovanské.[8] Stáři jiných podobných lovidel a jejich

[1] Srv. č. *čeřeň*, pol. *cierzeniec*, srb. черенац, -- slovo původu nejasného. (*Bernecker* EW. I. 144) Přešlo i do maďarštiny — *cserény*, tak jako *szak* a *varsa* (*Miklosich* Sl. Elem. im Mag. Denkschr. Akad. Wien XXI. 15). K podobě čeřeně srv. *Noháč* Národ soupis I 398, *Jovičević* l. c. 201, 212 ([illegible]). *Šuchevyč* l. c. 228.

[2] Srv. *Šputný* l. c. 66, *Kolberg* Lud I. 72, XI. 136, Wisła IX. 747. Keser přešel k Němcům — Kescher, Ketscher (*Heyne* D. Haus. II. 254).

[3] V Cholmsku, Poznaňsku, na Pokuti (*Kolberg* Lud. I. 72, 99, XI. 136)

[4] *Vasmer* Roczn. sł. VI 182, *Budilovič* II. 16.

[5] Nevod nalézáme už v Ostromir. Ev. Mat. XIII. 47, u Upyra Is. XIX. 8, v Letopisu k r. 6573 (*Sreznëvskij* II. 361), v X. Slovu sv. Grigorija z XI. stol. (*Buslajev* Ист. хр. 324), v stč. Mater verborum z XIII. stol.: nevod — tragum, genus est piscatoriae retis (Ed. *Sreznëvskij* — *Patera* 28). V novgorod. Kupči 31 (*Sreznëvskij* Mat. II. 1192, *Aristov* 23. 30) ze XIV. století připomíná se [illegible]. V téže době nějaký druh sítě k nevodu potřebné zvali [illegible] (*Sreznëvskij* III 891, *Aristov* 23).

[6] Nálezy kónických hliněných závaží, které bychom s jistotou mohli míti za závaží slovanských nevodů, jsou však pochybné a málo ověřené. Srv. *Kostrzewski* Album zab. ks. pozn. IV tab LXIX, *Sizov* [illegible] 116.

[7] Legenda o św. Jadwidze ed. *K. Stronczynski* (1880) obr. 55

[8] Srv. slovin. *vrša*, srb. врша (Bulhaři slova върша už nemají), č. *vrš*, slov. *vrša*, p. *wiersza*, luž. *wjerša*, r верша, lit *varžas* (*Miklosich* EW. 384, *Budilovič* l. c. II 16). U Sreznëvského doloženo není. K výkladu etymologickému srv. *Zubatý* Fil. Sborn. IV. 257 a *Asbóth* [illegible] II. 239, a *Torbiörnsson* Nord. Stud. 1904. 255. Věc i slovo přešly k Maďarům (varsa, varsze) K podobě vrše srv. *Kolberg* Lud. I 72, Šuchevyč l. c. 227, Wisła IX. 97, *Kotár* l. c 33, *Jovičević* l. c. 203, 216

názvů, na př. sloven. *lesy* nebo malorus. *etiru* vyšetřiti zatím nemohu.[1]

A ještě jiné přístroje Slované uměli stavěti nebo klásti do řek za účelem rybolovu. Sem patří stavba jezů z proutí a kolů, které měly účel zadržovati ryby na určitém místě nebo je hnáti k otvoru, za nímž uvázly v nastražených koších nebo sítích. Takový přístroj z dřev připomíná v XII. stol. mnich sázavský,[2]

Obr. 36. 1. Lovení ryb z ruk. ostrovského legendy o sv. Jadvize (r. 1353). 2. Sak.

a v téže době listiny markraběte Ottona I. a II. sdělují, že se v braniborských vodách upravovaly „pali, tractus (tractiones) et gurgusta seu piscaturae (piscium capturae) prope pontem".[3] Sem

[1] Lesu přejali i Maďaři *(lésza)*. Srv. o ní u Kožára l. c. 33, o etiru u Šuchevyče l. c. 226.

[2] Font. rer. boh. II. 244: unum stagnum et structuram lignorum ad piscandum centum denariis comparatam.

[3] V listině markr. Ottona I. z r. 1187 připomínají se „gurgusta seu piscium capturae ... piscationes magnae et parvae ac tractiones ... a dodává se: „nec aliquo genere piscationis possit nec debeat piscare, palos ponere, gurgusta vel aliquas capturas piscium de novo struere." V listině Ottona II. z r. 1204 čteme: „gurgusta seu piscium capturae ... cum tractibus et gurgustis seu piscaturis prope pontem" (*Riedel* Cod. brand. I. VIII. 117, 125). V slovníku du Cangeově vykládá se slovo *gurgustium, gurgustrium* — locus in fluvio arctatus ad capiendas pisces, casa brevis (vas vimineum), ubi pisces nutriuntur. Captura piscium v řiéce Pěně připomíná se r. 1173 (Cod. Pom. I. 86, srv. i 105, 109). Jiný termín pro to je *crates aut sepes* (*Genzmerova* Fischgewerbe 3), *piscatoria saepes* u Saxona ed. Holder 587.

patrně náleží starý sl. výraz *slup*, *slъpъ*[1] a pravděpodobně i sl. *odra* ve smyslu příční barriery z kolů.[2] Výraz *jezъ* lze sice doložiti v ruštině teprve od XIII. stol a v češtině od XIV.—XV. stol., ale na velké stáří ukazuje opětně rozšíření jeho po Slovanstvu.[3] Rus. колъ ve smyslu rybářského zákolí nalézám v pramenu stol. XII.[4]

Chycené ryby chovaly se ve zvláštních dřevěných vyhloubených korytech, pro něž máme ze XIII. stol. rus. výraz колода ve smyslu dnešního pol. *kłoda*,[5] nebo ve zvláštních z klad, kolů a proutí zbudovaných příhradách, sádkách. To značí patrně starý latinský termin *vivarium piscium*,[6] *piscina* a i *clausura piscium*, ovšem ve spojení s právě vzpomenutou přehradou, pomocí jíž se ryby do sádků trvale chytaly. Takové *clausurae piscium* dokládají nám ze slovanských dědin hojně listiny od X. stol. počínajíc.[7]

Slovanský název pro takovéto větší nádrže rybní ze staré doby doložen není. Srbština má pro to význam кòша, jenž se nachází také v maďarštině.[8] Jelikož pak podle pečlivých studií

[1] Č. *slup* — pasť na ryby (*Špatný*). p. *slęp*, druh sítě mezi kolím (*Kolberg* Lud. XI. 136, *Karłowicz* Sł. gwar V. 169). Srv. i jména místní v severových. Německu (*Muka* Ortsnamen der Neumark 85). K stáří tohoto slova srv. výše výklad na str. 172.

[2] Tak na jižní Moravě (*Noháč* l. c. 399).

[3] R. ѣзъ, езъ značilo přehradu říční z kolů a proutí, která se stavěla obyčejně na jaře a na podzim. Říkalo se ѣзъ бити, забити (*Aristov* 22—23). K dokladům pro jez od XIV. stol. srv. *Sreznĕvskij* I. 821. Jezovniky (ѣзовникъ) dokládá však *Aristov* (Пр. 24) ze stol XIII. Č. *jez*, pol. *jaz* (Wisła IX. 97). Srv. *Gebauer* stč. sl. I. 640.

[4] V listině prep. Barlaama Chutinskému monastýru (*Sreznĕvskij* I. 1259, kde i další doklady ze XIV. století).

[5] *Karłowicz* Sł. gwar s. v. Колода vedle úlů a brtí připomíná se při ruském hospodářství v ruk. Klimentově z r. 1270 (*Sreznĕvskij* I. 1255, II. 1160).

[6] *Vivaria piscium* připomíná na Moravě listina hradišťská z roku 1078 (Friedrich Cod. I. 84, 196). Už Karel Veliký nařídil, aby při jeho dvorcích zřizována byla vivaria (Cap. de villis 71).

[7] *Clausurae piscium* připomíná listina pomořanská z r. 1168 v provincii Wanzlowe (Cod. Pom. I. 61), z r. 1178 v Merezine (ib. I. 109, 112), ve Voline u Lubinu listina Kazimirova z r. 1181 (ib. I. 119) a r. 1186 (ib. I. 142), jiné tamže mezi ř. Svinou a Svantungou (ib. I. 142). V Polsku znají je listiny na Visle a Dobře v Cod. Pol. mai. 16—18, *Piekosinski* Dokum. pol. 55 (na Visle a Brdě). Srv. též *Smolka* Mieszko Stary 34. V českých listinách jsou *piscinae* připomenuty ve falšovaných listinách z XII. stol. na Botiči a v Lešťanech u Stříbra (*Friedrich* Cod. I. 400, 418, 424).

[8] *Jovićević* l. c. 204. *Jankó* Herkunft d. mag. Fischerei (Dritte asiat. Forschungsreise d. Gr. Eug. Zichy I. Leipzig 1900, 133). Srv. referát Sirelia F. Anz. d. finn. ungr. Forsch. 1901 Heft 1—2.

J. Jankó Maďaři celý rybářský aparát převzali v IX. stol. na svém pochodu jižní Rusí a hned potom po příchodu do Uher, je pravděpodobno, že i tento termin je starý slovanský. Na Rusi ostatně dosud zove se na Oce rybářská nádrž котъ.[1] Jiný starý název bylo asi diminutivum od *sadъ*, neboť jak č. sádek, pol. sadz, tak rus. садокъ značí totéž (místo, kde se ryby nasazují, srv. násada) a pol. sadzek (sadzawka) doložen je ze XIV. a XV. století.[2]

Místům, kde se ryby chytaly, říkalo se v Rusi vůbec ловище. Takováto loviště připomínají se v pramenech od XII. stol. na Volchově, Lovati a také v Haliči.[3]

Poněvadž je k úspěšnému chytání ryb potřebí nejen obratnosti, ale i velké zkušenosti, vyvinul se i u Slovanů brzy zvláštní stav *rybářů*, zejména tam, kde jinak rybolov nebyl výhradní nebo hlavní výživou všeho lidu. Terminů proň má stará slovanština několik v textech X. a XI. století: *rybarь*, *rybakъ*, *rybitvъ*, *rybiťь*, *rybolovъ*, *rybolovьcь* za latinské *piscator*.[4] V Čechách připomínají se *piscatores* už v listinách X.—XI. století,[5] o Sále se dovídáme, že tam r. 1076 dostali slovanští rybáři právo loviti ryby,[6] v Polsku jsou *piscatores* v listinách od XII. stol.[7] a o zvláštní třídě rybářů v baltických zemích zmínil jsem se už nahoře.[8] Také v Novgorodě v XII. stol. tvořili už zvláštní živnost.[9] Z Čech, z Polska a Ruska známe z XIII. stol. i speciální druhy rybolovců, pstružníky a jesetrníky knížecí.[10]

---

[1] *Poliakov* Насел. по камен. вѣку 76.

[2] Srv. *Bogusławski* Dzieje II. 586.

[3] Srv. doklady i pozdější u *Aristova* Пром. 21, 25—26

[4] Srv. Besedy pap. Grigorja (*Sobolevskij* Mat. 67), Ostrom. Ev. Luk V. 2 u Grig. Naz. 367, Četveroev. r. 1144 tamže, Min. Putj. XI. stol. 35, 36, Stichotvor. z r. 1157, 59, Ipatěj. let. r. 6667 (1159) atd. (*Sreznĕvskij* III. 208, 209).

[5] Srv. listinu Boleslava III. z r. 1000, jinou z r. 1037—1055, hradišťskou z r. 1087, litoměřickou z r. 1057 (fals. XII. st.) a jiné (*Friedrich* Cod. I. 47, 53, 56 sl., 81 sl. a index s. v. *piscator* (560)).

[6] Cod. Sax. I. 339.

[7] Cod. Pol. mai. 11, 16, 17, 62, 65. *Piekosinski* Dok. 27.

[8] Srv. výše str. 180. R. 1170 připomíná se villa piscatorum (Cod. Pom. I. 70, 72).

[9] *Aristov* Пром. 28.

[10] „Unus piscator qui vulgaliter dicitur pstruznik" ve falsu listiny kladrubské z r. 1115 a 1186 (z XIII. st.). Srv. *Friedrich* Cod. I. 397, 429. V Polsce připomíná se ves Pstruzovci 1257, Pstrausnici 1252 v okr. zamojském (Kod. Malop. 53, 70, 311). K osetrníkům ruským srv. *Aristov* 24.

Na pobřeží Baltického moře, kde kvetl už v starých dobách lov slanečků,[1] naučili se Slované brzy tyto ryby konservovati. Jak k tomu dospěli, a které způsoby konservace byly nejstarší (sušení, uzení, solení), nevíme. Zpráva Gallova k r. 1107 připomíná při útoku na Kolobřeh ryby solené,[2] zpráva Ebbonova rybáře na Morickém jezeře, jenž si zase v letě nasušil ryb, aby měl dost na zimu.[3] Také v Podněpří znali konservovati, neboť se tam připomíná sušení a velmi starý obchod a vývoz ryb.[4] V Polesí pak, kde rybaření v zimě bylo velmi obtížné, nutily odedávna poměry kraje obyvatelstvo k tomu, aby si opatřovalo konservované zásoby ryb na zimu, a to buď uzených, nebo na větru sušených. A bezpochyby počínalo si při tom tak, jako dosud. Buďto je na rychlo opékají nad ohněm a napichují na hůlky, nebo kladou dobře osolené na vrstvy slámy do chlebové pece, nejméně na 12 hodin (tento způsob je trvanlivější), nebo zase suší na slunci a větru.[5] Jiné ryby dávají solené do beček a utlukou tak, že se utvoří jakési těsto rybí, jež se ukládá v bečkách do kletí a později v postu požívá. Bohatství ryb je v Polesí ohromné. Obyvatelstvo malé vísky nachytá za doby jarních vod až 4—5 tisíc pudů ryb a v maličké mělké říčce Smerdi, na níž leží městečko Lachva, dostane se jen při jednom zatažení menší sítě 30 až 50 pudů.[6]

[1] Sleď (v pramenech *hallec*) lovil se na Rujaně hlavně za podzimních větrů (Helmold II. 12). O obchodu se sledi v Pomořanech viz zprávu Saxonovu (ed. *Holder* 869, 870) a Arnold vypráví (III. 5), že v XI. a XII. stol. jezdili kupci k Dánům kupovati sledě. Herbord (II. 41) vyjadřuje se o Pomoří takto: „Nam piscium illic tam ex mari quam ex aquis et lacubus et stagnis habundantia est incredibilis carratamque pro denario recentis acciperes allecis, de cuius sapore vel crassitudine gulositatis arguerer, si dicerem quod sentio." Výraz *sleď* ze **seldь*, rozšířený u všech západních Slovanů, pochází z nordického *sīld* (*Miklosich* EW. 290).

[2] *Bielowski* MPH. I. 447 (pisces salsos apportabant alii).

[3] Ebbo III. 4. Slovanský rybář „tantam siccatorum piscium multitudinem aestivo tempore congregabat ut tota hieme superhabundaret."

[4] Herodot IV. 53. Z X. stol. po Kr. připomíná rabi Chasdaj rybní obchod od Donu z Chazarie do Byzance (*Racki* Doc. VII. 420). O konservování ryb, zejména sledů (střn. pekelherink, střhn. bückinc) v Německu vůbec viz *Heyne* D. Hausalt. II. 251, k názvu viz *V. Rose* Hermes VIII. 224.

[5] O Łęczycanech víme z doby pozdější, že svítili v chatách sušenými piskoři (*Rostafinski* Siedziby 20).

[6] Srv. zprávy *N. Rouby* ve Wisle IX. 750.

XI. SLOVANSKÁ VES V CELKU.

Vznik různých typů vsí. Zprvu, dokud Slované ještě měnili svá sídla, potulovali se po úrodném kraji otevřeném, kde se řídký porost poměrně lehce žďářil a půda osévala. Soustava a tvar rolí, rozsáhlost jich, pak podoba a rozlehlost osady, — to vše nepadalo na váhu, neboť se to měnilo při každém pohybu sídel podle nové potřeby a nové půdy.

Ale později, když se obyvatelstvo rozmnožilo a v průběhu I. tisíciletí po Kr. nastávalo pevné osídlení, začala soustava rolí i podoba osady nabývati určité tvářnosti, poněvadž byla na pevno, na stálo upravena, a poněvadž tu spolupůsobily tradice založené na staletých zkušenostech. Se stabilitou příbytku a hospodářských budov vznikala současně stabilita osady a počal se vyvíjeti typ vsi podobně jako typ domu. Ale zároveň bylo již pozdě k vytvoření jediné formy pro celé Slovanstvo. Slované se mezi tím již dostali do nejrůznějších poměrů geografických a hospodářských. Zcela jiný způsob života byl v jezernatém pásmu baltickém nebo poleském, jiný na úrodném černozemu Podolí, Volyně, nebo nížiny uherské a opět jiný na svazích Karpat, Alp nebo v horách středního Balkánu, jiný na pobřeží. Hospodářský a domácí byt, který je na přírodních podmínkách v prvé řadě závislý, nemohl býti všude stejný, a měli-li Slované, dokud žili pohromadě na severu Karpat, jeden společný způsob bydlení a stavení, — nevíme sice o tom, ale je to možné, — od doby svého rozchodu musili nutně vytvořiti více typů, které v další době historické se ujaly a upevnily.

Jak vypadaly zevně staré vsi slovanské? Archaeologie všímala si dosud pramálo vzájemného seskupení příbytků a vůbec je pramálo řádných vykopávek starých osad slovanských, a tak právě tam, kde bychom nejvíce čekali poučení a kde je právem v budoucnosti čekati musíme, — nedovídáme se dosud téměř nic.[1] Historie o podobě vsí slovanských rovněž nemá přímých zpráv. A tak jsme dnes odkázáni jen na to, co vynesla na světlo příslušná část srovnávacího národopisu a agrární historie, ale tyto nauky, které se vědecky chopily práce teprve asi před 50 lety, nejsou ještě tak daleko, aby nám mohly poskytnouti výsledky pevné, všestranné a prohloubené.

---

[1] Srv. dále str. 189.

Primárním typem pevného sídla byl zajisté i u Slovanů *jeden dvorec*, sídlo rodiny, třebas i značně rozmnožené, s velkým příbytkem, s příslušnými kléťmi a ostatními hospodářskými budovami, okružený sady a obdělanými rolemi. Po čase však dalším množením rodiny nastala přece jen potřeba tvořiti dvorce nové v nejbližším sousedství, nebo se stalo, že celý rozsáhlý rod, před tím se potulující, rozhodl se usaditi a vytvořil na ráz celou skupinu pevných dvorů se společnými poli a pastvinami. Jak byly sestaveny? Jaká byla základna a podoba takovýchto prvních slovanských vsí?

Studium, pokud se dosud obíralo těmito otázkami na základě srovnávání obrazců pozdějších dědin slovanských a jejich katastrálního rozdělení,[1] stanovilo na starém slovanském území tři základní typy vsí:

1. tak zv. *okrouhlice* (Balzerův pol. termín *okolica*, *okolnica*, Mukův luž. *kulow*, *kulowac*), při níž obytné domy sestaveny jsou v těsném spojení do čáry kruhovité nebo podkovovité tak, že uprostřed zůstává okrouhlé místo prázdné — náves. Domy mají východ na náves, ale jinak jsou ploty spojeny navzájem a tvoří jedinou neprostupnou přehradu. Za nimi nalézají se hospodářská stavení, humna i zahrady vějířovitě rozložené kolem základního okrouhla a oplocené, dále jsou pole. Vstup do dědiny otevírá se jedinou

[1] Studium o formě vsí počalo už Just. Möserem r. 1768 v jeho dějinách Osnabrücku a později Oufsenem r. 1821 (srv. *Dopsch* Grundlagen 8, 22). Hledisko národních typů a ethnografických rozdílů vnesli do otázky *V. Jacobi* (Forschungen über das Agrarwesen des altb. Osterlandes 1845 a Slawen und Teutschthum in Cultur und agrarhist. Studien Hann. 1856. 13 sl. Srv. *Šemberu* Záp. Slov. 293) a *J. Landau* Territorien 1854, Bauernhof in Thüringen 1862 (srv. *Šemberu* 297). Základy moderního studia položil však teprve *Aug. Meitzen* v dílech Urkunden schles. Dörfer zur Gesch. d. ländl. Verhältnisse (Cod. dipl. sil. IV. Breslau 1863), Kulturzustände der Slawen in Schlesien vor der Kolonisation (Abh. schles. Gs. f. vaterl. Kultur. 1861 Hist. Abt. II.) a hlavně Siedelung und Agrarwesen etc I 26 sl., II 437, 4·2, 669. Po Meitzenovi psali v směru tom hlavně *K. Inama-Sternegg* (Interess. Formen der Flurverfassung in Österr. Mitth. antr. Ges. Wien XXVI. 1896, Spuren slaw. Flurverfassung in Lungau, tamtéž XXIX., 1899, 61) a *Vl. Levec* Pettauer Studien I.–II. (ib. 1898–1905). *R. Mielke* Das d. Dorf (Leipz. 1907). *Bünker*, *Knüll*. Srv. též *Kretschmer* Hist. Geogr. 195 sl., *Bilimovič A. D.* Германское землеустр. [illegible] I. [illegible] Киев. [illegible] 9 sl., *Dopsch* Grundlagen 32 sl. V slovanské literatuře uvedl bych práce *V. Houdka* O způsobu stavby dědin moravských (Čas. mus. ol. VI. 14), *Fr. Piekosińskiego* O pochodzeniu wsi polskiej (Ognisko 1903 č. 10; srv. i jeho Ludność 111), *B. Janowského* O kształcie osad (Wisła XVII. 1903, 521) a hlavně výbornou kapitolu *O. Balzera* Chronologia najstarszych kształtów wsi słow. i polskiej (Kwart. hist. 1910 XXIV, 363), podle níž ref. *E. Missalek* v Sybel Hist. Zs. B. CXI. (1913).

cestou; když ta se zahradí, je celý vnitřek uzavřen a nepřístupný a vše, co je uvnitř, lidé i dobytek, jest za plotem v relativním bezpečí před nepřítelem nebo útokem vlků.[1] Je to zajisté typ velmi důmyslný, a celá konstrukce, jak dobře praví Balzer, výrazem celistvosti,[2] plníc zároveň úkol i společného sídlení i společné obrany (srv. obr. 37, 38). Primitivní rozhodně není.

Obr. 37. Plán vsi Klennowa ve Wendlandu hannoverském (typ okrouhlice). Podle Tetznera.

Jak je tento typ osady starý, nebude lze dotud bezpečně říci, pokud archaeologie nepromluví slovo rozhodné. Zdá se však, že je ve východním Německu doložen už z doby před Kr. nar., soudíme-li z řady nálezů, z nichž však některé vyžadují ještě ově-

[1] Na Moravě u některých okrouhlic setkáváme se i se zachovalým názvem trati „před branou" (Národ. Soupis I. obr. 27, str. 49).

[2] *Balzer* Chronologia 363. Srw. též *Brückner* Sl. Ans. 23.

ření.[1] Na jisto však typ tento v Polabí již existoval před tím, nežli zemi tuto znovu od XII. století kolonisovali Němci, jejichž osady

Obr. 38. Část katastrální mapy hannov. Wendlandu. (Podle Fetznera.)

[1] Tak prý staré slov. sídliště u vsi Reppichova u Dessavy ukazuje plán okrouhlic (Jahresschrift f. Vorg. sächs. Länder I, 61); jiná byla [illegible] a kolem močálu u Hasenfelde (Zs. f. Ethn. 1914, 439); *Kiekebusch* (Bilder aus der märk. Vorzeit. Berl. 1917, 90) i hasenfeldskou s 10 domy kolem rybníčku (z VII.–VIII.

v kraji sousedním, jim vlastním, projevují typ volně roztroušených statku — typ rozptýlený, t. zv. *hromadný*, něm. *Haufendorf*,[1] kdežto končiny Slovany osídlené velmi hojné okrouhlice. Odtud vyšlo poznání, že okrouhlice jsou slovanské,[2] a dále i theorie, která vůbec tento typ pokládá za výhradně slovanský, za charakteristiku slovanské vsi. Tak daleko ovšem jíti nelze, neboť jsou i okrouhlice jinde a s německými jmény,[3] a Slované, jak uvidíme, stavěli vsi také do jiných forem, — ale nicméně v končinách záp. Slovanů můžeme proti německému typu hromadnému prohlásiti okrouhlici za typ slovanský. Nalézáme ji velmi hojně na severu v Meklenburku a Oldenburku[4] i na jihu v Bavořích, ve Francích,[5] dále v celém Polabí a u Sály, odkudž jsou dosud více známy a nejlépe popsány,[6] dále v Horních Rakousích,[7] v Čechách a na Moravě,[8]

---

stol.) i nověji odkrytou ves z XI.-XII. stol. u Klesnice blíže Kistrzynu na Vartě pokládá určitě za okrouhlici. Bylo by také důležito zjistiti plány starých slov. osad, jejichž zbytky našel *Kostrzewski* v okolí Siedlemina v Poznaňsku (Roczn. tow. pozn. 1917, 120, 122, Mannus VII. 167). Slov. osídlení u Sedinu (West-Priegnitz) nevykazuje tvar okrouhlice, ale něco bližšího jinak udáno není (Praeh. Zs. 1918, 184).

[1] Srv. o něm u *A. Meitzena* Siedel. I. 169, atd., *O. Schlütera* Reallex. germ. Altert. I. 432 sl., *Heyne* Hausalt. II. 8.

[2] Srv. výše citované stati V. Jacobiho, J. Landaua, A. Meitzena, Al. Šembery. Srv. i *J. Vocel* Pravěk země české 247, 283 a *Balzer* Chronologia 366.

[3] Srv. dále citovaný spis *A. Schulze* o Meklenbursku, dále *A. Schlüter* l. c. 436, a *Friedrich* Geogr. Hist. 97, Anhang 157 sl., 136, *Mucke* Bausteine zur Heimatskunde des Luckauer Kreises. L. 1918. 419, 422.

[4] *A. Schulz*. Die Siedelungen des Warrowgebietes in Mecklenburg (Geogr. Arb. her. von W. Ule. Stuttg. 1909 Ref. Globus XCVII. 162), *Ohnesorge* Ausbreitung 273 sl. (Oldenburg, Frehmarn).

[5] Srv. výčet rozlohy u *Meitzena* Siedel. I. 416, II 402 sl., 411 sl. Počínají za řekami Ic, Regnicí a Pegnicí a hranice jde přes Amberg a Nabburg k Šumavě a od Bambergu k Haidě-Nabě.

[6] Vedle výše citovaných spisů V. Jacobiho, J. Landaua, srv. *Brückner* Sl. Ans. in Altmark 23, *Vogel O.* Die Ortschaften in Priegnitz (Progr. Realgymn. zu Perlberg 1904; zde v Braniborsku z 233 vsí je 161 podélných a 71 okrouhlic, jež seskupeny jsou hlavně na horní Stepenici), *Andree R.* Volkskunde Braunschweigs 509 a Die Wendendörfer im Werder bei Vorfelde (Globus LXVI. 1894 Nr 7). Dále srv. *Schulze E.* Dorf und Flurlage v díle *R. Wuttke* Sächs. Volkskunde Dresd. 1900, 96 sl. 102, *Meitzen* II. 437, 441 sl., 477.

[7] *Strnadt* (Archiv f. öst. Gesch. Bd. 104, 473). Jedna z nich sluje Böhmdorf.

[8] *Houdek* Čas. olom. mus. 1889, 16, *Niederle* Národ. Soupis I. 48, *Červinka* Čas. olom. mus. 1914, 8. sl. (na Moravě jsou hojnější jen na Hané), *Friedrich* Hist. Geogr. Böhm. 139 sl. (starých okrouhlic v Čechách napočetl 157 v kraji původně zalesněném, srv. i Anhang).

v Lužici,[1] řidčeji v Slezsku.[2] V Krakovsku jsou po nich ještě stopy, ale dále z Polska a z Rusi, rovněž jako u jižních Slovanů typ okrouhlice dosud předveden nebyl.[3] Je tedy slovanský, ale jen lokální a na západě; ani za západoslovanský typ ho prohlásiti nelze.

2. Druhý typ slovanských osad je typ *řadový, ulicový*, v terminologii Balzerowě *ulicówka*, něm. *Strassendorf*. Při něm jsou příbytky seskupeny podél cesty, buď po jedné nebo po obou stranách a pole jsou buď v neladu, pomíchaně anebo pravidelně seskupena a rozdělena. Rozšíření této formy řadové liší se velice od předešlé. Předně ji vidíme po celém Slovanstvu i tam, kde je oblast okrouhlic,[4] za druhé pak, čím dále jdeme od západních hranic z Polabí k východu a na jih, tím se stává tento typ častější a typičtější. Tak už v Čechách a na Moravě a Slezsku je ho více,[5] typický je v Polsku,[6] v Rusku[7] a také v Alpách[8] i na Balkáně se s ním setkáváme,[9] třebas bych dnes ještě nemohl říci, v jakém kvantitativním poměru je k typům jiným. Dlužno ovšem hned říci, že část řadových slovanských vsí dostala svou nynější formaci teprve od XII. století vlivem práva německého, totiž ty vsi, které jeví tak pravidelné seskupení polí v záhumní a na ostatních tratích, že mohlo vzniknouti jedině najednou přesným rozměřením a přesným rozdělením celé plužiny z nařízení vrchnosti světské nebo

---

[1] *Knothe* (Webers Arch. f. sächs. Gesch. N. F. 1876, II 300), *Hey* Sl. Ans. in Sachsen 5, *Wjacsławk* Čas. Mat. Serb. 1918, 6, *Mucke* Bausteine 417 (k nim jako další stupeň vývoje čítá Muka i t. zv. Fechteck 421).

[2] *Meitzen* Cod. dipl. Sil. IV. 1863, 62, 104, Siedelung II. 259. Zde jsou už celkem řídké (typická je ves dvouřadá) a hlavní oblast je v kraji rybnickém a třebnickém, v okolí Vel. Hlohova a Horní Lužice.

[3] *Balzer* Chron. 365. V Polesí má domácí lid jen řadové vsi (*Kyrle* MAG. 1918, 121). Také prof. Cvijić mi sdělil r. 1914, že nezná v Srbsku okrouhlic, mimo výjimky náhodně vzniklé kolem studny (ves Bunar v Jagodině).

[4] Na př. v Lužici (*Černý* Wobydl. 38).

[5] *Houdek* l. c., Národ. Soupis I. 44, *Rhamm* Wohn. 236, *Domluvil* Obrazy 20, *Friedrich* Hist. Geogr. 141, *Meitzen* Cod. dipl. Sil. IV. 104, 111, *Jasinskij* Очерки 143.

[6] *Gloger* Budown. 123, 184 (už Cromer to potvrzuje), *Kolberg* Lud IX. 83, XI. 129, *Janowski* Wisła XVII. 521, *Balzer* Chronol. 367 sl.

[7] *Rhamm* Wohn. 134, *Sejn* [illegible] III 357, 805, 810, *Meitzen* II. 220 (nové), *Charuzin* [illegible] 36, *Kyrle* MAG. Wien 1918, 121 (Polesí).

[8] *Levec* Pett. Studien III. 157, 163 (Mag. XXXV.).

[9] *Balzer* 368. Srv. i Hrv. [illegible] V. 27–29 (Bosna), *Cvijić* [illegible] LXXVII.

církevní,[1] — ale i tyto dědiny, pokud jejich vznik spadá před tuto dobu, byly původně typu řadového, neboť by nové rozměření a rozdělení rolí nebylo pohnulo plánem vlastní osady.[2] (Obr. 39.) Míti každou ulicovku za pozdní typ cizí kolonisace, je jistě nesprávné.

Je tedy i řadová ves typem všeslovanským, a to velmi starým. Poměr její k okrouhlici není genetický. Že by byla povstala ze starších okrouhlic tím způsobem (když totiž nebylo při množení dědiny místa pro nové domy v obvodu kruhu), že začaly se nové domy stavěti mimo dědinu s tendencí vytvořiti ulici, nevěřím. Kde to vskutku nastalo, je to zřejmě viděti,[3] ale toho u normálních ulicovek není. Ty povstaly patrně samostatně jako okrouhlice, ba Balzer má je (ovšem mimo zmíněný druh pozdější s pravidelným rozdělením rolí) vůbec za starší okrouhlic,[4] a myslím právem, ačkoliv bych chtěl vyčkati potvrzení z nálezů archaeologických, které dosud hlásily jen okrouhlice (srv. výše str. 189). Zatím však by tomu nasvědčoval ten zjev, že se okrouhlice objevují jen na té části Slovanstva, kde se Slované setkali s prudkým a trvalým náporem Němců, kdežto všude jinde a zejména v pravlasti, kde zůstali také poměrně nejdéle uchováni od cizích útoků a vlivů, okrouhlice vůbec není. A přece bychom čekali v těchto končinách aspoň stopy po její existenci, kdyby byla bývala formou původní a Praslovanům vlastní. Okrouhlice mám proto jen za zjev druhotný a lokální, vyvinutý z příčiny dvojí. Jednak je to typ, který vznikl v rovině z topických poměrů (kolem rybníčků), jednak, a to hlavně vznikl na základě obranném. Proto ji vidíme především v zemi, která byla od VIII. století vydána neustálému útoku německému. Vodnatý a rovný kraj nutil přímo k vytvoření dědiny co možná v sebe uzavřené, nemohoucí se opříti o žádnou obrannou posici přírodní; ovšem vytvořily se i v končinách zalesněných a zvlně-

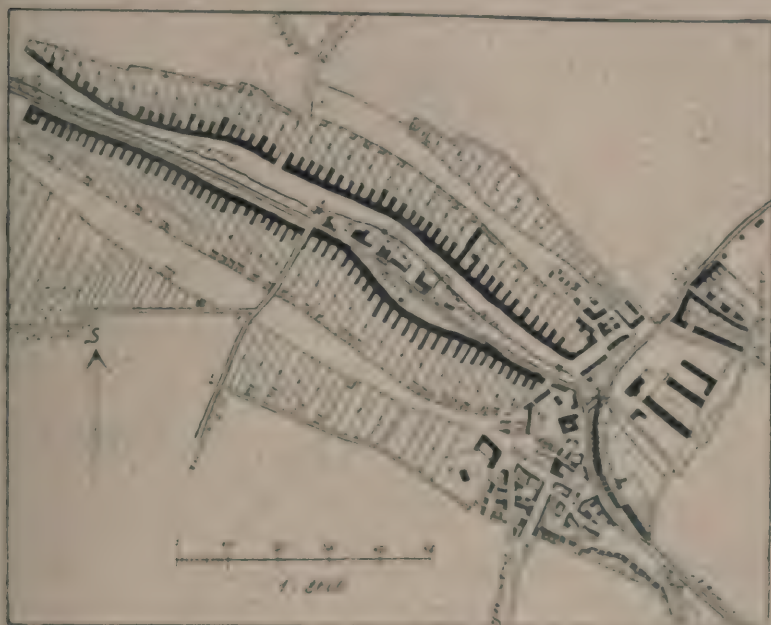
[1] Tak zřejmě na př. svědčí listina Opolczyka z r. 1378, v níž se praví: „quia agri ... non in una linea secundum jux Teutonicum annexivum, sed secundum Rutenorum consuetudinem sparsim et particulatim sunt distincti." Srv. *Balzer* Chron 370, 386 a *Lewec* Pett. Stud. III. 167, *Meitzen* Siedel. II. 412. K této formaci rolí srv. dále ještě str. 197.

[2] Národ. Sborník I. 48. Tak soudí i Balzer l. c. 371.

[3] Srv. na př. katastrální plán Jarošova na moravském Slovensku (Národopisný Sborník I obr. 27).

[4] *Balzer* 372 sl., 386. Ostatně i Meitzen uznával je za slovanský typ vedle okrouhlic (Siedelung II. 387 sl.).

ných, na př. v Čechách.[1] Že by okrouhlice byly přežitkem prvotního nomadismu Slovanů nebo Germanů,[2] nemyslím, jejich rozšíření na to neukazuje. Hlavní důraz kladl bych při nich na princip obranný — byla to malá hradiště — a bylo by zajímavo, osvědčí-li se pravdou poznámka, kterou Balzer připojil, že tam, kde je okrouhlice, zdá se býti méně hradišť nežli na východě, kde jich není.[3] Jestliže však J. Peisker pokládá ve smyslu své theorie, o níž srv. výklad podaný na str. 23 a 146 sl., okrouhlice za avarské košáry

Obr. 39. Plán řadové vsi Bilovic u Podivína na Moravě (z Mor. Vlastivědy).

pro brav a dobytek, kolem nichž rozestaveny byly chýše slovanských parobů, nemohu výkladu toho sdíleti. Je na jevě, že Avaři nepřišli tak daleko, aby mohli od Oldenburska počínajíc v celém Polabí, v Posálí a v Pomohaní dáti popud k vytváření okrouhlic. Peisker

[1] *Friedrich* Hist. Geogr. 141. Zajímavo by bylo také ověřiti rozlišení, které má *Schulz* (srv. Globus XCVII. 162) o Meklenbursku, kde prý sídla na těžké půdě jsou samé okrouhlice, na lehké formy různé.

[2] Tak *A. Schulze* (*Wuttke* Sächs. Volksk. 103). Schulze je proto nepokládá za výhradně slovanské.

[3] Výrok ten je příliš povšechně pronesen, abychom mohli při nynějším stavu archaeologie jej ověřiti. Nevím, odkud jej Balzer má.

totiž míní, že Avaři nutili Slovany k této formě vsí, aby, mezi nimi zimujíce, měli kde svá stáda přes noc zavírati.[1] Ostatně představa ta padá s celou upřílišnělou představou Peiskerovou o panství avarském nad Slovany. A také není zcela nová. Vyložil ji v podstatě, — maje okrouhlice za výhradný typ nomadů, J. R. Mucke.[2]

3. Konečně nelze vyloučiti z historie formací vsí slovanských ani typu *rozptýleného*, vzniklého rozmnožením jednotlivých dvorců tam, kde různé pohnutky nebyly pro vznik forem uzavřených. Tento typ osady bez určité linie a určitého plánu vyvinul se především tam, kde territorium podporovalo nebo přímo vynucovalo rozvinutí dědiny na základě principu dvorců více méně od sebe vzdálených, jako to bylo nutné na př. na horských stráních Alp nebo horstev balkánských. Možno bezpečně řici, že byl už od počátku tam, kde se podnes zachovaly osady podobné, ba byl v menších rozměrech i jinde, původně, kde se později vyvinuly formy uzavřené. Je to zajisté také jeden z nejstarších typů slovanského osídlení, ne-li vůbec nejstarši a lze jej také dobře spojiti s existencí zádruhy,[3] jak vidno na příkladech srbských, kde z jednoho rodu pomalu rozrůstají i vsi rozptýleného (Cvijićova *rozbitého*, разбијан) typu.[4] Ostatně máme pro to doklad už ze VI. století. První historická zpráva Prokopiova, která nám sice jen několika slovy, ale lapidárně líči byt tehdejších Slovanů, dotýká se formace vsí těmito slovy: „*οἰκοῦσι δὲ ἐν καλύβαις οἰκτραῖς διεσκηνημένοι πολλῷ μὲν ἀπ' ἀλλήλων*,"[5] a má tedy zřejmě na mysli typ dvorců rozptýlených. Svědectví to se ovšem vztahuje přímo na Slovany balkánské, kteří v VI. století po Kr. přicházeli usidlovati se na Balkáně a kteří tedy žili v této době v abnormálních poměrech, ba, jak z dalších slov Prokopiových vidno, neměli vůbec ještě pevných sídel, — ale útvar rozptýlený zustal tam na ho-

[1] Theorii tuto sdělil J. Peisker se mnou písemně. Mimo to srv. jeho Expansion 442.

[2] *J. R. Mucke* Urg. des Ackerbaues und der Viehzucht 1898 215—231. Srv. *Bilimović* l. c. 27.

[3] Srv *Balzer* Chron. 357 sl. Balzer ukazuje, že zádruhové zřízení vyšlo z jednodvorcové dědiny a jen s ní se dá shodnouti (393, 401). Když vznikly vsi o řadě dvorů, vznikly z toho i nové řády se starostou v čele. Houdek spojoval paušálně se zádruhou okrouhlici. (Čas. olom. 1889, 74).

[4] Srv. *Cvijić* Проблеми LXVII. sl. (starovlašský typ). *Hadži* Јужна Стара Србија 100, 106. K bulharskému typu těchto vsi srv. *Jireček* Bulgarien 148 sl.

[5] Prokopios BG. III. 14

rách podnes. Ostatně máme i odjinud svědectví, která ukazují, že ještě jinde v XI.—XIII. stol. existovaly u Slovanů osady jednodvorcové, rozptýlené,[1] a také výše uvedená listina Opolczykova z r. 1378, vykládající, že podle starého zvyku slovanského byly „agri sparsim et particulatim distincti",[2] svědčí spíše pro prvotní nepravidelnou formaci osady než pro pravidelnou ves řadovou nebo okrouhlici. Balzer proto formu roztroušených jednotlivých dvorců pokládá nejen za samostatnou a domácí, nýbrž přímo za nejstarší typ slovanských osad,[3] tak jako bylo u sousedních Germanů, Litvolotyšů (Prusů) a Finnů.[4] Tím se ovšem nevylučuje, že i později v dobách historických povstávaly dědiny dvorcové.

Celkem vzato je chronologie těchto typu asi tato: Nejstarší a prvotní byly i u Slovanů jednotlivé dvorce, jež podle toho, jak od sebe byly vzdáleny, tvořily eventuálně i osady, rozptýlené sice, ale přece jen jednu hromadu tvořící a jedno plémě představující. Z typu jednodvorcového vznikly potom rozrostem vsi uzavřené, řadové, s nepravidelným rozdělením polí, kteréž však povstati mohly za vhodných topických podmínek (na př. u potoka) i na ráz při stěhování kmenů, bez předchozí formace jednodvorcové. Vůbec byla forma vsí silně závislá na formaci půdy. Řadové vsi s pravidelným rozdělením dlouhých rolí jsou však vesměs formace pozdější, vzniklé vlivem německých kolonistů a vlivem nových německých institucí agrárních. Pokud se okrouhlic týče, musíme otázku chronologie nechati zatím nerozřešenou, až co přinese archaeologie. Zatím vše ukazuje spíše na pozdější dobu, tedy na třetí, nejmladší stupeň. Ale na konci I. tisíciletí už každým způsobem existovaly všechny tři základní typy u Slovanů vedle sebe a vznikaly spontaně z daných podmínek, zejména territoriálních. Polsko ve XIII. stol. a také Čechy i Morava ukazují na současnou existenci všech uvedených

[1] Srv. *Balzer* 376—8, *Bujak* Studya 314. 319 sl. Typický doklad poskytuje Balzerovi diplom hnězdenský z r. 1136, v němž čteme: „villa ... quam tenuit olim Stan arator episcopi." Celé selo patrně jednodvorcové měl tedy oráč Stan. Balzer vůbec soudí, že osady se jmény na *-ov*, *-ova*, *-ovo* byly z větší části původně takováto jednodvorcová sela, označující statek jednoho hospodáře.

[2] Srv. výše str. 192.

[3] *Balzer* Chron. 379.

[4] Ke Germanům srv. Tac. Germ. 16 a *Heyne* Hausalt. II. k Finnům *Charuzin* Очерки 36—37, k Litvolotyšům *Bielenstein* Holzbauten 141 sl., 144. K roku 1110 připomíná Gallus o Prusích, že bydlili bez měst a vsí ve dvorcích rozptýlených (Chron. III. 24). Viz *Bujak* Studya 314.

typů a ovšem i vsí řadových s pravidelným rozdělením.[1] Také typ jednotlivých dvorců trval dále, kde to podmiňovaly hospodářské příčiny, mezi vsemi, za okrajem jich i opodál.[2]

Celková podoba vsi. Jak vidno z toho, co jsem dosud pověděl, byl celkový vzhled slovanské osady na konci doby pohanské dosti rozmanitý. Vedle jednotlivých dvorců, obklopených staveními hospodářskými a zejména klefmi,[3] byla osada stavěna buď do okrouhlice, nebo do dvou řad, na horách pak do formy více méně rozptýlené i tam, kde obyvatelstvo společnou rukou žďářilo a upravovalo role. Obydlí byla dřevěná, z neotesaných kmenů stromových, jizbou do návsi obrácená a především pokud možná k východu nebo k jihu orientována. Za nimi byla humna s příslušnými budovami hospodářskými, potom plot obranný (palissády) a za nimi první trať polí a trati další. Soubor celé půdy kulturní, Peiskerem vhodně *plužinou* nazvaný, byl zprvu nepravidelně rozložen, plochy pro trati polní byly vybrány na vhodných místech různě položených, takže mezi nimi a ovšem ještě více za nimi zbývalo dost volných pastvin i lesa (půda nekulturní — *občina*), jež byly a zůstaly i později společným majetkem všech starousedlých obyvatel.[4] Rovněž zbylo dosti místa pro cesty vedoucí k rolím a pastvinám, opatřené na důležitých místech i branami a v lesích zásekami (přísekami, zátesy).

Zprvu, dokud i plužina byla společným majetkem rodiny a společně obdělávána, nebylo v ní podílů pro jednotlivé členy osady. Jakmile se však rozrostem rodiny vyvinulo individuální vlastnictví, byla plužina rozdělena, a to tak, že v každé trati (v lat. pramenech

---

[1] *Balzer* Chron. 386—7. *Friedrich* Hist. Geogr. 139—142 a Anhang. L. Červinka pokládá na Moravě za nejstarší typ okrouhlice (do IX. stol.), pak ulicovky a za nejmladší typ dvorcový (Čas. olom. musea 1914, 73). Pravdu však má v tom, že zakládání trvalých vsí na Moravě souviselo hlavně s rozvojem říše velkomoravské (77). Podobné mínění o stáři okrouhlic měl i J. Vocel (Pravěk 283) a V. Houdek (Čas. ol. 1889, 75), kdežto Fr. Černý naopak měl za starši ulicovku (Čas. Mus. Mor. 1917, 9).

[2] Srv. *Bujak* Studya 314 sl.; také Fr. Šujan pokládá okrouhlice za útvar pozdější. (Čas. Mat. Mor. 1916, 57).

[3] Srv. Ž.S. I. 748 sl. Obraz staropolské vsi nakreslil *Piekosinski* Ludność 99, 104.

[4] Doklady z XIII. stol. o společném užívání pastvin, lesů a vod viz u *Jasinského* [illegible] 37—38, *Bujaka* Studya 320, *Balzera* Rewizya teorii. Odb. 11—13. V listině Přemyslově r. 1257 se dí: omnia que hominibus nostris in pascuis et lignis sunt communia (Reg. II. 64, 73). Jagić slovo občina, [illegible] vykládal od [illegible] — quod circum est (Arch. sl. Ph. IX. 162).

campus) dostal každý starousedlý člen osady svůj podíl (padělek, *ager*,) a každý místo při cestě.[1] Tyto trati a podíly byly u Slovanů zprvu nepravidelně položeny,[2] byly počtu různého a také velikosti a podoby různé, nejvíce kvadratické, asi v podobě šachovnice, jak zmíněná listina Opolczykova a Długoš vzpomínají,[3] a nač i Kosmas naráží,[4] což souvisí jednak s přirozeným postupným zabíráním plužiny, jednak s dědickým dělením, jednak i s prací, kterou konalo slovanské radlo. Oralo se jím totiž podél i na příč jako u Římanů. Naproti tomu dlouhé pruhy polní u mladších řadových vsí, stejně široké a dlouhé, jsou výsledkem nových měření na lány před se vzatých po vzoru německém (srv. výše str. 191). V Německu se s tímto přesným dělením setkáváme už od doby Karlovy a vytvořeny jsou jím dva typy řadových vsí, — a to t. zv. *Waldhufendorf* a *Marschhufendorf*.[5] Tyto formy souvisejí najisto se zavedením nového pluhu jednostranného.

Traťovou soustavu českou dokládá listina kanovníka Zbyhněva z poč. XII. stol., uvádějíc u poplužního dvora v Úněticích 28 polí (agri) v pěti tratích.[6]

Rozměr polí byl při tom různý a řídil se tím, jak velká vhodná plocha pro celou trať polní byla po ruce, ale zajisté byly role v prvních dobách neveliké. Potvrzují to nejen údaje z XII. a XIII. století,[7] ale i stará zajímavá tradice u Kosmy, kde Libuše vyměřuje kus pole, na němž oral Přemysl se dvěma voly, na 12 kroků

[1] Pro tu hlavní cestu předpokládá Piekosiński (l. c. 104) termín *ula*, z čehož diminutivum *ulica*.

[2] *Meitzen* Sied I. 277, II. 412, *Schulze* l. c. 103, *Peisker* Knechtschaft 68, *Bujak* Studya 319, 336, *Bilimović* [illegible] 58, *Balzer* Chron. 370, 382, *Vacek* Agr. Archiv V. 171. Srv. hlavně výše uvedenou listinu Opolczykovu (str. 192).

[3] Agri in modum scacorum situati (Lib. ben I. 413. Srv. *Bujak* Studya 333, 335).

[4] Kosmas naráží zřejmě na nepravidelné rozložení tratí, když, vzpomínaje na úlehli, kterou Přemysl oral při příchodu poslů, dodává „novale, quod mirum in modum, cum sit inter tot agros in medio positum, ad nullum tamen pertinet agrum (I. 5). Srv. *Vacek* Agr. Arch. V. 172.

[5] Srv. o nich blíže u *Meitzena* Cod. Siles. IV. 68, Siedelung I. 277, *O. Schlüter* Reallex. germ. Alt. I. 437, *E. Schulze* u *R. Wuttke* Sächs. Volkskunde 88, 99 sl., *Balzer* Chron. 386, *Jasinskij* [illegible] 39, *Levec* Pett. Studien III. 157, *Bilimović* [illegible] 19–22.

[6] *Friedrich* Cod. I. 130, *Vacek* l. c. V. 172.

[7] *Jasinskij* [illegible] 40 sl. Velikost rolí se ovšem brzy měnila postupným dělením dědiny mezi novou generaci. Srv. o tom u *Peiskera* Knechtschaft 68. *Piekosiński* soudí, že prvotní rozměry nepřekročovaly 15 jiter (Ludność 104).

délky a šířky.[1] Rovněž velkost celé obce byla přerůzná, podle toho, jak rod byl rozmnožen, nebo jaké byly vnější podmínky, které buď více nebo méně lákaly nové přistěhovalce, na př. tam, kde byla ode dávna tržiště obchodní.[2] A když později při nové úpravě sedláci poděleni byli od pánů lány, o nichž jsem se zmínil svrchu na str. 90, vidíme opět, že lány nebyly všude stejné velikosti, nýbrž že se silně měnily a že také počet byl různý.[3]

V sídle knížecím nebo ve velkém dvoře knížecím a církevním lišilo se hospodářství od veského jednak tím, že bylo zde vše soustředěno ve dvoře nebo v jeho nejbližším sousedství, jednak, a to hlavně, tím, že celá práce hospodářská byla specialisována a vázána na určité jednotlivce nebo třídy z nevolníků ke dvorci připoutaných. Tak vidíme hned z listin doby, konci pohanství nejbližších, že se připomínají při dvoře zvláštní oráči, ženci, vinaři, pro chov dobytka pak ovčáci, sviňaři, kravaři, volaři, honci koní, pasáci, skotáci, dále včelaři, rybáři a lovci, psovodi, pro domácí zaměstnání přadleny, pekaři, mlynáři, vařiči piva, k čemuž přistoupila ještě řada řemeslníků pracujících pro dvůr: koželuzi, řemenáři, sedláři, ševci, hrnčíři, láhevníci atd. Speciální doklady ke všem a příslušnou lat. terminologii uvedli jsme již passim na příslušných místech dosavadních výkladů o životě starých Slovanů (srv. I. 408, 512, III. 41, 119, 125, 129, 143, 166, 174) a uvedeme ještě dále v stati o řemeslech.[4]

Všechny části slovanských dědin objevují se v latinské terminologii darovacích a kupních listin od X. stol. počínajíc. V celkovém svém ochozu nebo újezdu (ambitus, circuitus, circuitio)[5] měla normální obec vedle příslušností dvorci nejbližších, své trati (campus) s rolemi (agri), své pastviny (pascua), kde společný pastýř pásl stáda, své cesty (via), měla loviště v lese (venatio cum sepi-

[1] Srv. výše str. 85.

[2] O počtu rodin a lidí v staré vsi polské viz u *Bujaka* Studya 301 sl.

[3] *Jasinskij* Ha[illegible] 37, *Vacek* IV. 21, *Sommerfeld* Germ. Pom. 63, *E. Schulze* u *Vuttke* Sächs. Volksk. 98 sl., *Levec* Pett. Stud. III. 167 sl.

[4] Pěkný obrázek knížecího dvoru X. stol. nastínil *Fr. Vacek* v Agr. Arch V. 16 sl.

[5] Ke vzniku a pozdějšímu významu těchto terminů vztahujících se na obvod obecní půdy srv. *Jireček* Prove 215, 375, *Prasek* Sel. Arch. I. 10, *Friedrich* Hist Geogr. 25, *Bujak* Studya 342, 346, *Peisker* Knechtschaft 20, *Vacek* Agr. Arch. VI. 20. V listině vévody Friedricha z r. 1181 čteme: „ambitus boemice ugiez apellatus“ (*Friedrich* Cod. I. 263), a totéž v listině Vladislavově z r. 1159 (ib. I. 192).

bus, clausurae) i ve vodách (piscatio, piscatura), kde pro ryby upravovány byly i jezy a rybárny (piscina, clausura), měla své včelíny (hortus apum, mellificium) a měla už v X. a XI. století i jednotlivé mlýny (molendinum, mola) na potocích a řekách, jak jsem o tom vyložil podrobněji výše na str. 83, 119, 124, 159, 166, 175. To všechno přináleželo obci a to mají listiny na mysli, kdykoliv užívají obratu: villa cum *appendiciis* suis, — cum omnibus ad eam *pertinentibus*, — cum *pertinentiis* suis — cum *circuitionibus* suis et omnibus *attinentiis* — cum omnibus *utilitatibus*, často i s více méně podrobným výčtem těchto součástí.

Doklady toho jsou nesčetné. Typicky zní celá frase na př. v listině Jindřichově z r. 1062, kterou daruje Ottovi saskému Racesburg, takto: cum venationibus, molis, molendinis, piscationibus, pascuis,[1] nebo ještě podrobněji v listině Jindřichově z r. 1067, kde se připomíná ves Diesfurt u Dolní Moravy: cum omnibus appendiciis, vineis, agris, pratis, campis, pascuis, silvis, venationibus forestis, forestaviis, areis, edificiis, terris cultis, aquis aquarumque decursibus, molis, molendinis, piscationibus, exitibus et reditibus, viis et inviis, mercatis, theloneis[2] — v listině Kresimirově z roku 1059: cum terris arabilibus sive non, silvis, saltibus, puteis, fontibus, pascuis in valle aut montibus, pratis siccis aut virentibus et loci eius locis omnibus,[3] k čemuž jinde ještě přistupují formule: cum curtilibus, mobilibus et inmobilibus, cortibus, praedis, areis, campis, sepibus, venationibus, cum frumento et ceteris terrae fructibus, limitibus, iunctis et subiunctis, compascuis, paludibus, rivis, aedificiis, mellificiis etc.[4]

Jak jednotlivé díly obecního území, tak i celek jeho byl ohraničován mezí — stb. *mežda* z prasl. **medja*[5] — a mimo to ještě význačnými předměty, buď uměle postavenými, jako byly kameny i s vytesanými znaky, mohyly, nebo od přírody umístěnými (osamělý veliký strom, studna, pramen, rybník, po případě i celý úval nebo hřbet výšinový). V listině Trpimirově z r. 852 připomínají se „termini cum lapideis et ferro signato",[6] v jiné Kresi-

[1] Mekl. Urk. I. 26.

[2] Jahrb. Wiener Lit. Bd. 39, Anz. 38.

[3] *Rački* Doc. VII. 53.

[4] K některým nedosti jasným terminům pertinencí srv. *Dopsch* Wirtsch. Grundlagen I. 345–349.

[5] *Miklosich* EW. 185. Srv. [illegible] межа a mezní duby v Pravdě Ruské (*Vladimirskij-Budanov* Xp. I. 64).

[6] *Rački* Doc. VII. 4.

mírově řada přirozených znaků.[1] V známých listinách pomořských XI. století uvádějí se pomezní duby a mohyly.[2] Zároveň byly ovšem hranicí i polní cesty, jako *limites* u římských centurií.[3] V Německu bývala role i oplocena.[4]

Názvy osad. Pro popsaný soubor dvorců s celým příslušenstvím vytvořila si stará slovanština dvě obecná appellativa *selo* a *vьsь*, č. *ves*, za něž v pramenech latinských čteme obvykle *villa*, také *villula*, *vicus*, *locus*, v řeckých χωρίον. Původ slova selo je jasný, za to *vьsь* zůstává temná. Ti, kteří je spojují se sl. vьsь — omnis, vykládají, že selo značilo původně sídlo jedné rodiny, a ves selo rozmnožené. Ale tento význam vsí není zaručen a nelze vyloučiti, že jako selo i ves značily původně jeden statek rodinný a že teprve vývojem přirozeným rozšířil se pojem obou na celou skupinu statků k sobě náležejících.[5] Jinak dlužno oba výrazy míti za staré. Jsou všeslovanské[6] a oba doloženy už z prvních písemných památek slovanských, tak že o velkém jich stáří nemůže býti pochybnosti.[7] Selo a ves staví se v nich v protivu *gradu* a *niv*. Tak bylo tedy už před X. stoletím. Později v témže smyslu

[1] Tamže 53. 69 (r. 1059, 1067). Srv. i Vladislavovu listinu u *Friedricha* Cod. I. 205.

[2] Mekl. Urk. I. 112, 40, Nr. 247, 398, Cod. Pom. I. 91.

[3] *Dopsch* Grundlagen 334.

[4] *Heyne* D. Alt. II. 18, 21 sl.

[5] Srv. *Vacek* Agr. Arch. IV. 21, *Šujan* ČMat. M. 1916, 60, *Sedláček* tamže 1906, 8, 1911, 200, ČČHist. XIX. 447, *Jireček* Mittelalt. Serb. II. 31. *Wociechowski* Chrobacya 228, 231. O různých výkladech starého ruského sela viz *M. Jasinskij* (Село и вервь Р. Правды (Изв. Унив. Киев. 1896 III. 5). Původní význam je tolik co дворище, kus země vzdělané s jedním dvorcem. Šujan Fr. (l. c.) vykládá, že starý název *dědinu* počal v X. stol. ustupovati názvu ves, poněvadž všechen (ves) lid připadal knížeti.

[6] *Miklosich* EW. 289, 399, *Krek* Einl. 139.

[7] *Selo* doloženo je prameny za lat. villa, ager, ř. οἶκος, ἔπαυλις, ἀγρός, χωρίον od X. stol. (*Sobolevskij* Mат. 76, *Jagić* Kirchensl. Spr.[2] 295, 393, *Srezněvskij* Мат. III. 326). Srv. na př. v Letopisu hned na počátku „ширина межю селы" a dále v smlouvě z r. 907: „творяхъ пакости в селѣхъ въ странѣ нашей", k r. 988: „люди на крещение приводити по всѣмъ градомъ и селомъ" atd. U Kosmy presbytera čteme: прикупи же и искупи многи исстяжания нивамъ и селомъ строять." Rovněž вьсь, весь je doložena od XI. století v tomtéž smyslu proti gradu. Srv. Ostromir. ev. Mat IX. 35: „прохождааше грады вьсѧ и вѣси" a Lavr. let. k. r. 1093 (Let. 218[1]). Srv. další doklady u Sreznězvského I. 473. V polštině vyskytuje se slovo ves (Domecela vez) v listině Petra arcib. hnězdenského z r. 1176 (*Piekosinski* Dok. 133), v Čechách ve jménu Bdeněves v listině r. 1197 (*Friedrich* Cod. I. 331), Březiněves z r. 1158/69 (tamže 215).

povstalo ještě několik názvů s platností více lokální, jako č. pol. *osada*, nebo rus. деревня,[1] a také sem možno položiti i všeslovanskou *dědinu* (*dziedzina*, дѣдина), jež původně značila územní statek po dědu zděděný a dělený mezi potomstvo.[2]

Vedle těchto obecných appellativ vznikaly brzy i speciální názvy osad, při nichž se setkáváme nejčastěji s třemi kategoriemi jmen: 1. se jmény rodovými, patronymickými, utvořenými koncovkou *-ci*, *-ici*, nověji *-ice* na (př. Stadice, Litoměřice, Boletice, Benešovice, Drslavice, Jeżyce, Boleszyce, Dalechowice atd.), 2. se jmény possessivními, utvořenými od jména vlastníkova koncovkou *-ov*, *-ova*, *-ovo* při mužských, *-in*, *-ina*, *-ino* při ženských jménech, nebo i změkčením koncovky jména osobního (na př. Bolechów, Orlów, Holešov, Radotín, Czarnocin, Łebin, Litomyšl, Boleslav, Poznań) a konečně 3. se jmény vztahujícími se k přírodní povaze místa, na němž osada stála, tedy topografickými nebo fysiografickými (Biała, Rudka, Sedlec, Roztoky, Javornik).

K nim přistupují pak ještě jiné podružnější skupiny, o nichž se zmiňuji dále, zejména kulturně zajímavá jména služebná, označující zaměstnání obyvatelů.

Slovanská nauka už před lety počala si bedlivěji všímati těchto různých názvů osadních a někteří badatelé pokusili se uvésti je v chronologický vývoj. Byli to zejména polští historikové Tad. Wojciechowski a Fr. Piekosiński,[3] u nás v Čechách pak H. Jireček, J. E. Vocel a V. Houdek,[4] kteří se tím obírali a vesměs soudili, že patronymická jména na *-ici* jsou nejstarší, že představují obraz původního slovanského osídlení na základě rodovém, kdežto jména topická jsou mladší, podle některých docela nejmladší kategorií. Mínění toto sdíleno je do doby nejnovější[5] a stoupenci

[1] Označení sela, jež vzniklo vykácením lesa. Srv. *Janko* Nár Věstn. II. 72.

[2] Srv. o ní u *Peiskera* Knechtschaft 34, *Vacka* Agr Arch. V. 170, *Bujaka* Studya 358. *Jirečka* Prove 39. K dokladům *Gebauer* Stč. sl. I. 218, *Sreznevskij* Mat. I. 782.

[3] *T. Wojciechowski* Chrobacya I Krak 1873, *Fr Piekosinski* O powstaniu społeczeństwa polskiego (Rozpr. Akad. XIV. 112, 270), Rycerstvo polskie, Krak. 1901. III. V.—XXXVII., Ludność wieśniacza w Polsce (Studya I. Krak. 1896, 5). Rozbor Wojciechowského a Piekosińského u *Bujaka* Studya 173 sl

[4] *H. Jireček* Slov. Právo I. 65, *Vocel* Pravěk 278, 282, 292, *Houdek* Čas. ol. mus. 1889, 16 Seznam patronymik českých podal *H. Jireček* Topographia hist 183.

[5] Srv. *O. Balzer* Kwart. hist. XII 41, XIII. 244, *Kętrzynski* O Slow 32, *Potkański* Studya nad średn. osadn. Polski (Bull. Ac. 1906 XI. 4—16), *Miuka* Ortsnamen d. Neumark 16, *Červinka* Čas. musea olom. 1914, 69, *Vacek* Agr Arch. VI. 18).

jeho rozcházejí se hlavně jen v určení doby, do které se patronomika typicky tvořila a udržovala.[1]

Ale novější studie[2] ukázaly, že tento chronologický systém stojí na půdě velmi sypké. Patronymika jsou sice už v listinách X. a XI. stol.,[3] ale stejně stará je i část possessiv i část jmen topografických. Ba ze statistiky Bujakem sestavené z pramenů XIV.—XV. stol., hlavně z Długošova Liber beneficiorum, bylo by těchto vlastně nejvíce (už v VIII. stol. přes 45%) a to v končinách nejdříve osídlených, na př. v okolí Krakova.[4] V českých listinách X.—XII. stol. je jich také dost, ač ne nejvíce.[5] A přihlédneme-li k jednotlivým případům, vidíme, že patronymika v Polsku byla v rozkvětu ještě v XII.—XIII. století, ba že povstávala ještě ve XIV.—XVI. stol. ze jmen církevních a křesťanských (srv. Biskupice, Opatovice, Vítkovice, Hartmanice, Bernatice atd.), tak jako possessiva z panských jmen. Ostatně nejsou všechna jména na *-ice* skutečná patronymika rodová.[6] Rovněž topická jména tvořila se stále nová a nelze naprosto říci, že by uvedené tři hlavní kategorie byly po sobě následovaly v určitém pořadí. Už v nejstarší době vznikala jména všech kategorií (hlavně třetí) vedle sebe a při

[1] T. *Wojciechowski* kladl konec okresu patronymických vsí do V. stol. (Chrobacya 335). Fr. Piekosiński, přizpůsobuje odpověď své theorii o Lechitech a výbojném příchodu šlechty polské (srv. mé SS. III. 230), položil osady s jmény patronymickými a possessivnými (vsi „dzierżawcze“, jednodvorcové) do první doby osídlení Polska v VI. stol. (Ludność 4 sl.), a soudí, že by nám mapa jich dala obraz osídlení Polska v VI. stol. (9). V celé oblasti polské (piastovské) našel patronymik c. 3100, possessiv 7700. Jireček (l. c.) soudí, že osady rodové přestaly se zakládati od stol. X., kdy v Čechách rodové zřízení bylo podvráceno, Vacek l. c. soudí, že převrat nastal už v VII. stol. a že rodové osady se už nezakládaly v IX. století.

[2] *Fr. Bujak* Nazwy miejscowe jako podstawa do historyi osiedlenia w Polsce. Krak. Akad. 1904. Srv. Bull. Ac. 1904. 72 sl., Studya nad osadn. Malopolski 173, 240, 285 sl., *K. Potkański* O pierwotnem osadnictwie w Polsce. Rozpr. i spraw. T. 24 str. XXVII. (*Bujak* Studya 180). Studya nad średniow. osadnictwem Polski (Spraw. Akad. 1906. XI. Nr. 4). Srv. též výše uvedenou studii Balzerovu. Bujak našel v 3175 osadách malopolských v Długošově knize beneficií 22·2% patronymik, 27·8% possessiv a 42% topografik.

[3] Srv. na př. listiny s jmény osad polabských X. stol. u *Heinemanna* Cod. Anh. I.

[4] *Bujak* Nazwy 76, Studya 290. Rovněž zbývá vyložiti, proč v některých krajinách Rusi převládá jeden, v jiných druhý typ jmen. Srv. *W. Czermak* Dzieje Polski I. (1906) 217.

[5] *Friedrich* Codex I. Index. Odhaduji jich asi na polovinu jmen na -ice

[6] *Bujak* Studya 240, 245, 257.

tom vznik patronymik nelze zaraziti dobou IX. nebo X. století. Z 710 starých patronymik malopolských Bujakem sebraných bylo jich 120, tedy pětina, odvozeno od jmen křesťanských. Vůbec předhistorické stáří osady nelze určovati z rázu jmen, neznáme-li historii jejího založení nebo aspoň doklady jejího stáří z pramenů historických a z archaeologických výkopů.

Z doby na jisto mladší, křesťanské, jsou jen názvy, které jsou utvořeny od jmen křesťanských svatých, od jmen rytířských a panských (ať possessiva, nebo patronymika), dále jména kolonii vladykami od XII. stol. osazených, jež byly zavázány k službě vojenské — t. zv. wsi *wojskowe* Wojciechowského nebo *włodycze* Piekosińského,[1] a konečně vsi služebné, řemeslnické nebo živnostenské, neboť i jejich vznik je teprve výsledkem vývoje zřízeni panského a hradního od X. do XIII. stol. Sem náležejí na př. polské a české názvy Koniary, Skotniki, Kuchary, Piekary, Owczary, Swiniary, Lagiewniki, Szczytniki, Żerdniki, Grotniki, Strzelce, Bobrowniki, Sokolniki, Rudniki, Złotniki, Mydlniki, Mydlovary, Smolary, Dehtary, Koloděje, Štítary, Kovary, Bečvary, Rataje, Lončari a podobné.[2] Jednotlivá řemesla a řemeslníci byli u Slovanů již před tím, jak jsem výše na několika místech ukázal, ale celé osady speciálních řemeslníků jsou teprve výsledkem zřízení panských.

[1] *Piekosinski* Ludność 13, *Bujak* Studya 257.
[2] *Piekosinski* Ludność 10, *Bujak* 261.

KAPITOLA IX.

ZAMĚSTNÁNÍ ŘEMESLNÁ.

I. Úvod. II. Kovy vůbec, jejich dobývání a zpracování. Pece železné, kovářství. Nádobí kovové. Ocel. III. Zlatnictví a jeho hlavní techniky současné. (Filigrán, inkrustace, email, plátování, tausia, niello atd.). IV. Keramika. V. Práce ve dřevě. VI. Předení a tkaní. VII. Hry a zábavy.

I. ÚVOD.

Zaměstnání, o nichž jsme dosud jednali, vztahují se vesměs k pořízení výživy. Druhá řada, rovněž už prastará, vztahuje se k dobývání surovin a k výrobě věcí hmotných, pro domácí byt více méně nezbytných. Zajisté i zde robil si zprvu každý hospodář vše potřebné doma a sám, sám stavěl ze dřeva svůj příbytek, sám si hotovil nádobí i látky na své oděvy, sám pletl koše, sám dobýval z rud kovy a z nich vytvářel nástroje i zbraň. Ale během let se ve všech těchto oborech práce vyvinuli lidé dovední, kteří se v určitých výrobách specialisovali, jedné nebo druhé se výhradně věnovali nejen pro sebe, nýbrž i pro potřebu jiných, a kteří znalost i pokroky v ní udržovali v rodině, tak že se tím vyvíjela zaměstnání dědičná. Kdy v rozličných oborech tato specialisace nastávala, kdy vznikala jednotlivá řemesla, není povědomo, ale prameny XI. a XII. století, zejména nejstarší listiny české, polské a pomořské, uvádějí už celé řady lidí řemeslně v jistém oboru pracujících a podle něho i nazvaných a není zajisté pochyby, že celý tento stav byl zde už před XI. stoletím, již na konci doby pohanské. A rovněž není pochyby, že podobné poměry byly současně i na východě, a že se na jihu Slovanstva některá řemesla vlivem kultury římské vyvinula ještě mnohem dříve, možno pokládati za jisté.

V starších památkách do XI. století jmenují se vedle uvedených různých dělníků při hospodářství a chovu dobytka ještě *sutores, pellifices (albi et nigri), pistores, coqui, molendinarii, carpentarii, murarii, pictores, lignarii fabri, scutarii, scutellarum et cyphorum artifices, figulli, armarii, tornarii scutellarum*, k nimž v českých listinách XII. věku [1] přistupují *rotarii, aurifices, toreumata facientes, tornatores picariorum, rudnici, scsitari, sagittarii, becsuari, lagenarii, cupedinarii, scutellarii, picarii* (pkelnici), *caliciarii* (csassnici), *plaustrifices* (vozidlnici), *ferrarii* (zeleznici) atd. a podobné řemeslníky jmenují i listiny polské a pomořské, zovouce je obecně artifices, operatores. Na jihu, na Balkáně, objevují se s latinskými nebo slovanskými názvy teprve v zápisech z konce středověku.[2]

O některých z těchto zaměstnání řemeslně prováděných měl jsem příležitost zmíniti se už v předcházejících kapitolách Života starých Slovanů, tak o kožešnících, koželuzích a ševcích v kapitole o hotovení oděvu,[3] o tesařství a kamenictví při stavbách[4] a později na vhodnějším místě, než je zde, promluvím obšírně o zbrojířství, totiž při výkladu o slovanských zbraních. Zde chci pověděti, co víme ještě o výrobě keramiky, o práci tkalcovské, tesařské a bednářské a především o výrobě předmětů kovových vůbec, ať ve výhni kovářské nebo v dílně zlatnické, a ovšem též o předcházejícím dolování na kovy a výrobě příslušných surovin. Celá skupina řemesel, jež se pojí k dobývání kovů a k práci v nich, upoutá nás nejvíce proto, že o ní poměrně mnoho víme, jak z historie, tak i z archaeologie. Kovy drahé (stříbro a zlato) i všední železo měly nesmírnou úlohu v kulturním vývoji starého světa, první jako representanti bohatství a moci, druhý jako nejpotřebnější materiál celého živobytí, od kterého se člověk takřka neodloučil. Následkem toho je o nich v psaných pramenech mnoho zmínek. Ale vedle

[1] Srv. na př. listinu litoměřickou z r. 1057 (úprava XII. stol.), hradišťskou z r. 1078 (*Friedrich* Cod. dipl. I. 56, 84), boleslavskou z XII. stol. (ibid. 359), vyšehradskou z XII. stol. (ibid. 371) a ostrovskou z r. 1045 (fals. XIV. stol. ibid. 355).

[2] O těchto řemeslnících (srb. [illegible], b. [illegible]) viz u *Jirečka* Staat I. 71 a II. 41.

[3] ŽS. I. 408. Dodatkem bych připomněl, že pro vydělanou kůži mají téměř všechny slov. jazyky (západní a jižní) společné slovo *jircha, irha, ircha* (srv. *Berneker* EW. I. 432), které je však převzato z střhn. *irch, erch, erich*, sthn. *iruh* a to z lat. **(h)ircus* — kozel.

[4] ŽS. I. 830, 831.

toho jsou to především tytéž kovové věci, které houževnatě odolávaly zubu času a zachovaly se proto v značné míře v nálezech hrobních a sídelních. Archaeologie řecká, římská, germanská nebo slovanská jest mimo nauku o keramice namnoze jen historií výroby kovodělné. Z velké části poznali jsme již výrobky této práce při popisu částí krojových a zejména výzdoby šatu a těla v kapitole III.; druhou velkou část uvidíme v jedné z následujících kapitol, vojenství věnované, ve skupině zbraní a věcí s vojenstvím souvisících. Ale vedle toho zbývá ještě mnoho, o čem nás poučuje historie nebo archaeologie, zejména celý výklad všeobecných otázek o tom, jak a kde byly kovy dobývány a připravovány, jaké byly různé techniky kovodělné od hrubé práce kovářské až po nejjemnější šperk ze zlata nebo stříbra. To tedy bude především obsahem této kapitoly, k níž přirozeně připojím i výklad o zlatnické výrobě šperků z materiálů jiných, z drahokamů, skla a emailu. Co víme o ostatních řemeslech a dalším denním zaměstnání starého Slovana, je proti výkladu o práci kovodělné jen rozměru nepatrného.

II. KOVY, JICH DOBÝVÁNÍ A ZPRACOVÁNÍ.

Nemůže býti sporu, že Slované již v době své jednoty seznámili se s hlavními kovy, které se vyskytovaly v praehistorické kultuře Evropy, totiž se zlatem, mědí, cínem, stříbrem, železem a jejich různými sloučeninami. Dokládá to předně archaeologie, ukazujíc, že zlato, měď a cín byly známy nejen v jižní, ale i v střední a severní Evropě od konce III. tisíciletí př. Kr. a železo od konce II.[1] Zlato, poněvadž se nalézá na povrchu země ryzí, upoutalo nejdříve pozornost a setkáváme se s ním už v době kamenné; měď možno v střední Evropě doložiti z konce III. tisíciletí, cín (v bronzu) o něco málo později. (Antimonu používali již v starší době bronzové v Uhrách.) Stříbro ve střední Evropě známe teprve v kultuře hallstattské (jinde již mnohem dříve, zejména v Řecku a ve Španělsku) a olovo současně s ním, neboť se pravidlem v rudě pro-

[1] Historii těchto kovů věnována je značná literatura. Starší viz v mém Lidstvu v době předhistorické 227, novější data pak u *O. Montelia* Chronologie der ält. Bronzezeit (Braunschweig 1900) a v téhož statích „Über das erste Auftreten des Eisens" (Korresp.-Bl. d. anthr. Ges. 1900 142) a „Wann begann die allgem. Verwendung des Eisens" (Praeh. Zs. V, 289). Dále srv. *O. Schradera* Sprachvergl. und Urgeschichte II. 29³.

vázejí. Železo v Řecku vyskytlo se v skalních hrobech mykénských z XII.—XI. století a téměř současně i v Italii (v Aegyptě je už za XVIII. dynastie) a sporadicky počalo se brzy objevovati i na severu. Ale vlastní dobu železnou počíná tam Montelius teprve VII. stoletím. Při těchto poměrech není možno, aby tyto kovy byly zůstaly neznámy zakarpatským Slovanům.

A totéž nám potvrzuje i srovnávací jazykozpyt indoevropský. Obecnou a starou indoevropskou rovnici má sice jen měď (skr. *áyas*, av. *ayah*, lat. *aes*, got. *aiz*, z *ajos, *ajesos) a stříbro (sti. *rajátam*, av. *erezatam*, arm. *arcath*, lat. *argentum*, ir. *argat*), u níž právě slovanský pratvar je ztracen,[1] ale na velké stáří zlata, stříbra, olova a železa u Slovanů ukazují společné terminy s baltskou a s germanskou větví: stsl. *želězo*, prus. *gelzo*, lit. *geležis*, lot. *dzelzs*, *dzelzis*, — stb. *zlato*, lot. *zelts*, got. *gulþ*, — sl. *sьrebro*, lit. *sidabras*, got. *silubr*, — sl. *olovo*, stpr. *alwis*, lot. *alva*, lit. *alvas*.[2] Nelze tedy býti v pochybnostech, že i Slované, jejichž kolébka se nalézala mezi germanskou, baltskou, thráckou a iránskou, měli známost těchto hlavních kovů z části už z dob indoevropského pravěku, z části z doby své jednoty jazykové. Všeslovanské názvy *zlato* (z prasl. *zolto*), *železo*, *stříbro*, *olovo*[3] můžeme vším právem pokládati za prastaré, praslovanské a s nimi ovšem i známost těchto kovů u Slovanů. Jsou také vesměs doloženy už v nejstarších textech, jichž se zde při povaze celé věci nepotřebuji ani dovolávati.

Pouze za praar. *ajos* nastoupil u Slovanů název jiný původu nejasného — *měď*, stsl. *mědь*,[4] jinak však název jistě starý, neboť nic

[1] Srv. *Hirt* Idg. 685, *Schrader* Sprachvergl. II 58, Reallex. 488, 540, *Janko* Národ. Věst. 1908, 76. O možném spojení indoevropských a s nimi se srovnávajících ugrofinských názvů srv. *Munkácsi* Ethn. M. aus Ung. IV. 45, 84, *Niederle* Původ Slovanů 120 a *Wichman* Suom vaski sanan vestineet permuläisissä kielissä (Virittäja 1897 Nr. 2), o čemž viz ref. A. Pogodina v ЖМНП 1897 VI. 421 a ve Věstníku sl. star. I. 104. Původní význam slova *ajes není však jasný.

[2] *Hirt* l. c., *Schrader* l. c. 42, 53, 89, Reallex. 175, 298, 765. K výrazu pro zlato srv. ještě sti. *hataka* z *haltaka*, k jménu železa i ř. χαλκός z χαλγος (*Hirt* l. c.). Csl. *svinьcь* — olovo (slovin. svinec, r. свинецъ) je v lit. *švinas* a lot. *svins* (*Miklosich* EW. 331).

[3] Doklady tvarů v jednotlivých jazycích slovanských srv. u *Miklosiche* EW. 221, 336, 400, 408 a *Budilovče* II Cr. I. 58; *Berneker*ův EW ještě k nim nedošel.

[4] *Miklosich* EW. 1914 srovnával sti. *sviditas* — roztavený, lit. *svideti*, *svidu* — lesknouti se a sthn. *smid* — kovář, *smida*, kov. a po něm mnozí. Srv. však *Berneker* EW. II. 46, jenž sám upozorňuje ještě na sl. *smedь* — fuscus, a *Krek* Einl. 182.

nevadí, abychom ho nepoložili do praslovanštiny. Jeť všeslovanský[1] a doložen texty nejstaršími.[2] A hned bych podotkl, že také všesl. *ruda* je slovo staré, které, jak se podobá, původně znamenalo také měď, t. j. nějaký rudý kov.[3] Přešlo už za pravěku arijského ze slova *urudu* jazyka sumirského stykem s Finny a s Mezopotamií, tak jako sti. *lōhás*, lit. *rudà*, lat. *raudus*, stper. **rauda*, stn. *raudi*, a také finn. vojt. *rauta*, karel. *rauda*, mordv. *rudas*, zyrj. *ruda*.[4] J. Schmidtovi bylo přejetí to jedním z hlavních důvodů, na základě jichž hledal kolébku arijskou pobliže Babylonie.[5]

Pokud se týče výrazu pro *cín* a *mosaz*, tu první je přejat z nhn. *Zinn* a také druhý lze snadno vyložiti jen z něm. *Messing*, kdežto výklad opačný, odvádějící Messing z prasl. *mosęgjь*, poskytuje větší obtíže.[6]

Jinak ovšem přímých dokladů historických a archaeologických o upotřebení, dolování a zpracování uvedených kovů u Slovanů lze dodati teprve z doby po Kristově narození. Starších historických zpráv o Slovanech není a archaeologické doklady, jak jsem měl již několikráte příležitost pověděti, jsou sporné, neboť kulturu t. zv. žárových polí popelnicových v oblasti západního Slovanstva i analogické k nim hroby a sídliště ve východním lze jen hypotheticky pokládati za slovanské.[7] Nicméně stojí za zmínku, že jsou v nich zprvu věci bronzové, potom železné typickými milodary, prvé pro periodu t. zv. lužickou, druhé počínajíc periodou slezskou a že se i zlato a antimon v nich občas objevují.[8] Zjištěného stříbra dosud neznám.

V hrobech najisto slovanských, z doby kolem X. století není také o kovové věci nouze, kdykoliv se v hrobě s milodary setkáme. U šperků až do IX. století převažuje bronz, směsi nečisté,

[1] *Miklosich* l. c., *Berneker* l. c.

[2] Pro X. stol. srv. *Sobolevskij* Мат. 24 a dále u *Sreznevského* Мат. II. 238: мѣдь na př. u Grig. Naz. XI. stol. 77, Pand. Ant. XI. st., мѣдяница v Pam. Sin. XI. st. 167, мѣдяныи v Izb. r. 1073, Min. r. 1096 сент. 122 atd. za χαλκός.

[3] Srv. *Miklosich* EW. 284, *Budilovič* Перв. Сл. I. 56.

[4] *Schrader* Sprachvergl. II. 62, 75, 87. Indoevr. pratvar byl **raudhā*.

[5] Urheimat der Indogerm. 9 (1890). Srv. *Schrader* Sprachvergl. I. 105.

[6] *Miklosich* EW. 29, 202, *Berneker* EW. 130. Také jiné lokální výrazy jsou přejaty, jako slovin. a srb. *kositer* z κασσίτερος. Pratvar výrazů *mosaz*, *Messing*, *Mossing* odvádí se ze jména kavkazského kmene Mossynoiků (srv. Μοσσύνοικος χαλκός u Pseudo-Arist. de mirab. ausc. *Schrader* Sprachvergl. II. 75), tedy asi z nějakého pratvaru **moss* nebo **mossun*.

[7] Srv. SS. III. 39, 43, 234, 243.

[8] Srv. *Buchtela-Niederle* Rukověť 67, 71, 73.

pomíšené olovem a zinkem,[1] potom však na většině slovanského území ovládá stříbro, ovšem často špatné, a stává se pro Slovany přímo příznačným materiálem.[2] V nálezech je zlata poměrně málo a jiné kovy vyskytly se vůbec jen zřídka, jediné olovo a cín při esovitých záušnicích,[3] ale za to stříbra dost. Také zprávy letopisné mluví hlavně o stříbře. K r. 1204 připomíná letopisec, že zlata bylo málo v družině knížecí: „не кладаху на свои жены златыхъ обручей, но хожаху жены ихъ въ серебрѣ".[4] A když chtěl kníže Vladimír r. 1150 poplatek ve stříbře na obyvatelích goroda Mičska, oni, nemajíce zásob, vzali šperky stříbrné z uší a šijí, slili je a odevzdali Vladimíru.[5]

Železo bylo v té době i u Slovanů kovem nejobyčejnějším. Železných věcí je doloženo množství různého účelu a různých tvarů, jak je ještě, pokud jsou známy, dále poznáme. Železa, slovem, bylo dosti v každé domácnosti, a pravili-li, podle známé anekdoty Theofylaktovy, tři zajatí Slované císaři Maurikiovi r. 591, že přicházejí z daleké země na severu, kde neznají vojny a zbraní a kde vůbec není železa,[6] — byla to zřejmě buď jen smyšlenka Theofylaktova, nebo, bylo-li to vskutku zajatými Slovany proneseno, byla to jen výmluva vyzvědačů, vědomě nepravdivá.

Dobývání kovu. Způsob dobývání kovů závislý byl na poměrech, v jakých se kov na povrchu země vyskytoval. Odkryté ryzí kovy vybírány byly z náplavů rýžováním, kovů skrytých ve vrstvách hornin pod povrchem, ať v podobě ryzích zrn, šupin, nitek, nebo

[1] Analys chemických bylo však vykonáno dosud málo, nejvíce u esovitých záušnic (*Brandenburg* Курганы Приладожья 41, *Helm* Verh. Berl. 1895, 762, Schles. Vorz. IV. 565). Ostatně už Vocel (Arch. Par. I., Pravěk 30) rozpoznal, že příznakem pozdních slovanských bronzů je zinek místo cínu, a pomocí chemické analysy určovati lze takto i původ i pozdní stáří slovanských bronzů.

[2] Srv. ZS I. 626, 682. Tak bylo zejména v Polsku a na jihu Rusi, na Volyni. Na severu v Priladoží však převažoval bronz ještě v X. a XI. století (*Brandenburg* Курганы Приладожья 26, Труды арх. съ. Jaroslav I. 9, 10).

[3] Srv. doklady dále na str. 219.

[4] Sof. let. I. na poř. (ПСРЛ V. 87).

[5] Let. Ipať. 56. Srv. *Aristov* Пром. 126.

[6] Theofylaktos Sim. VI. 2, Anastasius ed. *Boor* 165, Theofanes ed. *Boor* 268. Srv. co jsem o ceně této anekdoty vyložil už v SS. II. 217 a v článku Počátky slov. hudby ve Věstníku národ. 1914. I o jiných severních národech rozšířeny byly už před tím podobné zprávy, na odpor vší skutečnosti, na př. o Aestech a o Finnech u Tacita (G. 45, 46). Tacitus napsal i o Germanech, že mají málo železa (G. 6).

chemicky sloučených v rudách, dobývalo se dolováním pomocí nástrojů k tomu vhodných.

Jak a kde staří Slované místa taková odkryli, jak v nich práci započali a rozdělali, nemáme zpráv. Není však pochyby, že přišli na ně z části sami tím, že na př. v písku řek ryzí kov upoutal pozornost, nebo jinde zase tíže a vzhled rud přivedly je k pokusu dostati z nich kov. Ale tomuto pokusu musilo přece jen předcházeti poučení o kovu i o jeho dobývání a to dostali od cizích kupců, dolovatelů a kovodělníků, kteří přicházeli za obchodem do slovanské země, nebo s kterými se setkávali na obchodních a válečných výpravách do cizích území. Domnívám se vůbec, že všechny kovy mimo zlato, které se nalézalo v naplaveném písku řek dále uvedených, seznali Slované teprve prostřednictvím cizím, ale ovšem v dobách dávných a různých; tak měď a cín jednak z jihovýchodu Evropy prostřednictvím Finnů a Skythů, jednak od illyrskothráckého obyvatelstva Karpat a Uher (odtud i antimon), železo pak asi týmiž cestami z Orientu a z jihu Evropy. Zprvu je poznávali čisté, v hotových výrobcích, později i nečisté, v rudách, při čemž se jim vyjasňoval i způsob, jakým jich možno z rudy dobýti. A teprve po tom se častěji stávalo, že sami přišli na podobná ložiska domácí tím, že podezřelé horniny shledávali a zkoušeli, i když na ně nebyli od cizinců upozorněni. Konečně pak při rozchodu z pravlasti padli leckde už na hotové starší doly a prostě se tam uchopili další práce. Tak bylo v Alpách, v Karpatech sedmihradských a na Balkáně.

Jakých nástrojů se při rýžování a dolování užívalo, není zpráv a ani archaeologicky nejsou doloženy ze staré kultury slovanské. V staré Dacii našla se sice v dolech celá řada nástrojů z doby staré, ale nelze dnes naprosto rozhodnouti, jsou-li to nálezy z doby římské, či předřímské, či pozdější, z první okkupace slovanské. Netřeba však pochybovati, že Slované užívali k dolování celkem týchž nástrojů, jako před tím Římané nebo jiní starši obyvatelé země, poněvadž tvar jejich je zcela závislý na účelu a způsobu práce a na všech místech vyvinul se týž. Tytéž železné špičáky jednostranné nebo dvojstranné, tatáž dláta různé velikosti a síly, tytéž motyky, kladiva a tytéž těžké kamenné mlaty na rozbíjení rud, jaké sebral a popsal G. Téglás z různých dolů staré Dacie,[1] nebo jaké se nalézají na hradištích v doby římské, na př. u nás

[1] *G. Téglás* Praehist. Gold- und Steingrubenbauwerkzeuge aus Dacien. (Öst. Zs f. Berg- und Hüttenwesen XXXVI. 1888) Tab. XVI.

na stradonickém,[1] sloužily patrně i horníkům slovanským (obr. 40). Ze štol nosily se všude rudy v košicích a měšich k tavírnám, které byly v sousedství a jejichž konstrukci poznáme později. Slovem, Téglás zcela dobře pověděl, že celý způsob dolování z doby římské a z doby středověké nelze rozlišiti, není-li pro to zvláštních pomůcek, zejména nápisů.

Pouze starou důlní terminologii slovanskou můžeme si do jisté míry zrekonstruovati. Nejobvyklejší termin pro doly byl odvozen z prastarého arijského slova **raudhā*, jež zprvu značilo určitý kov od Mesopotamie přinášený (měď a bronz), potom pak vůbec

Obr. 40. Římské dolovací nářadí z Dacie (podle G. Téglása).

rudý kov anebo i horninu kov obsahující, zejména ty horniny, které červenavou, „rudou“ barvou byly vyznačeny (tedy železné). Od tohoto zevšeobecnělého významu odvozeno bylo později nejvíce lokálních názvů pro místa, kde se ruda ze země dobývala, jak ukazují nesčíslné po Slovanstvu roztroušené Rudy (v sing. nebo plurálu), Rudice, Rudniky, Rudnice, Rudavy, Rudaky, Rudky, Rudné (vsi), Rudně, Rudna, nebo i formy jiné, řidčí: Rudimov, Rudeči, Ruden, Rudenko, Rudaňce (Rudeňce), Rudikov, Rudik, Rudina (Rudine), Rudolec, Rudov, Rudačka, Rudak, Rudakov, Rudakovo, Rudany, Rudale, Rudavice, Rudce, Rudkovo, Rudlevo atd.[2] K tomu náleželo i obvyklé staroslovanské pojmenování toho, kdo se speciálně zabýval dolováním kovů, názvem — *rudnikъ*; shledáváme se s ním v listinách západoslovanských od XI. století.[3] Jiné názvy

[1] Stradonice (*Píč* Star. II. 2. tab. 35—38).

[2] *Píč* (Pam. XV. 79) napočítal v Polsku jmen *Rudu* přes 15[illegible], *Rudna* přes 20[illegible], a rovněž sta Rudni připomíná Filevič v záp. Rusi ([illegible] I 96, 97). Postačí nahlédnouti do polského Słowniku geograficznego s. v.

[3] Ve vyšehradské listině Vratislavově z r. 1088 (falš. XII. stol., ale s terminy starými), čteme: „ministeriales, qui vulgariter dicuntur *rudnici*“ (*Friedrich* Cod. dipl. I. 379, 384). V Slovníku Sreznĕvského slova [illegible] není, jen [illegible], ale slovo existovalo i v staré ruštině nepochybně. V staré srbštině máme [illegible]

stejného významu jsou už z části lokální, z části pozdějšího vzniku. Tak v Čechách vedle terminu *dol*, *doly*, *jáma*, od čehož odvozeny *doloplazi*[1] a *jamníci*,[2] ujal se pro stříbrné doly prostý název *hor* (Kašperské, Kutné, Stříbrné, Malé, Nalžovské, Březové Hory atd.). V starém Srbsku slyšíme i руна — za ital. fossa a рупник — laborator fossarum.[3] Jiná zajímavá skupina starých názvů je *jilovna*, *jilovati* (z rudy dobývati) a od toho odvozený *jilovec*, jejž už ze XIV. století dokládá nejen název horního města Jílového v středních Čechách, ale i přímo české glossy v latinské listině kn. Břetislava z r. 1045,[4] kde čteme: „ad custodiam aurifossorum qui vulgo ylouci dicuntur et in Ylou habitant ibique in vicinia ab antiquo aurum de terra ylouant seu decutiunt a fecibus terre separant et lavant extractum."

Zajímavý je ještě po celém středoevropském Slovanstvu rozšířený název pro doly *baňa*, č. *báně*, jenž vznikl v středověku z pojmu značícího z prvu nádobu baňatou (střlat. *balnea*) a odtud každou dutinu kulovatě zaklenutou, jaké se dříve hloubily do země rudonosné (srv. něm. termin Glocke) a do nichž se sestupovalo vrchem.[5] S terminem tímto shledáváme se v Čechách, na Slovensku, na Balkáně (v staré době) a v Haliči, kde přešel i na název salin.[6] Doložen je v smyslu dolů patrně už v Ipatějevském letopise k r. 1235 (6743), neboť se tu připomíná na cestě z hradu Haliče do Uher „баня рек. Родна", patrně Рудна.[7]

Přihlédneme nyní k jednotlivým kovům.

Zlato v střední a jižní Evropě bylo z největší části odedávna původu cizího, především orientálního a afrického. Hlavním jeho pramenem byly doly v Malé Asii (v Lydii, Mysii, Armenii a Kolchidě), dále některé končiny dnešního Turkestanu a Persie (u Hamadanu, Mešhedu a Sendžaku), Arabie a Indie, v Africe pak mimo

---

[1] Doloženo jen jako staré jméno místní na Moravě v listinách z r. 1233, 1234, 1250 (*Erben* Reg. I. 384, 400, 582).

[2] Doloženo častěji jako staré jméno místní (Jamník, Jamnice, Jamníci, Jamniki, vedle p. Jama, Jamne) v Čechách, Haliči, Slezsku, na Moravě, v Krajině v památkách od XIII. stol. (*Friedrich* Cod. II. 486).

[3] *Jireček* Staat II. 45.

[4] *Friedrich* Cod. dipl. I. 355. Listina, darující Hrádek klášteru Ostrovskému u Davle a datovaná r. 1045, je falsum XIV. století. Terminy jsou ovšem staré.

[5] Viz o tom u *M. Murka* W. u. S. V. 38 sl. (k výkladu etymologickému srv. str. 14). Ze sl. *baňa* vzniklo i rum. *baie* a maď. *banya* v tomtéž smyslu.

[6] Srv. doklady u *Murka* l. c. 5–9.

[7] Srv. *Murko* l. c. 11, *Sreznĕvskij* Mat. I. 41.

nitro, odkud je nosily karavany na pobřeží, především Aethiopie a horní Egypt (Sennaar a Kordofan). Máme o tom nejen pohádkové tradice, nýbrž i řadu historických zpráv a líčení pokladů starých orientálních knížat.[1] Mimo to část zlata v Orientě nahromaděného přicházela už tehdy z dolů uralských a altajských (na př. k Skythům a Massagetům) a konečně i některé doly jihoevropské v Thrákii, na ostrovech Thasu, Siphnu, dále v Makedonii, Dalmacii a Hispanii poskytovaly zlato, třebas v míře nepatrnější.

Zlato, s kterým se občas setkáváme v nálezech zemí Slovany obydlených, bylo z největší části cizí, zejména zlato ruské. Nicméně tento kov, vždy tak drahocenný, nechyběl ani v zemích slovanských, zejména když zaujali pozdější sídla historická. Zprávy o tom nesahají sice do dob starších XI. století a ani archaeologie nemůže přímo potvrditi staršího dolování; nicméně netřeba pochybovati, že se na zlato dolovalo již před XI. stoletím. Dobývalo se ho ponejvíce rýžováním říčního písku nebo dolováním zlatonosného jílu (*jílováním*, srv. výše str. 212). V Čechách rýžovalo se odedávna na Otavě, Blanici, Lužnici a jinde[2] a dolovalo se u Kašperských Hor a Jílového, kde odedávna hlínu kopali, čistili a pak vypírali, jak dokládá listina kláštera ostrovského datovaná k roku 1045.[3] Je-li Ma'súdího říše *al Firág* — Praha, máme u něho svědectví z X. století, že v Čechách byly zlaté doly.[4] Také to, že

[1] Srv. bližší u *Blümnera* Technologie IV. 10 sl., 18 sl. *Ad. Frantze* Das Gold im Alterthum. Berg- und Hütt-Zt. XXXIX. 1880 a *J. Morgana* Les métaux précieux dans l'Asie Antérieure (Rev. d'ethn. et de soc. 1911, II. 3).

[2] Ještě za Aen. Silvia nalézaly se hrachy zlata v Lužnici (Hist. boh. 46) a Stránský zmiňuje se o rýžování na Otavě (II. 10, p. 56). Také u jiných řek jsou zbytky po starém rýžování (u Sázavy, Lomnice, Vltavy, Volyňky, Vydry). *Friedrich* Hist. Geogr. 151, *Hrabák Jos.* Hornictví a hutnictví v král. Českém I.—II. (Praha 1902—1909) I. 48. Vedle toho jsou snad staré doly na zlato i na Roudném, u Vlašimě, u Kašperských Hor, u Libčic, Nov. Knína, Kasejovic, u Příbramě atd. Srv. k tomu *Fr. Pošepný* Das Goldvorkommen Böhmens (Pr. 1895) a nový překlad *Fr. Slavíka* Dolování na zlato v Čechách (Obzor národohosp. XXII. 1917).

[3] Srv. text výše na str. 212. Listina je ovšem falsum XIV. stol. (srv. *Friedrich* Cod. I. 354), ale není pochyby, že věc, o níž zde běží, totiž dolování na zlato v Jílovém, existovalo dávno (*ab antiquo*) před XIII. stol., už za doby Břetislavovy, jemuž listina byla připsána. Srv. též stať *J. Píče* Stopy starého dolování v Jílovém (Pam. XV. 108) a *L. Čihák* Paměti kr. horního města Jílového a jeho zlatých dolů. Praha 1895 a *Hrabák* Hornictví I. 27, *Slavík* l. c. 20. V Jílovém vedle depotů ryzího zlata ve zvětralinách a naplaveninách, z nichž se rýžovalo na sejpech (jílovalo), dobývalo se ho hornicky i pod zemí z buližníkových ložisk.

[4] Ma'sudi ed. *Marquardt* Streifzüge 102.

císařové němečtí od Slovanů českých a polabských požadovali v X. století poplatky ve zlatě a stříbře, ukazuje na staré domácí prameny zlata,[1] jež ostatně potvrzuje i mnich sázavský k r. 1158 Fridrichovými slovy o Čechách: „terram auro et argento scimus redundare“.[2] Na Moravě připomíná se dolování a rýžování zlata teprve z XIII. století u Lašťan a Domašova blíže Šternberku, ale bylo potom na mnoha místech.[3] V Opavsku listina Beneše z Branice z r. 1288 připomíná: „in metallis montium scilicet auri, argenti, cupri, plumbi, ferri, salis, molarium lapidum“.[4] O Polsku Gallus podotýká, že země byla bohatá na zlato a stříbro,[5] ale v listinách máme první zmínky o zlatých dolech v Krakovsku, Sandomiřsku, Slezsku teprve z XIII. století,[6] v Pomořanech z XII. a XIII.[7] Ves Lutkowo zvána byla Zlotniki — „Slotnici, quod in ea ducis aurifabri resederunt.[8] V Malopolsku připomíná privilej Leška Bílého asi z r. 1221—1224 dobývání zlata, stříbra, olova, mědi a soli.[9]

K největším dolům na zlato dostali se však Slované usazení v severních Uhrách a v Sedmihradech, kde jsou světoznámé doly u Verespataku (st. Alburnus maior) a kde v staré římské době dolovalo se na zlato v Kis-Banyi (Torda Aranyos), v Karacsi

[1] Srv. listiny z r. 940 (Mon. Boica XXVIII. 174), r. 991 (*Friedrich* Cod. I. 42).

[2] Fontes r. boh. II. 265. Zde bych podotkl, že podle legendy Canapariovy (1) byl Slavník přebohatý zlatem a stříbrem.

[3] *Friedrich* Cod II. 244 (aurifodinae), 303, 413 (rivuli in quibus aurum foditur). Srv. *d' Elvert* Zur Gesch. d. Bergbaues etc. in Mähren und Öst. Schlesien (Brünn 1866) 11, 21, 25, *Fr. Lukas* v MAG. Wien XV. (31), *Hintze* Mineralogie I. 247.

[4] *Emler* Reg. II. 622. Zlatonosné žíly jsou u Frývaldova a v údolí Bělé a Opavy (*Hintze* Miner. I. 247).

[5] *Bielowski* MPH. I. 395 (regio auro et argento . . . copiosa). Srv. též *Ebbo* Vita Ottonis I. 1 a zprávy o velkých poplatcích ve zlatě a stříbře, které Boleslav platil Fridrichovi, sebrané Fr. Bujakem Studya 188.

[6] *d'Elvert* l. c. 30, *Boguslawski* Dzieje Słow. II. 557—558, *Bujak* Studya 189.

[7] Cod. Pom. I. 30 (r. 1136). Zajímavě o bohatství na různé kovy svědčí listina vévody Mestvina z r. 1294, darující klášteru Hildě čtyři vsi „cum molendinis piscariis, mellificiis, auri argentique fodinis, stanni, plumbi, ferri et omne genus eris seu metalli seu gemmarum“ (*Gercken* Cod. Brand. VII. 115 a), nebo listina Barnimova kolbackému klášteru z r. 124? (Cod. Pom. Nr. 415, p. 865): in Plona . . . seu in eiusdem possessionibus aurifodinae, argentifodinae, ferrifodinae, salinae inventae fuerint.

[8] Kod. Wpol. I. Nr. 697 (1293). Zlatonosné žíly v Slezsku jsou u Reichensteinu, v okolí Lehnice, u Mikulova, u Goldbergu a Löwenbergu (*Hintze* I. 244).

[9] Kod. kat. krak. I. Nr. 12, str. 17 (artifices auri et argenti inventores, fossores seu alterius metalli videlicet plumbi et heris seu etiam salis).

(Hunyad) a v Rudě.[1] Ale o tom, kdy a jak zde počali pracovat, a jak dalece se vůbec účastnili dolování, není starých zpráv. Pouze nomenklatura k tomu místy ukazuje.[2] Totéž platí o dolech balkánských, kde se dobývalo v dobách římských a ve středověku zlato v náplavech horního Vrbasu, dále v údolí Lašvy a v údolí Fojnice i Zaležnice i na okolních výšinách, dále v Makedonii a v pohoří Bermijském, v Pierii, na Strymonu, v Thrákii, na Thasu, na jižním pobřeží, pak v horách Pangajských a na Hebru,[3] — kamž se všude dostali Slované v VI. a VII. století. Ale o slovanském dolování z té doby není zpráv, teprve z konce středověku.[4]

O Kuronsku připomíná sice už Adam Bremský (III. 16), že „aurum ibi plurimum“, ale největší část zlata, s nímž se setkáváme v ruských nálezech, byla najisto provenience cizí, uralské, altajské a zakavkazské. Na Urálu a na Altaji nalézají se staré štoly, t. zv. чудскія копи, na měď, stříbro a zlato, a není téměř šachty dnes otevřené, které by nebylo bývalo použito již za starých dob. To skonstatovali již staří ruští cestovatelé Pallas, Lepechin, Gmelin, Ryčkov a potvrdily práce nových geologů.[5] Zlato nalézá se místy, na př. v mijaském okruhu na Urálu v samorostlých kusech do 1—2 pudů váhy. Když r. 1838 přišlo nařízení odevzdávati valouny těžší než libra do musea horního ústavu, sešlo se tam za 2 léta r. 1841 na 27 pudů zlatých kusů, a hned na to r. 1842 byl v mijaském kraji nalezen valoun čistého zlata ve váze 2 pudů a 7 liber. A všechno to bohatství nalézá se téměř na povrchu a bylo ho v starých dobách nepoměrně více. Zlato starých ruských mohyl, zejména jihoruských, bude proto ponejvíce odtud, rovněž jako stříbro, kterým zase oplývají nálezy z konce I. tisíciletí po Kr.

[1] *Téglás* Öst. Zs. f. Berg- und Hüttenwesen XXXVI. 1888. *Pošepný* MAG. Wien XXII. (44). Další viz u *Hintze* I. 247 sl. Na Slovensku jsou doly hlavně u Kremnice a Šťávnice.

[2] *Kočubinskij* Труды арх. с. Jaroslav I. 18, 21 (Zalatna).

[3] *Foullon H. B.* Jahrb. geol. Reichsanst. 1892 Bd. 42. I. 1, *Blümner* Technologie IV. 18, 20—21.

[4] Tyto zprávy o slov. dolování sebral *Konst. Jireček* Staat II. 43 sl. Zlaté rýžovny byly u Prizrenu a Novipazaru; nejdůležitější pro Balkán byly však doly na stříbro.

[5] O zlatu a vůbec kovech z Urálu a Asie srv. *V. Florinskij* Перв. с. I. 210. *Eichwald* О чудскихъ копяхъ (Труды вост. отд. арх. общ.) Petr. III. 1. Srv. i Зап. арх. общ. IX. 2. 270. 558. *Sjögren* Zur Metallkunde der alten Finnen und anderer tschud. Völker (Ges. Schr. Petr. 1861, I. 625). *Tomaschek* MAG. XVIII., *Beck* Gesch. Eisens. I.² 277 a *Hintze* Miner. I. 262 sl.

Za hlavní rayon, odkud přicházely drahé kovy, pokládá V. M. Florinskij Akmolinskou oblast, zejména na jihu s karkaralinským okruhem. Tam bylo vše a na povrchu, tak že na kovy každý přišel. Ale také Semipalatinská oblast a západní Altaj dávaly dosti zlata a stříbra, a v okruhu barnaulském, jakož i v stepích mezi Barnaulem a Semipalatinskem byl kdysi obyvateli organisován zvláštní průmysl a obchod s t. zv. mohylovým zlatem. Tolik ho bývalo v mohylách nevykradených. V jednom kurhanu na ř. Aleji našlo se ho přes 60 liber. A všechno to bohatství bylo původu domácího.[1]

Stříbro. O stříbru platí v celku totéž, co o zlatu. Pravil jsem už výše na str. 209, že stříbro, kov v starších dobách vzácný (patrně pro obtížné jeho dobývání), stal se na konci doby pohanské u Slovanů typickým materiálem pro šperky. V X. a XI. stol. převažují v bohatších hrobech slovanských šperky stříbrné, jež si chudší hleděli napodobiti ze slitiny méně cenné (s olovem a cínem). V drevljanských mohylách bylo 72% stříbrných a 28% bronzových věcí.[2] Většina těchto šperků, zejména honosnější s dokonalou filigránovou technikou, byla původu orientálního a donášena do zemí slovanských a nordických, především ovšem do Ruska, z blízkého Orientu, z Turkestanu, Mesopotamie, Armenie, Syrie, dále i z Indie, vesměs ze zemí, které už v starověku prosluly dobýváním stříbra.[3] Zejména Malá Asie jím oplývala, najmě ve formě galenitu. Stříbrné žíly jsou dále hojné a bohaté v horách Armenie, Kavkazu, Lazistanu, Kurdistanu, Azerbeidžanu, Elbrusu, Chorasanu a v Persii u Rhagesu blíže Teheranu. Také Urál v rukou finnských poskytoval stříbro a ovšem i vzdálená horstva vnitroasijská (srv. výše na této str.). Proto také finnské kraje na Volze a Kamě, zejména

[1] *Florinskij* 214 sl. *Hintze* l. c. za hlavní místa dolování uvádí na Urálu a v okolí Nikito-Ivdel, Bogoslovsk, Nikolaje-Pavlinsk, Nižne-Tagilsk, Nevjansk, Berezovsk, Gornošit, Sysertsk, Kyštimsk, Mijask, Trojick, Verchně-Uralsk, Orsk; na Altaji Změjevou horu, Syrjenovsk a rýžovny v horách od Obu do Nerčinska.

[2] *Antonovič* Древл. мог. 18. Výjimku činí severní kurhany v Priladoží (*Brandenburg* Прилад. к. 26).

[3] Srv. *Blümner* Technol. IV. 31 sl., 142, *Morgan* Rev. d'ethn. I. (1911) 4, *Arne* Suède 96 sl., *A. Frantz* Das Silber im Alterthume. Berg- und Hütte-Zt. 1880. Jaký byl dostatek stříbra v M. Asii a Syrii, vidíme ze zprávy Polybiovy (31, 3, 16), podle níž jeden favorit syrského krále při slavnostním průvodu dal předvésti 1000 nosičů s těžkým stříbrným náčiním. V Palaestině za Šalomouna bylo stříbra tolik, že nemělo ceny a také v Římě se tropil neslýchaný luxus se stříbrem (Petronius 27). Srv. *Sittl* Archaeologie 213.

stará Biarmie, oplývaly v X. a XI. století stříbrem, massivními šperky a cizím nádobím.[1] Закамское серебро bylo dobře známo v staré Rusi a o jeho dobývání za Urálem máme už zprávy ze XII. století. Tak prý Novgorodci chodili k Jugře kupovati stříbro vedle sobolin.[2]

Z části bylo však stříbro u Slovanů i původu domácího. Naučili se je znáti a dobývati později než zlato, železo a měď,[3] ale jestli ne dříve, tak koncem I. tisíciletí po Kr. zmíněný import a spojená s tím velká potřeba stříbra a snaha po imitaci cizích šperků podnítily i zvýšenou domácí výrobu materiálu z rud. Pověděl jsem už výše na str. 214, že podle starých letopisů země česká a polská oplývaly zlatem a stříbrem, a na staré dolování ukazují rovněž daně typicky ve stříbře ukládané českým, polabským a pomořským Slovanům od stol. X.[4] a pak bohatství ve stříbře, s kterým se shledáváme v Čechách v majetku knížecím.[5] Jinak opět jako svrchu při zlatě prameny dokládají je teprve od XII. a hlavně XIII. století v Čechách, na Moravě, Slezsku, Polsku a v Pomořanech a jsou to také většinou tytéž listiny, jež jsem už výše uvedl.[6]

[1] Srv. doklady v ŽS. I. 648 sl. a zde v stati o nádobách. Dále srv. *Florinskij* Перв. Слав. I. 19? sl., *Hintze* Min. I. 23?.

[2] Novg. let. 21. Srv. dále *Aristov* Пром. 128, *Florinskij* Перв. Слав. I. 73. V Urála jsou hlavní doly u Blagodatu a Bogoslavska, v Orenbursku u Kočkaru, v Altaji na Změjevé hoře (*Hintze* I. 230).

[3] Herodot sice dí (I. 215, IV. 71), že Skythové a Massageti jeho doby ještě stříbra neznali, jen zlato a měď, ale to není správné. Rovněž Germani podle Tacita dlouho ho neužívali (Germ. 5). První veliké doly v Germanii byly podle Detmara II. 13 (8) a Widukinda I.I 63 odkryty za Otty I. u Goslaru (srv. *Waitz* Heinrich I. Exc. 15). Jinak se v Rusku stříbro objevuje už v době měděné v pokladu galičském a na Kubani (*Tallgren* Kupferzeit I. 26, 5?).

[4] Srv. výše str. 214 a dále dávky Slovanů srbských z r. 948, 968, 970, 973 (Cod. dipl. Sax. I. 1. 237, 243, 251, Cod. Pom. I. 22), českých r. 991 (*Friedrich* Cod. I. 42), dávky Pomořanů Polákům (*Herbord* II. 30), Obotritů Sasům (*Helmold* I. 83) a Novgorodských Slovanů Kijevu (Lavr. let. 127[1] k roku 1014), Luticů r. 973 (Cod. Pom. I. 22).

[5] Srv. zprávy o tom sebrané *Píčem* Pam. XV. 75. Stříbro české bylo dováženo i na Rus v X. století (Let. Lavr. 8? k r. 969).

[6] V Čechách se stříbro na Mži připomíná poprvé r. 1188 (argentaria super Mzea. *Friedrich* Cod. I. 29?). Jinak o pozdějších věhlasných českých dolech u Jihlavy, Německého Brodu, Kutné Hory, Jáchymova s okolím a Příbramě a jiných, o nichž srv. podrobně u *Hrabáka* (Hornictví I. 56–184) není starých zpráv před XIII. stoletím mimo nějakou tu pověst u Hájka. K Opavsku viz uvedenou listinu Beneše z Branice (1288). Ve Slezsku u Bytomi r. 1136 (*Piekosiński* Doc. 29, Cod. Mai. Pol. I. p. 10) se připomínají argenti fossores v listině papeže Innocence VI. arcibiskupovi hnězdenskému. Jinak pro XIII. stol. srv. výše str. 214.

V zemi ruské dokládá stříbrné doly Ma'súdi a Ibn al Vardi,[1] z Balkánu jsou zprávy z konce středověku.[2]

V těchto zemích je známo z doby historické plno stříbronosných dolů a hor,[3] ale kdy se kde počalo dolovati, nevíme. Stříbro se tu místy nalézá i ryzí v podobě drátků, zrnek, ale jen velmi zřídka; obyčejně jsou to rudy, které je obsahují, a to nejvíce leštěnec olověný (galenit) nebo bohatší leštěnec stříbrný (argentit), hojné v žilách prahorních vrstev.[4] Způsob, jakým staří Slované z rud stříbro dostávali, není znám, ale nelišil se patrně od staré, už Pliniem popsané methody, při níž se ruda ztavila nejdříve v t. zv. *surové olovo*, *stagnum (stannum)*, sloučeninu stříbra a olova, načež dalším žíháním (okysličováním) olovo odstraněno, ovšem nikdy ne tak, aby zbylo stříbro úplně čisté.[5] To byly patrně kovy, kterých se hojně v X. a XI. století u Slovanů používalo k imitaci cizího stříbra.[6]

O ostatních kovech můžeme pověděti jen málo. K *cínu* a *olovu* nejdůležitější byla by zpráva Ibráhíma ibn Ja'kúba o kupcích, kteří v X. stol. přicházeli do Prahy se všech stran (i mussulmani), aby tam za své zboží a byzantské peníze kupovali otroky, cín a olovo,[7] — kdyby tento text nebyl pochybný. Jiní totiž překládají „cín a kožešiny“, jiní docela „bobrovinu a kožešiny“. Zdá se tedy jen nákup cínu býti bezpečnější, už také proto, že

---

[1] *Harkavi* Сказ. 130, 154.

[2] *Jireček* Staat II. 44. Hlavní doly byly v Srebrnici v Bosně (st. Domavia) na Kopaoniku (montagna dell argento XVI. stol.) a u Janjeva, ale i jinak bylo jich dosti na Taře, u Rasy, u Peće, Kratova, Osogovské planiny, Küstendilu, Berkovice.

[3] Srv. hr *K. Sternberg* Umrisse einer Gesch. d. böhm. Bergwerke (Prag, 1836) passim a Urkb. str. 4 sl., *d'Elvert* Zur Gesch. d. Bergbaues 7 sl., 22 sl., 25, *Rehman* Ziemie Polski II. 85, 86, *Bogusławski* Dzieje Słow. II. 557, *Hrabák* Hornictví I. 53 sl.

[4] O dalších rudách a tavení jich viz u Hrabáka l. c.

[5] Plin. XXXIV. 159. Srv. *Blümner* Techn. IV. 150, 153.

[6] *Sizov* Арх. Изв. Зам. 1895. VI. 10. I jinde v starověku používali takovýchto imitací a Strabo pro jakousi maloasijskou smíšeninu připomíná termín ψευδάργυρος (XIII. 610), ale podstata její není známa (*Blümner* l. c. 96).

[7] Tak překládá *Westberg* Reisebericht Ibr. ibn Ja'kubs 20, kdežto baron *Rozen* překládá: „mouku, cín a kožešiny“, *de Goeje*: „otroky, bobrovinu a jiné kožešiny“, *Schefer*: „otroky a hedváb“, *Jacob* (Studien Heft IV. 132): „otroky, cín, kožešiny“ (srv. Westberg l. c. 20, a str. 7). Jsou to všechno jen konjektury nehláskovaného arab. textu.

je pravděpodobnější (znamenal by ovšem starou[1] exploitaci cínových dolů v Rudohoří), kdežto nákup olova je už a priori podezřelý. Bylo by těžko pochopiti při hojnosti galenitu v Evropě a blízkém Orientě, proč by byli kupci mussulmanští jezdili kupovati olovo, tedy tovar tak těžký, až do Čech. Jinak ovšem v Čechách a jinde, kde se stříbro z rud dobývalo, bylo i olova dosti[2] a proto se také potkáváme často s olovnatými bronzy nebo olověnými a cínovými imitacemi šperků v X. a XI. století.[3] Staré doly olověné připomíná Istachrí na jihu Rusi v Artě;[4] Jacob za nejlepší pokládá rudy z Lysých hor země Donecké.[5] Ve XII. století měly církve ruské olověné střechy od domácích mistrů zhotovené.[6]

Pokud se týče cínu pro celý západní starověk, hlavním exportním místem byla vždy jižní Brittanie (Cornvall a Devon) a trochu i hispanské pobřeží, pro východní Evropu pak vedle toho i Chorasan a Zadní Indie. Kniha Bolš. Čerteže připomíná horu cínovou na Kirgizské stepi u pramenů řeky Išimu a Sary-su, Strabon cínové doly v Drangianě a Chordádbih v Maádenu,[7] ale hlavní byly vždy

[1] O rudohorském cínu a jeho dobývání máme historické zprávy teprve z XIII. stol. (srv. *Sternberg* Umrisse I. 275 a *Hrabák* Hornictví I. 190 sl.). Nicméně Hájek zaznamenal starou pověst o odkrytí cínu u Krupky (Graupen) při r. 1146, a také další zprávy z XIII. stol., pokládajíce doly za promlčené, ukazují, že stáří musilo býti mnohem větší. Avšak, jak daleko smíme jíti nazpět, nevíme. K cínu a olovu z Pomořanska srv. výše na str. 214 uvedenou listinu Mestvinovu z r. 1294 (fodinae stanni plumbi), k olovu srv. pak privilegia Boleslavova z r. 1257, 1262 (Cod. Malop. 53, 72) a výše uvedená krakovská z r. 1221—1224 a Benešovu listinu z r. 1288 (str. 214). Dnes v Polsku dobývá se olovo vedle železa a zinku na mnohých místech (a sice galenit se 70% kovu), nejvíce ve Slezsku u Tarnowských hor a Bytomi, pak u Siewierze a Olkusze, v horách kielecko-sandoměřských a u Chrzanova v Haliči. Zprávy staré vztahují se na kraj u Bytomi, Szarleje a Dąbrowky, dnes vyčerpaný (Géogr. et éthn. de la Pologne. Frib.-Laus. 1916, I. 1, 26).

[2] *Hrabák* l. c. 242. Dolování ve Stříbře klade listina do XII. stol.

[3] Jedna záušnice z Pruska, kterou analysoval Helm, měla 53·4% olova a 46·6% cínu (Verh. Berl. 1895, 762), jiná z Malé Týnice ve Slezsku analysovaná Krokerem 90·5% olova a 9% cínu (Schles. Vorzeit. IV. 568). Jiné náušnice označené za olověné hlášeny byly z Hrádku v Praze, z Lipan a ze Slezska z Týnice a Neustadtu (Srv. ŽS. I. 600). Ale i cínové se občas vyskytly na př. u Velímě, Debrnu, Libějic v Čechách, u Židlochovic na Moravě a uvedených dvou míst ve Slezsku (l. c.), i na Bijelém Brdě v Chorvatsku (Vjestnik VII. 40). O ruských šperciích z imitovaného stříbra srv. ŽS. I. 636 a *Arne* Suède 102, 104.

[4] *Harkavi* [illegible] 193, srv. i [illegible] III [illegible] I. 347.

[5] *Jacob* Handelsart. 66.

[6] *Aristov* Пром. 119—120.

[7] *Florinsky* [illegible] II. 348—354, Strabon XV. II. 19, *Tomaschek* MAG. Wien. XVIII (8)

v severním Chorasanu v kraji mešhedském a kučanském, pak i v Hindukuši (Bâmyiân) a v Zabajkalí. Přední Indie cínu zprvu nedodávala, za to ze Zadní vozil se už v prvních stoletích po Kr., hlavně z Peraku, kde se celý export soustředil v přístavu Kalahu.[1] Proto také permské bronzy, rovněž jako sibiřské a čínské, mívají dosti silné procento cínu, až 20 % i více.[2] V slovanském kraji bylo ho však po málu, i kdybychom uznali za správnou uvedenou zprávu Ja'kúbovu o Čechách. Naleziště pomořská zmíněná v listině Mestvinově byla zajisté jen nepatrná.[3] Všude byl hlavní cínonosnou rudou cínovec (kassiterid), jenž roztápěn se sodou na uhlí, odkysličuje se v cín.

O *antimonu* víme jen, že vyskytuje se ve větším množství už v bronzech velmi starých v Uhrách vyráběných, které se obchodem dostávaly i na sever.[4] Slované se teprve po okkupaci dolů šťávnických, kremnických, freiberských a příbramských seznámili s leštěncem antimonovým (antimonit). V praehistorické jejich industrii nemá antimon žádného významu. Za to *zinek* je významnější proto, že se objevuje od X. stol. jako typická součást bronzů (srv. dále str. 222), a to nejen na západě, nýbrž i v nejsevernějších končinách, jak vidíme z analys bronzů mohyl ladožských, uveřejněných gen. Brandenburgem. Obsahují od 1—13 % zinku. Ovšem jak se tam dostával, a kde se vůbec tyto bronzy (v Přiladoží jsou to ponejvíce věci rázu nordického) robily, nevíme a nemohu pověděti, zdali už slovanští kovolijci znali čistý kov. Také není dokladu, z něhož bychom mohli souditi, že byly exploitovány dnešní doly zinkové nalézající se v Polsku u Olkusze a Siewierze, ve Slezsku u Tarnowských hor a Bytomi a v Haliči u Kątů.[5] Ani

[1] *Tomaschek* l. c. (10), *Pollak* MAG. XVIII. (8), *Blümner* Techn. IV. 81, *Beer* [illegible] VI. 234). Jiné práce pojednávající o olovu a cínu v starověku jsou: *E. Reyer* Allg. Gesch. d. Zinnes. Österr. Zs. f. Berg- u. Hüttenwesen 1880, *Babst C.* L'etain. Paris 1884 (Les métaux dans l'ant. et au moyen âge). Etudes sur l'etain dans l'ant. Paris 1886 (Ac. Inscr. Bull.). *A. Frantz* Blei und Zinn im Alt. (Berg- u. Hütt. Zt. 1880), *K. B. Hoffmann* Das Blei bei den Völkern des Altertums (Berl. 1885).

[2] *Arne* Suède 217.

[3] Srv. výše str. 214.

[4] Srv. *Helm Otto* (Corresp. Bl. 1897, 52, Berl. Verh. 1897, 123, Zs. f. Ethn. 1894 Heft VI.) a *Kröhnke O.* Chem. Untersuchungen an vorg. Bronzen Schleswig-Holsteins. Kiel 1897. Diss. (pokládá přimíšeni antimonu za neúmyslné).

[5] Géogr. et éth. de la Pologne I. 1. 25.

industrie antická, ač mosaz znala (*aurichalcum*, ὀρείχαλκος), nedovedla ho robiti.[1]

Mědi Slované zprvu také neznali (srv. ztrátu střídnice za sumir. akkad. *urudu*, o němž učiněna zmínka výše na str. 208). Měď a starý bronz, s kterým se setkáváme ostatně nepříliš hojně v předhistorických nálezech končin Slovany obydlených, byly původu cizího a přinášeny obchodníky jednak od východu (z Urálu, Turkestanu, Kurdistanu a M. Asie), jednak z Balkánu (Euboia, Argolis, Sikyon, Makedonie) a z Italie, kamž se zase svážely z dolů na Sinai, Kypru a z Hispanie.[2] Do Poznaňska šel značný import už na konci doby neolithické.[3] Když pak nastal větší import zlata a stříbra k Slovanům a s ním stoupla i domácí výroba těchto kovů, měď a bronz ustoupily vůbec do pozadí. Na šperky dávaly se drahé kovy, na zbraň a nástroj železo a na konci doby pohanské jsou vskutku bronzové nebo měděné předměty u Slovanů poměrně řídké. V kurhanech drevljanských bylo 72 % šperků stříbrných a bronzových jen 28 %.[4] I to nasvědčuje, že domácí výroby mědi místy vůbec nebylo, místy že byla jen v míře nepatrné. Zmínek v historických pramenech je málo a nesahají před XIII. století.[5] Ze všeho je patrno, že po celý pravěk až do konce doby pohanské hlavním pramenem mědi byly doly cizí, pro východní Slovany speciálně, tak jako pro Finny, doly uralské a chorasanské, kde všude bylo mědi dost vedle zlata a stříbra, zejména v horách Chorasanských a Karadažských sev. Tabrisu a v okruhu mijaském na Urále, kde je plno měděných „čudských kop".[6] Také na Altaji na Zmejevé hoře, u Loktěvky, Bělousovky. **Ale zbytky prastarých** dolů měděných **se šachtami 10—150° hlubokými našly se nověji**

[1] Srv. *Frantz* Zink und Messing im Alterthum (Berg- und Hütt. Zt. 1880) a *Blümner* Techn. IV. 92, 193.

[2] Srv. *Blümner* Techn. IV. 57—67, 164. Dále srv. *C. Bischoff* Das Kupfer in der vorhist. Zeit. Berlin 1865, *M. Much* Das vorgesch. Kupferbergwerg auf dem Mitterberg bei Bischofshofen (Wien 1879). *O. Montelius* Arch. f. Anthr. XXVI. 470.

[3] Mannus IX. 151.

[4] *Antonovič* Древн. кург. 18.

[5] Srv. výše na str. 214 uvedenou listinu z r. 1221—1224 z Malopolska a listinu Beneše z Branice z r. 1288 o zlatě, stříbře, olovu a mědi v Opavsku (*Emler* Reg. II. 622). V Polsku jsou staré doly ve výšinách u Kielců, hlavně u míst Miedzianka a Miedziana góra (Géogr. de la Pol. 27). Srv. též *Hrabák* Hornictví I. 217.

[6] *Polák* l. c. 7, *Hintze* l. 206 (Bogoslovsk, Nižně Tagilsk a j.). *Florinskij* I. 216 sl., kde výčet hlavních rudníků. Také Skythové a Massageti měli podle Herodota šperky zlaté a zbraně měděné (Her. I. 215, IV. 71).

i v bachmutském újezdě jekaterinoslavské gubernie, patrně už z doby předslovanské.[1]

Ostatně o tom, jakým způsobem Slované zpracovávali bronz, v jaké míře znali a užívali jednotlivých jeho sloučenin, víme málo už z toho důvodu, že bronzů, o nichž můžeme říci určitě, že byly původu slovanského, bylo pramálo analysováno. Jsou to především jen některé nálezy ruské, hlavně ze severní Rusi, původu ponejvíce nordického nebo finnského a sibiřského, o nichž máme řadu analys publikovaných gen. Brandenburgem, Vl. Čelincevem a T. Arnem.[2] Jako význačné charakteristikon bronzů z petrohradských a přiladožských mohyl objevuje se naprostý nedostatek cínu (nic nebo kolem 1 %) a za to dosti olova (až 15—20 %) a zinku (až 10—13 %) vedle nepatrné příměsi železa (1—4 %). Totéž konstatoval už J. E. Vocel u bronzů slovanské doby pocházejících z Čech.[3]

Naproti tomu sibiřská a čínská zrcátka ukázala Vlad. Čelincevu velmi mnoho cínu, 23—24 %, vedle příměsi olova a podobně zrcadla s nápisy arabskými.[4] Věci ze střední Rusi, na př. z Ljady u Tambova, jsou celkem uprostřed mezi prvním a druhým poměrem.[5] Některé bronzy sibiřské mají až 15 % zinku.[6]

Železo. Železo bylo u Slovanů kovem nejobyčejnějším a nejhojnějším a také o jeho výrobě i spotřebě víme nejvíce, ne sice z historie, ale z archaeologie. Některé vynikající železné objekty ze slovanských nálezů bývají sice také původu cizího, tak nordické meče nebo orientální šavle a topory, ale ostatek je vesměs výrobek kovářů domácích. A že industrie železná byla na počátku doby historické v rozkvětu, vidíme i z hojných stop po místní domácí výrobě železa z rud, totiž ze zbytků pecí a tavíren. Histo-

[1] Труды XIII. арх. с. I. 245.

[2] *Brandenburg* Кург. Приладож. 30, 34—37, 41, 44, 51; Труды ком. Арх. съѣзд. по производству химико-техн. анализовъ древнихъ бронзъ подъ ред. Ивановскаго и Бранденбурга (Petr. 1882, 1884). *Arne* Suède 219. Jedna fibule byla téměř jen z mědi (73·5 %) a zinku (24 %). Také Bibra našel v bronzech z kurhanů vladimeřské gubernie z doby slovanské vedle cínu (4—11 %) i zinek (2—7 %). *Bibra* Die Bronzen- und Kupferleg. der alten Völker Erl. 1869 105, srv. *Vocel* Über Bedeutung 30.

[3] *Vocel* Pam. II. 297, Arch. Par. II. 4 (170), 7 (173).

[4] *Čelincev* Химическій анализъ бронз. зеркалъ колл. Саратовской арх. комм. (Труды Сар. арх. к. XXX. Sar. 1913). Srv. *Arne* l. c. 217.

[5] *Arne* l. c. 219.

[6] *Tallgren* Coll. Tovostine 33.

rických zpráv o dolování rud a dobývání železa je však před XII. a XIII. stoletím pramálo.

Železo vyskytuje se v Evropě na přemnoha místech odedávna[1] a také v zemích slovanských hojně v podobě několika druhů rud železných, především jako hroudovitý limonit (hnědel), jenž se nalézá na povrchu pudy, tak že jeho dobývání je velice snadné (je to také nejobecnější ruda železná), potom jako magnetit (ruda magnetová) a haematit (krevel), z nichž prvý je kovem velice bohatý a nejlepší rudou, druhý chudší, ale vždy pramenem důležitým. Siderit (ocelek) přichází v úvahu v zemích alpských.

Těchto rud (odrůd je několik) je všude hojnost, aspoň jedné nebo druhé a celkem jsou snadno přístupné. Čisté železo vyskytovalo se sice odedávna v meteoritech, ale při posvátné úctě, s kterou staří pohlíželi na podobné s nebes spadlé kameny, je velice pochybno, zdali kdy Slované tohoto železa prakticky použili.

Jednotlivé jmenované rudy železné jsou v zemích slovanských odedávna známy. V staré vlasti slovanské,[2] v pozdějších zemích polských, pomořských a v západní Rusi, je přemnoho míst, kde se nalézá limonit, následkem toho i mnoho topických jmen od sl. *ruda* odvozených,[3] — značí to speciálně rudy železné — a totéž můžeme říci i o zemích Slovany později okkupovaných, o Polabí, o Čechách, Moravě, Uhrách, zemích alpských i balkánských, kde Slované, přišedše, nalezli všude silně rozšířenou železnou industrii, doly a tavírny, kterých se potřebovali jen dále ujmouti.[4] Proto není divu, že v dolování a ve výrobě kovu ihned pokračovali, a už v XI. a XII. století setkáváme se s doklady, z nichž vidíme, že Slované odváděli dávky v železe, patrně doma

[1] Srovn. zejména *L. Beck* Gesch. des Eisens (Braunschw 1884. II. vyd. 1891 - 1903), *A. Frantz* Eisen und Stahl im Alterthume (Berg- u. Hütt. Zt 1882), *M. Hoernes* Zur Archaeologie des Eisens in Nord-Europa, Globus 1891. 19, *Blümner* Techn. IV. 61, 205 sl., *Sittl* Archaeologie 210 sl. a *Hrabák* Hornictví II. (Železářství v Čechách. Dějiny železa) Praha 1909.

[2] Zde jsou hojná ložiska v paleozoických a triasových vrstvách výšiny Kielecko-Sandomirské, u Częstochowy, Olkusze, ve Slezsku u Bytomi, v Tarnowských horách a v Haliči u Krzeszowic (Geogr. de la Pol. 25).

[3] Srv. výčet výše na str. 211.

[4] Předslovanské dolování na Moravě nebo Slovensku je doloženo už Tacitem při zmínce o galských Kotinech (Germ. 43) a také Ptolemaiova σιδηρωρυχεῖα (II. 11, 26) sem patří. Srv. mé SS. III. 30.

vyrobeném[1] a od XII. století počínají se objevovati i zprávy o dolech železných (*ferri fodinae*) na Moravě, v Polsku, Pomoří,[2] v Korutanech už dokonce z X. století.[3] K XI. a XII. století vztahují se zmínky o železnících (*zelaznik*, *ferrarius*) z Čech,[4] kde ostatně Václav Hájek z Libočan zachoval o dolování pověsti z dob mnohem starších.[5]

Vyrábění železa z rudy nedělá valných obtíží a mohl je dobře podniknouti i primitivní člověk doby praehistorické bez zvláštních vědomostí a přístrojů. Zejména, je-li ruda čistá. Dosvědčují nám to methody, kterými dobývají železa z rud dosavádní primitivní národové, zejména afričtí.[6] V celé tropické Africe domorodci vyrábějí si potřebné železo sami a Luschan se docela domnívá, že odtud přišla známost toho do Aegypta a dále do Evropy.[7]

Železo ovšem, na rozdíl od jiných kovů, nedobývá se čisté, poněvadž by bylo neupotřebitelné pro přílišnou měkkost. V době praehistoriché a ještě dlouho do středověku výroba se dála tak, že se z rudy docilovalo železo s malou příměsí uhlíku, tedy buď

[1] Srv. v listině Innocenta II z r. 1136 o poplatcích arcibiskupu hnězdenskému: decimae mellis et ferri (Cod. Pol m. I. 10, Cod. Pom. I. 28—29, *Piekosinski* Doc. 26, 29). Další polské doklady z XIII. stol. viz u *Bujaku* Studya 191 Ve vsi Rudnikách připomíná se k r. 1261 mlýn na mletí rudy železné (Cod. Pol. III. 81). Z Čech srv v listině kladrubské z r. 1115 (fals. XIII. st.): ferri massas persolvere (*Friedrich* Cod. I. 399, 402, 431) a sem za isté náležejí i *ferrarii qui solvunt ferramenta quater in anno* listiny vyšehradské z r. 1088 (fals. XII. st.) a *železnik* uvedené listiny kladrubské z r. 1115 (*Friedrich* Cod. I. 384, 398). K Opavsku viz Benešovu listinu z r. 1288 (srv. výše str. 214).

[2] K prvním zprávám XIII. stol. náležejí výše vzpomenuté listiny pomořské z r. 1249, 1294, dále z Moravy listina z r. 1220 (fals. XIV. st.) připomínající vrchy u Lašťan a Domašova, v nichž se kope železo. V téže listině je doložen mons, qui dicitur Ruden a Rudna czesta, v jiné české z r. 1184 doloženy Rudenice (*Friedrich* Cod. I. 273, 314, II. 414). K Pomořansku srv. i *Boguslawski* Dzieje II 348, 559, pozn. 168.

[3] Salzburger Urk. B. I. 79 (Nr. 13). Srv. též *Beck* Gesch. Eis. I.[2] 730, sl. 754, a *Münichsdorfer* Gesch. des Hüttenbergers Bergwerkes. Klagenfurt, 1870, 9, *Pič* Pam. XV. 79. *Beck* dokládá dolování v Erzbergu štýrskem i nápisem z r. 712 (*Hrabák* II. 67). Jinak o pozdější historii dolů v Krajině viz u *A. Koblara* Zgodovina železarstva na Kranjskem (Let. sl. mat. 1892, 185), o předhistorické u *Müllnera* (Corresp.-Blatt 1889, 206).

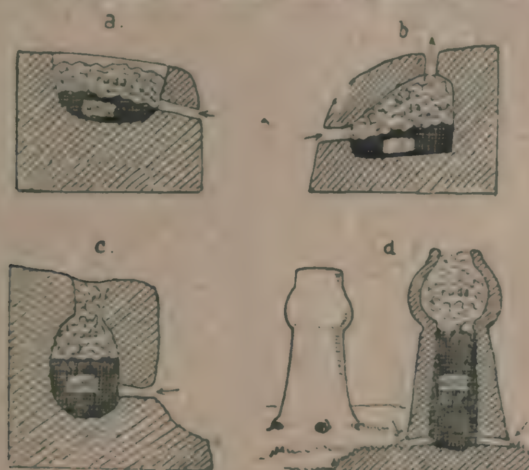
[4] Srv. výše pozn. 1.

[5] Srv. o tom u *Hrabáka* II. 62—63.

[6] Srv. *R. Andree* Die Metalle bei den Naturvölkern mit Berücksichtigung der praehist. Verhältnisse. Leipz. 1884, *F. Luschan* Eisentechnik in Afrika. Zs. f. Ethn. XLI. (1909) 22

[7] *Luschan* l. c. 52.

železo kujné (pod 0·6% uhlíku) nebo ocel (kolem 1·5% uhlíku). Železa s větším procentem, dnes t. zv. litiny surové a železa plátkového staří vůbec nemohli dostati, poněvadž nedocílili příslušného vysokého žáru, jaký vyvozují naše vysoké peci. Ruda železná taví se totiž při 1224° C, ale už při 700° vylučuje se z ní měkká massa, kterou lze kovati; tvrdosti jí přibývá rychlým chlazením nebo přidáváním uhlíku. Zůstane-li totiž déle ve styku s žhavým uhlím, přijímá do sebe uhlík, jehož je zprvu prosto.[1]

Obr. 41. Schéma vývoje peci na železo.

Tavírny (peci). Celý tento starodávný postup výroby dál se v tavírnách, jaké známe v Evropě už z I. tisíciletí před Kr. a jakých se našlo plno i v zemích slovanských. Ruda byla nejdříve rozbita na malé kousky, vyprána vodou, po případě i rozemleta a pak podrobena pálení pomocí rozžhaveného dřevěného uhlí, na něž byla položena. Aby se mohl při tom vyvinouti žár náležitě vysoký, nepálila se ruda na otevřené hromádce uhlí, nýbrž ve zvláštní k účelu tomu zkonstruované peci. Jak vypadaly tyto peci tavicí, kterých se užívalo u Slovanů právě tak, jako u jiných sousedních národů k vyrábění železa, souditi můžeme jednak z analogických pecí dnešních primitivních národů, jednak z mnohých zbytků

[1] Srv. *Beck* Gesch. Eisens. I.[2] 12 sl., 16. *A. Gurlt* Eisen- und Stahlgewinnung bei den Römern. (Nass. Ann. XIV.[2] 317, XV. 124. Ausland 1881 Nr 37, 72), *Blümner* Techn. IV. 208, 340. *Hrabák* l. c. II. 7. Velice poučná byla v tomto směru i přednáška prof. české techniky F. Hasy o dějinách výroby železné dne 8. března 1913. (Obzor praeh. II. 32).

po starověkých tavírnách v zemích Slovany obydlených. Je obyčejně težko, ba nemožno určiti, z které doby tyto hojné peci pocházejí. Ale jelikož se konstrukce jeví v podstatě jednotná, ať běží o nějakou předslovanskou tavírnu, nebo tavírnu se zbytky středověkými, je zřejmo, že také ta část pecí, která náležela počátku doby historické, byla stejné konstrukce a robila železo stejnou methodou. Proto se smíme na staré tavírny dívati jako na celek a abstrahovati z nich bez obavy i obraz výroby pro konec slovanské doby pohanské.

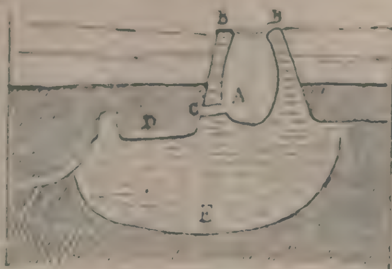
Zmíněné analogie vykazují celou řadu primitivních pecí od otevřené a mělké jámy (obr. 41 *a*) k přechodní hluboké šachtě (*b*, *c*) (obé s pruduchem pro vítr v zemi nebo s umělým vháněním vzduchu pomocí měchu) a ještě dále k africké šachtě nad povrchem země postavené (*d*), prototypu to našich vysokých pecí.[1] Všude je postup tavení stejný. Na dno se dalo dřevěné uhlí, k němuž vedl průduch, a na uhlí ruda a opět uhlí. Přirozeným nebo umělým tahem vzduchu rozžhavené a rozteklé železo shromažďovalo se na dně peci nebo vytékalo postranním otvorem. Process se opakoval i několikrát, než se dostalo železo, ovšem nečisté, hroznovité podoby nebo houbovité (Pliniova *spongea*), německy t. zv. Luppe, pomíšené s popelem a struskami, které se musilo teprve čistiti kováním nebo tlučením pomocí prostých kamenů, až se dostalo kujné železo čisté.

Poslední konečně způsob byl ten, že místo velkých pecí ze země nastoupily peci miniaturní, totiž tyglíky z ohnivzdorné hlíny s otvory pro tah i pro výtok kovu (srv. dále).

Že podobné peci známy byly také Slovanům, dokazují nám přímo zbytky tavíren roztroušených po západních zemích slovanských, kde bylo místy, jak jsem pověděl výše na str. 223, množství rudy (zejména limonitu) k disposici, a to i na povrchu půdy, tak že sbírání bylo velmi snadné. Bohužel nejsou nálezy těchto tavíren zemí slovanských dosud sebrány a náležitě prozkoumány a uveřejněny. O největší části nálezů dočítáme se jen více méně povrchní zmínky o zbytcích tavírny nebo peci se struskami železnými, ale o konstrukci vlastní a také o stáří nebývá pověděno pravidlem nic určitějšího. Proto také následující přehled je jenom předběžným obrazem a látky nevyčerpává.

[1] *Beck* Gesch. Eisens I.² 310 sl., *Hrabák* II. 66. *Blümner* 4. 216 sl.

Ani v Čechách, ani na Moravě, kde je přece tolik probadáno, nemůžeme o těchto pecech říci mnoho. Většina nálezů je nejistého stáří, poněvadž nebylo u nich nalezeno nic, anebo bylo naleziště jen ledabyle prokopáno. A pak z popisu není obyčejně viděti nic jiného, než že běželo o nějakou tavicí pec. Následkem toho mi nelze podle zpráv zařaditi určitěji celou řadu pecí z okolí Prahy v Košířích[1] na Kotlářce, Vršovicích, Slupech, v Nuslích, u Roztok, Řeporyj, a dále v Čechách odkryté jámy u Trmic blíže Ústí, na Svákově u Soběslavě, u Skalska (Kováně), v Bezně, v Libčevsi u Bydžova, na Hrádku u Kosoře, u Sadské, na Moravě pak jámy u Kokor, Doloplaz, Berouna, u Šternberka, Mohelnice, v Šišmě u Dřevohostic, u Náměšti, Křenovic, na Obřanech[2]. Několik nálezů, a to právě z částí dobře prozkoumaných, náleží do římské doby, tak tavírny u Tuklat, Broučkova, Piněva a především jámy z Bubenče a Podbaby, vzorně J. Jirou popsané,[3] na Moravě pece na Starém Hradisku u Okluk.[4] Do slo-

Obr. 42. Tavírna v Podbabě z doby římské (podle J. Jiry).

[1] Košíře (Praehist. Obzor I. 13, MAG. XXI. 33, Pam. XIV. 472), Vršovice Praeh. Obz. I. 15), Slupy (MAG. 1890 136), Nusle (Pam. XIV. 669), Roztoky (Pam. XI. 584, XII 210), Řeporyje (dopisem), Trmice u Ústí (MAG. XIX. 93, Verh. berl. 1889, 405, 789, 1898, 189), Svákov (Pam. XII. 224), Kováň (Pam. XIV. 585), Bezno (Pam. XIV. 669), *Vaněk* (Obrázky 9), Libčeves (Zs. f. Ethn. 1881, 195), Hrádek u Kosoře (Pam. 1916, 91), Sadská (Pam. 1915, 143).

[2] Kokory, Doloplazy, Přikazy, Beroun (Wankel M. C. C. 1890, 226, 227, 228, Praeh. Eisenschmelz- und Schmiedstätten in Mähren. MAG. 1879, 289 sl. Čas. ol. 1891 95), Šišma (Našinec 1893. č. 82. Čas. ol. X 115), Náměšť, Určice (Čas. ol. 1891, 95), Křenovice, Obřany (Pravěk 1912, 107).

[3] Tuklaty (Pam. XVII. 374, *Píč* Star. II. 3. 149, 151), Broučkov (Pam. XVI. 337, *Píč* Star. ibidem), Piněv (Pam. XV. 365), Bubeneč, Podbaba, cihelna Reiserova (*J. Jíra* Obzor praeh. I. 44, 52—53, II. 1, 5, *Píč* Pam. XIV. 669). V Bubenči a v Podbabě zjistil Jíra 28 pecí z římské provinciální doby, různých forem, mezi nimi řadu obvyklých jam do země hluboko zapuštěných (srv. Obzor II. 9, 12 obr. 14), na dně ještě s koláči železa stydlého a s uhlím dřevěným. Odchylné a vysoce zajímavé byly jiné malé pece nehluboké (obr. 42 A), z nichž nad povrch země vybíhaly homolovité komíny (B), v celku výše 70—90 cm. (Obzor II. 2, 5) Dole byl otvor postranní (C) při samé spodině vedoucí do jakési v hlíně vyhloubené čtyřboké nádrže (D), před níž byla větší jáma, patrně k obsluhování peci, 50—60 cm hluboká. Vše náleží osadě z doby římské.

[4] Okluky (*Lipka-Snětina* Staré Hradisko 41).

vanské doby hradištní, soudíme-li ze střepů při jamách nalezených, kladl bych v Čechách jedině peci v Praze ve Smetanově ulici, dále pec na Závodí u Berouna, pec na Brčkolách u Statenic, v Liběši u Jílového,[1] na Moravě pak zajímavou zapomenutou pec v Rozvadovicích[2] a tavírny u Rudic poblíže Blanska, pak u Rudky blíže Kunštátu, k nimž náležejí patrně i tavírny u Nákla a Slatinek objevené.[3] Na všech těchto místech pálena byla ruda v ohnivzdorných tyglících do pecí postavených, o nichž dále bude řeč.

Totéž, co o Čechách a Moravě, platí v celku i o podobných nálezech v dalších zemích slovanských. Většinu jich opět nedovedeme určiti;[4] část je z doby římské,[5] část bude z hradištné doby slovanské, — ale uvésti jich lze jen pramálo. Z Ruska hlásil Chvojka zbytky tavíren s tyglíky na hradišti Šargorodu,[6] Hamčenko konstatoval výrobu železa na hradištích u ř. Korčevaté,[7] a Melniková na několika místech ve Volyni.[8]

Celkem vidíme, že základním tvarem tavíren jsou i v zemích slovanských jámy s průduchy a výlevy na stráních nebo i s odko-

[1] *Píč* Pam. XIV. 471, XV. 83, *Vlačiha* Obzor praeh. I. 16, *Píč* Star. III. 389 sl. Ale doklady stáří nejsou vždy přesné.

[2] Rozvadovice (Čas. ol. 1895, 114).

[3] *Wankel* Praeh. Eisenschm. 312, *Knies* Č. Lid III. 548, Čas. ol. 1886, 108; 1889, 58; 1891, 95, *Červinka* Morava v pravěku 328, 329.

[4] Srv. zejména stať *O. Olshausena* Eisengewinnung in vorg. Zeit (Zs. f. Ethn. XLI. 60) a starší jeho stati v Berl. Verh. 1893, 1897, 1905, 1907, dále *H. Grosse* (Zs. f. Ethn. 41, 72), *R. Kriegera* (ib. 1914, 447) a starší stati *Viedenze* (Berl. Verh. 1881, 133), *Altena* (Zs. f. Ethn. 1882, 1). Zbytky tavíren jsou i u Smokovců v Tatrách (J. Spöttl MAG. XIV. 85).

[5] Tak pece v Siedlikowě (Poznaňsko) s řím. mincemi (Album zab. pozn. IV. 9), jámy v Siedlmině (Jarocin), dále jiné v okresu kępińském a ostrzeszowském a v Solaczi u Poznaně (*Schwartz* Zs. f. Ethn. 1881, 50, *Kostrzewski* Wielkopolska 142, Mannus III. 115, 295 a *Olshausen* Zs. f. Ethn. 1914, 449). Nejvíce snesla zpráv ze Slezska (Mošténice, Tarxdorf) a z Lužice (u Dobryně a Baranu, kr. Luków a jiné z okolí Chotěbuzi), z Braniborska (z Postupimi u vsi Bergholze) velká diskusse, která byla v berl. anth. spol. r. 1909 podnícena přednáškou Luschanovou o železe africkém a zprávami o slezském nalezišti u Tarxdorfu na Odře (kr. Stěnava), kde se našly jámy válcovité, konstrukce sporné (srv. je odkryté na obr. 43) a kde jich znalci odhadují na 30.000, — což zajisté svědčí pro dlouhodobé dobývání železa. Bohužel o žádném při tom jmenovaném nálezu nebylo možno určiti dobu, z které pochází (Zs. f. Ethn. XLI. 60, 72).

[6] Труды XII. арх. с. I. 100.

[7] Труды арх. с. Vilno. II. 135.

[8] Труды XI. арх. с. Kijev. I. 510.

panou hlinou na jedné straně.[1] Při nich vznikly pomalu nástavky nad povrchem, komíny, do nichž se pomalu přenášela pec, takže v pozdní fasi vývoje pec se nalézala už nad povrchem. Jámy jsou pravidlem 60—100 *cm* hluboké a 35—50 *cm* široké. Bývají však ještě větši. Tvar se mění mezi podobou kotle nebo hlubokou užší šachtou nebo podobou láhve s otvorem užším, nad nimiž místy zbudován byl z hlíny jakýsi více méně vysoký komínek, jaký jsme poznali z Jírových nálezů v Podbabě, kde komín homolovitý nad nehlubokou jamou měl výšku 70—90 *cm*.[2] Vnitřek pece býval

Obr. 43. Pece na tavení železa v Tarxdorfu ve Slezsku (podle Olshausena). Celkový pohled a pec s průřezem.

[1] O těchto průduších zprávy často nemluví, ale jen následkem nedokonalého prokopání, poněvadž musily býti a také, kde se původní zpráva o nich nezmiňuje, dodatečný nález je leckde ukázal (Nusle, Bubeneč, *Píč* Pam. XV. 83).

[2] Srv. Obzor prach. I. obr. 10, 11, II. obr. 12. Ovšem, že by byli Slované dospěli k budování velkých pecí s vysokými komíny, dokladů není. Takových se ostatně nepřičítá ani industrii římské (*Blümner* IV. 227). *L. Beck* (Gesch. Eis. I.[2] 779) rozeznává už v staré Germanii dvojí tavírny: v otevřených jamách (Herdgruben, Luppenfeuer, Rennfeuer) a v pecích až 1·50 m vysokých (Schachtöfen, Stucköfen, Wolfsöfen), patrně při větší a racionalnější výrobě, a domnívá se, že tyto prostřední formy mezi otevřenou jamou a pozdější vysokou pecí vyvinuly se už velmi časně (v VIII. stol.) ve Štyrsku (l. c. 817).

vymazán bělavou jílovitou hlinou, drobnou slamou promíšenou a silně do červena vypálenou (až na 10 *cm*); dno bývá někdy vydlážděno. Do pece se kladly vrstvy dřevěného uhlí a rudy třebas několikráte nad sebe (Rozvadovice) a ze spodu podpálily. Ruda se tavila pomalu a roztavený kov stékal na dno, kde se shromažďoval ve velké koláče, nebo otvorem postranním vytékal ven do jímky (Podbaba). Tento kov nebyl čistý, nýbrž struskovitý a musil se zbaviti strusek teprve kováním nebo novým přetavením.

Obr. 44. Tyglík na tavení železa z Hrabůvky (podle Wankela).

To byl obyčejný způsob. U Rudic, Habrůvky a Kunštátu na Moravě pálila se však ruda ve zvláštních silných ohnivzdorných tyglících, a to dvojích: bez rourek a se 4—6 rourkami u dna, kterými kov vytékal (obraz 44). Podobné našly se i v Řeporyjích. Tyglíky byly 20—25 *cm* vysoké a 18—20 *cm* široké, stěn silných na 4 *cm* a při nálezu stály v černé, uhlím a popelem smíšené zemi. Uvnitř měly strusky nebo i čisté roztavené železo. Rourky měly délku 12—13 *cm* a 2 *cm* široký kanálek.[1]

Aby se docílilo většího přístupu vzduchu do pece a tím i většího žáru a rychlejšího roztavení rudy, používají i velmi primitivní kmenové měchů k tomu účelu zkonstruovaných, kterými se vzduch do peci vhání. Podobné měchy znali už ve starém Aegyptě, Řecku i Římě[2] a mají je v Africe různí kmenové centrální.[3] O Slovanech do konce doby pohanské není přesného dokladu. Ale samo slovo *měchъ* je v tomto významu staré a všeslovanské, ba už litvoslovanské[4] a také sama konstrukce pecí na rovině, v lese, kde

[1] *Wankel* MAG 1879, 312, tab. I. K pálení rudy v tyglících do peci postavených srv. mimo Schlizovo a Olshausenovo v Zs. f. Ethn. XLI. 67, 69 a Hrabákovo l. c. II. 56.

[2] *Blümner* Techn. IV. 140, 217, 223, 227 (a II. 190). Aegyptské leží na zemi vedle pece, dělník na nich stojí a drže v ruce provaz, střídavě jeden zvedá a druhý tlačí.

[3] *Beck* I.[2] 331 sl., *Luschan* l. c. 24. K tavírnám potulných cigánů srv. tamže 780, 1033.

[4] *Berneker* EW. II. 46. Srv. i lit. *máiszas*, lot. *máiss*, *máikss*, stpr. *moasis*. Poprvé se vyskytuje v tomto smyslu u Sreznëvského (Mat. II. 253) na [illegible] v Slovu Dan. Zatočnika (Und. 20), v češtině u Husa, v ruk. Hradeckém a slovníku Prešpurském (XIV. stol.). Srv. *Gebauer* Sl. s. v. Z téže doby je obraz kovářského měchu v Bibli Velislavově (obr. 45).

nebylo lze docíliti přirozeného tahu tak, jako na větrných stráních, dále kde vidíme jámy mělké, nasvědčuje, že se užívalo nějakých umělých dmychadel. Ostatně větší zahnutá roura, u Nákla nalezená (srv. výše str. 228), je asi zbytkem takového měchu, jenž byl o rouře ohnivzdorné, do peci zastrčené a na druhé straně neprodyšně spojené s velkým koženým měchem, na nějž rudník přišlapoval asi tak, jako to vidíme na obrazech ze starého Aegypta a Indie.[1]

ZPRACOVÁNÍ KOVU.

Už od nejstarší doby kovové setkáváme se v Evropě s oběma základními technikami, kterými se surový kov přetvářel v užitečný výrobek, — v nástroj, zbraň nebo šperk. Dálo se to jednak kováním kovu chladného nebo rozpáleného, jednak litím kovu roztopeného do forem. Obě techniky zůstaly základem vší kovodělné práce i u starých Slovanů, neboť v kultuře slovanské, pokud ji můžeme sledovati nazpět, shledáváme se s výrobky obou druhů, a užívalo se té neb oné techniky podle účelu práce a pak podle toho, která z nich lépe kovu vyhovovala. Měděné, bronzové, cínové věci byly většinou nebo vesměs lity, z části i zlaté a stříbrné, věci železné však většinou kovány.

O slévání kovů u Slovanů nemáme vůbec historických zpráv a víme o něm právě jen z artefaktů nalézaných ve starých hrobech a sídlech a zhotovených litím do forem (kadlubů). Těchto forem, kterých se po střední Evropě našlo mnoho ze starší doby bronzové, známe však jen málo, o nichž bychom mohli říci, že sloužily rukám slovanského dělníka. Jsou to ponejvíce jen formy nepatrných věcí okrasných z doby X.—XII. století a z končin ruských.[2] Jinde je podobný nález skutečnou vzácností, na př. v Čechách kadlub na jehlice, nalezený na Levém Hradci.[3] Slévačskou dílnu se zbytky bronzu v jámě našel J. Píč na Vyšehradě, ale zdá se, že je z doby pozdější.[4]

[1] *Blümner* l. c., *Beck* I.[2] 75, 97, 237.

[2] Sem náležejí na př. formičky na lití stříbrných a zlatých šperků asi z XII. století, nalezené na různých místech v Kijevě (*Kondakov* Клады 142—144, Отчет за 1894, 2, 37), kadluby na křížky z XI. stol. (*Píč* Kovy 85), kadluby z hradišť dněprovských (*Chvojka* Древн. об. 53).

[3] Pam. 14, 580, *Píč* Pam. XV. 84.

[4] Pam. XV. 83, Star. III. 313.

Více víme o staré technice kovářské. Zde předně nomenklatura kovářská, tatáž ve všech řečech slovanských, ukazuje na velkou starobylost sahající beze vší pochyby už do doby jednoty slovanské: stb. *kovą*, *kovati (*kuti)* — cudere, a odvozená z toho slova *kovačь*, *kovaŕь* (č. kovář), *kovъ*, *okovъ*, *podkova*,[1] dále nástroje ku práci potřebné, č. *kovadlina*, stč. *kovadlo* (všesl. formy vytvořeny s předl. *na* — stb. *nakovalo, nakovalьno*, r. наковальня), *kleště* (v csl. *klěšta*, pak obyčejně v plurálu), *kladivo* v jižní a záp. slovanštině,[2] jakož i termin *sъpojiti* — conjungere.[3] Jsou též vesměs doloženy už v textech nejstarších.[4] Za druhé pak mimo množství výrobků, zhotovených kováním, našlo se z doby knížecí několik nástrojů kovářských, ba i zbytky dílny kovářské. Takovéto zbytky byly nalezeny na hradišti Šargorodu,[5] dále u Siedlmina v Poznaňsku a Czernikowě v Pomořansku,[6] dále v Čechách na

Obr. 45. Kovář z bible Velislavovy.

[1] *Berneker* EW. I. 592, *Miklosich* EW. 153, *Budilovič* Слав. II 35. Ke kovą, kuti náleží i (s form. *sni*) str. кузнь, кузньць (srv. r. кузня, p. kuźnia, kuźnica, č. kouzeň, kuzna. *Berneker* EW. I. 655, *Budilovič* l. c.). K stáři srovn. doklady z nejstarších textů u *Srezněvského* I. 1241 (ковалъ, ковальня, кованиє, ковати, ковачь). Sem také náleží staré ruské кърчии, корчии, кърчиня — kovář, кърчиница — kovárna (*Srezněvskij* I. 1412, doklady od XI. století).

[2] Berneker 592, 517, 506, *Miklosich* 153, 117, 119, *Budilovič* l. c. 36.

[3] Slovin. pajati, srb. спојити, спајати, č. spájeti, pájka, p. spojić, wpajać, r. паять, спаять, припаивать (*Miklosich* EW. 254). Sloveso sъpojiti znacilo původně svařování dvou kovů. Srv. *Zubatý* Fil. Sborn. 1911, 97.

[4] U Kozmy presb. bulh. X. stol. (ed. *Popruženko* 52) čteme: а сосѹда злати и срєбрєна нє можєть ковати аще нє положить єго на наковальнѣ и кладивомь тѧжькимь бьєть. Dále srv. Is. XLI. 7 (Upyr): крѣпѧ [illegible] кладивомь. I Sir. XXXVIII 29: ковачь сѣдѧ [illegible] ковальнѣ. Min. Putj. XI. stol. 40: ѹголь приимъ клещами (*Srezněvskij* Мат. I. 1242, 1241, 1229). Kleště připomíná Kosmas II. 45.

[5] *Chvojka* Дрв. арх. к. II. Прилож. 30. V drevljanské mohyle u Peresopnice našla se v okované truhličce malá kovadlina s mlatem (*Melnikovà* Труды XI. арх. с. I. 507). Srv. obr. 46.

[6] Roczn. Tow. Pozn. 1917, 115. Verh. Berl. 1900, 413.

hradišti Vlaslavi u Třebenic asi z XI. stol.,[1] a není vyloučeno, že i pověstná velká dílna kovářská, Wankelem v Býčí skále odkrytá, nenáležela době hallstattské, ale mnohem pozdější, než byl halstattský pohřeb, tak jako nedaleké tavírny železa.[2] Mimo to máme ve Velislavově bibli obraz (obr. 45), jak asi vypadala dílna kovářská na konci XIII. stol., a ten se zajisté nelišil mnoho od obrazu o nějaké století staršího.[3]

Na formu nástrojů kovářských, kterou vytvořila potřeba sama příbuznou po celém světě,[4] působily jistě nástroje římské, neboť podoba jejich k staroslovanským je veliká.[5] Ostatně můžeme zajisté

Obr. 46. Železem okovaná skřínka z mohyly u Peresopnice.

Obr. 47. Kovadlina s kleštěmi z hrad. Vlaslavi (podle J. Piče).

směle říci, že se za celé tisíciletí v kovářské dílně téměř nic nezměnilo, a že byla za doby římské i hradištní tatáž jako dnes. Ani měch dmychací nescházel v stol. XI.[6]

Kdy se výroba kovářská specialisovala ve zvláštní samostatné řemeslo, nevíme, ale zajisté už velmi brzy jednotlivci v obcích věnovali se se zálibou této práci a nabyli v ní daleko větší zruč-

[1] Nalezena zde kovadlina s kleštěmi tvaru starého (obr. 47). Srv. *Píč* Star. III. 311.

[2] Wankel MAG. 1879, 319, 322 klade to sice do Hallstattu asi do III. stol. př. Kr., poněvadž prý dílna jako obětiště pokryta byla vrstvou vápencových kusů, ale mezi předměty v dílně nalezenými vedle kleští, kovadliny, 8 kladiv, dlát atd. uvádí i železné srpy a klíče.

[3] Velisl. bible ed. *Vocel* tab. VII.

[4] Srv. *Andree* Parallelen I. 153.

[5] Sbírky římských nástrojů a výtvorů kovářských viz u *Blümnera* Techn. IV. 289 sl., 364–373, u *Becka* Gesch. Eis. I². 538 sl., u *Lindenschmita* Alt. HV. V. 256, tab. 46.

[6] Srv. výše str 230 pozn. 4. Konstrukci měchu (folles) popsal koncem XI. stol. Theofilus (Schedula III. 4).

nosti než jiný prostý hospodář, který se svými potřebami počal pak k nim docházeti. Terminy *kovačь*, *kovaľь*, *korči* jsou prastaré a doloženy už v nejstarších slovanských textech (srv. výše str. 232) a také v českých a polských listinách XI. a XII. století vedle železníků *(ferrarii)*, jejichž řemeslo není zcela jasné,[1] doloženi jsou i hojní *fabri* — patrně kováři.[2] Jejich zaměstnáním po vsích a podhradích bylo vyráběti pro obec nářadí a nástroje **hospodářské**: kosy, srpy, pily, sekery, kladiva, kleště, hřeby, přesky, řetězy, zámky, klíče, zvonky a pod.[3] a potom zajisté i obyčejné druhy zbraní a nožů. Ti, kteří se naučili dobré zbraně hotovit, stali se brzy zvláštní a velmi váženou třídou *zbrojířů (fabri armorum)*, zejména ti, kteří dovedli hotoviti hlavní kusy výzbroje (meče, šavle, pancíře a přilby), k nimž bylo třeba zvláštní dovednosti, kdežto ostatní druhy železných zbraní, hroty šípů, kopí a kované štíty snáze už hotovili po dědinách zvláštní výrobci štítů, puklic, hrotů (scutellarii, scutarii, sagittarii, bucularii), sami to drobní kováři. Ale o těchto zbrojiřích pojednáme více na příslušných místech v kapitole o výzbroji slovanské. Výroba a užívání kovových nádob k zavěšení

Obr. 48. Stříbrná mísa sassanidská ze sbírky hr. Stroganova (podle Kondakova).

[1] Ale bezpochyby značí ferrarius výrobce železa, neboť čteme větu: *ferrarii qui solvunt ferramenta quater in anno* — a odváděli tedy daň v železe. Srv. doklady výše na str. 224. Tam i o slově *železník*.

[2] V listině litoměřické r. 1057, hradištské r. 1078, v boleslavské r. 1046 (fals. XII. stol.) atd. (*Friedrich* Cod. I. 56, 57, 58, 84, 360).

[3] O klíčích a zámcích srv. ŽS I. 839. V jednom hrobě volyňském našla Melniková žel. okovanou skříňku (Труды XI. арх. с. Kijev I. 541, tab. VIII. 4); podobnou známe z Gnězdova a z kurhanu u Jaroslavi (*Sizov* Смол. кург. 59). O zvoncích, které nosil dobytek na krku, srv. výše str. 145. Nejsou přesně doloženy ze slov. nálezů, ale vše ukazuje, že zde byly také.

nebo postavení nad oheň bylo sice z části převzato od germanských Gotů v II. a IV. stol., jak by ukazoval výraz *kotelъ*, přejatý z got. **katils, *katilus*,[1] ale jinak netřeba pochybovati, že dovedli v I. tisíciletí po Kr. i slovanští dělníci vytepávati měděné a železné nádoby, ba snad se pokoušeli i o zlaté a stříbrné. Že jich užívala i slovanská knížata, nemůže býti sporu. Je to také doloženo několika starými zprávami[2] a bohatstvím drahocenného nádobí honosily se

Obr. 49. Byzantsko-orientální čúše VII.—IX. stol. (1, 2 Vrap, 3 Pereščepina).

i některé pohanské chrámy polabských Slovanů[3] a ovšem i současné křesťanské církve ruské.[4] Na jihu ovšem setkáváme se s podobným náčiním v chrámech IX. stol. a v domácnostech X. stol.[5]

[1] Got. **katils* nebo **katilus* z lat. *catinus* (stn. *ketill*, ags. *cetel*, *cytel*, sthn. *chezzil*, *kezzel*), z čehož všesl. *kotьlъ* (*Miklosich* EW. 135, *Berneker* EW. I. 591). K převzetí srv. Berneker l. c. a *Mladenov* Гερм. елем. 6. Mladenov a Meillet (Études sur l'étym. I. 186) myslí na přímé převzetí z latiny.

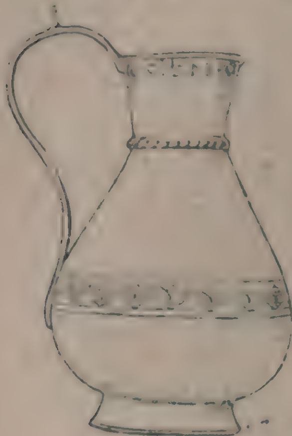
[2] Srv. Saxo Gram. ed. *Holder* 362, Herbord II. 32, Gallus I. 6, Anon. de conv. Bag. 7. (Srv. citát v ŽS. I. 205.)

[3] Monach. Priefl. II. 12 v Štětině (plurima vasa aurea et argentea), Herbord II. 32 (crateres aurei vel argentei in quibus epulari et potare nobiles solebant, cornua etiam grandia taurorum deaurata et gemmis intexta . . . mucrones et cultros, multamque suppellectilem preciosam, raram et visu pulcram ibi conservabant).

[4] Stříbrné kaditelnice, panikadila a zlaté nádoby připomínají se v chrámu ustrojeném Andrejem Bogoljubským r. 1158 v Bogoljubově. Ostatně už Vladimír okrášlil církve kijevské a jiné drahocennými kříži, ikonami a nádobami (Let. Lavr.[2] 113, 119). Srv. více u *Aristova* Пром. 121 sl.

[5] Srv. listinu Trpimirovu z r. 852, testament Ondřeje z r. 918 a Agapije z r. 999 (*Rački* Mon. VII. 3, 18, 26).

Ale jinak není pochyby, že převalná většina nádob ze zlata a stříbra, které se porůznu nalezly v zemích Slovany obydlených, je původu cizího, buď římského a řeckého z dílen pontských, nebo, a to nejvíce, orientálního, z dílen perských. Peršti a turkestanští vládcové oplývali bohatstvím drahocenných nádob, o čemž máme ostatně i svědectví starověká.[1]

Obr. 50. Byzantský stříbrný džbán z Vrapu (Jos. Strzygowski).

Forma zlatých a stříbrných nádob je dosti rozmanitá. V nálezech původu byzantského nebo orientálního převažují široké nízké mísy uvnitř nebo i zevně ozdobené rytou a tepanou prací. Zejména jsou znamenité známé t. zv. sassanidské (obr. 48), značnějších rozměrů,[2] pak menší misky s krátkými širokými a vodorovnými držadly, charakteristicky do tupé špičky seříznutými a úponkou zbobenými,[3] nebo s držadlem dlouhým (obr. 49, 2 a 51), dále šálky s postranním uchem, jež se nosily zavěšeny na pás.

Typický pohár z doby VI.—VIII. stol., jenž se však udržuje ještě v stoletích následujících (Taganča), je nízký kalich, sestávající obyčejně z nízké široké misky na nevysoké nožce, jež mívá pode dnem nasazený nebo vytepaný plechový nodus (49—56). Noha poháru je nízká, i když nádoba sama (cuppa) je větší a tvaru vyššího, jako vidíme na poháru z Pereščepiny.

Vedle mis a pohárů je pro orientalně-byzantské nádobí typický ještě džbán vysoký s protaženým úzkým hrdlem a s rozměrným lehkým, silně odstávajícím uchem (obr. 50, 51), vedle něhož jsou ovšem i formy poněkud v profilu odchylné a s uchy menšími, jednoduchými nebo dvojitými. Džbán vrapský na obr. 50 pokládá Strzygowski za výrobek byzantský.[4]

[1] Cicero in Verrem IV. 62, Auson. Ep. ed. *Peiper* II. 311, Plut. Aem. 33, Athen. 4. 147, Menander (ed. *Migne* 836). Také poklad vandalského krále, který Belisar ukořistil pro Cařihrad, byl ohromný (Prok. Vand. II. 3—4, 9) a rovněž Theodorichem gotským sebraný poklad královský (Prok. Got. II. 29, III. 1. Jordanis Rom. 375). Srv. *Th. Hampe* Reallex. germ. Alt. II. 266.

[2] *Smirnov J.* О сассанидскихъ блюдахъ. Kaz. 1894, *Smirnov J.* Восточное серебро. Petr 1909, *Tolstoj-Kondakov* Р. Др. III 76.

[3] Misky tyto původu středoasijského nalezeny jsou v řadě pokladů. Srv. *Tolstoj-Kondakov* III. 139, *Strzygowski* Altai-Iran 10—12, 105.

[4] *I. Strzygowského* Altai-Iran und Volkerwanderung. Leipz. 1917. 55.

Obr. 51. Zlaté a stříbrné nádobí z pokladu nalezeného u Nagy-Szent-Miklóse (podle J. Hampela).

Názorný příklad tohoto pro VII.—X. stol. typického nádobí ze zlata a stříbra poskytl jednak poklad nalezený r. 1902 u Vrapu v kraji elbassanském,[1] jednak známý, již r. 1799 nalezený poklad u Nagy-Szent Miklóse v stol. torontálské[2] a konečně poklad odkrytý r. 1912 u vsi Malé Pereščepiny v konstantinogradském új. poltavské gubernie[3] vedle množství jiných a jednotlivých nálezů.[4]

Všechny tyto poklady pocházejí asi ze VII.—VIII. stol., byť po případě ukryty byly o něco později. Tak vypadá typické honosné nádobí stolní této doby. Technika je tepaná s připojenou rytinou nebo i emailovou inkrustací. Skelné nebo drahokamové vykládání dosud v nálezech chybí, ačkoliv je literárně doložil už Plinius.[5]

V té době Slované, jakkoliv měli již úzké styky s industrií byzantskou i orientální, neukazují ve své domácí výrobě takový stupeň vyspělosti technické, abychom mohli připustiti, že dovedli tyto cizí skvostné importy napodobiti nebo podobné věci vyráběti. Jenom na jihu, kde, jako v Dalmacii, splývali již s kulturou římskou, dovídáme se o domácí výrobě stříbrného nádobí pro kostel a tedy i pro dům,[6] ale ani tu nevíme přesněji, co je to ta domácí výroba, značí-li to dílny domácí (v Dalmacii) se slovanskými či s cizími mistry. Totéž platí o zmínce Kosmy bulharského (X. stol.), který připomíná kováře, vytepávajícího kladivem na kovadlině zlaté a stříbrné nádobí.[7]

Jinde u Slovanů, zejména na severu, nemůže býti, myslím, zatím řeči o domácí slovanské výrobě. Na Rusi teprve po tom, když Vladimír povolal r. 989 mistry z Byzance,[8] a když vznikla jejich vlivem řada dílen v Kijevě, Novgorodě, Suzdali, Vladiměři, Černigově, Rjazani, můžeme počítati s rozkvětem domácího, sku-

[1] Popsal jej Strzygowski v spise uvedeném v pozn. předešlé (na str. 1 sl.).

[2] Srv. *Hampel* Alt. II. 401 (kde úplná starší literatura), III. 288 sl. a téhož spis Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós. Bud. 1885.

[3] Srv. *I. A. Zarěckij* Кладъ, найд. при сел. Малая Перещепина Константиногр. у. Полт. губ. Polt. 1912 (Otisk z IX. seš. Trudů polt. uč. arch. kom.) a *Farmakovskij* Jahrbuch d. d. arch. Inst. 1913 Anz. 229. *Hampe* (Reallex. g. Alt. II. 278) klade jej do VII. stol., ale některé nádoby do V.—VI. stol.

[4] Srv. výše citovaný spis A. Smirnova.

[5] Plin. XXXIII. (2) 5.

[6] Trpimirova listina z r. 852 (*Rački* Mon. VII 3).

[7] Ed. *Popruženko* 52. Srv. citát výše na str. 232.

[8] Srv. let. Lavr.[2] 119.

tečně slovanského zlatnictví,[1] jak o tom v následujícím odstavci více povíme, a také na západě v Polsku a Čechách nemůže býti, myslím, před X. stol. řeči o domácí výrobě drahocenného nádobí. Pohár, který se našel v Rusi v slovanském hrobě u Taganči z IX. až X. stol. (Taganča, srv. dále str. 240), nese na sobě zřejmě cizí ráz, rovněž jako jiné soudobé porůznu nalezené nádoby (srv. dále). Patrně se i zde místní výroba omezovala se na nádobí hrubší,

Obr. 52. Kotle železné a měděné (1 2 z mohyly u vsi Sjaznigy na ř. Paši, 3, 4 z Gnězdova).

k potřebě domácí, tedy hlavně na kotle železné a měděné nebo bronzové, na drobnější jednoduché misky, vše robené z plechu buď vytepaného, anebo, jak nálezy často ukazují, i z více kusů sbitého. Literárně jsou na Rusi мѣдяница a мѣдяный сосудъ doloženy teprve z XI. stol.[2] a z téže doby připomíná se v české listině vyšehradské k r. 1088 *Odolen caldarius*.[3]

[1] Staré zprávy letopisů o zlatnických a stříbrnických pracích pro kostely jsou vesměs teprve z doby XII. a XIII. stol. Srv. *Aristov* Пром. 121 sl. Výrobu kalichů podrobně vykládá Theofilus III. 26, 27 30, 42–44 (Quellenschr. f. K. VII.)

[2] Pat. Sin. XI stol. (*Buslajev* 337). Min. r. 1096 сосуд 122 (*Srezněvskij* Mat. II. 239).

[3] *Friedrich* Cod. I. 385 (fals. XII. stol.).

Ale nálezy nám ukazují hrubé kotle železné nebo lepší bronzové práce domácí už v X. stol. a ovšem i v XI. a XII. Bronzový kotlík arabské práce našel se v ljadinském pohřebišti u Tambova,[1] jinak však to, co se našlo v Gnězdovu,[2] u Jarceva[3] blíže Smolenska, v Černé mohyle,[4] dále v mohylách petrohradského kraje a v Priladoží,[5] je bez odporu práce domácí, slovanská nebo varjažská. Tytéž věci vidíme u Finnů na ř. Ljadě.[6] Bronzová nádobka na 3 nožkách s držadlem (kotlík) našla se v slov. hrobech žárových na Sofijském náměstí v Kijevě.[7]

Stříbrný pohár (obr. 53) našel se, pokud vím, dosud jediný v hrobě jakéhosi slov. bohatýra z IX.—X. stol. u Tagančе blíže Kaněva,[8] pohár jiný, vedle měděného kotle a bronzové nádoby, ozdobený čtyřmi silně tepanými medaillony, nalézal se v pokladu nal. v Kijevě r. 1824 u Michajlovského monastýru, ale ten svým původem patří už do stol. XII.—XIII., kam nás vede zejména technika medaillonů, traktament figur a řecké nápisy.[9] Byl však práce ruské, jako spolu nalezená miska stříbrná bez podnožky. Kondakov ji má za nejstarší známou práci ruskou. Jedna miska bronzová orientální formy (s orientálním uchem, srv. obr. 49), ale hrubé práce, nese na uchu obraz Krista s andělem — zřejmá to ruská práce podle vzorů orientálních.[10] Číši stříbrem okovanou našli u kostry v slov. mohyle na Verchní Jurkovici v Kijevě.[11]

[1] *Jastrebov* Лядин. мог. 11, 14, 45.

[2] *Spicyn* Изв. арх. к. V. 11, XV. 15, fig. 125, 141, *Sizov* Смол. кург. 89.

[3] V kurhanech u Jarceva kus bronz. nádoby (Изв. XI. арх. с. 66).

[4] *Samokvasov* Мог. р. земли 200.

[5] *Brandenburg* Приладож. к. 7, 70, IX. 3, *Jastrebov* Лядин. мог. 45, Изв. арх. общ. X. II. 7, *Ivanovskij-Spicyn* Петр. кург. 33.

[6] *Jastrebov* l. c. 14, 45. U Rossavy (Kanev) našel Samokvasov v kurhaně (slovanském?) bronz. kotel s ostatky dřevěného vědra (Мог. р. земли 224). Měděný kotlík a bronz. nádoba ze slov. kurhanu u Taganče mi nejsou známy. Srv. násl. pozn. 8.

[7] *Chvojka* Древн. об. 56. Podle téhož pramene objevily se měděné nádoby i na hradištích slovanských v Podněpři (51, 52).

[8] *Chojnovskij* Арх. свѣдѣния о предкахъ Славянъ и Руси I. (Kij. 1896), 122, tab. X. Chojnovskij vročil nález do VIII.—IX. stol.

[9] *Kondakov* Клады 97, 100. Poklad ten celý se ztratil a známe jej jen z obrazů z r. 1825. Také měděná nádoba z pokladu v usadbě Ign. Lěskova v Kijevě (r. 1876) není mi známa (je ve sbírce kijev. university). Ale poklad byl též z XII. stol. (*Kondakov* l. c. 113). Jiná řecká misa bronzová s obrazem Krista (X.—XI. stol.) nalezena byla v Kijevě, tamže i číše a misy orientální, krásné, ale pozdní (*Chaněnko* Древн. V. tab. 11, VI. tab. 23, 25).

[10] *Chaněnko* Древн. VI. tab. 40.

[11] Арх. лѣт. 1899. 75.

Na západě pohár, jenž by mohl pocházeti ze slovanského hrobu, je kalich, nalezený v Petöházu v župě Šoproňské (obr. 56). Mistr jeho byl však Neslovan, jak svědčí jméno na nodu zapsané — Gundpald, a také forma je západní, s Tassilovým kalichem shodná. Pochází asi z VIII. století.[1] Románský kalich z hrobu kolínského v Čechách je dnes z části doplněn a ne správně.[2]

Jak je vidno, měla v té době číše slovanská podobu misky více méně hluboké na nízké, široké nožce. I z hlíny byl tento tvar napodobován a museum v Geře chová vzácný pohár hliněný (obr. 54), jehož slovanský původ zřejmě hlásá vlnice provedená pod okrajem.[3]

Obr. 53. Stříbrný pohár z mohyly v Tagančí.

Obr. 54. Hliněný pohár slovanský z Kostric u Gery.

Také výroba *oceli* a jejího kalení nebyla lepším kovářům neznáma. Starověk antický dobře rozeznával pouhé železo (σίδηρος, ferrum) od tvrdé oceli (χάλυψ, chalybs) a dovedl ji hotoviti tím, že měkké žhavé železo tvrdil nejdříve kováním a pak ponořením do studené vody.[4] Jako jiné praktiky římské, tak zajisté i tato přešla na sever do Germanie a k Slovanům a aspoň pro konec I. tisíciletí nelze pochybovati o znalosti oceli u Slovanů. Podle zprávy perského geografa z X. stol. v Kijevě a v Urtabu hoto-

[1] *Hampel* Alt. I. 62. II. 428, III. 324. *Creutz* Gesch. edl. Met. 75. Cuppa je z mědi, nodus vylitý olovem, v němž tkví nýt, na němž cuppa sedí. Měď jeví stopy pozlacení. Tassilův pohár pochází z r. 777. (*Hampe* Reallex. germ. Alt. II. 293, tab. 22).

[2] *Píč* Pam. XV. 715, Star. III. tab. XX.

[3] Je pod značkou Köstritz v museu v Geře (zpráva dra. J. Schránila).

[4] Srv. *Blümner* Techn. IV. 205, 212, 342 sl. Srv. i výše uvedenou práci Gurltovu a Pählerovu a *Becka* Gesch. Eis. I.[2] 830. V starověku vynikala znamenitou pověstí ocel indická a hispanská (keltiberská).

vily se meče z výborné pružné oceli.[1] Slovo samo *ocel*, stb. *ocělь* je všeslovanské, ale vzniklo jako sthn. *ecchil* z lat. *acuale*.[2]

Ocel vyrobená náhlým chlazením je velmi křehká a proto se zkušeností nalezl správný postup chlazení s rychlostí účelu přiměřenou. Toto upravování oceli do určitého stupně tvrdosti nazývá se *napouštěním* nebo *kalením* a to proto, že při něm ocel na povrchu nabíhá různými barvami, počínajíc žlutohnědou, pak purpurově fialovou, jasnomodrou až do temně modré (při ohřátí od 220° C—316°C). Při tom se dodává oceli libovolný stupeň tvrdosti a pevnosti.[3] Kalení

Obr. 55. Pohár z pokladu Michajlovského kláštera v Kijevě (N. Kondakov).

Obr. 56. Měděný a pozlacený pohár z Petöházu (J. Hampel).

oceli dokládají už staré texty slovanské, vzpomínajíce kalených střel a šavlí v rukou slovanských,[4] ale že kalené zbraně k starým Rusům přicházely hojně i z Orientu, vidíme z převzatých strus. terminů pro kalenou ocel харалугъ a булатъ v Slovu o pluku Igorově a Zádonštině. Oba terminy převzaty z turečtiny, resp. perštiny.[5] O zvláštním druhu kalené, t. zv. damaskované oceli, rovněž z Orientu rozšířeném, ale už v době římské známém,[6] zmíním se v kapitole o zbranich.

[1] Ed. *Tumanskij* 136.

[2] Srv. *Miklosich* EW. 219.

[3] *Hrabák* Horn. II. 9.

[4] Пещь искушаетъ оцѣль во калении (I. Sir. XXXI. 30), трьпѣнааго оцѣла (Min. Putj. XI. st. 21), сабли каленыя, стрѣлы каленыя v Slovu o pl. Igorovu (ed. Erben 5, 8). Srv. *Sreznĕvskij* Mat. I. 1183, II. 842.

[5] *Sreznĕvskij* Mat. I. 192. II. 1351, *Berneker* EW. I. 100, 385. Srv. харалужныя копия а мечи v Slovu Igor. ed. *Erben* 5, 6.

[6] Srv. *Lindenschmit* Handb. 223, *Hoffiller* Oprema (Vjesnik XII. 106).

III. ZLATNICTVÍ A JEHO HLAVNI TECHNIKY SOUČASNÉ.

Nejznamenitějšího vývoje, dospívajícího k skutečné virtuositě práce a k uměleckému podání, dosáhly obě kovodělné techniky, doplněné novými tendencí čistě dekoračních, v drobné výrobě zlatnické a stříbrnické.[1]

Rudimenty tohoto řemesla byly zajisté i u Slovanů odedávna, ale výroba, jež se nám představuje v slovanské kultuře na konci doby pohanské, je původu cizího. Šperky této doby jsou buď venkoncem výrobky cizí, germanské, orientální a byzantské, nebo, jsou-li původu domácího, vznikly až na malé výjimky aspoň v dílnách, které pracovaly podle vzorů cizích, nebo přímo pod vedením stříbrníků a zlatníků cizích, především byzantských. Dosvědčují to techniky nově applikované a dříve v domácím řemesle naprosto neznámé, práce s filigránem, s niellem a tausií, s plátováním a inkrustací kovů různých, i drahokamů, skla a emailu, jakož také celý stil dekoru, o němž později více zase s uměleckého hlediska pojednáme. Zde nás zajímá jen stránka technická.

Celkem můžeme směle říci, že před dobou těchto vlivů nebylo u Slovanů zlatnictví a stříbrnictví, které by stálo za řeč a že to dosti dlouho trvalo, nežli se nové vlivy ujaly. Ležela ť pravlast Slovanů, jak jsem měl příležitost již několikráte vytknouti, opodál a příliš s cesty hlavním obchodním drahám, které v starověku přinášely vymoženosti jihu a východu na sever Evropy. Germani byli jim blíže a proto lépe na tom. K Slovanům dostaly se tyto kulturní vlivy teprve později, asi od IV.—V. stol. po Kr. a tehdy působením jejich ujalo se řemeslo zlatnické a stříbrnické aspoň v několika větších obchodních centrech a knížecích sídlech. Ale před IX. stol. se nevzmohlo. Teprve od této doby možno i u Slovanů stopovati existenci zlatníků a stříbrníků a zajistiti existenci dílen a vůbec mluviti o vzmáhajícím se rozkvětu této industrie. Že nemá pravdu Mertins, jenž upíral Slovanům i v době hradištní technické vy-

[1] Z novější obecné literatury, pokud má zření k starým dobám, uvedl bych *M. Rosenberg* Gesch. der Goldschmiedekunst auf techn. Grundlage. Einführung. (Frankf. 1910). Abt. Niello (Frankf. 1908), Abt. Granulation (1915), *M. Creutz* Kunstgesch. d. edlen Metalle (*Lüer-Creutz* Gesch. d. Metallkunst. II. Bd.) Stuttg. 1909, *F. de Lasteyrie* Histoire de l'orfévrerie. Paris 1877², *de Linas* Emaillerie, toreutique, métallurgie etc. Paris 1881, *Molinier* Histoire gén. des arts appl. à l'industrie! V. Par. 1896, *Forrer* Gesch. d. Gold- und Silberschmuckes. St. 1905.

spělosti v metallurgii a uměleckého smyslu,[1] uvidíme nesporně z výkladu, který násteduje.

Počátky tohoto rozvoje slovanského zlatnictví souvisí především na jedné straně s rozkvětem, kterého toto řemeslo nabylo v Německu a ve Francii za Karla Velikého, za Karla Holého a jeho nástupců, kdy vedle věhlasné školy karolinské v Remeši vznikly v X. století znamenité dílny v Reichenavě, Řeznu, Metách, Prümu, Sv. Havlu, Fuldě, Essenu, Mohuči, Hildesheimu a zejména v Trieru, kde zlatnictví a vůbec umění podporovali především biskupové Egbert z Trieru (977—993) nebo Bernward z Hildesheimu (993 – 1022);[2] na druhé straně souvisí se styky, do kterých se dostali východní Slované s říší byzantskou od doby velikého knížete Vladimíra. O Čechách se dovídáme, že sv. Václav volal stříbrníky a zlatníky (aurifices et argentarios) z ciziny, chtěje vyzdobiti kostel pražský,[3] a z ciziny byla zajisté i bohatá výzdoba chrámů českých, o niž máme zprávy v nejstarších legendách a letopisech z XI. a XII. století.[4] Ale vedle toho byla u nás i domácí výroba. V listině boleslavské datované do r. 1046 (fals. XII. stol.) připomíná se „alius qui toreumata facit, Nema“ a o něco dále „aurifex Coiata“,[5] v listině vyšehradské z r. 1185: „Prowod aurifex et filius eius“ a „duo candelabra deaurata“.[6] V Besedách pap. Řehoře čteme slovo златарь.[7]

Totéž platí o Polsku, neboť Kosmas k r. 1039 vzpomíná velkých zlatých pokladů ukořistěných Břetislavem v Polsku zejména z pokladny krakovské a kostela hnězdenského,[8] jež tam také Gallus připomíná[9] a domácí *artifices auri et argenti* nebo *aurifices* jsou také v polských listinách z r. 1155 a 1221—1224.[10] Z téže doby známe ves Złotniky u Kielců.[11] Zdali skvostné šperky a zbraně,

[1] *Mertins* Wegweiser 131.

[2] Srv. *Molinier* Hist. des arts IV. 1. 71 sl., *Labarte* Hist. des arts ind. I. 133 sl. *Creutz* Kunstgesch. d. edlen Met. 86—97, 104, 116, 126, 133, 138, *Hampe* Reallex. g. Alt. II. 293 sl.

[3] Legenda Oportet ed. Pekař 404; srv. i Fontes r. b. I. 157. (Gumpold 16).

[4] Sebral je *Lehner* Děj. umění nár. čes. III. 572 sl.

[5] *Friedrich* Codex I. 359, 360.

[6] *Friedrich* I. 279.

[7] *Sobolevskij* Mat. 62.

[8] Kosmas II. 2, 5 (aurum et argentum infinitum nimis).

[9] Gallus I. 6, 30.

[10] *Piekosiński* Doc. 89, Kod. Kap. Krak. 17 (č. XII.).

[11] Z r. 1174—6 (*Piekosiński* Doc. 121). Jiné Złotniky u Opoli a Checin z XIII. a XIV. stol. dokládá *Bogusławski* Dzieje Sł. II. 578. Jinak soupis těchto názvů srv. u *Miklosiche* Ortsnamen II. Denkschr. XXIII. 261.

které popisují životopisci Ottonovi a jiní na modlách chrámů pomořských,[1] byly práce domácí či cizí, nelze ovšem říci. Ale jejich zlaté a stříbrné idóly (Radogost ze zlata, Triglav zlatý a stříbrný) a rovněž ruské pohanské idóly se stříbrnými hlavami a zlatými vousy, nedělali jistě křesťanští zlatníci řečtí, nebo římští.[2] Také z jihu máme časné zprávy o stříbrném nářadí v slovanském majetku[3] a Tomáš ze Salony vypráví, že v polovině XI. století Laurentius arcibiskup (r. 1060) staral se velice o výzdobu chrámů v Saloně a poslal docela svého služebníka do Antiochie, aby se tam naučil práci zlatnické a stříbrnické.[4] Ten pak, když se dobře vyučen vrátil, vyrobil všechno kostelní náčiní podle vzorů antiochejských (omnia perfecit opere sculptorio artis ingenio antiochenae). A to nebyl jistě jediný domácí zlatník na východě vyučený. Také z listiny Trpimirovy z roku 852 je vidno, že si drahé kostelní náčiní robili v Dalmacii sami a v jiné z roku 1080 jmenuje se *Grubiza aurifex*, jehož jméno je slovanské.[5] Ba byli domácí zlatníci i po vsech srbských, jak vidno ze zákazu Štěpána Dušana, kterýmž zapověděno zlatníkům seděti mimo místa trhová.[6] A že na Rusi už v X. a XI. století vznikly znamenité dílny zlatnické, poučily nás výkopy posledních předválečných let, zejména v Kijevě. Kníže Vladimír přivezl sice pro kijevské chrámy r. 988 bohoslužebné nádobí a kříže z Korsuně a povolal do Kijeva mistry z Řecka,[7] ale tito mistři zůstali seděti, vytvořili v Kijevě dílny a dali vznik domácí škole zlatnické. Podobné dílny vznikly brzy i ve Velkém Novgorodě, v Rjazani, Suzdali, Vladiměři, Černigově, a nemůže býti pochyby, že se domácí řemeslo už v XI. století rozmohlo. Vedle Kijevska zejména v suzdalské oblasti vidíme v tomto směru přímo rozkvět v době od poloviny XII. do pol. XIII. století. Zachovalo se tam

[1] Herbord II. 32, Saxo Gram. XIV Srv. ŽS. II. 137, 149, 151, 290.

[2] ŽS. II. 93.

[3] Srv. testament priora Ondřeje z r. 918 (*Rački* Doc. VII. 18), nebo listinu z r. 1076 (ib. 104).

[4] Tomáš Hist. Sal. XVI. ed. *Rački* Mon. spect. XXVI. 48. Více o těchto zlatnicích v Dubrovnice a Kotoru (zlatari) víme teprve z konce středověku.

[5] *Rački* Doc. VII. 3, 131.

[6] *Jireček* Staat II. 41, 42.

[7] Letopis k r. 988 a 989 (Lavr.[3] 113, 119). Později volali na Rus i mistry z Polska a Němec (*Aristov* Пром. 122 sl.). V Suzdali byli ve XII. stol. изъ всѣхъ земель мастеры.

mnoho cenného materiálu i po dědinách.[1] Jinak starší zprávy jsou nepatrné. Zdali zlaté pečeti, které měli u sebe r. 945 poslové ruští v Byzanci,[2] byly prací domácí, nevíme, ale r. 996 čteme v letopise že dal Vladimír vykovati v Kijevě stříbrné lžíce pro svou věrnou družinu[3] a velké množství zlata a stříbra, kterým se honosily knížecí pokladny v XI. století, nesestávalo zajisté jen z peněz a zlata nezpracovaného.[4] Rovněž spousta šperků, s kterými se setkáváme v ruských mohylách XI. a XII. století a dále na hradištích a v sutinách knížecích dvorců nebo chrámů z té doby,[5] ukazuje z části nepochybný domácí ráz, na př. ve vývoji zlatých a stříbrných náramků, prstenů, náušnic a zejména t. zv. záušnic a kruhů do vlasů (височныя колца), které jsem podrobně probral už v prvním díle Života Slovanů. Dále se setkáváme s pracemi, které sice vznikly jako imitace vzorů cizích nebo přímo ještě pod vedením cizích mistrů, neboť jejich technika dekorační je cizí (na př. přihrádkový email), ale které jsou slovanského původu, neboť nápisy na nich jsou slovanské.[6] Nebo zase nacházíme čistě typické slovanské věci, jako esovité záušnice zhotovené jinou technikou a zdobené byzantsko-orientálním dekorem.[7] A konečně, jak jsem výše podotkl, výkopy posledních let přivedly nám před oči přímo i dílny zlatnické a emailérské. Takové našel Č. Chvojka na místě starého hradu kijevského při výkopech základů u Desjatinné církve v usadbě Petrovského s tyglíky (obr. 57), v nichž se email rozpouštěl[8]

[1] O vzniku těchto dílen srv. *Kondakov* Р. древн. V. 10, 26, 35 sl. 125, VI. 1 sl. K Suzdali srv. zprávu o obnově chrámu sv. Bohorodičky r. 1194 (Let. Lavr.[1] 390). Dále srv. pro XII. a násl. století *Aristova* Пром. 121, sl. O významu Korsuni srv. *Kondakov* Р. древн. V. 27, *Chaněnko* Древн. V. 5, *Spicyn* Зап. арх. общ. V. 263.

[2] Let. Lavr.[3] 47. O nejstarších (z XII. st.) zachovalých pečetech ruských srv. *Aristov* Пром. 125.

[3] Tamže 123.

[4] Srv. zmínku letopisnou k r. 1068 „дворъ же княжь разграбиша безчисленное множьство злата а сребра" (Let. Lavr.[3] 167, 192).

[5] O ruských pokladech z doby X.—XIII. stol. srv. nedokončené dosud dílo *N. Kondakova* Русскiе клады I. Petr. 1896. Ovšem od vydání tohoto díla byla opět nalezena celá řada pokladů, o nichž srv. na př. Отчетъ арх. ком. za r. 1903 str. 184, za r. 1906, 124, *Chaněnko* Древн. V. 19 sl., VI. 34. O pokladu z Pereščepeniky učinili jsme již zmínku výše (str. 238).

[6] Srv. kříž z Bělocerkve u Vasilkova (ŽS. I. 645) a zde na obr. 80. Sem patří i výše (na str. 240) popsaný kalich z pokladu nal. r. 1824 v Kijevě.

[7] Srv. Zs. f. Ethn. 1905 366 a Verh. Berl. 1892. Taf. IX.

[8] Zprávu i obrazy mi laskavě zaslal p. Chvojka. Srv. i jeho spis Древн. об. 71.

a stopy jiné dílny domníval se nalézti i na hradišti Šargorodském ve vasilkovském újezdě.[1] Zde všude pracovali zlatníci světští. Ale že se práce podobné pěstily i od mnichů v klášteřích, je při účelu prací, který byl namnoze bohoslužebného rázu, přirozeno. Také víme z tradic o kijevské pečerské Lavře, že mnich Erazm všechno své zlato a stříbro upotřebil na výzdobu ikon.[2]

Zlatnických nástrojů z nálezů neznám. Podobného nálezu, jaký byl učiněn v hrobě z V. nebo VI. stol. u Caulaincourtu v Pikardii,[3] v slovanských zemích není.

Zlato a stříbro, kterého starověk užíval k těmto pracím, bylo nestejné hodnoty, od čistého až po velmi nečisté devíti-

Obr. 57. Tyglíky s rozplaveným emailem ze sutin hradu Vladimirova v Kijevě (podle fot. Č. Chvojky).

karátové zlato a stříbro s 37—50 % přiměsku.[4] Podle toho také barva byla různá. Pracovalo se tak, že základní tvar šperku, nebo zlatého, stříbrného nádobí zhotoven byl buď na malé kovadlině pomocí různých jemných nástrojů,[5] nebo ulit ve

[1] Изв. арх. ком. II. Прил. 30.

[2] *Golubinskij* Ист. р. ц. I. 1. 766.

[3] Reallex. germ. Alt. II. 270.

[4] Analys je málo. Stříbrná záušnice slovanská ze Sredne Vsi v Krajině ukázala stříbra 87·2, mědi 11·6, olova 1·1 % (*Šmid* Altsl. Gräber 23). Stříbrné věci v slovanských hrobech uherských jsou z nečistého materiálu nebo kovu žlutavého (*Hampel* Alt. II. 605 a jinde passim). V ruském zlatě XI.—XII. století je dosti silný přiměsek stříbra, na př. až 30 % ve vladimirském pokladu (*Tolstoj-Kondakov* Др. V. 37). Že prubířský kámen znali už v středověku, viz u *Ilga* Quellenschriften f. K. IV. str. XVII.

[5] O zlatnických nástrojích vůbec srv. u *Rosenberga* Gesch. d. Goldschmiedkunst. Einf. 67, 79, 84, o antických u *Blümnera* Techn. IV. 275, 307 sl., o švédských u *Montelia* Cultur 268. Popis dílny a nástrojů z XI. století viz v traktátu Theofilově Schedula III. 4—22. V Čechách Kosmas k r. 1125 připomíná při práci zlatnické zlaté rydlo — stilus aureus (III. 59). Ovšem nálezů podobných, jaký se našel u Coulaincourtu, kde se v hrobě nalézal celý instrumentář zlatnický, ze slov. krajů dosud neznáme.

formě,[1] někdy hned s hrubou markantněji vystupující výzdobou. Ale většina výzdoby byla teprve potom zvláštními dekoračními technikami na hotový základ nanesena a právě tyto techniky, jejichž účelem bylo ještě zvýšiti krásu a honosnost zlatého nebo stříbrného tvaru, byly vesměs původem cizí, buď z Germanie, nebo z Byzance, nebo, a to nejvíce, z Orientu přišlé. Probereme je nyní jednu po druhé, pokud pro starou slovanskou industrii mají význam. Neujaly se všechny stejně, nejvíce, jak uvidíme, orientální filigrán, jenž se stal do jisté míry v XI. a XII. stol. i speciálně slovanským, vedle něho pak i některé emaily.

Dříve však, než přistoupíme k těmto výzdobným technikám, dlužno se několika slovy zmíniti o tom, jakým způsobem dociloval starověký zlatník spojování různých částí šperků nebo nádob na sebe, neboť to je základem i vší dodatečné zevní výzdoby. Toto spojování, dnes *montováním* zvané, dálo se několika způsoby, za starověku však především téměř výhradně dvěma: nýtováním pomocí nýtů a spájením pomocí pájky.[2]

Nýtování provádí se vždy viditelně a často tak, aby zároveň i čára spojovací i řada nýtů při ní působily ornamentálně, jak nejlépe vidno na starých plechových nádobách nebo na okrajích a svrchní ploše šperků, na př. přesek nebo fibulí merovejských.[3] U bronzového nebo železného plechu je to vůbec technika nejobvyklejší, u zlata a stříbra vyskytuje se řidčeji; zde místo ní nastoupilo velmi brzy už v dávném starověku připojování jednoho kusu na druhý pomocí pevně je svírajícího pojítka — t. zv. pájky.

Spájení drahých kovů je celkem jednoduché a technika tato známa byla v starém Aegyptě 3000 let př. Kr., v Troji (c. 2500), v Mykénách a v ostatním Řecku (c. 1500), a ovšem i v Italii (c. 900); ale od doby římské, kdy přišla i na sever Evropy (podle H. Mötefindta c. 150 let po Kr.), zdá se, šla poněkud na zpět a v XI.—XII. století neuměli s ní už tak zacházeti jako dříve. Princip její spočívá v tom, že pájka, jež sestává z kovů barvy co možná téže jako předmět, musí býti mnohem snáze tavitelná, než základní

[1] Kadluby na lití šperků a křížků našly se v Kijevě r. 1893 na Frolově hoře, ovšem teprve z XI—XIII. století. Srv. *Kondakov* Клады I, 143, 144. *Pič* Star. III. 133, 136, 140.

[2] Jiné spojování pomocí nastrčení dvou částí na sebe, pomocí šroubků, šarnýru, péra není pro nás důležité.

[3] Srv. na př. přesku z Apahidy a jí podobné nebo známé kruhovité sponky langobardské (*Rosenberg* Gesch. Einf. 111).

hmota předmětu, neboť by jinak při žáru, jenž pájku roztaví, roztekl se nebo aspoň deformoval a poškodil i předmět sám. K tomu cíli jsou tři druhy pájky: 1. tvrdá se zlatem (ev. pro stříbro se stříbrem) a mědí nebo i zinkem, 2. měkká stříbrná, v níž je stříbra méně a 3. obyčejná, měkká pájka beze zlata a beze stříbra, jen z cínu a olova, jejíž upotřebení je sice snadné, ale drahému kovu nezdravé. Užívá se jí jen tam, kde by drobné kousky šperku nesnesly přímého žáru ohně.

Postup pájení je pak tento: Zlatník přiváže dvě části, jež chce spojiti, k sobě, a očistiv je boraxem, nanese tam štětičkou piliny připravené pájky (t. zv. paillons), rozpálí je na 250° nebo, je-li potřebí, zavede dmuchavkou ještě vyšší žár a pájka, roztopivši se, naplní spojné místo a po vychladnutí pevně drží obě části při sobě.[1] V antické industrii podle zprávy Pliniovy (XXXIII. 94) užívalo prý se k pájení zlata t. zv. chrysokolly (*chrysocolla*), pro železo hlíny, pro měď cadmie a kamence, pro olovo cínu, pro cín cínu s olejem a pro *stagnum* (srv. výše str. 218) s bronzem nebo stříbrem také oleje, — ale z toho je viděti, že si Plinius spletl vlastní pájky se substancemi, kterými se pájená místa před tím natírala. Sama chrysokolla není nám ve svém složení (hlavně malachit) jasná.[2] Pokud pak ve starověku užívali boraxu, nevíme. V XI. století se však pájení s boraxem pokládalo za něco, co se samo sebou rozumí,[3] a zajisté ani foukání do žáru rourkou k pájce namířenou nebylo již neznámo.[4]

Za těchto poměrů nemohlo býti pájení neznámo ani Slovanům při tolikerých jejich stycích s industrií orientální a římsko-byzantskou a při tolika vzorech šperků importovaných.[5] Zlatnické

[1] *Rosenberg* Gesch. Einf. 99—104, *H. Mötefindt* Zur Gesch. d. Löttechnik in vor- und frühgesch. Zeit. Bonner Jahrb. H. 123 (1916), *F. Feldhaus* Die gesch. Entwickelung d. Technik d. Lötens, Berlin, Die Technik der Vorzeit etc. (Leipzig a Berlin 1914), *F. Wüst* Legier- und Lötkunst (Weimar 1895), *F. Schlosser* Das Löten und die Bearbeitung der Metalle (Wien 1905[2]).

[2] *Rosenberg* l. c. 104, *Blümner* Techn. IV. 293 sl., 298, *Saglio-Daremberg* I[2], 1133, *Mötefindt* l. c. 187.

[3] Srv. Theofilus III. 31, 51—52, 76, 91 (de solidatura argenti, de solidatura auri). Jiné recepty viz u t. zv. Heracha z X. stol. (*Ilg* Quellenschr. f. K. IV. 68).

[4] *Mötefindt* l. c. 184.

[5] Podle nových studií H. Mötefindta (l. c. 149, 167, 187) objevují se první spájené věci na severu c. 150 po Kr., připájení oušek na medaillonech a pod. počíná v III. stol. V belogostickém pokladu z XI. stol. mají dvě kruhové přesky krychlovité konce připájené pomocí jakési pájky olověného vzhledu (Čas. apx. VII. 1. 154). V slovanských kurhanech kurské a poltavské guberniе našel sice

dílny, jež pomocí mistrů byzantských vznikly na východě v Kijevě, Rjazani, Suzdali, nebo pomocí italských na západě v Praze, dovedly zajisté hned užívati pájky. Ukazují na to imitované věci s filigránem a přihrádkovým emailem. Ale drobní a venkovští dělníci neuměli pájeti anebo neměli příslušných věcí k tomu. Aspoň se setkáváme ještě v IX. a X. století s věcmi, které jsou neuměle nýtovány místo pájení. I v znamenité mohyle jakéhosi slovanského knížete v Tagančí u Kaněva nalezené byly stříbrné věci jenom sbity a nic nýtovaného neb pájeného.[1]

Filigrán. První a nejstarší technikou, která jednotlivými vzory přicházela k Slovanům už ze starých řeckých kolonií nad Pontem, která však ovládla ve velkém teprve v importu arabském X. a XI. století a od té doby se ujala i v dílnách slovanských, byla applikace t. zv. *filigránu* (filum granum).[2]

Filigrán v obvyklém širším slova smyslu byl dvojího způsobu: 1. *filigrán drátkový* a *řetízkový* (r. скань) a 2. *filigrán zrnitý* neboli *granulace*.[3] První vytvářel na hladkém povrchu šperku rozmanité ozdoby pomocí připájených drátků, proužků nebo řetízků z kroucených nitek. Druhý sestavoval dekorativní perličkovité linie a plošky, zejména typické řady trojúhelníčků vedle sebe zubovitě kladených pomocí připájených drobných kuliček,[4] nebo vytvářel formy hrozníčkovité z perliček na sebe nastavených. S obojím setkáváme se v pravěku již dávno před Kristovým narozením.

Granulaci a to velmi krásnou nalézáme v Aegyptě od doby XII. dynastie na věcech z Dahšúru a na překrásném náramku s jménem Ramsa II. v Bubastidě nalezeném[5] (obr.. 58), potom v starých

Dm. Samokvasov pravidlem stříbrné (a bronzové) kroužky bez spojených konců, k sobě přiložených, ale občas přece také kroužky se spájenými konci (Мог. рус. земли 213, 214).

[1] Srv. *Chojnovskij* Арх. свѣд. 124. Také šperky, jež jsem viděl ve sbírce kijevské university z kurhanů v Podolí u Jordanské církve, mají úška přinýtovaná i na arab. dirhemy.

[2] Srv. hlavně *Rosenberg* Gesch. d. Goldschm. Abt. Granulation (Frankfurt 1915). *Mötefindt* l. c. 169 sl.

[3] Někteří překládají výrazem *zrnozlat* (Goldkorn).

[4] Tyto kuličky robily se v staré době různě (srv. recepty u Theofila III. 35—37 sl.) K dnešní výrobě srv. *Blümner* Techn. IV. 317, *Rosenberg* Gesch. Granul. 8 sl. O způsobu, jakým byly v staré době připajovány a který nám je tajemstvím, viz u *Rosenberga* 12.

[5] Srv. Illustr. London News 1908. Aug. 1. 158 a *Mötefindt* l. c. 171. Také v aegyptské sbírce v Louvru (I. posch.) je řada granulovaných zlatých šperků.

vrstvách trojských a krétských, v Mykénách, kde je velmi hojná v mladších hrobech,[1] dále v klassických hrobech řeckých[2] a rovněž v Italii, kde ji přejali a k rozkvětu přivedli zejména Etruskové.[3] Odtud přešla technika i dále na sever a to jednak cestami z Italie do Švýcar a jižního Německa, jednak přes řecké pontské kolonie do skythosarmatské Rusi, kde se s granulovaným filigránem setkáváme v mohylách ze VI.—II. století př. Kr.[4] V střední Evropě objevují se první granulace na náramcích, záponkách a sponkách v mladší době laténské,[5] ale v severní a pak v zavislanském kraji nelze jí prokázati před císařskou dobou římskou a to jen v skromné míře na konci tutulů a berloků, na esovitých záponkách, v podobě hrozníčků nebo na sponkách v podobě prsténců perličkovaných kolem oblouků a pochev pé-

Obr. 58. Granulovaný náramek Ramsa II. z Bubastidy. (Ill. London News.)

[1] *Mötefindt* 172. Týž l. c. hledá docela východisko v Aegejském moři a v Troji naproti Bissingovi, jenž granulaci vyvádí z Aegypta.

[2] Ke klass. Řecku viz *Hadaczek* Ohrschmuck 31, 35, 37, 45, 50, k řecké Italii (ib. 15, 16, 22) hlavně na náušnicích hrozníčky ozdobených.

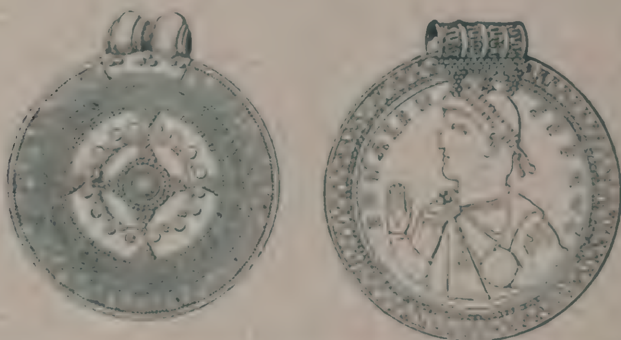
[3] *Mötefindt* 174, *Riegl* Spätröm. K. 206, *Hadaczek* Ohrschmuck d. Griechen und Etrusker (Wien 1903) 53, 58—62, *Montelius* Civ. prim. I. pl 102 (Certosa)

[4] V řeckých koloniích je zrnitý filigrán řidčí a zastoupen na cet. ách tepanou granulací, za to řetízkový je velmi hojný. Z mohyl a pokladů skythosarmatských uvádím na př. pochvu dýky (Chaněnko III., tab. 45), náušnice z Novosilky (Światowit V. 61) a z Vel. Budků u Romen (sbírka J. Linničenka), pochvu meče z Romnů z polt. gub. (*Minns* 186) a jiné věci publikované Tolstým a Kondakovem v jeho Рус. Древн. II. 45, 87, 121, 157, III 117—119, a konečně pochvu a šperky z nálezu u Větřovic (*Furtwängler* Der Goldfund von Vettersfelde Berl. 1883 tab. I. a III.). Srv. též náušnice ze skytské mohyly Karagodeuašch (Mat. XIII. tab. 3). Obemykání granátů granulací vidíme na věcech z mohyly glivičské a artjuchovské (*Minns* Schyth. 431, 434—5)

[5] *Mötefindt* 177, *Almgren* Fibelformen 123 sl.

rových.[1] Od I. století po Kr. uměli i v nordických zemích hotoviti filigrán.[2] To vše je už domácí severní práce, ne import z ciziny. V té době také je hojnější v koloniích černomořských[3] a z těchto končin pocházejí i znamenité vzory granulovaných sponek a závěsek z nálezu zákřevského.[4]

Drátěný filigrán prodělává celkem tutéž historii.[5] Také jej vidíme v Aegyptě od XII. dynastie, v nejstarších vrstvách Troje, v Mykénách, v Italii od IX. století, v Španělsku od konce VII., a v jižní pontické Rusi v dílnách řeckých V.—IV. stol. odkudž pronikaly na sever Evropy první importy ve IV.—III. stol. př. Kr.,

Obr. 59. Filigránem ozdobené medaillony z nálezu v Szilágy-Somlyó (podle J. Hampela).

ale jako domácí výrobek objevuje se i drátěný filigrán teprve od římské doby císařské a to na hranici starší a mladší její fase (c. 150—200 let po Kr.) na závěskách, záponkách, stříbrných perlách; i sponky bývají častěji ovinuty drátem.[6] V jižní Rusi naučili se Germani obrubovati filigránovým drátem inkrustované

[1] *Hostmann* Gräberfeld von Darzau tab. 8., *Blume* Germ. Stämme 90 93 sl., tab. IV. 111, 112, *Píč* Star. II. 3. tab. 84, str. 111, 125, *Kemke* Silberfund 90, *Tischler* Ostpreuss. Alt. Taf. III., VIII., *Kostrzewski* Polska 131.

[2] *Montelius* Praeh. Zs. II. 252.

[3] *Chojnovskij* Арх. св. tab. I.—II., Отчет за 1903 г. 45, 46, 50. Srv. též římské medaillony z nálezu v Szilágy-Somlyó (*Hampel* Abt. III. 15—19).

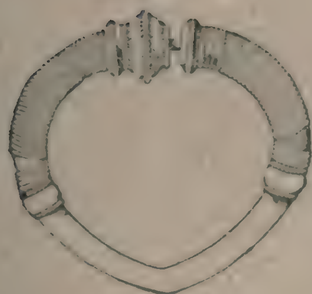
[4] *Grempler* I. Fund, tab. 5, II. Fund, tab. 3, 7.

[5] Srv. *Mötefindt* 179—182 a výše pozn. 4 na str. 251.

[6] Srv. *Grempler* Fund von Sackrau I. tab. 5, II. tab. 3., 7 (a zde obr. 60, 61) *Blume* Germ. Stämme I., 29. 37, tab. V. 27, *Almgren* Fibelformen tab. II. V. VI. VII. a IX.

kameny na sponkách, což bylo v Pontu známo a hotoveno už dávno před tím.[1]

Také do slovanského území začaly v tu dobu přicházeti jednotlivé krásné importované věci filigránové, které musily vzbuditi pozornost a zájem domácích dělníků. Uvádím na př. krásný poklad nalezený u Ostrovian v Šaryši z konce III. nebo IV. stol.,[2] nebo citovaný již bohatý nález u Zákřeva (Sackrau) ve Slezsku z doby o něco pozdější, nebo jednotlivé honosné šperky (sponky) nalezené u Kijeva, u Černigova a jinde,[3] ale bez odporu největší

Obr. 60. Filigránem zdobený náramek a sponka z Ostrovian na Slovensku.

Obr. 61. Sponka ze Zákřeva ve Slezsku.

obliby a hojného domácího napodobení doznala technika tato u Slovanů teprve v X.—XII. století, kdy přicházelo do zemí slovanských (nejvíce ovšem do Rusi) velké množství šperků a jiných honosných věcí z dílen arabskoperských a turkestanských, v nichž se té doby snoubily vlivy umění byzantského s vkusem a technikou orientální. Poklady těchto arabských importů roztroušené po

---

[1] *Salin* Altgerm. Thierornamentik (Stockh. 1904) 18—19, 41—45, *Kubitschek* Jahrbuch f. Alt. V, tab. 1, 6, *Hampel* Alt. III. 12, 20—23, 29—31, 36. V katakombách kerčských srv. nálezy z I.—II. stol. (Отчетъ за 1903 г. 45, 46), z IV.—V. (ib. за 1904, 70, 78), *Kondakov-Tolstoj* Древн. II. 154 sl.; věci z hrobu glinišćského a artjuchovského náležejí už II.—III. stol. př. Kr. *Minns* Scyth. 431, 434—435.

[2] *Hampel* Goldfund von Nagy Szent.-Miklós 152 (v nálezu tom je mince Herennia Etruscilla 249—251), *Arneth* Gold- und Silbermonumente tab. IX.

[3] *Tolstoj-Kondakov* Древн. III. 147, 154, *Salin* Thierornam. 13, 14, 42—44 a sbírky v Eremitáži v skříni 59, 65.

severních zemích slovanských a ovšem pomíšené s věcmi z dílen byzantských nebo i nordických, jsou známy v německé archaeologii pod názvem „Hacksilberfunde“, poněvadž v nich bývá stříbro, které sloužilo platidlem na váhu, na mnoze polámáno nebo rozsekáno tak, jak je obchodníci po osadách sebrali, vyměňujíce staré pokažené za nové. Jsou velmi hojné ve východním Německu až po Labe a také dále na východě v Polsku, zabíhajíce odsud na sever do Skandinavie a na jih do Čech i Uher. Také v Rusi našla se jich řada z X., XI. a XII. století.[1] Že zašly i na

Obr. 62. Stříbrný poklad z Rudelsdorfu u Němčí ve Slezsku.

Balkán, kde byl východiskem Cařihrad, ukazuje řada šperků shromážděná v museu kninském.[2]

Šperky, které v těchto pokladech a v současných slovanských hrobech vidíme, jsou především robeny technikou filigránovou, výtečnou na starých originálech východních a méně dokonalou na imitacích, které hotovili obchodníci sami nebo podle jejich vzorů slovanští stříbrníci ve svých dílnách. (Že v té době a i v těchto pokladech ovládalo u Slovanů stříbro, bylo už výše vzpomenuto na str. 216.) Vedle massivních náramků a záponek ple-

[1] Úplný výčet těchto pokladů nás zde nezajímá, nýbrž jedině technika kovových jejich šperků. Výčet a zeměpisné rozšíření podám později v kapitole, vylićující obchod, jenž procházel zeměmi slovanskými.

[2] Starohrv. Prosv. V. a VII.

chových raženým ornamentem zdobených, vedle vitých náhrdelníků a náramků, vedle prstenů, záušnic a mincí hlavně abassidských a samanidských (ovšem i západních) z X. a XI. století, obsahují tyto obchodní depoty množství náušnic prolamovaných, kovových perel a závěsků do náhrdelníků vesměs zdobených technikou filigránovou. Náušnice mají ponejvíce bubínky na drátu navlečené, prolamované nebo granulací zdobené, lunice a jiné závěsky jsou pokryty granulovanými a řetízkovými vzory různě sestavenými a rovněž tak hojné perly kovové. Tytéž věci nalézáme i v současných hro-

Obr. 63. Filigránové náušnice z pokladu nalezeného v Kretkách (okr. rypiňský).

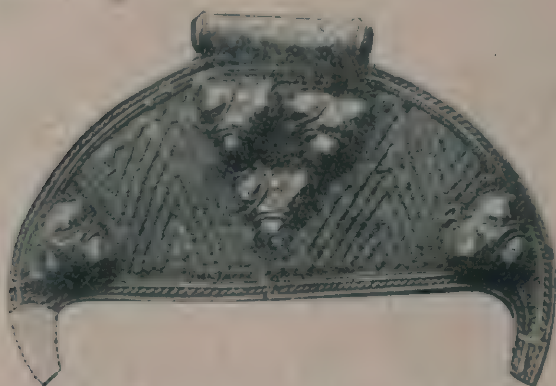
bech, řídko sice, ale někdy i v kusech znamenitých. Srv. zde obr. 62—65.[1]

Ze všeho je viděti, že tento druh filigránových šperků došel u Slovanů velké obliby. Byl hojně kupován od cizích obchodníků a také od domácích napodobován, ale tyto imitace poznáváme dosti snadno po špatnějším kovu, hrubším filigránu a vůbec nedokonalé technice. Leckdy je i granulace, na originálu pájená, na imitaci prostě zpodobena hrubou granulací v kadlubu odlitou. Zejména arabské lunice byly takto napodobeny odléváním do kadlubu buď v špatném stříbře, nebo v bronzu se značnou příměsí cínu

[1] Srv. mimo to i příslušné výklady a obrazy v I. dílu ŽS. str. 618 sl. 625, 635, 678, a tab. 32. 33, 36; u *Tolstého-Kondakova* Древн. V. 60—68, 96—101, 119, 155, 165, *Spicyna* Влад. кург. (Изв. арх. к. Nr. 15, 139—142), *Arne* Suède 108 sl., 209 sl.

nebo olova. Jedno středisko těchto imitací (srv. obr. 66) musilo býti v jihozápadní Rusi, jiné na severu poblíže Ladogy.[1] Ale i bohaté náušnice tempelhofského typu (srv. obr. 63) nalézají se jen na západě Slovanstva a proto Arne hledá tam i jejich dílnu.[2] Za napodobeninu bych měl i stříbrné granulované prsteny, jež se našly v slov. hrobech u Bílého Brda, Kloštra a Svinjarevců.[3]

Také na Balkáně ujala se tato technika v domácích dílnách slovanských v takové míře, že se udržela na některých místech až do nové doby, zejména v stříbrnictví starosrbském, dalmatském a také bulharském. Dosud jsou v Prizrenu, v Peći i v sousední

Obr. 64. Granulovaná lunice z Gnězdova.

Albanii kvetoucí dílny na filigránové šperky,[4] a rovněž jsem se setkal s krásnými domácími výkony v Bulharsku.

Můžeme proto směle říci, že se stříbrný filigránový šperk stal v X. a XI. století charakteristikem pro Slovany, hlavně východní a jižní, a ač původem nebyl než imitací zboží cizího, stal se výrazem domácího umění. V tom smyslu mohl bych dáti souhlas těm ruským archaeologům, kteří filigránovou techniku staroruských šperků prohlašovali za slovanskou, jako Vl. Antonovič. Ale původem slovanské nejsou. Kde vznikl filigrán, zejména granulovaný, o tom bylo dříve pronášeno různé mínění. Hampel a Kemke my-

[1] *Arne* Suède 110, 111. Zobrazená lunice pochází z pohřebiště u Pilinu, kde se jich našlo několik (*Hampel* III. 411, 520, 528). Srv. *Brandenburg* l. c. 48.

[2] *Arne* 209.

[3] Vjesnik hrv. VII. 41, 79, 88.

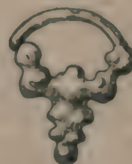
[4] Srv. *A. Haberlandt* Kulturwiss. Beiträge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien. Wien 1917, 93.

slili na kolonie pontské,[1] Aspelin na sibiřské Finny,[2] Almgren na původ pontský nebo etruský, s nímž počítá i dnes Mötefindt,[3] většina se však přikloňovala buď k původu řeckobyzantskému, tak Uvarov, Falke, Chaněnko, Friedel,[4] nebo spíše k orientálnímu, jako Pič a Virchow,[5] při čemž ostatně hranice mezi tím, co má býti orientální, arabské a co byzantské, nebyla nikdy přesná. Sám se domnívám, že technika granulační a snad i drátkový filigrán vzaly původ na některém místě západní Asie, odkudž v těchto dobách přicházelo nejvíce šperků do slovanské Evropy, a kde se také obojí technika filigránová, drátková i granulovaná, udržela v květu až po dnešní den, zejména v Samarkandě, pak v syrském Beirutu a v Zendžanu v sev. Persii.[6]

Obr. 65. Granulovaná náušnice z mohyl poljanských (J. Chojnovskij).

Obr. 66. Hrubá imitace granulované lunice z Pilínu a hrozničkovitá náušnice z hrobu u Vel. Varadina (J. Hampel).

Nejčistší poklady ukazují nám zřejmě tam na východ, na př. poklad od Spasska (Kazaň) z r. 1869 (obr. 67) nebo ze Sobakajky u Lajševa a z Biljarska,[7] nebo věci v Bolgaru nalezené.[8] Význačný zrnitý filigrán nesou i polovecké šperky z XI.—XII. století[9] a na

---

[1] *Hampel* Goldfund von Nagy Szt. Miklós 166, *Kemke* Silberfund von Marienhof 87, 89, 90.

[2] *Aspelin* Civ. prim. des peuples perm. Leiden 1878, 11.

[3] *Almgren* Fibelformen 123—125. *Mötefindt* Bonner Jahrb. 123, 174—175

[4] *Uvarov* Mériens 108, *Chaněnko* Древн. V. 7, *Friedel* Hervorr. Kunstgeg. 6, 10, *Falke* Der Mainzer Goldschmuck 1913, 27.

[5] *Pič* Star. III. 88, 133, *Virchow* Jahreshefte der Ges. f. Anthr. Görlitz 1894, 220.

[6] *Kemke* 84, *Jacob* Waare 24.

[7] *Spicyn* Изв. ком. Древн. (Petr. 1907) 16—18.

[8] *Tolstoj-Kondakov* Др. V. 99. Srv. zejména sülgamy s křidélky (ŽS. I. 572).

[9] *Chaněnko* Древн. V. 26.

věcech z tatarských mohyl sibiřských je granulace také obvyklá.[1] Že se ostatně právě tento druh stříbrných granulovaných šperků rozšířil obchodem arabským, vidno z toho, že i daleko za Evropou se s ním setkáváme jako s arabským importem, na př. na ostrovech malajských.[2] Také spousta mincí arabských z X. a XI. stol. (z IX. jsou jen řídké) v Rusi severní a Skandinavii ukazuje neomylně na vyvinutý obchod arabský v této době. Jen ve Švédsku napočetl T. Arne na 40.000 těchto mincí a jen na Gotlandě našly se na 280 místech.[3] Na sever s nimi přišel i orientální systém vážní.[4]

Tím ovšem nepravím, že každý z těchto pokladů nebo každý kus cizího, originálního šperku je z Turkestanu, Mesopotamie nebo z Persie nebo z Indie. Na Balkán zajisté procházely prostředím byzantských dílen a také jinde se neobjevují nálezy čistě orientální, nýbrž stylu smíšeného. Odtud si pak vysvětlíme, že v některých pokladech věci, jinak původu orientálního, nesou přece ráz jiný, byzantský nebo na severu i nordický, a jsou také dosti hojně provázeny zřejmými výrobky dílen byzantských nebo nordických. Příkladem podobným je zmíněný již poklad v Tokaji nalezený (obr. 68) a do X. století náležející.[5] Severní věci vedle čistě východních má zase na př. bělogostický poklad, tak nordické sponky kruhové nebo kruhy do vlasů fedovského typu (srv. ŽS. I. 609) vedle krásných lunic filigránových východní práce, ba i vedle lunic a drobných ozdob niellovaných s arabskými nápisy.[6]

Ostatně rozlišiti, co je v jednotlivostech turkestanské, perské, arabské a co byzantské nebo korsuňské, je ještě obtížno. Nejistého původu (aspoň, pokud to máme v našich nálezech) jsou zejména hrozničkovité náušnice starších tvarů, o nichž nevíme, vznikly-li na Pontu z řeckých vzorů, či v Orientě,[7] nejisté jsou původem i košíčkovité prolamované, t. zv. keszthelského typu neboli blatenského. Za to bych pozdější evropské hroznovité odrůdy, na př.

---

[1] *Radlov* Сиб. древн. I, III. 131—132. U Burjatů se setkáváme stále s tímto granulovaným šperkem (srv. sbírky v petrohr. museu akademie).

[2] *Grempler* a *Heger* MAG. XXII. 217.

[3] O nich viz obšírněji v kap. o obchodu. Zatím srv. výčet u *T. Arne* Suède 62, 89, *A. Markova* Топографія кладовъ восточныхъ монетъ Petr. 1910 a *H. Franka* Die baltisch-arab. Fundmünzen (Mitt. aus der liv. Gesch. XVIII. Riga, 1908).

[4] *Arne* Suède 176 sl.

[5] Srv. o něm u *Hampela* Alt. II. 489.

[6] Зап. арх. VII. 1. 155—158.

[7] Srv. ŽS. I. 613—614.

Obr. 67. Filigránové a niellované šperky z pokladu nalezeného u Spasska blíže Kazaně. (Podle A. Spicyna.)

pyramidy granulované a prolamované (inkrustované) kostky pokládal už za výrobky dílen byzantských nebo italských (langobardských) a gotských. Vždy však více než technika poví nám stilový rozbor

Obr. 68. Náušnice filigránové z pokladu tokajského (J. Hampel).

dekorace a její motivů, což se pokusím vyložiti v stati o počátcích umění slovanského.

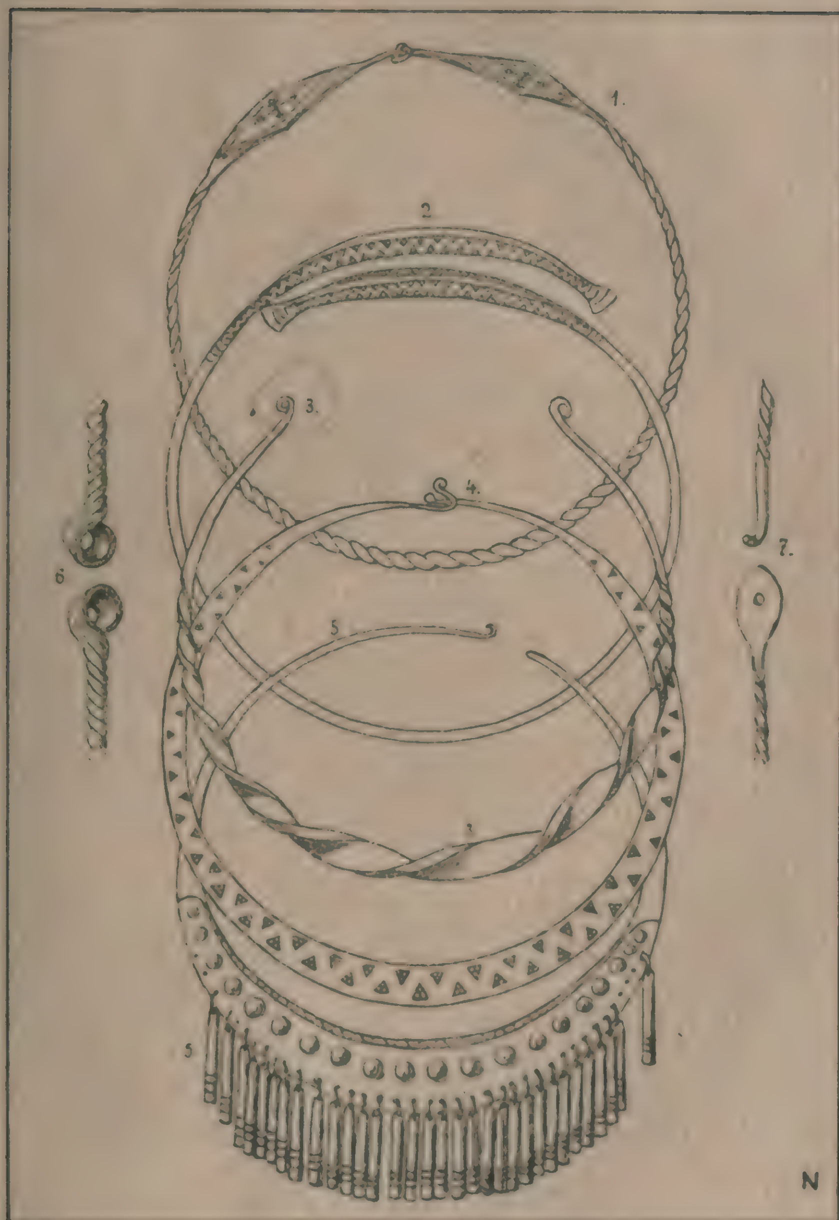
VÝZDOBA RAŽENÁ.

Už svrchu jsem připomněl, že v pokladech filigránového stříbra X. a XI. století vyskytují se velmi často i stříbrné věci plechové nebo massivní, které mají výzdobu raženou, t. j. povrch

Obr. 69. Elementy raženého ornamentu.

jejich je pokryt raženými neboli vbitými puntíky, zrny, kroužky, trojúhelníčky, křížky, hvězdičkami či podobnými drobnými motivy (obr. 69), které teprve v hustých řadách a v kombinovaných z nich vzorcích působí plně dekorativně. Na konci doby praehistorické ražené trojúhelníčky bývají často mřížkovány, nebo mají v sobě seřaděné body, což zřejmě ukazuje na imitaci trojúhelníků granulovaných.

Obr. 70. Hřivny ze severoruských kurhanů ozdobené raženým ornamentem 1—2 Petrohradská gub., 3 Sachnovka [Kijev], 4 Přiladoží, 5 Ljada [Tambov], 7 Mežany [Vilno], 7 Kuzminskoje [Rjazaň]

Ani tato technika ražené výzdoby není slovanská, nýbrž cizího původu a to nejspíše gallo-germanského. Jakkoliv provází v X. a XI. století i věci nepopiratelně vyšlé z rukou orientálních, přece původ její dlužno hledati jinde nežli na východě. Ojediněle vyskytují se vbité ornamenty už dávno př. Kr. v kultuře latènské a stradonické, ba i před tím v samém Hallstattu vedle ozdob rytých jsou už počátky ražených,[1] ale jako výzdoba skutečně stilová počíná se objevovati ražení teprve v mladší době římské na přeskách, sponkách, kováních římských (srv. s ní souvislou výzdobu římských kostěných věcí rytými kroužky) a ještě více na týchž předmětech původu germanského, nalézaných v hrobech a depotech severního Německa, zemí nordických a baltických.[2] Pomíjeje zatím otázku, kdo kde ražení ornamentů první vynašel, soudím, že applikace jeho stilová a vůbec vytvoření ražené dekorace stalo se v Germanii, odkudž se pak rozšířila do techniky jiných zemí. Na severu je rozhodně hojnější a také merovejská keramika germanská (jako už z části před tím gallská) nese charakteristickou výzdobu téhož principu, totiž řady ozdobných koleček, hvězdiček, křížků atd. vtlačených do mokré hlíny kolkem.[3]

Provádělo se pak ražení do kovu v té době tím způsobem, že se plech stříbrný položil na měkčí podklad, obyčejně na desku olověnou, a potom se do něho vbíjely ozdoby tvrdým železným kolkem, na nějž se lehce udeřilo kladivem. Nebo se také plech položil mezi kolek positivní a negativní a úderem stiskly oba kolky, což je také postup v antice domácí,[4] nebo se položil mezi kolek vespod a olověnou desku na vrchu.

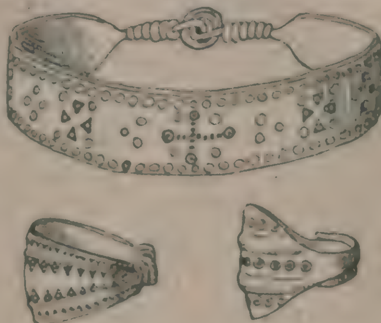
[1] *Déchelette* Manuel II. 1225, 1236. 1348, *Pič* Star. II. 2. tab. 12, 16, 17. Také srv. počátky v starší žel. kultuře gotlandské (*Almgren* Ält. Eisenzeit Gotlands I. tab. 1, 4, 5, 6, 8, 18. K Hallstattu srv. *Sacken* Gräberfeld von Hallstatt tab. IX.—XI.

[2] Srv. na př. záponky a okraje přesek II.—III. stol. z Pruska (*Tischler* Ostpreuss. Alt. tab. IX., X.) a sponky nebo kování řemenů odtamtud z IV.—V. století (ib. tab. IV. a XI.), nález z Nydamu (*Lindenschmit* AHV. IV. 71), ozdobu na prstenech a náramcích z Livonska a Kuronska (*Virchow* Verh. Berl. 1877, 393, Corresp.-Blatt 1878, 136), na náramcích z vých. Německa (*Blume* Germ. Stämme I. str. 78—88).

[3] Srv. na př. *Lindenschmit* AHV. IV. 72, Handbuch tab. 35, *Almgren* Eisenzeit Gotlands I. tab. 12, *Déchelette* Manuel II. 1469 sl., *Baye* Ind. lang. tab. 16, Ind. anglo-sax. pl. 16—17.

[4] *Blümner* Techn. IV. 239. Srv. návod této práce (opus punctile, ferro punctorio punctare) u Theofila III. 72, 74.

Od doby římské objevuje se ražená výzdoba v střední a severní Evropě čím dále tím častěji a zejména se stává typickou pro jihogermanskou a nordickou industrii v VI., VII. a VIII. století.[1] Udržuje se však až do doby vikinské a doby rozvoje obchodu orientálního v X. a XI. století, jímž rozšířena byla i do krajů slovanských,[2] a zajisté i dílny slovanské samy ji napodobily. Zdá se aspoň, že některé věci z hrobů ruských, na př. vité nebo plechové náramky, hřivny, závěsné kruhy petrohradských, gdovských a ladožských mohyl (obr. 70), které také občas mají raženou výzdobu, jsou rozhodně spíše domácího, slovanského původu, než cizího.[3] Ale opět to vidíme hlavně v severní oblasti ruských mohyl, která byla nejvíce vystavena vlivu nordickému. Některé věci jsou pak zřejmě z dílen nordických. Jako příklady těchto ražených prací uvádím zde tabulku severoruských hřiven, dále náramek a prsteny z kurhanů petrohradských (obr. 71) a odkazuji na příslušné tabulky XXXI. (7, 8), XXXIX. (11, 12), XL. (3—8), XLI. (6—29) v I. díle Života Slovanů, vše z X.—XII. století. Krásná zlatá ražená hřivna ze VI. stol. našla se u Petersic poblíže Kolobřehu v Pomořansku.[4]

Obr. 71. Náramek a prsteny z kurhanů petrohradských a gdovských (A. Spicyn).

[1] Srv. na př. merovejské věci VII. stol. z hrobu u Světce v Čechách (*Píč* Star. III. 43), nebo francké u *Lindenschmidta* Handbuch Taf. 25—31, AHV. IV. Taf. 17, 18, 53, u *Götze* Funde von Weimar 19, tab. 7, 8, 16, nebo langobardské ze sev. Italie (Civezzano, *Wiesser* Zs. d. Ferdinandeums Heft 30, *Baye* Industrie lang. tab. 1, 2, 7—10). Také v t. zv. sarmatské skupině uherské jsou ražené náramky hojné (srv. *Hampel* II. 235, 239, III 73, 83, 175). K nordickým srv. *Montelius* Kultur. Schw. 178—179, 221, 226, 297, 313, *Salin* Thierorn. 156 sl., 216 sl.

[2] Srv. na př. poklad leissowský (Hervorr. Kunstgeg. tab. III) nebo bělogostický (Зап. арх. VII. 1, 157—158).

[3] Srv. *Spicyn-Ivanovskij* Петр. кург. 12, 31, tab. III., IV., VIII., IX., X., XIII., Гдов. кург. tab. XX., XXII., XXIII., XXV., *Brandenburg* Кург. Прилад. 38, 42, tab. IV., *Spicyn* Изв. арх. XV. 55, 57 (Gnězdovo; srv. i *Kondakov-Tolstoj* Древн. V. 63).

[4] *Kossinna* Mannus IX., tab. 16.

VYKLÁDANÍ DRAHOKAMY A SKLEM.

Druhou, starým dobám vůbec neznámou technikou, která se však rozmohla velmi silně v uměleckém průmyslu střední a východní Evropy od V. do VIII. stol. po Kr., bylo *vykládání (inkrustace) šperků drahokamy* nebo *sklem*. U Slovanů ujalo se to však v míře mnohem menší než filigrán.

Jest-li něco, tak tato technika svědčí o radikální změně vkusu a uměleckého nazírání nejen proti antickému, klassickému, ale i proti staršímu barbarskému. Na místo snahy po vytvoření formy a působení formou nastoupila snaha po dojmu barevném. Je to zcela nové koloristické chtění umělecké, dříve neznámé, nebo aspoň tak necítěné, opírající se o rhytmické střídání různě barevných ploch na rovině. Tento kolorismus liší se na dobro od staré klassické polychromie, která chtěla při tom jasně předváděti vzor; zde je všechno roztrháno, zlaté stezky a plošky mezi kamennými vložkami jsou neklidné, obrysy vzorů křivolaké.

S tímto uměleckým vkusem a s ním spojenou novou technikou setkáváme se v jižní a východní Evropě už od II. a III. století. Od V. do VIII. století rozmohla se inkrustace ve velké míře a po celé téměř Evropě všude, kde ovládli germanští národové. Potom na východě ustoupila zase filigránu, ale na jihu a na západě udržela se dále v industrii zlatnické, zejména na Rýně a ve Francii. Při tom se vedle drahokamů v náhradu za ně užívalo i barevných skel. Záleží pak technika tato v tom, že drahé kameny byly vkládány do prolomené plochy tak, že zůstávaly průsvitné (à jour), nebo se pro ně na povrchu plochy kovové vytvořila zvláštní přihrádka (Kastenfassung, aux cabochons). V starověku upravovali drahokamy obyčejně druhým způsobem, vytvářejícím přihrádky (*domunculi* Theofilovy), které připájeli na půdu; na okraj přihrádky namnoze se nanášel ještě granulovaný drátek, aby kámen uvnitř pevně seděl, nebo se ozubil okraj při kameni.[1] Tento způsob má nejen výhodu větší upevněnosti kamenů, nýbrž i tu, že lze pod kámen dáti zlatou folii a zvýšiti lesk jeho, nebo konečně i zakrýti jeho případné vady.

---

[1] *Mötefindt* Bonn. Jahrb. CXXIII., 182. A. Riegl rozeznával ve vývoji této manipulace tři stupně: 1. při němž kameny kladeny na povrch kovu tak, že facetty čněly nad plochu; 2. při němž vkládány do kovu tak, že s ním tvořily jednu plochu vzorem oživenou; 3. při němž kladeny opět navrch, ale bez facettování a formované jen v křivkách. Je však předčasno rozlišovati tyto stupně časově a dělati z toho další závěry (Spätröm. Kunstind. 175—183).

Původ drahokamové a skelné inkrustace není najisto domácí v Evropě a vznikl patrně tam, kde bylo barevných drahokamů hojně k disposici a kde také barevné sklo odedávna bylo hotoveno a upotřebováno, — a to bylo v Orientě. Evropa proti tomu poskytovala pramálo: nějaký opál, onyx nebo křišťál.[1] Za to Orient odedávna oplýval bohatstvím drahokamů. Bohatými zeměmi starých byla Indie, Ariana a Baktrie (Theofrast lap. 35, Dion Perieg. 724, Plin. 37, 115—119), a z nich se exportoval onyx, hyacinth, ametyst, opál, beryl, safír, smaragd i perly;[2] počátkem středověku přidružila se k nim ještě Persie. Z centrální Asie však přicházelo nejvíce rubínů (z hor Badachšanských na Oxu), pak granátů, safírů (ze Skythie a Baktrie) a tyrkisů. Proto také v Orientu dvory panovnické odedávna oplývaly zlatým nádobím a šperky, drahokamy posázenými.

Když r. 568 vysláno bylo z Byzantia poselství k chánu tureckému Dizavulu, setkalo se v jeho domě s nesmírnou nádherou. Menander vypravuje, jak poslové předváděni byli před chána sedícího v nádherném staně jednou na zlatém stolci, po druhé na loži, zhotoveném cele ze zlata. V komnatách bylo množství zlatých nádob různého druhu, sloupy zlatem kryté a před nimi na velkém prostranství stály vozy a sochy stříbrné, velice krásné.[3]

O bohatství Turkestanu v VI. stol. vypráví zase Tabarí. Perský vůdce Behrám po jedné porážce Turků poslal svému caru Hormizdu (579—590) kořistí 250.000 velbloudích balíků zlata, drahokamů, nádob a zbraní. A když později Arabové dobývali Turkestanu, našli opět nesmírné poklady. Chalif Mufádal podělil jednou vojsko kořistí dobytého hradu a každý vojín dostal po 800 dirhemech. V městě Paikandě v Buchaře ukořistil Kutaiba tolik skvostných ženských šatů, že nebylo možno odhadnouti jejich ceny. Když roztavili a slili jenom zlaté okrasy z nich, dostali zlata na 150.000 liber. Mezi kořistí nalézal se i obrovský idol z ryzího zlata, s očima z drahokamů neobyčejné velikosti a krásy. Rovněž velké bohatství našli Arabové v Samarkandě. Idoly v chrámech posvěcených ctění ohně vydaly 50.000 liber zlata a stříbra.[4] A ani v pozdějších

[1] *Forbiger* Geogr. III. 335.

[2] Srv. K. E. *Kluge* Handbuch d. Edelsteinkunst. Leipz. 1860, *Sittel* 193. 194, *Kondakov* Byz. Em. 74, *Schrader* Reallex. 149.

[3] *Migne* PG. 113, 836. Také avarský Bajan měl zlatý stolec drahokamy posázený (Menander 65).

[4] Srv. zprávy podrobné u *Tolstého* a *Kondakova* P. ap. III. 6 sl.

dobách nebyly poklady země vyčerpány. Když r. 1077 sultán Melikšáh vdával svou dceru, jelo s princeznou do Bagdadu věnem přes 2000 velbloudů, všichni s bohatým nákladem nejtěžších hedvábných látek byzantských, 64 mezků se zlatými obojky a zvonky na krku, kteří nesli 12 stříbrných truhlic naplněných skvosty a drahokamy. Za nimi šlo ještě 33 velbloudů zlatem a drahokamy ozdobených. O nádheře, jež se později rozvinula na dvoře světovládce Timura, nechci zde již mluviti.

Odtud z Orientu známe také nejstarší věci inkrustované jantarem a drahokamy, nebo nahrazujícím je barevným sklem. Poklad nalezený r. 1903 a 1904 v kurhanech Kelermesské stanice na Kubani a datovaný Farmakovským do VII.—VI. stol. př. Kr.[1] vykazuje vykládaný jantar a skelnou pastu (drahokam?), poklad nalezený na Oxu (asi z V.—IV. stol. př. Kr.) vykazuje buňky pro drahokamy, korály nebo sklo[2] a rovněž takové jsou jednotlivé skythosarmatské předměty z posledních století př. Kr.[3] a zlaté držadlo (II. stol.) z Jelalabadu almandiny vyložené, nyní v Britickém museu;[4] naproti tomu aegyptské pektorály a šperky královské z doby XVIII. dynastie (král. Aahotep, Ramses II.), dále vásy Amenofisa III., Setiho II. a jiné staré věci[5] pokryty jsou inkrustací z různobarevného skla, o němž víme, že se v Aegyptě vyrábělo už před XII. dynastií, v III. ticíciletí př. Kr., v barvách modré, žluté, bílé, někdy i hnědé, fialové a rudé.[6]

Z Orientu přicházely imitace drahokamů i do Říma (safíru, opalu, smaragdu, karneolu, rubínu, topasu, tyrkysu, hyacintu a syrského nebo indického granátu), kde se později naučili také je hotovit.[7] Byly o tom i knihy napsány.[8] V Řecku objevuje se in-

[1] *B. Farmakovskij* Arch. Anz. 1904, 100, 1905, 57, *Strzygowski* Altai 141, 275, *Minns* Scythians 222.

[2] *Creutz* Kunstgesch. 43, obr. 41. Poklad je v Londýně.

[3] *Minns* 58, 215.

[4] *Creutz* l. c. 44, obr. 42. Zde bych uvedl i granáty vykládanou desku z hrobu u Wolfsheimu v Hessensku, jež nese na rubu jméno sassanidského Artaxerxa, nejspíše I., z poč. III. stol. (Reallex. germ. Alt. II. 290).

[5] *Creutz* l. c. 3, fig. 2, 4; *Kisa* Glas im Alt. I. 60 sl., 147.

[6] *Kisa* l. c. I. 16, 36, 341.

[7] Vrátim se k technice této při výkladu o emailu. Kondakov při skelné inkrustaci mysli speciálně na vliv perský (Gesch. byz. Emails 61—62, 67).

[8] Plin XXXVI. 198. Srv. *Kisa* I. 264, *Blümner* Techn. IV. 391, *Kondakov* Byz. Em. 76. O rozvoji ve výrobě barevných skel v době římské viz u *Kisy* I 276 sl. a v starši práci *O. Tischlera* Über Aggryperlen und über die Herstellung farbiger Gläser im Alterthume. Schr. phys. ök. Ges. XXVII. 1886.

krustace už ve starší době, ale hojněji teprve vlivem Orientu od doby Alexandrovy. Plinius vzpomínaje, že dříve byly oblibeny zlaté nádoby s tepanou prací, dodává: „nunc turba gemmarum potamus et zmaragdis teximus calices".[1]

O orientálním původu drahokamové a skelné inkrustace nelze proto pochybovati a k témuž závěru přivede nás na jiném místě i rozbor stilu, který první inkrustované předměty provází, zejména zvěrný ornament. Bylo však dlouho problémem, jak se dostala do vnitra Evropy a kde se ujala nejdříve, zda u barbarů severních, či v Řecku nebo v Italii a jakým prostřednictvím to přišlo, zda germanským, či skythským, či řeckým nebo římským, neboť první věci objevovaly se sice ve spojení s antikou, ale ujaly se nejvíce u severních barbarů. Proto v době, v níž ještě nebyly známy nálezy posledních let, domnívali se jedni archaeologové, že je to technika čistě orientální, do Evropy obchodem zanesená, druzí naproti tomu, že je to technika germanská, spec. gotská, a opět jiní, že je to vlastně jen pozdní římský stil, vzniklý jen částečně z východních popudů.

Starší mínění kolísalo zprvu mezi původem čistě orientálním, při čemž se myslilo nejvíce na Persii,[2] a mezi východiskem severoevropským, germanským[3] nebo i řeckým;[4] pro římský původ evropské inkrustace vystoupil s velkou vervou teprve Al. Riegl, jenž sice popudů orientálních nemohl neuznati, ale přece jen soudil, že inkrustace, jež ovládla v Evropě od V. stol. po Kr., je jen výsledkem rozvoje pozdní římské, koloristicky naladěné industrie.[5]

Sitzb. (Königsb. 1886). Z X. stol. recepty na barvení skel a imitace drahokamů zachoval t. zv. Heraclius v spise De coloribus et artibus Romanorum (Quellenschr. f. K. IV.) I. 15, III. 8. Tamze viz i o leštění drahokamů I. 10, III. 10.

[1] Plin. XXXIII. (2) 5.

[2] *Ch. d. Linas* Orfévrerie mérovingienne. Paris 1864. Origines d'orfévrerie, Paris 1877—87, I. 219, *Kondakov* Gesch. byz. Emails 61, 67, Рус. др. III. 69 (myslil hlavně na Persii). *Sal. Reinach* Catal. du musée de St. Germain-en-Laye 1898, 182 je pro původ perský skrze jihoruské dílny.

[3] *Lasteyrie* F. Histoire de l'orfévrerie (Paris 1875, 1877²), *Lindenschmit* Handbuch 62 sl.; *de Baye* myslil na Goty, (Anthropologie I. 385, 396 sl., Les bijoux gothiques de Kertch (Paris 1888), La bijouterie des Goths en Russie, Mém. des antiq. 1892).

[4] *Labarte* Hist. des arts industr. Paris 1864, 1877², *Hampel* (Alt. I. 478); ale i on myslí na obchod z Indie (473).

[5] *Al. Riegl* Spätröm. Kunstindustrie I. Wien 1901, 180 sl., 202—205. Riegl strhl za sebou řadu historiků umění a archaeologů, ale našel i houževnaté odpůrce, v čele jich *Jos. Strzygowského*, jenž celou řadou studií snažil se ukázati,

Dnes, myslím, zejména po pracích J. Strzygowského a E. Minnse, o původu orientálním nemůže býti více sporu, nanejvýše jen o cestě, kterou inkrustace přišla do Evropy, zdali přes Řím a dílny italské, či přes Byzanc nebo řecké kolonie na Černém moři, či snad přímo invasí středoasijských kmenů do střední Evropy. Sám bych soudil, že nelze vyloučiti žádné z těchto cest. Zajisté převzalo už dříve leccos Byzantion a dalo dál, zajisté přinesli s sebou mnoho věcí Sarmati, Hunnové a Avarové do jižní Rusi a pak do Uher, kde vzory těchto šperků a nádob uviděli zase provinciální řemeslníci

Obr. 72. Zlatá koruna drahokamy vykládaná z pokladu novočerkaského.

římští nebo řečtí. Ale hlavní úlohu při tomto sprostředkování pro ostatní Evropu bych přece jen přisoudil řeckým koloniím černomořským, zejména když se dostali k nim germanští Gotové, kteří na základě svých nordických tradic měli pro orientální umění mnohem větší smysl a porozumění, nežli pro jemný vkus řeckořímský. Je Orient přirozeně více zaujal nežli klassicism. Na severu

že původem nové velké stilové změny, které podlehlo antické umění ve IV. a V. století, je jedině a jedině Orient. Srv. jeho závěrečný spis „Altai-Iran u. Völkerwanderung" (Leipz. 1917), hlavně výklad na str. 274 sl., kde mluví pro původ indickoskythský. Nověji proti Rieglovi zdůraznil orientální původ i *Max Creutz* (Kunstgesch. d. edlen Met. 63, 72, 73) a *Minns* Scythians and Greeks (Oxf. 1913) 270; a zejména pak silně rozhodně proti germanskému původu a pro perský vystoupil *E. Male* v Revue de Paris 1916, VII. (něm. pod titulem Studien über die d. Kunst v Monatshefte f. Kunstwiss. IX. 1916, 387), kdežto *M. Ebert* klade větší důraz na řecké dílny bosporské (Zs. f. Ethn. 1909, 507).

Černého moře počalo se užívati vykládání drahými kameny už v III. a II. st. př. Kr.[1] vlivem jednotlivých vzorů skythosarmatských, o nichž jsem se výše zmínil (str. 266) a shledáváme se s nimi častěji na špercích, sponkách, náušnicích, závěskách a přeskách v hrobech bosporských z II.—IV. stol. po Kr.[2] Že pak ve zlatnických dílnách tamějších ve IV. stol. vykládání drahokamy a sklem už plně ovládalo, ukázala řada nálezů, zejména v Kerči, odkrytých r. 1904 Vl. Škorpilem v ul. Gospitalné, ve dvou katakombách řeckých a datovaných mincemi IV. století (Konstantia II. a Valentiniana III.),[3] nebo poklad z Krimu, nyní v berlínském museu uložený.[4] Také architektura drahokamy vykládaná, kterou zříme na mosaikách církve sv. Jiří v Soluni, zbudované na konci IV. nebo na poč. V. století, ukazuje neomylně, jak již před tím, ve III.—IV., stol., antika podléhala novému vkusu orientálních barevných inkrustací.[5] Od Černého moře obchodními styky s Pobaltím a Dunajem dostávaly se první věci už ve III. stol. na západ, ale nejvíce se jich hnulo koncem IV., když Hunnové r. 375 rozehnali Goty jihoruské a valnou část jich zatlačili do Evropy. S těmi

[1] Srv. granáty vykládané šperky řecké práce z kurhanu artjuchovského na Tamanu a glinišěského u Kerče (*Minns* Scythians 431—432, 434—435 nebo zlatou granáty posázenou tiaru ze stanice Besleněvské (*Minns* 58). Tolstoj a Kondakov kladli věci z Glinišče do I.—III. stol. po Kr. (Ant. 317 sl.). Zlatý kruh z nálezu v Rausern ve Slezsku s rosettou vykládanou karneoly klade se do IV. století. (Reallex. germ. Alt. II. 275.) O nálezu u Kelermesu srv. zmínku výše.

[2] Srv. náušnice z Kerči (I.—II. stol.) s almandiny (Изв. арх. к. IX. 161), nebo sponky s obrácenou patkou (II.—III. stol.) rovněž, s almandiny (*Ebert* Zs f. Ethn. 1909, 507), drahokamy vyložený diadem (obr. 72) z novočerkasského pokladu (*Kondakov-Tolstoj* Ant. 490, *Minns* Scyth. 281), šperky ze Zdviženska u Novogrigorjeva (Stavropol), ze Sagy v Tavrické gub. a z hrobu u Timoševské stanice v kubanské oblasti (*Posta* III. asiat. Forsch. IV. 383, 455, 490), jež však B. Posta z části klade příliš nazpět, až do I. stol. Rovněž sem náleží kurhany z doby římské (hlavně ze II. st. po Kr.), jež vykopal na řece Kubani N. Veselovskij s řadou věcí inkrustovaných (Труды XII. арх. c. I. 341) a nález v kurhanu kurdižipském (Minns 223). Časná je poměrně i inkrustace věcí nalezených u Murgy v Uhrách při sponce s obrácenou patkou (Posta l. c. 493). K časnému pronikání granátové inkrustace do permské gubernie srv. *Posta* l. c. 379 (na stříbře).

[3] Отчетъ арх. ком. за г. 1904, 70, 78 a *Spicyn* Изв. арх. к. XVII. 115. Zde bych uvedl, že r. 1896 nalezeny v jednom kerčském hrobě rukojeť meče, prsten a přeska, granáty vykládané. Diadem měl otisk mince Maximia Galeria z. r. c. 300 (*Stern* Зап. Од. XX. 1897).

[4] Uveřejnil jej *Creutz* Kunstgesch. obr. 51.

[5] *Kondakov* Македонія 82, 85—86. Také oltář ve Svaté Sofii cařihradské vykládán byl drahokamy, perlami a různým kovem (*Diehl* Manuel d'art byz. Par. 1910. 287).

ethnickými vlnami rozšířila se i technika inkrustační na Balkán, do Podunají, do sev. Italie, do jižní Francie a Hispanie, kde se jí všude ujali pokročilí kmenové germanští, kteří jednak přinášeli z domova znamenitou zručnost zlatnickou, jednak jí nabývali stykem s uměním římským na Balkáně, v Italii a Gallii. Vzájemným stykem a prolnutím starých tradic antických a germanských s novou orientální technikou vznikl pak ve střední Evropě od V. stol. nový velký umělecký stil, jenž byl dříve zván obecně merovejským (podle doby, v níž trvala dynastie merovejská od r. 486 do r. 751) a dnes od Němců obvykle, ač nepříliš šťastně, stilem stěhování národů (Völkerwanderungsstil) a v němž vedle jiných technik a nových forem, které ještě poznáme, ovládají a nejvíce do očí bijí vykládané drahokamy, ponejvíce syrské a indické granáty, almandiny[1] a vedle nich i tabulky bílého nebo červeného skla.

Obr. 73. Granáty vykládaný medaillon Maximiana Herculea (286—305) z pokladu szilágy-somlyóského (J. Hampel).

Ve IV. stol. byla tedy nová technika v řeckých dílnách nad Pontem zachycena a v střední Evropě, kamž jednotlivé věci začínaly současně pronikati, setkáváme se v V. stol. již s řadou a znamenitých nálezů[2]. Uvádím aspoň hrob u Untersiebenbrunnu na Moravském poli,[3] hroby u Puszta Bakodu, Perjamoše, Apahidy a Mezö-Kaszony, poklad ze Szilágy-Somlyó v Uhrách,[4] (obr. 73, 74), poklad z Petreossy v Rumunsku,[5] korunu z Krimu, chovanou dnes v museu berlínském,[6] hrob z Pouanu a zejména znamenitý hrob krále Childericha z r. 481 u Doorniku nalezený.[7]

---

[1] Granáty pokladu szilágy-somlyóského jsou podle Telléryho původu indického (*Creutz* Kunstg. 62). Srv. též *Hampel* Alt. I. 55, 473.

[2] Poklad nalezený u Szilágy-Somlyó (Hampel Alt. II. 15, III. 15—31), jinak z V. stol., má medaillon Maximianův z let 286—305, jenž má obrubu vykládanou granáty (Hampel II. 20). U Wolfsheimu nalezen kus zlatého kování inkrustovaný drahokamy s nápisem perským z první doby sasanidské (*Creutz* Kunstgesch. 44, 45).

[3] Jahrbuch f. Alt. V. (1911) 36.

[4] *Hampel* Alt. II. 1, 5, 12, 39; III. 1—4, 6—7, 32—36, 44.

[5] *Bock Fr.* Mitth. Centralcomm. 1868, 105, *Hampe* Reallex. germ. Alt. II. 279.

[6] *Hampe* tamže 280.

[7] *M. Cochet* Le tombeau de Childeric, Paris 1859, *Lindenschmit* Handb. 68, *Hampel* l. c.

V VI. stol. ovládl nový sloh úplně jak v gotské, tak i ve francké (alamannské) a longobardské industrii.[1] Jen na severu Germanie bylo ho méně. Tam si jiné techniky a jiný dekor vydobyly větší obliby. Také v Byzanci ovládla tendence koloristická a polychromická od V. století,[2] právě tak jako ve škole sv. Eligia († 658).[3]

Obr. 74 Stříbrná, pozlacená a drahokamy a skelnou pastou vykládaná sponka z pokladu szilágysomlyóského (J. Hampe).

U Slovanů se technika inkrustační neujala. Zpráv o tom není před XI. stol.[4] a v nálezech slovanských zemí, zejména v hrobech, které možno míti za slovanské, je toho tak málo,[5] že vskutku nelze této výroby přičítati Slovanům, srovnáme-li ji s výrobou filigránovou. Vysvětlíme si to tím, že v době, kdy technika inkrustační přišla a po Evropě se rozšířila, nebylo u Slovanů najisto ještě těch vyspělejších dílen a těch zručných zlatníků, s kterými se setkáváme později od X. století. Jednotlivé šperky dostávaly se sice koupí i do rukou bohatších velmožů slovanských a není vyloučeno, že se tu a tam pokusil i slovanský řemeslník napodobiti cizí vzory a vsazovati polodrahokamy do zlatého šperku, ale zatím nelze toho doložiti

[1] Srv. novější přehled *E. Brennera* v VII. Ber. der römisch-germ. Kommission a u *Th. Hampe* s. v. Goldschmiedekunst v Reallex. g. Alt. II. 279 sl.

[2] *Diehl* Manuel d'art byz. 294. Srv. též *Kondakov* Gesch. Byz. Em. 73—91, Македонія 86. Srv. výše zmínku o mozaikách chrámu sv. Jiří Soluňského.

[3] *Hampe* l. c. 290.

[4] Kosmas připomíná jen zlaté desky drahokamy vykládané na oltáři hnězdenském, ale to byly práce patrně cizí (Kosmas II. 5).

[5] Srv. na př. v Rusku (*Kondakov-Tolstoj* Р. др. III. 147). U nás v Čechách jsou to hroby cizinců (*Niederle* Pam. arch. 1918, 13).

ani historicky, ani archaeologicky.[1] Rovněž se sklem Slované, jak se podobá, do konce doby pohanské nepracovali a vůbec jeho výroby neznali. Sklo zůstalo Slovanům až do X. stol. předmětem cizím, importovaným jednak z dílen římských, jednak řeckých, jednak i přímo z Orientu, kde jeho výroba vznikla už dávno před Kristem a stále se po továrnicku udržovala, zejména v aegyptské Alexandrii, potom v Palestině a Syrii.[2] To platí především o spoustě skleněných perel a korálů různé barvy a techniky, které navěšené na hrdle staly se později velmi obli-

[1] Stsl. jména drahokamů jsou také přirozeně původu cizího, nejvíce z řečtiny, kamž se zase dostala namnoze z jazyků semitských, ačkoliv jejich původní etymologie nebývá jasná. Srv. *Schrader* Reallex. 149. Není také drahokamu, jehož jméno bylo by lze doložiti u všech Slovanů z doby staré. *Vasmer* Эт. I. 391, 39 , III. 65, 135, 175, *Melioranskij* Тур. элем. 287, *Korš* Тур. элем. 41, *Inostrancev* Зап. вост. отд. арх. общ. XIV I. 122, *Aristov* Пром. 162 sl., *Budilovič* Слав. I. 54, 291. Doklady křišťálu, topasu, amethystu, almandinu, chalcedonu, karneolu objevují se v nálezech teprve od konce doby pohanské, a to v náhrdelnících. Srv. ŽS. I. 631.

[2] Starověká tradice kladla sice nález skelné hmoty do Foenicie (Plin. XXXVI. 191, Heraclius de col. III. 5), ale nejstarší sklo známe z Aegypta, a to různobarevné z XII. dynastie, tedy c. r. 3000, perle, amuletty už z I. dyn. (*Kisa A.* Das Glas im Altertume. Leipz. 1908. I. 16, 34), a tam tedy dlužno hledati původ. Toto první sklo bylo lité a tlačené, foukané nastupuje teprve po době Ptolemaiovců. Foukaných nádob není před dobou římskou, takže se na tuto techniku přišlo asi v době Kristově (o starší a mladší technice při výrobě nádob viz *Kisa* I. 3, 12 sl., 51, 295, *Blümner* Techn. IV. 386). Z Aegypta rozšířilo se sklo do Foenicie, kde rozkvetlo sklářství v Sidoně a Tyru (*Kisa* I. 90), potom do Persie a Assyrie, kde se s aeg. výrobky setkáváme v první polovině I. tis. př. Kr. (*Kisa* I. 102—104). V Palestině a Syrii vznikla domácí industrie teprve v římské době císařské, a to hlavně na Hebronu (*Kisa* I. 99). Vedle toho zůstával však Aegypt stále centrem vší výroby a to jednak v Naukratidě a Thebách, jednak, a to především, v Alexandrii, která v době římské byla hlavním místem, odkudž se sklo ve velkém vyváželo po říši římské (*Kisa* I. 76 sl. 87). Vedle ní v popředí zůstaly ještě Theby a syrský Sidon Kisa všechny prachistorické perly, prsteny, náramky pokládá za export aegyptský (I. 109 sl.). Přirozeně se mezi tím industrie přenesla i do Italie, nejdříve na Sicilii a do Etrurie, v době císařské do Kampanie (Cumae, Bajae, Liternum, Puteoli) a také do Říma (*Kisa* I. 170 sl.). Sklo tak zlacinělo, že za Nerona byl v Římě skleněný pohár za měděný peníz, a to se udrželo až do doby Hadrianovy. Od II. stol. šla výroba i do Gallie na Rýn a do Brittanie (*Kisa* I. 183). Také byzantské dílny se staly známými, zejména od VI. do XI. stol., výrobou skla barevného na mosaiky a barevnými poháry (srv. v XI. stol. pochvalu Theofilovu). O výrobě v Olbii srv. *Uvarov* Rech. 121. V slovanských hrobech jsou velmi hojné kolliery z perel (hlavně modrých nebo zelených) a závěsky, tu a tam nějaká náušnice s navlečenou perlou nebo náramek a ještě řidčeji nádobka, — všechno ovšem import cizí. Srv. ŽS. I. 630, 669.

benou ozdobou slovanských žen,[1] to platí i o dosti hojných skleněných náramcích[2] a ovšem i o skleněných nádobách, častěji se vyskytnuvších ve slovanských hrobech.[3] Pochází-li všeslovanský výraz *sklo*, stsl. *stьklo* (a také lit. *stiklas*, stpr. *stiklo*) z got. *stikls*, jak se obyčejně soudí,[4] ukazoval by tento přechod, že Slované poznali sklo prostřednictvím Germanů, a to bezpochyby opět černomořských Gotů. Ale nelze vyloučiti ani pochodu opačného a domácího původu souvisícího se slovesem stékati,[5] v kterémžto případě by byli zase dříve Slované roztopené sklo poznali v černomořském kraji a přenesli název k sousedním Germanům. To by ovšem předpokládalo i domácí výrobu slovanskou před X. stol., což není pravděpodobné.[6] Ani perly a korály, ani náramky, ani nádoby nevykazují nic, z čeho bychom mohli souditi na původ domácí. Jsou to všechno zjevné importy ve velkém z dílen syrských, byzantských a olbijských a Slované podle všeho nepočali pracovati se sklem dříve, než když poznali a počali napodobiti byzantský email a skelné glazury (srv. str. 246), čehož nebylo před Vladimírem. Skleněné náramky, tak hojné v pozdních slov. hrobech jihozápadní Rusi, dělaly se patrně už v dílně (asi z X. stol.), kterou našel Chvojka v úsadbě Petrovského v Kijevě,[7] ale drobné skleničky tenkých stěn z kijevských hrobů IX. a X. stol. jsou najisto ještě orientální.[8]

[1] O různé technice a výrobě skleněných perel jednobarevných i mnohobarevných srv. *Blümner* IV. 386 sl., *Tischler* Über Aggry-Perlen (Schriften phys. ök. Ges. XXVII. 1886 a *Kisa* I. 118—134. Popisy o výrobě na počátku středověku viz u Heraclia (ed. *Ilg* Quellenschriften, sv. IV.) a Theofila (ib. sv. II.), ze starověku u Plinia II. 36.

[2] Srv. ŽS. I. 669 a *Zavitněvič* Арх. Изв. Зам. 1893, 61, *Chvojka* Древн. об. 71—75.

[3] Srv. dále pozn. 7.

[4] Srv. *Meringer* MAG. 1904, 177, *Schrader* Reallex. 297, *Brunner* Germ. Reallex. II. 260. Také o rus. глазъ (dnes — oko) domníval se A. Pogodin, že bylo přejato z některého germ. nářečí, v němž se nacházelo slovo *glūza* z **glēza*, jakožto výraz pro průhledný kámen, jantar, sklo. Srv. lat. glēsum z germ přejaté, insula Glesaria (*Pogodin* Вѣст. р. арх. общ. Na otisku není udán ani rok, ani díl, ani strana). Podobně přijímali převzetí z germanštiny Matzenauer, Nehring, Hirt, kdežto Bernecker myslí spíše na příbuznost. (EW. I. 301.)

[5] Srv. *Jagić* Archiv sl. Phil. 1901, 536. Dříve spojovali sl. stьklo se semit. *sakal*, skyth. *sakrium* (*Dobrovský* Monse Landesgesch. II. str. XVII, *Šafařík* Abkunft 187).

[6] *Vocel* (Pravěk 492) se domníval, že korale a prsténky skleněné se dělaly v Čechách v době pohanské.

[7] Древн. об. 71—75.

[8] Tamže 72. Teprve hrubé věci XII. století pokládá Chvojka za domácí výrobek

EMAIL.

Nenašlo-li inkrustování drahokamy valného ohlasu v domácí industrii slovanské, doznaly ho více techniky, které sice ze stejného uměleckého cítění vycházely, — působiti totiž dojmem barevným — ale které užívaly k tomu účelu materiálu jiného: 1. vyplňování dekoračních ploch vrstvami barevného emailu a 2. vykládání jich kovem různé barvy, nejčastěji železné plochy zlatem a stříbrem.

Email[1] ve všech dobách svého vývoje značil skelnou hmotu barevnou, nanesenou za horkého stavu, tedy roztopenou, na plochu kovovou a s ní stavenou. To je rozdíl od inkrustace skelné, která pokládala povrch kovů skelnými plátky za studena.

Technika emailování, jak se posud provádí, je v základě tato:[2] Silně olovnatá a různými kysličníky zbarvená litina skelná roztluče se na prášek a s trochou vody udělá se kašička (voda se musí občas slíti a také několik kapek kyseliny dusičné pomáhá směs vyčistit), která se lžičkou nanese na povrch kovu, buď prostě vedle sebe nebo do buněk, načež se to vloží do peci, kde se všech stran působí na povrch předmětu stejnoměrný žár. Skelná hmota se roztopí a s kovem staví. Potom se nechá předmět pomalu vystydnouti, neboť jinak by email popraskal a nakonec se vybrousí a vyleští.

[1] Slovo *émail* je franc. tvar střlat. smaltum, ital. smalto, něm. Smalte, Schmelz, vše od sthn. smelzan a značilo původně slitinu zlata a stříbra, potom i skla na kovu. Dnes značí slitinu skelnou i emailovaný předmět sám. Ch. de Linas pokládal smaltum za latinisovaný tvar slova *'hashmal* u Hezechiela. Na západě se objevuje poprvé v pol. IX. stol. v Lib. pont. Nr. 513 (S. Leo IV. 847—853): fecit tabulam de smalto (Gaz. arch. 1884. 140).

[2] Srv. *Bucher* Gesch. d. techn. Künste (Stuttgart 1875) I. 3—5, *Tischler* Emailscheibe 22 *Pič* Star. II. 2, 44. K starověkému emailu vůbec a jeho dějinám srv. tuto dále citovanou literaturu: *Labarte Jul.* Recherches sur la peinture en émail dans l'antiquité et au moyen âge. Par. 1856, *Darcel A.* Notice des émaux. Par. 1867, De l'émaillerie (Gaz. des beaux arts, XXII. 265), *Cohausen A.* Röm. Schmelzschmuck Ann. des Ver. f. nass. Alt. XII. 1873, *Schulz J.* Der byzant. Zellenschmelz. Frankf. 1890, *Tischler O.* Über vorröm. Email (Correspbl. anthr. Ges. 1886, 128), Über nachröm. Email (ibid. 1890, 17), Eine Emailscheibe von Oberhof und kurzer Abriss der Gesch. des Emails. Königsb. 1887, *Kondakov N.* Визант. эмали. Собр. А. В. Звенигородскаго. Petr. 1889—92 (cituji vydání německé), k čemuž náleží i tyto studie: *Schulz J.* Die byz. Zellenemails der Samml. Swenigorodskoi. Aachen 1884, *Bock F.* Die byz. Zellenschmelze der Samml. A. von Swenigorodski. Aachen 1896 a *Stasov V.* Hist. du livre. Les émaux byz. A. W Zwenigorodskoi. Petr. 1898.

Podle světelné jakosti je email buď průsvitný nebo neprůhledný (opakní), čehož se dociluje příměsí kostěného popela nebo kysličníku cínového. Podle způsobu nanášení rozeznávají se pak tyto druhy:

1. email *buňkový* neboli *přihrádkový* (émail cloisonné, Zellenschmelz, перегородчатая эмаль), při němž se pasta dává do zvláštních drátkových buněk na povrch kovu připájených;

2. email *jamkový* (ém. champlevé, Grubenschmelz, выемчатая эмаль), při němž se dává do jamek, na povrchu kovu vyhloubených;

3. em. *reliefový* (ém. translucide sur ciselure en relief ou en haut relief, de ronde basse), při němž se klade email ve vrstvě vyvýšené na kresbu jehlou na ploše provedenou, anebo na silně vyčnívající reliefní dekor, jenž dostane na sebe emailový povlak;

4. em. *malovaný* (ém. peint) je skutečná malba vedle sebe kladenými emaily na hladkém povrchu kovu, ale tohoto druhu emailu (t. zv. limožského) v staré době nebylo.

Svou koloristickou povahou ukazuje email původem do Orientu, a tam se také setkáváme s příbuznými polevy už dávno před Kristem. Ale dlužno dobře uvažovati, pokud je to pravý email. O Aegypťanech píše se v starších knihách (Tischler, Kondakov, Mariette, Píč, Labarte), že znali email už za XVIII. a XVII. dynastie, ba i dříve, tedy před r. 1600 př. Kr., nicméně novější studie toho nepotvrdily. V pokladu dahšurské pyramidy našly se znamenité pektorály Usertesena II., Amenemhata III. a Usertesena III., dále máme pektorál Aahotepin a Ramsa II., náramek téže královny, vásu Setiho I. a jiné, ale všechny tyto věci mají podle A. Kisy pouze buňky inkrustované drahokamy (lapis lazuli, tyrkys) nebo skelnými pastami za studena.[1] Není to tedy ještě pravý email žárem v buňkách roztopený, nýbrž jen kamenný plátek nebo barevná opakní pasta. A. Kisa soudí, že se pravý email v Aegyptě objevuje teprve v době Ptolemaiovců (III.—I. stol.), a to jako email jamkový, na př. na šperCích ethiopské královny, nalezených v pyramidě v Meroe.[2]

[1] O nálezu dahšurském srv. obrazy v Illustrationu 1894 č. 2674, k dalšímu srv. *Kisu* Glas im Altert. I. 147, který rozhodně popírá pravý email, ač jinak zlatnická práce shoduje se s technikou pro buňkový email. Tak soudí i *Rosenberg* Aeg. Einlagen in Gold und Silber (Frankf. 1905). Na náramku Aahotepině jsou buňky plněny roztlučeným sklem v nějakém pojidle (*Creutz* Kunstgesch. I, 3). O aegyptské technice barviti sklo srv. u Kisy I. 51, al. 60 na základě badání Flinderse Petrie v nálezech tell-el-amarnských.

[2] *Kisa* I. 148.

O Foenicii a Assyrii nemůžeme zatím říci nic, než že tam byly dávno známy skelné polevy na cihlách a stěnách,[1] a v starém Řecku nelze datovati pravého emailu před IV. stol.,[2] z kteréžto doby a nejbližší známe drobné, modře emailované šperky v jižní Italii nebo v hrobech jihoruských, vyrobené patrně v dílnách tamějších řeckých kolonií.[3] Homérovo ἤλεκτρον se dnes za pravý email nepokládá; v tomto smyslu užil ho teprve na konci XI. stol. po Kr. Theofilus.[4]

Je tedy při nejmenším nejisto, smíme-li stáří pravého emailu na kovových špercích posunouti v Orientu před dobu Alexandrovu. Ale přes to nechci pochybovati, že před tím vznikl v Orientě, a to nejspíše v Aegyptě, poněvadž tam už od dob pradávných, jak jsme právě viděli, znali nejen robiti barevné polevy na cihly a skelné pasty, ale i zlatnickou přihrádkovou techniku. Od vkládání studených hotových past do připravených buněk k tomu, aby se místo studené pasty tam dala skelná hmota horká roztavená, je v praxi zlatnické krok jen nevelký, a ten při své praxi zlatníci aegyptští před dobou ptolemaiovskou patrně udělali. Bližší určení této doby závisí však na dalších nálezech, jež se nepochybně brzy dostaví.

S tímto objevením se emailu v Aegyptě, Řecku a již. Italii souvisí přímo i emaily *gallské*, s kterými se setkáváme v gallské kultuře švýcarské, ponejvíce v hrobech z této doby.[5] Před tím

[1] *Kondakov* Byz. Em. 6.

[2] *Haduczek* Ohrschmuck 9, 53 připomíná sice „buňkový email" v eleusinských hrobech IX.—VIII. stol., ale bude to spíše jen pasta skelná za studena vložená.

[3] *Kisa* I. 149, *Kondakov* Byz. Em. 16, 42, *Spicyn* Зап. арх. 1903, 150, *Riegl* Spätröm. Ind. 185. Nejvíce dokladů najde se v díle *Minnsově* ze starých kurhanů skythských nal. u Tomakovky, v Kul Obě, v skupině kubanské, dále na zlatém náramku z Golubinské stanice, na řeckých špercích z mohyly artjuchovské z III.—II. stol. (*Minns* Scyth. 64, 158, 195, 197, 202, 208, 223, 430—432). Věci poslední má Minns za první doklad řeckého buňkového emailu (404). Tallgren cituje emailovaný náramek ze Solochy (Kupfer und Bronzezeit II. 167). Také v kobanském pohřebišti našel se různobarevný email, ale jeho datování není bezpečné (*Spicyn* Зап. арх. 1903, 149).

[4] Theofilus Schedula III. 53. Srv. *Kisa* I. 146, 149.

[5] Srv. *Viollier* Les sépultures du second âge du fer (Gen. 1916) 27, *Wiedmer-Stern* Das gall. Gräberfeld bei Münsingen 29, 70, *Déchelette* Manuel II. 1348. *Kondakov* Byz. Em. 83—89 neznal ještě dobře těchto emailů a kladl proto přechod emailu do Gallie teprve do IV. a V. stol. po Kr. Bývá však těžko rozlišit zvetralý email od zvetralého korálu, jenž ve výzdobě gallské kvetl v I. Laténu. Když obchod s korálem ustal, nahradili si jej emailem.

není v střední a západní Evropě nic podobného, ani pravý email, ani studená inkrustace.

Tento email přišel do Gallie patrně přes Massilii z Orientu nebo ze střední Italie obchodem a našel brzy domácí napodobení v Massilii a později v severních dílnách gallských, jejichž kovová industrie byla v té době neobyčejně pokročilá. Tento gallský email je vždy jen jamkový (nebo rýhový), barvy obvykle červené, zřídka bílé,[1] a shledáváme se s ním nejčastěji u laténských sponek na patkách (místo starších korálů) a obloučcích nebo na ornamentálních výplních řetězů k zavěšení mečů, dále na různých ozdobných kováních, záponkách, ba i na hlavičkách hřebíků.[2] Celkem jeho vznik a jeho rozšíření, souvisící s rozchodem gallské neboli laténské kultury v posledních stoletích př. Kr., neposkytují nic záhadného. Za to jsou záhadnější emaily, které po tomto laténském nastupují v západní i střední Evropě a označovány jsou namnoze jen neurčitě jako *barbarské* emaily doby římské.

V době římské nastupuje totiž množství emailovaných šperků, hlavně deštičkovitých sponek, ale i různého kování, závěsků, přesek, ozdobných držadel atd. Emaily jsou opět jamkové, ale mnohobarevné — bílé, žluté, červené, modré i zelené, a vytvářejí dekor složený v podobě terčovité. Objevují se ponejvíce v severní Gallii na Rýně a v Britannii (musea ve Wormsu, Brusselu, Lüttichu, Namuru jsou jich plná) a dosti hojně i v Podunají, kdežto v Italii je jich málo. Málo jich je také v Rusi i na pontském pobřeží, za to opět více na Kavkaze. Jak se máme nyní na ně dívati? Je to další stupeň, tedy pouhé pokračování kultury gallské, či vznikl teprve vlivem římským a v dílnách římských? Jsou to emaily barbarské či římské? Labarte, Kondakov, Cohausen, Semper a dnes ještě Kisa[3] pokládají to za barbarský produkt, za gallský a dovolávají se hlavně zprávy rhetora Flavia Filostrata z konce II. nebo z počátku III. stol. po Kr., která dotvrzuje emai-

[1] Polychromní emailérství rozkvetlo v gallské kultuře teprve v prvních stoletích po Kr. (Latène IV.) v Britannii (*Déchelette* Manuel II. 1193).

[2] Srv. nálezy dílen v starém Bibracte (*Bulliot et de Fontenay* L'art d'émaillerie chez les Édouens. Par. 1875), nebo na našich Stradonicích (*Píč* Star. II. 2. 44) a nálezy spon a řetězů v našich hrobech laténských (ib. II. 1. 26, 46, II. 2, 46).

[3] *Labarte* Recherches 1885, *Kondakov* Byz. Em. 25, *Cohausen* Röm. Schm. (Lindenschmit AHV. I. 2, 3, II. 1. Beil 1., II. 3. Beil), *Semper* Stil. II. 188, *Kisa* Glas I. 151 sl.

lérství u barbarů sídlících té doby u Oceanu, tedy patrně u Gallů.[1] Kisa proto myslí, že starý rozvoj gallského emailérství porušila sice na čas římská invase, ale že později znovu rozkvetlo a exportovalo emaily do celé Evropy. Podle Kisy nelze v samém Římě prokázati emailu před III. stol.[2]

Naproti tomuto mínění už Lindenschmit a nověji zejména Riegl[3] přiznávali těmto „barbarským" emailům I.—IV. stol. po Kr. původ římský a s míněním tímto souhlasil bych z několika důvodů. Předně se objevují věci ty nejvíce ne uvnitř barbarských zemí, ale na hranici říše římské v provinciálních střediskách, v nichž byla vůbec vyvinuta velká industrie římská, takže vše ukazuje na

Obr. 75. Emailované sponky a závěska z nálezů doby merovejské. (1. Kranj, 2. Museum ve Vídni [Riegl], 3. Szilágy-Somlyó, 4. Sisek [Brunšmid], 5. Reichenhall.)

výrobu v dílnách římských a sice továrnickou, neboť se stejné kusy nalézají na vzdálených místech Evropy. Ovšem vkus nebyl již klassický, nýbrž barbarský, poněvadž věci vznikly pod vlivem starší barbarské industrie gallské a byly asi také především pro barbary dělány. Za druhé není myslitelno, že by při přechodu emailu z Orientu do Řecka a do Massilie byl zůstal Řím se střední Italií stranou, zejména vidíme-li, že přejal z Aegypta sklo a i sklo barevné. To je prostě nemyslitelné. Sklo barevné, tedy podstata hmoty emailové, robilo se v Římě už v I. stol. př. Kr. Konečně pak nelze přehlédnouti, že nejstarši emaily tohoto druhu vyskytly se v římských hrobech u Xanten nedaleko Mohuče s mincemi

[1] Ταῦτα φασὶ τὰ χρώματα τοὺς ἐν Ὠκεανῷ βαρβάρους ἐγχεῖν τῷ χαλκῷ διαπύρῳ τὰ δὲ συνίστασθαι καὶ λιθοῦσθαι καὶ σῴζειν, ἃ ἐγράφη, (Imagines. Opera ed. *Kayser* I. 334).

[2] *Kisa* I. 155, 159.

[3] *Lindenschmit* AHV. III. 1, str. 35, III. VIII. Taf. 8 (text), *Riegl* Spätröm. Kunst. 187, 199.

Flaviovců, tedy z doby 69—96.[1] Ovšem nesmíme zapomínati, že římská kultura na Rýně je do značné míry jen pokračováním staré domácí laténské pod vlivem italským, a tím i dílny emailérské se zde dostatečně vysvětlí.

Ostatně máme vedle drobných šperků ještě jiné památky, které, myslím, nesporně ukazují, že by bylo nesprávno přičítati emailérství římské doby pouze barbarům a nepočítati s dílnami antickými. Do téže doby připadá totiž řada větších věcí, především nádob, které nemůžeme přičítati pouze barbarské industrii, neboť jak jejich forma celková, tak zejména ráz ornamentu přes některé ohlasy starého vkusu gallského přece jen vykazuje v podstatě stil a traktament klassický, nehledíc ani k tomu, že emailové výplně, jakkoliv sedí v jamkách v bronzové půdě vytvořených, přece jen vytvářejí dojem emailu buňkového, tedy něco, co je starému gallskému emailu cizí. Sem náleží na př. bronzový čerpák z Pyrmontu, kotel z Bartlowa v britickém museu, kohoutí nádobka z Wormsu, nádoby z Buzetu (Pinguente) v Istrii, z Beneventa, Ambleteuse, La Guierche, vesměs bohatě na povrchu vyzdobené linearným a rostlinným ornamentem, jakož i znamenitá soška Cereřina z Bleriku, dále známá deska v Temži v Londýně nalezená, nebo i ozdobná deska z Nehasic u Teplic, samé věci z II.—IV. stol.[2] Po mém přesvědčení není možno odloučiti tato díla od industrie římské.

Časově všechny tyto římské emaily, a především terčovité sponky, spadají do doby od I. století (srv. nález v Xantenu) až do IV.,[3] po němž nastává zánik jejich tím, že na místo nich ujímá se rychle po celé Evropě šperk ozdobený inkrustací drahokamovou a skelnou, tedy dekorem téhož principu koloristického, ale intensivněji, třpytivěji a honosněji působícím. V V. století byla patrně už výroba emailových věcí v dílnách římských nepatrná,

---

[1] *Lindenschmit* AHV. III. 1, str. 35.

[2] Srv. o nich u *Riegla* l. c. 188, *Kisy* I. 151 sl., *Lindenschmita* AHV. III. IX. 3, *Sackena* Jahrbuch d. Kunsth. Samml. allerh. Kaiserhauses, I 41, *Moliniera* Hist. des arts IV. 1. 30 sl., *de Linase* Gazette arch. 1884, 133, *Karafiata* Thätigkeitsber. Teplitz. Mus. 1911—12, 48, *Labarte* Hist. Alb II c. De Linas se domníval, že to robili potulní kovolitci, nejspíše indičtí (l. c.).

[3] Typické jsou zejména v hrobech II. a III. stol., na př. v darzavském (*Hostmann* tab. VIII), dále v pevnosti u Saalburgu z doby I.—III. stol. (*Jacobi* Römerkastell Saalburg II. tab. 68—69. Srv. též *Lindenschmit* AHV. III. 8, 3; III. 9, 4). V Čechách jsou velmi řídké a také v nálezech II.—IV. stol. (Slatina, Třebická, Lužice, Pněv, Vrbice). K nálezům z Podunají srv. *Hampelovy* Alt., z Pontu a Kavkazu *Spicyna* Зап. арх. 1903, 152, 154.

ačkoliv nezanikla nadobro ani v následujících stoletích. Spíše se udržely tu a tam dílny v zemích barbarských, jak ukazují jednotlivé emailované věci (hlavně sponky) formy merovejské,[1] ba na několika místech udrželo se emailérství ještě v relativním květu, tak na př. v Britannii,[2] potom někde v území litevském, při Baltickém moři (IV.—V. st.), odkud přešly do livonské a litevské Rusi a udržely se tam ještě do VI. stol. na bronzech t. zv. *moščinského* typu s červeným, zeleným i modrým jamkovým emailem.[3]

Obr. 76. Emailované náušnice a sponky kettlašského rázu ze slov. hrobů v Krunglu (O. Fischbach).

Také emaily t. zv. *kettlašské*, které se nám objevují v hrobech alpských zemí v VIII.—IX. století, pocházejí z nějakého v střední Evropě udrženého střediska, jehož výroba v této době znovu rozkvetla a nabyla obliby, ovšem jen lokální, omezené na východní země alpské. Ale o tom srv. více dále v odstavci o emailu u Slovanů.

[1] *Kisa* I. 160 *Tischler* Emailscheibe 19, Jahrb. Zentral Kom. II. 62, 246 (Kranj), *Montelius* Kultur 237 (emaily z doby 400—800), *Spicyn* l. c. 191, *Brunšmid* (Vjesn. hrv. VIII. 219), *Riegel* Kunstind. tab. VII. 2, IX 3, *Chlingensperg* Gr. von Reichenhall tab. 33. Srv. zde obr. 75. Dále srovn. sponky z nálezů jihoruských u *Spicyna* Зап. V. 176.

[2] *Tischler* Emailscheibe 18, *Riegel* l. c. 199. Srv. výše pozn. 1 na str. 277.

[3] Srv. *Tischler* Emailscheibe 17, Ostpreuss. Gräberfelder III. 5. *Bujak* Die Bronzen mit Glassfluss (Sitzungsber. Prussia XVI. 1891. 189), *Kondakov* Byz. Em. 31 (vidí v nich produkt orientalně-slov. kultury). O moščinském typu srv. blíže v mém ŽS I. 541., pozn. 2. *Spicyn* (Зап. арх. 1903, 160) přičítá jej Alanům. Livonské hroby se sponkami klade do VI.—VIII. stol. (l. c. 158) a vznik jejich i pruských emailů (zejména kruhovitých) hledá v Pobaltí.

Podstata a technika těchto pozdních barbarských emailů V.—IX. století je stále ještě táž, jako byla v době římské v stol. I.—IV. Technika spočívala v tom, že se na povrchu bronzové (ne zlaté) půdy vytvořily v ozdobný dekor sestavené jamky pro emailový polev vydlabané na půdě hotového předmětu rydlem a dlátem, nebo že se hned vytvořily v kadlubu a vyšly z něho aspoň zhruba hotové, načež byly plněny emailem. U vynikajících prací byla technika tak dokonalá, že dekorační systém jamek pokrývá celé plochy, kovová půda je uvedena na minimum, stezky kovové mizejí a máme dojem emailu přihrádkového. Srv. na př. nádobu buzetskou nebo pyrmontskou.

Pokud se týče chemického složení, je totéž, jako u pozdějších byzantských emailů (srv. na str. 285).[1] Jako zvláštnost technickou pozorujeme plnění jamek tenkými řezy millefiorových skel.[2] Jamka byla nejdříve naplněna práškem jednobarevné massy a do ní vložena deštička millefiorová, načež po ztvrdnutí bylo vše zabroušeno a vyleštěno. Vkládání deštiček studených bývalo i tam, kde vidíme plochy mosaikové bez kovových hrázíček. Někdy vrstvy emailu leží na podložce z minia a trochu organické látky.[3]

Byzantský email. Zatím však, co email v dílnách západořímských mizel a jeho přežitky více méně vegetovaly na různých místech barbarské Evropy, ožila znovu tato technika ve východní říši římské a tam doznala i nebývalého rozkvětu a nového, samostatného rázu. Tento byzantský email nelze vyváděti přímo ze staršího západoevropského, neboť stil jeho je jiný a také technika. Musíme proň hledati původ nebo aspoň podnět jiný, a ten nemohl býti jinde nežli v Orientě.

Že původ jeho dlužno hledati v podnětech z Orientu přišlých, v tom jsou všichni badatelé svorni,[4] ale chybějí bližší údaje a přesnější k tomu výklad. Nejlepší znalec ruský prof. Nik. Kondakov myslí speciálně na Persii, kde vidíme prastaré ohlasy (srv.

[1] Srv. též Tischlerovo rozlišení krevného emailu (Blutglas, haematinum Plin.) od cihlového (Ziegelglas), mladšího (Emailscheibe 6, 9).

[2] Millefiorové tyčinky byly importovány z Alexandrie, kde tato technika vznikla asi v I. stol. po Kr. podle Tischlera. Hotovily se ze svazku různobarevných tyčinek oblitých pláštěm (*Tischler* Emailscheibe 13, 18, Aggry-perlen 12, *Riegl* Spätröm. Kunst. 197, *Kisa* Glas I. 159, *Lindenschmit* AHV III. VIII 3).

[3] *Kondakov* Byz. Em. 26.

[4] *Linas* Gaz. arch. 1884, 134 sl., *Tischler* Gesch. Em. 19—20, *Kondakov* Byz. Em. 53, *Diehl* Manuel 289.

fayencový vlys Dareiova paláce) a kde v době sassanidské (226 až 636) vyvinulo se umění emailérské, jamkové i buňkové, s používáním červeného a tyrkysového emailu průsvitného. Také ornament rostlinný byl přejat Persií z Indie a v té době použit v emailu. A jako mnoho jiného, přejala zase Byzanc ze sassanidské Persie v VI. století průsvitný email. Vedle Byzance i současné syrské umění jeví podobné sloučení elementů byzantských a perských a podle Kondakova i čínský email na měděných vásach byl pod vlivem perským.[1]

Počátky typického byzantského emailu, totiž buňkového s průsvitnými polevy, není však možno dosud zachytiti.

Je jisto, že jamkový email byl v dílnách černomořských již dávno znám a nálezy jihoruské potvrzují nám to nejen pro IV. a V. stol. po Kr., ale i pro dobu před Kristem.[2] První památky *buňkového* emailu dokládají se určitě teprve z V. a poč. VI. století,[3] a Kondakov myslí, že se dříve v dílnách byzantských nevyráběl, že historické zprávy, jež možno sem vztahovati, počínají od doby Justinianovy a že do VIII. století není vůbec emailování v Byzanci ve větší míře doloženo.[4] *Teprve X. stoletím počíná rozkvět s výrobou rozsáhlou a zlatá doba byzantského emailérství trvá do konce XI.*, načež ve XII. a XIII. nastává znatelný úpadek.[5] V době rozkvětu bylo v Byzanci emailů plno. Předně bylo emailováno všechno nářadí kostelní, dále nářadí a nádobí u dvora, kříže, enkolpiony (staurotheky), relikviáře, oltáře, rámy ikon, ikony

[1] *Kondakov* Byz. Em. 57 sl., 67—68, 72 -73. Na perský vliv mysli i *Diehl*, kdežto Labarte byl pro původ turanský a Linas pro indický

[2] Srv. nálezy z hrobů skythosarmatských u Tomakovky, v hrobech kubanské oblasti, v Kul-Obě (*Minns* Scythians 158, 195, 197, 202, 208) a v řeckém hrobě kurhanu artjuchovského (tamže 431, 432). Srv. též Отчеть арх. к. za 1904, 74. 81 (se žlutým, zeleným a bílým emailem).

[3] Relikviář sv. Kříže z Poitiers, poslaný Justinem II. svaté Radegondě, zlatý kříž v pokladu řím. kaple Sancta-Sanctorum (*Diehl* Manuel de l'art byz. 288), beránek emailovaný na jedné vazbě (*Kondakov* Byz. Em. 83). Mimo to je buňkovým emailem vyzdobena jedna sponka z pokladu Szilágy-Somlyóského, asi z V. století (*Hampel* Alt. III. 20, *Riegl* Spätröm. Kunst. tab. IX. 3; srv. zde obr. 75, 3), dále závěsek z Louvru (III.—IV. stol.) citovaný Kondakovem (Byz. Em 82) a kus pochvy z Komárna (*Hampel* I. 789). Srv. však údaj Minnsův o mohylách artjuchovských (Scythians 404 a zde na str. 276, pozn. 3) N. Veselovskij připomíná jednou v nálezech kurhanů kubaňských z doby II.—III. st. po Kr. přihrádkový email (Труды XII. арх. с. I. 344).

[4] *Kondakov* Byz. Em. 89. Diehl však přijímá email časnější (Manuel 289).

[5] *Kondakov* l. c. 99.

samy, všechny druhy šperků a mimo to, jak z textů víme, i zbraně a postroje koňské.[1] Památky zachované jsou však ponejvíce jen církevní oltáře a obrazy, medaillony (Milán, Benátky, Martvili, Chachuli) nebo desky evangelií (Benátky) a železná koruna v Monze, koruny Konstantina Monomacha a sv. Štěpána (Pešť), relikviář dómu limburského, pokud ovšem máme zření k dílům vynikajícím.[2] Pro email užívalo se té doby jednak termínů ὑέλια, ὑποϋέλιον (ὕαλος-sklo), nebo obvykleji χύμευσις (od χέω-liju), ἔργα χυμευτά, χειμευτά,[3] z čehož v XI. stol. povstalo v Rusi sl. химитеть Mstislavova Evangelia a pozdější финифтъ, финиптъ letopisu Ipatějevského.[4]

Na všech vynikajících věcech byzantského emailérství vidíme překrásné průsvitné tóny smaragdové, tyrkisové a skořicové s červeným odleskem, po případě i zlatitým pavučinovým leskem (chatoiment d'or) a všude jen email buňkový. O technice podal podrobné zprávy koncem XI. a poč. XII. století hessenský mnich Theofilus (Rugerus) ve spise *Diversarum artium schedula*, kde píše o emailu (*electrum*) v buňkách (*domunculi*) při popise výroby zlatého nádobí.[5] Prací velmi obtížnou připájely se nejdříve proužky na zlaté deštičky, na nichž se před tím jehlou provedla v hlavních obrysech kresba tak, že je ji na rubu desky znáti. Tenkost proužků (*corriolae* u Theofila) a dokonalost ve vytvoření ornamentů vyznačuje právě byzantské emaily z doby rozkvětu proti pozdějším nebo proti ruským imitacím. Proužky jsou velmi tenké a tím i vrstva emailu v buňce (1/2 *mm*), kdežto u pozdějších imitací jsou až 2 *mm* vysoké a mimo to dvojité, potrhané, nebo jdou přes sebe. Do těchto buněk dal se pak zvláštním pálením připravený různobarevný prášek skelný, načež se na železné plotně pod železným pokrovem žhavým i hlím obloženým hmota v buňkách roztavila. Při tom bylo třeba velké zručnosti a zkušenosti, poněvadž doba pálení působila značně na kvalitu tónu a také stupeň tavitelnosti hmoty byl podle barvy různý.[6] Po vystydnutí se všechny nerovnosti

[1] Podrobný výčet toho, co vše podle Konstantina Porfyrogenneta, jenž sám byl emailérem, bylo v Cařihradě emailováno, viz u *Kondakova* Byz. Em. 110, 312.

[2] Srv. o nich podrobně u *Kondakova* Byz. Em. 93, 119, 125 sl., *Creutze* Kunstgesch. 99. sl.

[3] *Kondakov* l. c. 93. K řeckým výrazům viz Byz. Zs. I 511 sl.

[4] Sreznėvskij III. 1368, 1356 (v Ipat. let. k r. 1175, 1180).

[5] III. c. 53. Vydáno zároveň v něm. překladě od A. Ilga v VII. svazku Quellenschriften für Kunstgesch. des Mittelalters (Wien 1874) 234.

[6] Srv. o tom zkoumání Schulzova (*J. Schulz* Byz. Zellenschmelz. Fr. 1890)

na povrchu vybrousily a tvrdým kamenem tak dlouho hladily, až se email krásně leskl a mezi buňkami vystoupila plně zlatá kresba buňkových stěn.[1]

Pokud se týče čistoty emailu a jeho barvy, dosahovalo se prvé přidáním olova do skelné hmoty, různých barev pak přimišením kovových kysličníků a to těchto: pro perlovou *běl* (vždy opakní, perli podobnou) kysličníku cínového, pro *modř* — kysl. kobaltového, pro *zeleň* — kysl. měďnatého, pro *červeň* — kysl. mědičnatého a železitého, pro *purpur* — t. zv. Cassiova purpuru, t. j. sloučeniny hydrátu cínu s kolloidálním zlatem a pro *fialový* tón — kysl. manganičitého.[2] Škála tónů, která zprvu byla omezená, je v X. a XI. století velmi bohatá a doplněna ještě výše zmíněným zlatoleskem. Vůbec vyniká byzantský email z té doby neobyčejnou harmonií barev a ideální čistotou tónů. To je druhý znak, kterým se od něho liší pozdější výrobky a cizí imitace, jež ho nikdy nedostihly.[3]

Krása a honosnost emailů byzantských působila velice na jejich rozšíření po ostatní Evropě, kde se staly v X. a XI. stol. vedle inkrustace drahokamové směrodatným pro vkus v Německu, zejména od r. 972, kdy se stala byz. princezna Theofane dcera Romana II., manželkou Ottona II., a není pochyby, že touto oblibou vyvolána byla zde nová imitace, resp. nové vzkříšení industrie emailové, která, jak jsem výše pověděl, nepřestala v ostatní Evropě existovati, třebas byla v úpadku. Na západě vedle dílen, které byly v Italii, ale méně významné, neboť ještě v XI. stol. volá opat montecassinský Desiderius k výzdobě oltářů emailéry z Cařihradu,[4] — byla to stará industrie na půdě kdysi gallské, jež se opětně, hlavně v XI. a XII. stol., vzmohla. Znamenité dílny povstaly zejména na Rýně v Kolíně v klášteře sv. Pantaleona (květ od pol. XII. do XIII. stol. — mnichové Eilbert a Friedrich), v Trieru (v X. stol. vlivem arcib. Egberta), v Hildesheimu, Cáchách a dále na Moselle v Mastrichtu (Godefroid de Claire v pol. XII. st.) a ve Verdunu, kde nejvíce proslul ve XII. st. magister Nicolaus.[5]

[1] Theofilus l. c. 54.

[2] Srv. *Kondakov* Byz. Em. 100, *Diehl* Manuel 613.

[3] *Kondakov* 99—100.

[4] Srv. *Bucher* Gesch. Techn. Künste, Berl. 1886 I. 18, *Kondakov* Byz. Em. 93, 96. Byzantskou technikou se pak v Toskáně pracovalo až do XIII. stol. (*Bucher* I. 31).

[5] Srv. *Otto von Falke* a *H. Frauberger* Deutsche Schmelzarbeiten des Mittelalters etc. Frankf. 1904 a ref. *Rieglův* pod týmž titulem v Kunst und Kunsthandwerk VIII. 1905, 8.

Odtud vyšla řada překrásných prací, stilem a technikou odchylných od současných byzantských, jejichž rozdíl spočívá hlavně v tom, že zde není excipientem zlato, ale měděná deska, na níž častěji zůstává celá figura s vyrytým modellováním a kolem ni je půda emailována; tím dostávají figury zcela jiné modellování, než bylo byzantské, vyjádřené ve vrstvě emailu zlatými proužky. Není to tedy již email buňkový a dále hmota jeho není průsvitná, nýbrž neprůhledná. Také ve vnitru a na jihu Francie počalo se znovu rozvíjeti emailérství a od konce XII. století dostává se do popředí Limoges (Haute-Vienne), kde v době nejblíže následující vyráběn byl email champlevé, technikou příbuzný rýnskému a mosellskému, ale rozdílný v ornamentaci.

Je přirozeno, že ani na Slovany nezůstal nový rozkvět emailérství bez vlivu, ale byl jiný u západních a jiný u východních Slovanů. K západním Slovanům docházel byzantský email v míře nepatrné a za to mnohem více západní, francký, jak ostatně stálé styky těchto Slovanů s říší franckou a pak německou nesly samy sebou. Styk tento vidíme jednak na jednotlivých znamenitějších věcech z prvních křesťanských kostelů a knížecích dvorů slovanských, jež jsou zřejmými importy dílen západních,[1] jednak ve zvláštní serii drobných emailových šperků, které se v IX. a X. stol. dostaly do velké obliby u Slovanů alpských (slovinských) a pro ně se patrně po továrnicku hotovily. Jsou to t. zv. emaily *kettlašské* (srv. výše str. 280), zvané podle slovanského pohřebiště v Kettlachu v Dol. Rakousích,[2] a náležejí k nim především kruhové sponky na povrchu obyčejně v linearních vzorcích emailované (motivy vegetální, zvířecí a lidské jsou řidší) nebo ploché náušnice lunicovitých tvarů.[3] Email má barvu bílou, žlutou, zelenou, červenou a černou. Jsou to vesměs bronzové nebo stříbrné destičky,

[1] Sem náleží na př. nejstarší krucifixy emailované v Čechách nalezené, tumba sbírky Lannovy v uměl.-prům. museu v Praze, tumba svatovítského pokladu, deska evangeliáře krakovského (*Lehner* Děj. um. III 206, 212 sl., 219, 581, 586). Také křížky emailované v Opočnici nalezené, modře a červeně emailované, náleží patrně tomuto importu od Rýna v XI.—XII. stol. Píč si s původem jich nevěděl rady (Star. III. 1. 139). Kříž zhotovený v Limoges připomíná už inventář kláštera sv. Petra v Selu v Dalmacii z konce XI. století (*Rački* Doc. VII. 181).

[2] O tomto nálezu srv. *Frank* Archiv f. öst. Gesch. Quellen 1854, 235, 241 a *Sacken* Sitzungsber. Akad. Wien, 1873, LXXIV 616.

[3] Srv. ŽS. I. 545, 614, tab. XXIII. 13—16, XXXII. 19 a zde obr. 76 šperků z Krunglu v Štýrsku (Arch. Ert. XVII. 139).

s emailem jamkovým ne buňkovým, čímž se ovšem radikálně liší od současného byzantského a připojují jednak na staré (často i formou blízké) věci římské, jednak na survivaly dílen západních. Dílny, kde se robily, nejsou známy, ale nejspíše je smíme hledati někde v jižním Německu na Dunaji nebo snad přímo na Rýně.[1] Odtud se šířily jednak v nejbližším okolí, (jsou v mus. v Mnichově, Řeznu a našly se hojněji v okolí Mohuče, až po Hollandsko),[2] jednak do Alp, kde u tamějších Slovanů došly velké obliby, jak musíme souditi z toho, že provázejí pravidelně jejich hroby snad už ze stol. VIII., ale hlavně z IX. a X.[3] Okruh je zřejmý. Náležejí k němu nálezy v Horních a Dolních Rakousích (Goisern, Kettlach, Thunava), Štýrsku (Krungl, Schladming, Strassengel, Hohenberg, Središće-Polstrau u Ptuje), Korutanech (Bělák, Perava, Flaschberg, Grabštajn) a Krajině (Srednja Ves, Mengeš, Bled). K tomu se připojují ojedinělé nálezy ve Friaulsku, Dalmacii, v Banátě uherském,[4] ba i v Zakarpatí.[5] Že však na tuto franckou výrobu působily i vlivy východní, vidíme ze základní formy a dekorace lunicovitých náušnic, která je původu orientálního.[6]

Jinak je tomu na východě Evropy. Tam úplně ovládl email byzantský a dovedl vytvořiti i nová znamenitá centra výroby, s jakými se shledáváme na př. v XI. a XII. století v klášterech podkavkazských.[7] Také ke Slovanům šel a přes ně i na sever do Skandinavie,[8] jenže se Slované ruští neomezili jen na přejímání věcí

---

[1] To jest mínění *Reineckovo* (Studien MAG XXIX. 46), *Diezovo* (Jahrbuch CCom. IV. 1. 201 sl.), *Rieglovo* (ib. I. 217 a Kunst und Kunsthandwerk 1905, VIII. 12—14), *Šmidovo* Altslaw. Gräber 43, kteří psali o těchto emailech, kladouce je do VIII.—IX. stol. (*Much* v MCC. 1898, 138 do VI.—VII. stol.). Srv. též stať *G. Supky* v Arch. Ert. 1910, 289—309. Připojuje se dnes na základě techniky k původu franckému, liším se od mínění, vysloveného v I. díle ŽS. str. 545, 617, kde jsem se více klonil k původu nebo vlivu byzantskému.

[2] *Diez* l. c. 225, *Reinecke* l. c. Taf. I.

[3] Kladu je dnes hlavně do IX. a X. stol. na základě toho, že je provázejí nejen záušnice, ale i kopí s příčnou záporou, že sponky mají na sobě hojně křížů (alpští Slované pokřtěni byli teprve během VIII. stol. Srv. SS. II. 344) a bledský nález mimo to datován přímo mincí Jindřicha I. (919—936).

[4] Srv. SS. II. 520, 522, ŽS. I. 545, *Hampel* Alt. I. 848, II. 529, III. 370. Srv. též jeho stať v Arch. Ert. 1897, 226—228.

[5] Srv. nález náušnic lunicovitých v hrobech u Dwiniacze (ŽS. I. 617).

[6] Srv. ŽS. I. 614, 617.

[7] Zejména v Gruzii, jejíž výrobky projevují sice práci hrubší, ale překrásné tóny barev (*Kondakov* Byz. Em. 378 sl.).

[8] Srv. *Arne* Suede 92, 206, 212, 216.

obchodem přinášených, nýbrž dovedli se nové technice sami přizpůsobiti. Dlužno však předem připomenouti, že k východním Slovanům přicházel email obchodem se dvou stran, a to v době starší (V.—VII. stol.) z dílen baltických[1] a teprve později v X. a XI. stol. z byzantských.

O předbyzantském importu emailu domnívá se Spicyn, že jen z malé části (hlavně kruhovité sponky) přicházel ze zemí baltických[2] a že největší část emailovaných šperků, s nimiž se setkáváme nejen v bassinu Dněpru (hlavně v okolí Kijeva), ale i na Němnu, horní Oce, Volze, ba i na Kamě, a k nimž náležejí především poklad nalezený ve valu hradiště Moščinského u Kalugy, dále poklad od Mežigorja blíže Kijeva, nálezy v kurhanech mežanských a podobné,[3] byla původu alanského. Centrum jejich výroby hledá Spicyn někde v jihovýchodní Rusi, neboť se našly i na Kavkaze.[4]

Nesdílím však tohoto mínění z důvodů, jež jsem už rozvedl na jiném místě[5] a hlavně proto, že se všechny věci sem náležející formou i výzdobou připojují na baltické. Odtud přicházely obchodem přes němenský bassin k Dněpru a dále do středu a jihovýchodu Rusi. Náležejí hlavně VI. a VII. stol., tedy době před příchodem emailu byzantského, ba zdá se docela, že se jednotlivé výrobky udržovaly kdesi na severu u Finnů do doby ještě pozdější.[6] Ale bezpečné určení není dosud možné. Zejména není vyloučeno posunutí jejich do doby o něco starší, náleží-li sponky v Černjachově a Romaškách nalezené k ostatním tamějším hrobům.[7]

V území slovanském setkáváme se ponejvíce se závěsky tohoto moščinského typu, zejména s lunicemi na koncích křížky opatřenými, dále tu a tam s náramkem s konci rozšířenými v emai-

[1] Ovšem že i těnsko-římský email sem dříve přišel. Srv. šperk nalezený u kostry u sela Izvjenského v Kijevsku (*Posta* III. as. Forschungsreise IV. 497).

[2] *Spicyn* Предметы съ выемчатою эмалью (Зап. арх. 1903, V. 149, 158—159).

[3] Vedle příslušného rozboru u Spicyna 162 sl., srv. k moščinskému pokladu *N. Bulyčev* Отчетъ Имп. К. 1889, 89 a Журналъ раскопокъ по части водораздѣла верхн. притоковъ Волги и Днѣпра (М. 1899) a *Baron de Baye* Les bronzes émaillés de Mostchina (Paris 1891); k mežigorskému *Chojnovsky* Арх свѣд. о предкахъ Славянъ и Руси I. 166, tab. XIX.

[4] Spicyn 160, 170, 187 (Samtavro, Ruchta, Kumbulta, Čmi).

[5] ŽS. I. 541.

[6] Spicyn l. c. 182.

[7] *Spicyn* 174, *Chaněnko* Др. VI 21.

Obr. 77. Západoruské šperky moščinského typu vykládané barevným emailem.
(1. Kosibejovo [Tambov], 2. Mežany [Vilno], 3. Wiska [Prusko], 4., 7. Moščinský gorodok [Kaluga], 5. Romasky [Kijev], 6. Poříčí Oky, 8. Kijev. gub., 9. Kuzminskoje, Rjazaň].

lované kruhové desky s kruhovými přeskami (obraz 77 čís. 8, 9) a se sponkami prolamovanými, tvaru podlouhlého trojúhelníka (obr. 77 č. 5, 7), jejichž místo ve vývoji sponek objasnil jsem už v ŽS. I. 541. Výčet nejúplnější těchto věcí viz ve zmíněné práci Spicynově.[1]

Ale v této starší době až po X. stol. není ještě u Slovanů ohlasu po emailu z příčiny, již několikráte uvedené, prostě proto, že v té době ještě nebylo u Slovanů schopnější půdy pro přijetí a další zpracování jemných prací zlatnických. Teprve když se slovanské zlatnictví vzmohlo v IX. stol. a následujících, setkalo se vedle filigránu v byzantské a francké industrii i s novým rozkvětem emailérství římsko-orientálního, a z něho převzalo i jeho vzory i jeho techniku.

Obr. 78. Ruské křížky emailované (1, 2 z vladim. gub., 3 z radimič. kurhanu.)

Také byzantské emaily přicházely zprvu obchodem nebo kořistí a smíme zajisté předpokládati, že se tak dálo už v IX. a X. století, kdy vůbec nastaly styky intensivnější mezi normanskými Rusy a Cařihradem. Mezi kořistí a zlatými dary, které si z Cařihradu odváželi na př. Oleg r. 907, 912 nebo Igor r. 941, 944 a Olga roku 955,[2] byly jistě šperky emailované a poklad nalezený r. 1912 u Malé Pereščepiny v poltavské gubernii může nám býti názorným příkladem toho, co všecko dostával barbarský kníže od dvora byzantského.[3]

[1] Spicyn 170 sl. Chaněnko zobrazuje přesku z Trostance u Kaněva a sponku z Romnů (Древн. IV. tab. VII 200, IX 198).

[2] Let. kijev. k r. 907, 912, 941, 944, 955.

[3] *K. Zaréckij* Кладъ найд. при сел. М. Перещепина etc. (IX. вып. Трудовъ Полт. Уч. Арх. К.) Poltava 1912. *K. Farmakovskij* Jahrbuch d. arch. Inst. 1913. Anz. 229 a *Makarenko* Изв. арх. k. XLVI. 207, XLIX. 117. Farmakovskij klade jej do VII.—VIII. stol. Také jedna miska orientalního stilu z pokladu Szent-Miklošského byla emailována (*Hampel* Alt. I. 848, II. 420).

Ale vedle toho přišli i mistři emailéři, usadili se v Kijevě, zařídili dílny a naučili pracovat i dělníky slovanské. Když Vladimír volal r. 988 mistry byzantské ke stavbě a výzdobě chrámů kijevských,[1] byli mezi nimi bezpochyby také emailéři, neboť hned z doby nejbližší máme o tom z Kijeva přímé doklady. Zbytky nejstarších zdí u Desjatinné církve, rovněž jako stěny dvorce Vladimírova v Bělgorodce, ba stěny soukromých příbytků na Šargorodě a Bělgorodce pokryty byly ozdobnými různobarevnými polevy, jak ukázaly nové nálezy,[2] a mimo to se na úsadbě Petrovského v Kijevě přišlo na neklamné stopy pecí a dílen emailérských, na hrubé misky (obr. 57) se zbytky roztavené hmoty skelné.[3] Na základě toho není pochyby, že část emailů, nalezená v Rusi a náležející XI. a XII. stol., je domácí výrobou, především z dílen kijevských, po nichž brzy následovaly jiné v Rjazani, Suzdali a Novgorodu.[4] Robily se ponejvíce drobné věci církevní, křížky na krk (obr. 78), enkolpiony (kříže skládací), dále t. zv. *barmy* (závěsné obrázky svatých), obklady evangelií, ale nejvíce drobné světské šperky, jako diadémy, náhrdelníky,[5] náušnice a z nich zejména t. zv. *kolty* (колтъ) ruské archaeologie, t. j. náušnice v podobě taštiček zhotovených ze dvou vyklenutých deštiček spojených připájeným pruhem (obr. 79). Deštičky jsou emailované. Výkres byl do volné desky vytepán tak, že povstala jamka pro figuru, která vyplněna byla připájenými buňkami a ty pak naplněny emailem. Potom byly teprve obě desky ozdobeny filigránem a připájeny na proužek, ale tak, že pod obloučkem zůstává díra dovnitř koltu. Podle miněni Kondakova vznikly tyto kolty z dutých orientálních lunul plněných vonnými oleji.[6]

Obr. 79. Zlatý emailovaný kolt nalezený v Sachnovce u Kaněva.

[1] Srv. výše str. 62.

[2] Изв. арх. к. XXXI. Пр. 70, XXXIV. Пр. 185, *Chvojka* Труды XII. арх. с. I. 99, Древн. об. 84, 86, 93 (zde o technice).

[3] Изв. арх. k. XXXI. Пр. 82.

[4] Srv. o tom u *Kondakova* Byz. Em. 115, 325 sl.

[5] O ruských diademech srv. můj ŽS. I. 586 sl., o křížích a barmách I. 645. Malé křížky emailované našly se ve vladiměřských kurhanech a pak v radimičských, zde s dirhemem z r. 913 (*Spicyn* Влад. кург. 143, Радим. кург. tab. III. 18).

[6] *Kondakov* Byz. Em. 329 - 330.

Práci domácí od současných byzantských originálů, jichž techniku jinak následují, rozeznáme podle relativní hrubosti práce (srv. výše str. 283 sl.), po špatném zlatě, bledém, oxydujícím, po těžké kresbě, po méně čistém emailu značné síly (zelený není průsvitný, pleť má růžový odlesk, na místo sladění vidíme ostré barvy), po nedokonalé polituře a vůbec snadném pokažení emailů i povrchu,[1] k čemuž občas přistupují znaky ještě určitější, na př. nápisy slovanské. Už v I. dílu Života starých Slovanů jsem vyobrazil a zde (obr. 80) znovu předvádím takový emailovaný kříž ruské práce XII. stol. nalezený v Bělocerkvi (Vasilkov, Kijev) a chovaný nyní ve sbírce Chaněnkově. Je bronzový, pozlacený a má ve středu hlavu Spasitelovu s Bohorodičkou a Janem Křtitelem, nahoře sv. Michajla (Михаил), dole Gabriela (Гавриил), vše v buňkovém emailu. Na jiném pěkném diadému nalezeném roku 1889 v Kijevě čteme о агіо павкалъ.[2] Že se v Rusi vedle byz. přihrádkového emailu vyráběly i věci s jamkovým, ukazují některé věci měděné a stříbrné.[3]

Obr. 80. Emailovaný kříž ruské práce z Bělocerkve.

[1] *Kondakov* Byz. Em. 374 sl. Древн. Р. V. 37, Клады 47, 89—90. Je viděti, že různá tavitelnost emailu, jakož i samé plnění buněk dělalo Rusům obtíž.

[2] *Chaněnko* Др. русск. (Kijev 1899) 2, 4, Др. Пр. V. 9 tab. XIII. K pozdějšímu rus. finiftu srv. *Kondakov* Byz. Em. 382 sl. a *J. Zabělin* Ист. обозрѣніе финифтянаго etc. дѣла въ Россіи. Petr. 1853.

[3] Srv. *Chaněnko* Др. Пр. V. 6—7, tab. XIII. 2·0

PLÁTOVÁNI A VYKLÁDÁNÍ KOVEM.

Vedle inkrustace drahokamové a skelné oblíbili si Slované a také napodobovali plátování a vykládání ploch kovových vrstvami kovu jiného, opět za účelem docílení skvělejších barevných dojmů. Také původ této techniky dlužno hledati jinde, jak dále vyložím, ale v VIII.—XI. stol. vidíme i u slovanských bojovníků takto vyzdobené šperky a zbraně, které nebyly vesměs původu cizího.

Stříbření a zlacení celých ploch, totiž pokládání celého povrchu kovové věci tenkou vrstvou stříbra nebo zlata, naučili se Slované dokonale. Jsou tři druhy zlacení nebo stříbření: 1. plátováním za studena, t. j. pokrýváním méně cenného kovu tenkým lístkem zlata; 2. zlacením v ohni a 3. processem galvanickým v lázni pomocí proudu galvanického.[1] Tento třetí druh známý od XIX. stol. odpadá a zbývají pro starou dobu pouze prvé dva. Při prvním zlatý list (zastupuje jej i drátek vedle sebe hustě točený) otočí se kolem předmětu a přinýtuje se nebo připájí, přilepí nebo také jen přitluče tak, že drží adhesí. Při druhém zlatí se předmět v ohni pomocí sloučeniny zlata a rtuti (amalgamu), která se nanese na předmět. V ohni rtuť vyprchá a zlato zůstane na kovu. Technika tato má tu výhodu, že se může zlatiti jen část předmětu.

Obě tyto techniky znali staří dobře a máme o nich zprávy od Plinia až po recepty v díle Heracliově a Theofilově.[2] Obě se také dostaly do známosti dílnám slovanským. Vidíme aspoň, že právě ten druh šperku, který od VIII. do XII. stol. byl u nich tak oblíben, že se stal specificky slovanskou ozdobou hlavy, totiž t. zv. záušnice, kroužky na jednom konci esovitě zatočené a ve vlasech upevněné,[3] jež si Slované beze vší pochyby sami robili, jsou z velké části bronzové a na povrchu obloženy tenkou vrstvou stříbrnou

[1] Srv. *Rosenberg* Gesch. d. Goldschm. Einf. 125.

[2] Uměli to už v Aegyptě a Mykenách (*Rosenberg* l. c.). Plinius zmiňuje se o plátování v kn. XXXIII. 19—20, 42, 61, ale do techniky popisované jasně nevidíme. Theofilovy recepty v XI. stol. viz v kn. III. 35—38, Heracliovy ve spisu De color. II. 16, III. 13—20. Tento pro amalgam zlatý udává poměr 1 : 7, Theofilus pro amalgam zlatý 1 : 8, pro stříbrný 1 : 5 (*Rosenberg* 129—130, *Blümner* Techn. IV. 308 sl., *Sitte* Arch. 215). V staré římské industrii byl zvláštní stav pozlacovačů — χρυσωταί, inauratores. — O kladení pozlátka na věc viz u Theofila I. 23, 24.

[3] ŽS. I. 588.

nebo i zlatou.[1] V slov. pohřebišti odkrytém u Kloštru v Chorvatsku našlo se mezi 105 bronzovými záušnicemi [3] 5 postříbřených nebo stříbrem plátovaných.[2] A také jiné věci se objevují cele postříbřené nebo pozlacené, tak na př. sekerka v Podskalí nalezená se stopami postříbření,[3] nebo pozlacené bronzové a postříbřené železné ostruhy z hrobů u Biskupije a Vrliky v Dalmacii.[4] Konečně máme u Kosmy z počátku XII. století zprávu, která, byť obrazně, připomíná obdivuhodné pozlacování.[5]

Jinak se má věc s částečným vykládáním plochy jiným kovem, při němž ze základní tmavé půdy vystupuje jasně lesklá stříbrná nebo zlatá dekorace, nebo i rudá měděná. To jest už technika obtížnější, která sice také nalezla u Slovanů obliby, ale méně napodobení. Rozeznávati můžeme dva druhy: *a) vlastní vykládání*, při němž spodní půda vyložena je obrazci v ploškách, a *b) tausování*, při němž je půda ozdobena obrazy v čarách kreslenými. K tomuto druhu druží se pak effektem příbuzné, ale technicky jinak prováděné *niello*.

Původ prvního druhu dlužno patrně hledati v industrii cizí, orientální, neboť se s ním shledáváme, a to ve znamenitých vzorech, na čepelích dýk aegyptských z II. tisíciletí př. Kr.,[6] a rovněž je známe ze starého umění assyrského a indického.[7] Odtud přešla věc do Řecka, kde již mykénské hroby poskytly překrásné doklady dýk,[8] odtud objevuji se jednotlivé vykládané věci v mohylách skythských,[9] odtud to konečně přišlo i do Italie, do Říma [10]

[1] Postříbřené našly se velmi hojně, na př. v Čechách na Levém Hradci, na Hrádku v Praze, v Řepově, u Spikal, Libáně, Otnik, Podbořan (*Píč* Pam. XV. 85). Pozlacené jsou řídké; z Čech uvádím na př. z hrobů na Hrádku v Praze, z Chrudimě, z Hradce Králové a kroužek z pokladu sv. Václava (Soupis. poklad svatovácl. 125). Také v mohylę u Žiželic našel se podobný (Prach. Obzor 1915, 18).

[2] Vjesnik hrv. arh. dr. N. S. VII. 78.

[3] *Píč* Star. III. 111.

[4] Starohrv. Prosvjeta III. 31, 34, 37, 106. V nálezech jihovýchodního Ruska konstatoval tuto techniku B. Posta asi od II. stol. po Kr. (Dritte Reise 385, srv. i 378, 384, 490).

[5] Kosmas k r. 1125 (Fontes II. 195): stilo aures mirifice deaurare.

[6] *Rosenberg* Aeg. Einlage in Gold und Silber (Frankf. 1905). Nepřístupné.

[7] *Blümner* Techn. IV. 270.

[8] *Perrot-Chipiez* Hist. de l'art, VI. Pl. XVII.—XIX. Dále srv. *Blümner* IV. 274.

[9] *Tolstoj-Kondakov* Ant. 237 (Kul Oba), 242 (Lugovaja). Z řecké jakési dílny černomořské pocházejí deštičky, z nichž jedna je zlatem položená, ale s vybranými figurami ptáka a jelena, v druhém pokladu zákrevském (*Grempler* II. Fund von Sackrau, Tab. VI. 8, 9).

[10] Srv. římské věci u *Lindenschmita* AHV. III. IX. 4.

a dále k severním barbarům, kde se s vykládanými věcmi setkáváme už v době římské.[1]

Vykládání provádělo se tím způsobem, že široké pásky, zejména podoby zvířecí a rostlinné, stylisované do rozměrů dané plochy, byly na kovovou půdu položeny a přitloukány tak, že držely jednak adhesí, jednak zachycením se do rýh před tím připravených.[2]

Slované se s vykládanými věcmi seznámili ze dvou stran. Jednak industrií římskou, jednak, a to více, přímými importy orientálními, jaké se občas objevují v nálezech zemí slovanských. Bohatší lidé, velmoži a knížata slovanská rádi kupovali skvostné

Obr. 81. Železná sekera vykládaná zlatem a stříbrem z Biljarska. (Vl. Sizov.)

vykládané zbraně od cizích obchodníků.[3] Že se však technice této naučili i domácí dělníci, dosvědčuje několik kusů práce jednodušší a hrubší a to že i na křížcích a obrázcích ruských ze stol. XI. a XII. setkáváme se s inkrustací stříbrnou i olověnou.[4] To jistě nebyly importy z ciziny, tak jako ne všechny plátované současné náušnice, kolty, nákrčníky, náramky a prsteny.[5]

Krásným dokladem vykládané zbraně je železný topor z XII. století nalezený dle prvního udání v Biljarsku u Čistopole (obr. 81).

[1] *Kossinna* Zs. f. Ethn. 1905, 370, 375 sl., *Lindenschmit* AHV. IV. tab. 47, *Kostrzewski* Ostgerm. Kultur der Latène-Zeit (1919) 10, 89. V době laténské ornamentace zbraní prováděna byla leptáním. Srv. *Vl. Antonovič* Przegl. archaeol. 1919, I. 99. Rovněž jsou v době merovejské (srv. *Brenner* VII. Ber. r. germ. Komm. 260). Podle Salina (Tierorn. 307) byla na severu inkrustace železa stříbrem oblibena v době II. stilu zvěrného, tedy mezi r. 600 a 700.

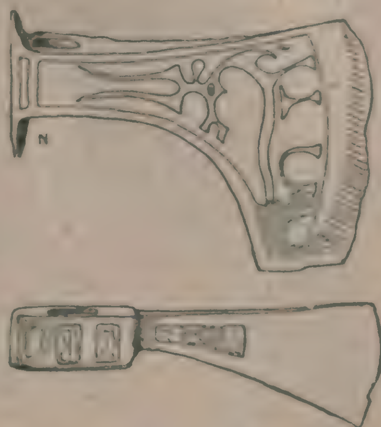
[2] *Blümner* Techn. IV. 273.

[3] Také na Balkáně to bylo oblíbeno, neboť podle zprávy Symeona Logotheta V. 20 (*Migne* 110, 1161) car bulharský Symeon dal svému vojsku před Cařihradem štíty a kopí se stříbrnými a zlatými ozdobami po vzoru byzantském.

[4] *Chaněnko* Др. Русскіе кресты. Úvod, Древн. Придн. V. 6.

[5] *Chaněnko* Др. Пр. V. 6.

Povrch jeho je stříbrem plátován a v tom vytvořen zlatými pruhy zvěrný a rostlinný ornament. Forma zbraně a stil dekoru je orientální, ale iniciálka A ukazuje na původ domácí.[1] Technicky příbuzná, ale formy jiné a stilu jiného je sekerka mědí, stříbrem a bronzem vykládaná z Osterbergu u Gubína (obr. 82), kterou Lindenschmit kladl příliš časně do VII.—VIII. stol.[2] a pak ještě jedna r. 1876 nalezená v Schauenburgu v Horních Rakousích.[3] Obě jsou vykládány stříbrem v podobě totožného jelena s hlavou do zadu obrácenou a obě mohou býti spíše domácím výrobkem, evropským. Rovněž lze za domácí slovanský výrobek pokládati dvě sekerky v Praze v Podskalí nalezené (obr. 82). Jedna, kdysi postříbřená, je ozdobena vbitými kroužky a druhá zlatými pásky s jakousi do nich vtlačenou výzdobou.[4] Zde bych také připomněl, že jeden typ terčovité sponky kettlašského stilu bývá cele pokryt kovovým listem s vytlačeným ornamentem.[5]

Obr. 82. Vykládané sekery z Osterbergu u Gubína (nahoře) a z Podskalí v Praze (dole)

Druhý druh této výzdoby známý pod jménem *tausování (tausia)*, záležel v tom, že povrch kovového předmětu vyložen byl výzdobou lineární, jež se prováděla dvojím způsobem: 1. buď byly stříbrné, zlaté nebo bronzové nitě a pásky vloženy do rýh před tím vyrytých na hladké ploše železné (bronzové) a pevně tam vbity, nebo 2. byl předmět, na př. železný, cele pokryt tenkým listem stříbra na drsný povrch pevně přitlučeným, načež se teprve v listu

[1] *Sizov* Древній желѣзный топорикъ изъ колл. Истор. Музея (Арх. Изв. и зам. 1897, 145). *Tolstoj-Kondukov* Р. Др. VI, 88 spojují jej na základě iniciálky A s družinou knížete Andreja Bogoljubského.

[2] *Lindenschmit* AHV. IV. 41. *Jentsch* Progr. Gymn. Guben 1885. tab. II.

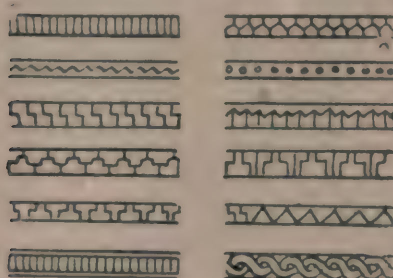
[3] *Sacken* Mitth. CC. V. Heft. I. 1879, *Much* Atlas XCVI. Z východu od Černého moře přišly také ozdoby z nálezu zákřevského zlatými lístky vykládané (*Grempler* II. Fund von Sackrau, tab. VI.). Stříbrem plátované zbraně vyskytují se v Kuronsku a Livonsku (*Baer* Gräber der Liven, Taf. IV. 7).

[4] *Píč* Star. III. 111.

[5] Jahrbuch Zentr. Komm. I. tab. 9 (1906), Život Sl. I. 547.

ornament vyřezal a vybral.[1] Na pracích takto tausovaných shledáváme pak obrazce i velmi komplikované a husté tak, že lineární dekorace vyplňuje cele volné plochy, na př. sponek, okutí přesek a pásů, rukojetí, pochev nebo i hrotů dýk, mečů a pod. Ornament je buď světlý na tmavé půdě nebo tmavý na světlé, podle toho, pracováno-li postupem prvním nebo druhým.[2]

Tausování vyskytuje se sice ve větší míře teprve na věcech římských, ale původu je jistě staršího a cizího. Se zlatými vbitými ozdobami (kroužky, měsíčky, šípky, hvězdičky) vedle rytin setkáváme se v severní Evropě už v době laténské a římské, zejména na zbraních, kopích, dýkách, sekerách, kdež patrně tyto znaky sloužily za apotropaia,[3] a už v této době dostávaly se věci podobné i do končin slovanských, jak dosvědčuje sekyrka ze žárového pohřebiště u Kazmierze v Poznaňsku nebo nález kopí z Grunówky a kopí z Georgendorfu ve Slezsku, kr. Stěnava.[4] Technika vkládati do rytin zlaté nebo stříbrné vložky je tak blízka a příbuzna s plátováním aegyptských, assyrských a mykénských zbraní, že můžeme i pro tausování počítati s podnětem orientálním. Řím se pak této techniky více ujal vedle niella[5] a buď z Říma nebo spíše přímo z Gallie, kam to přišlo přes Massilii, rozšířila se tato technika ke Germanům, kde ve stol. VI.—VIII. došla největší obliby a rozkvětu.[6] Ozdobné

Obr 83. Ozdobné proužky tausované.

[1] K této technice srv. *Wieseler* Gött. Nachr. 1886, 29 sl., *Blümner* Techn. V. 270 sl., *Lindenschmit* Handbuch 448--451.

[2] Příklady druhé techniky viz u *Lindenschmita* Handb. Tab. III. 334—336, V. 338, 340.

[3] Ozdoby ty jsou zprvu ryté, potom raženy se stříbrnými a zlatými vložkami. Srv. *Kossinna* Zs. f. Ethn. 1905, 370, 374, *Déchelette* Manuel II. 1122, 1147, 1311.

[4] *Lindenschmit* AHV. IV. Taf. 49, *Kossinna* l. c. 383, *Kostrzewski* Polska 151.

[5] Doklady římského tausování viz na znamenitých příkladech u *Lindenschmita* AHV. III. I. 5, III. 2, 3, IV. 11, 16, 38, 52, Handbuch 449.

[6] A to podle *Lindenschmita* (Handbuch 449) především u Burgundů, Franků a Alamannů; za hranice těchto nejde nebo jen vzácně. Omezeny jsou tausované sponky u Lindenschmita na V.—VIII. stol. (451). Příklady sponek a kování viz u Lindenschmita AHV. III. IV. 5; III. VII. 6; III. XI. 6; IV. 6, 30; seker, kopí a mečů u *Lindenschmita* Handb. 167, 214, Taf. 3, 4. 8, 22, AHV. V. 23, Praeh.

motivy proužků neukazují však na spojení s Římem, jako spíše s Orientem (pásky vyplněné mezi bočnými čarami žebříčkem, cikcakem, schůdky, řadou kroužků nebo šupin, nebo i pleteným páskem a pod. Srv. obr. 83).

Z Germanie se jednotlivé věci dostaly i do slovanských zemí obchodem nebo s kořistí válečnou, ale myslím, nedoznaly napodobení. Přišly totiž opět dříve, nežli se u Slovanů vyvinuly schopnější dílny stříbrnické, a nemáme také pro opak žádného přímého důvodu. Jestli se někde tausia uchytila mezi Slovany, bylo to jen na Balkáně, neboť zde vidíme, že se v lidovém drobném umění vbíjení stříbrných nití do hladké neutrální půdy (do tmavého dřeva)

Obr. 84. Vykládaná sekera z Kazmierze v Poznaňsku a kopí z Georgendorfu ve Slezsku.

Obr. 85. Tausovaný třmen z Hatvanu (Novohrad).

udrželo v Bosně po dnešní den. Vykazuje práce velmi zručně hotovené, patrně na základě staleté tradice. A je to také balkánská země, odkudž znám ze slov. hrobů tausovanou výzbroj, totiž chorvatská Dalmacie, kde se našly železné ostruhy stříbřené a tausované vedle cele stříbrných v hrobech u Biskupije poblíže Kninu a u Koljan blíže Vrliky.[1] Tausovaný (bronzem plátovaný) třmen znám i ze slov. hrobů z okolí Hatvanu v Uhrách (obr. 85), jiný z Beregsászu v Beregu.[2]

Zs. V. 261, *Müllera* Nord. Alterthumskunde II. 253. Lindenschmit (Handbuch 451) pokládá germanské tausování za direktní přejetí vkusu římského. Naproti tomu Brenner (VII. Ber. r. g. Komm. 292) správně ukazuje, že dosud existuje příliš velká mezera mezi římským a franckým tausováním (asi 3 století) a je proto nakloněn přijmouti podnět nového vlivu orientálního.

[1] Starohrv. Prosvj. ill. 31, 34, 37, 106.

[2] *Hampel* Alt. II. 571, III. 390, 416

Také na sever do vladiměřské Rusi zašel tento způsob inkrustace, jak ukazují skvostná vrata suzdalského soboru z XIII. stol. nebo ženského kláštera Alexandrovy Slobody.[1]

NIELLO. Poslední inkrustační technika je známa pod jménem *černi* nebo *niella*, což povstalo ze středolat. nigellum.[2] Působí sice dojem podobný tausování, ale práce při ní je zcela jiná; je to více proces chemický než mechanický, jaký jsme dosud viděli.

Niello známo bylo opět již ve starověku. O Aegypťanech je známo, že uměli ztemňovati povrch stříbra směsí stříbra, mědi a síry,[3] ale o tom, jak to dělali, nevíme nic bližšího. Teprve Theofilus zanechal nám z konce XI. stol. po Kr. podrobný recept niella a ještě podrobnější po něm Cellini.[4] Podle nich se ve středověku provádělo niellování takto: Na kovovém excipientu byly nejdříve vyryty linie kresby, načež se celý povrch desky pokryl práškem niellové hmoty, která se připravila tím, že se stříbro, měď nebo olovo několikráte stavily se sírou, ale tak, aby nezuhelnatěly a hmota dobytá roztlučena na prášek a smíšena s boraxem. Potom se deska dala nad žhavé uhlí a po vychladnutí se niello s povrchu jejího oškrabalo a očistilo tak, že zůstalo jen v rýhách. Nakonec byl celý povrch vyleštěn.[5] Obrazec vystupuje tedy z bílé stříbrné

[1] *Tolstoj-Kondakov* P. Дp. VI. 65, 72, 75.

[2] V slovniku Du Cangeově doloženo z IX. a XI. stol. (Epistola Nicefori Patr. ad Leonem III. a. 811, Vita Odillonis abbatis XI.). Také je u Heraclia II. 48. Řekové pravili μελανόν.

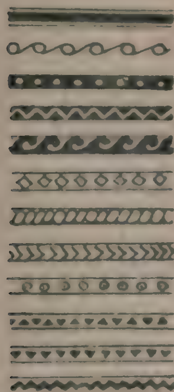
[3] Plinius XXXIII. 46 (131): Tinguit Aegyptus argentum ... pinguitque, non caelat argentum. Id autem fit hoc modo: miscentur argento tertiae aeris Cypri tenuissimi . . . et sulpuris vivi quantum argenti, conflantur ita in fictili circumlito argilla; modus coquendi, donec se ipsa opercula aperiant. Nigrescit et ovi indurati luteo, ut tamen aceto et creta deteratur.

[4] Theofilus ed. *Ilg*. III. c. 28, 29, 32, 41. Theofilus doporučuje k smíšeni $^4/_7$ stříbra, $^2/_7$ mědi a $^1/_7$ olova (Cellini později 1 unci stříbra, 2 unce mědi a 4 unce olova). Theofilův recept učí dále smíchati uvedené kovy s trochou síry, staviti několikráte a potom pod vodou kladívkem rozbíti na jemný prášek. Potom se stříbrná plocha navlaží boraxovou (barabas) vodou a niello se pomocí péra (brku) nanese, načež se vše pokryje žhavým uhlem. Potom se povrch obrousí a ohladí. T. zv Heraclius podává v X. stol. tento recept na niello (III. 48): Vezme se rtuť, měď a olovo v stejných dílech a svaří se, pak se vezme síry ve váze 6 denarů a smísí se. Po odstavení od ohně a vychladnutí vezme se vínem rozředěný atrament, udělá se jím kresba na stříbře a hned se dá na to prášek z výše uvedené směsi, načež se to ztaví — „fietque pulcrum *nigellum*".

[5] K niellu srv. *Bucher B*. Gesch. d. techn. Künste, II. 7 sl., *Blümner* Techn IV. 267 sl., *Lindenschmit* Handbuch 433 sl., k niellu byzantskému *Labarte* Hist. des arts II. 17.

půdy černě a působí jen čarami nebo drobnými trojúhelníkovými ploškami. Motivy proužků ve středověkém niellu užívaných předvádí vzorník na obr. 86.[1]

Poněvadž Plinius l. c. mluví o podobné technice v starém Aegyptě, je možné, že niello vzalo původ tam, a že odtud přešlo jednak do černomořských řeckých kolonií,[2] jednak do industrie římské, kde nalezlo obliby hlavně v III. a IV. stol. po Kr.[3] (obr. 87). Z asijského Orientu ho před středověkem neznám. Že současně

Obr. 86. Ozdobné proužky niellované.

Obr. 87. Niellovaná stříbrná ozdoba pasu z římského hrobu u Aquinka (J. Hampel).

je znali i v Byzanci, je přirozeno a setkáváme se s ním na datovaných byzantských křížcích a šperccích, hlavně snubních prstenech, už od VI. stol.[4] Od Černého moře nebo z římských dílen rozšířilo se niello od V. stol. i na sever Evropy ke Germanům,[5] kde se

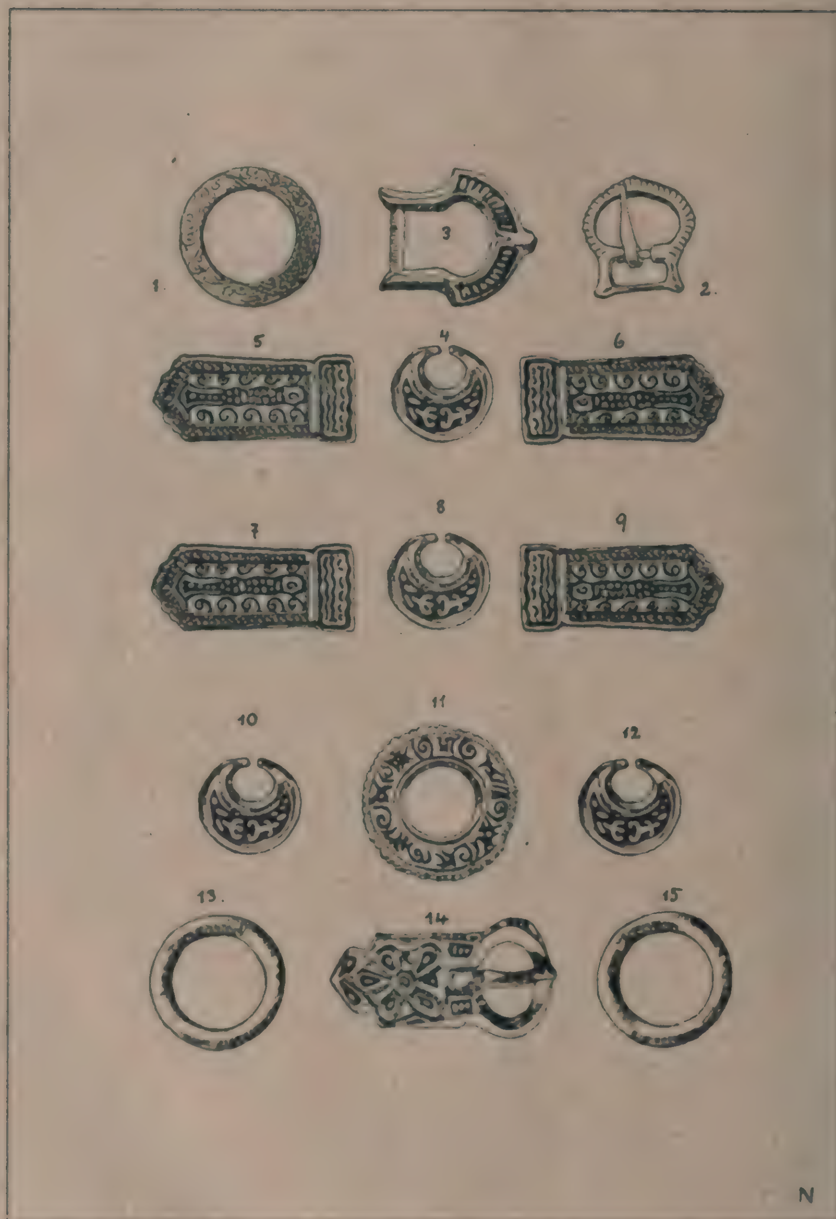
[1] Srv. k němu hlavně *Salin* Thierorn. 159 a *Lindenschmit* Handb. 434.

[2] Z dílen těchto kolonií pocházejí niella nálezu zákřevského s motivy řeckými i východními (*Grempler* Der II. u. III. Fund von Sackrau, Taf. VI.—VII.) a stříbrný diskus niellovaný z kurhanu v Glinišči u Kerče (*Minns* Scyth. 433—434) s nápisem krále Rheskuporida (211—228).

[3] Srv. *Lindenschmit* AHV. IV. 57 (na konci pochvy z hrobu římského v Kolíně, ale ornament je orientálního rázu) a hlavně článek *A. Heklera* Római ezüst övdiszek (Ozdobné úlomky římských pasů) Arch. Ért. 1910, 242. Vocel měl niello za produkt byzantský, jenž přešel do Italie a odtud na sever (Pravěk 191).

[4] *Diehl* Manuel 289, 298, 664.

[5] *Tischler* Emailscheibe 11 sice dí, že se niello objevuje už v Laténu, ale dokladu neuvádí. Bylo by přišlo přes Massilii, jako email. Na klassický vliv myslí *Salin* Thierorn. 162 sl.

Obr. 88. Niellované ozdoby pásové z Volyně.
1 Grubsk (Volyň), 2 Luck (Volyň), 3—15 Gorodec u Lucka (Volyň)

ujalo v stoletích následujících, hlavně na severu, ač nikdy v takové míře, jako jiné inkrustace, zejména příbuzná tausia.[1] Také k Slovanům se dostalo, ale teprve později, neboť není zatím dokladu z doby před X.—XI. stol. Objevuje se u ruských Slovanů, k nimž dostávalo se nejen z Byzance, nýbrž v té době i z Orientu, od Kaspického moře, neboť právě nejvýznamnější nález, totiž niellované pásové kování nalezené v slovanské mohyle u Gorodce na Volyni asi z X. století,[2] nese zřejmý ráz orientální (na obr. 88, 3—15), jak ukáže na př. srovnání s niellem pokladu čimkentského, pocházejícího ze Sairamsu (okr. Čimkent, obl. Syr Darja) a ulo-

Obr. 89. Niellované ozdoby 1—3 z Gnězdova, 4—5 zlatoverchomichailovského monastýru, 6 z Gajevky

ženého asi koncem XII. stol.[3] Jiné sem patřicí věci ze slovanských hrobů jsou ozdoby pásové od kostry z Gajevky (Voroněž), nalezené s byzant. mincemi XI. stol.,[4] a dále niklované pásové ozdoby (stříbřené s černými hvězdami a pod.) z mohylníku u Gnězdova (obr. 89) a na Zmijovém ostrově na Dněpru[5] — rovněž s motivy

[1] *Salin* 76 myslí na cestu černomořskou. K výrobě nordické a ornamentice srv. fig. 106, 111 a str. 155, 160 sl. a *Lindenschmit* Handbuch 433. *Arne* (Suède 98, 206) pokládá pozdní skandinavská niella za importy arabské nebo ruské.

[2] *Steinheil* Лѣт. южной Р. 1904, 151, *Niederle* ŽS. I. 569, odkudž nález znovu reprodukuji. Jiné doklady z hrobů jsou řídké. Ke Gnězdovu (z X. století) srv. *Sizov* Кург. Смол. 44, 45, tab III. 39, v hrobě knížecím kolinském je niello na pásové záponce (*Píč* III. 337).

[3] *Spicyn* Изъ колл. Эрмитажа 6—7, *Arne* Suède 97, 99.

[4] Отчетъ арх. ком. за 1905 г. 95.

[5] *Sizov* Смол. кург. 45, tab. III.

východními. V pokladu bělogostickém z XI. století (Bělogostick u Rostova) našly se stříbrné věci niellované s arabskými nápisy.[1]

Jiné věci, jako křížky a prsteny, jsou však původu byzantského nebo z domácích dílen ruských, v nichž se pracovalo podle byzantských předpisů. Na domácí práci XII.—XIII. stol. ukazují zejména stříbrné náušnice „kolty" zvané (srv. výše str. 290), nalezené v Kijevě v pokladu Jessikorského, v pokladu terichovském, sachnovském a prsteny z pokladu zlatovercho-michajlovského kláštera v Kijevě[2] (obr. 89, 4—5).

Obyčejně běží o čerň na stříbře, na zlatě je řídká. Chaněnko uvádí jen kolty z pokladu nalezené r. 1901 v úsadbě Orlovově v Kijevě.[3]

Je zřejmo, že niello bylo od XI. stol., hlavně však ve XII. a XIII. stol. na Rusi v modě a tam se také udrželo v domácí industrii v t. zv. práci tulské. Na západě v Německu uplatnilo se znovu znamenitě v XI. stol. v zlatnické dílně kláštera helmershausenského v dílech Rogkerových.[4]

IV. KERAMIKA.

Napsati dějiny slovanské keramiky je dnes ještě nemožné, jakkoliv k tomu poskytuje archaeologie již mnoho látky. Příčinou toho je prostě to, že sice známe dobře, jaká byla slovanská keramika na konci doby pohanské a i v druhé polovině I. tisíciletí po Kr., — ale neznáme bezpečně vývojové fase, jež jí předcházela, neboť není dosud zjištěno, které druhy hrobů a sídlišť náležejí Slovanům před periodou slov. hrobů kostrových a žárových z konce doby pohanské.

Právě keramika, jež by zde měla býti pro nás hlavním vodítkem, nechává nás na holičkách, poněvadž dosud neposkytuje zřejmého vývojového spojení mezi keramikou zmíněných hrobů pozdních a keramikou kultur starších. Ze všech těchto starších jedině t. zv. kultura polí popelnicových rozložených mezi Labem a Dněprem může činiti z jistých důvodů nároky na to, aby byla pokládána za praslovanskou; ale ani to není bez značných pochybností a nelze proto ani její keramiku míti a uváděti bezpečně

[1] *Spicyn* Зап. арх. VII. 1, 157—158.

[2] *Chaněnko* Др. V. 6, tab. XXVIII. 973, XXIX. 969—970, *Kondakov* Byz. Em. 344, 358, 374, Русс. клады tab III. 5—6, Отчетъ за 1903 г. 185 sl., 191

[3] Древн. l. c.

[4] *Falke-Frauberger* D. Schmelzarbeiten 13 sl.

za slovanskou staršího stupně. Pokud však má význam pro poznání kultur území později slovanského, vyložil jsem o ní vše, co je důležito, přehledně v I., II. a III. dílu svých historických Starožitností, kamž (zejména do III. dílu) odkazuji.[1] Zde postačí pověděti, že keramika tato prodělala do V. stol. po Kr. řadu vývojových fasí, ne vždy jasně mezi sebou spojených, pokud se formy, techniky i výzdoby týče, že je dále vždy robená v ruce, bez kola hrnčířského, zprvu hrubší, téměř bez ozdob, později i velmi jemných stěn a povrchu hlazeného, leštěného a častěji zdobeného rýsováním, k němuž v římské době přistupují i pásy ornamentů vtlačených. Potom asi v IV—V. století po Kr. mizí a místo ní se počíná objevovati v zemích slovanských keramika jiná, která se tu udržuje až do pozdní doby historické, až do XII. i XIII. století a která bez odporu náležela Slovanům. Poznána byla nejdříve ze střepů kulturních vrstev západoslovanských hradišť a nazvána odtud německými archaeology keramikou *hradištní* — *Burgwalltypus*,[2] jménem, jež se ujalo již v evropské archaeologii všeobecně. To je keramika, s níž se Slované objevují na konci doby pohanské, jak v hrobech, tak i v sídlištích. Okrsek její sahá od západních hranic slovanských na Labi, Sále, Mohanu a Innu, dále od Sávy a Dunaje (na poloostrově Balkánském není dosud dostatečných nálezů příslušné slov. kultury) až po Jaroslav, Rjazaň, Vladimír na východě[3] a po V. Novgorod a Ladogu na severu,[4] odkud přeskakuje ojediněle jednak i do Skandinavie,[5] jednak k Nižnému Novgorodu a na střední Volhu,[6] ba i na Kamu.[7] Slovem, byla všude,

[1] SS. I. 479 sl., II. 497, III. 235 sl.

[2] Pokud vím, označoval tento druh keramiky za slovanský první *Kruse* D. Alt. (srv. *Kalina* Opferplätze 55), ale bez následovatelů. Ujalo se to teprve od prací Lischových (Jahrb. mekl. Gesch. 1847, 435), Vocelových (Arch. Parallellen II. 54, 1855) a výkladů Virchowových r. 1880 na anthr. sjezdu berlínském (Archiv f. Anthr. XIII. 76). Srv. ŽS. I. 226.

[3] Srv. moji stať Bemerkungen zu einigen Charakteristiken d. altsl. Gräber. WMG. XXIV. Sep. Abdr. 51. Ve sbírkách Historického musea v Moskvě vidíme ji v nálezech gub. moskevské, kalužské (na Žizdře, od Mosalu ze Spasského gorodce), a jaroslavské (Rybinsk, Jaroslav).

[4] Shledáváme se s ní v kurhanech XI. stol. novohradské gubernie (Зап. арх. VII. 1. 101, 114, 117 *Spicyn* Петр. кург. tab. XIX. 15, 16), u Ladogy a Helsingforsu (*Píč* Star. III. 24, 131, *Brandenburg* Кург. Прилад. X. 1—8), u Pskova (Зап. арх. V. 1. 68).

[5] *Píč* l. c., *Arne* Suède 205.

[6] *Niederle* Bemerkungen 52, Hist. mus. v Moskvě.

[7] *Spicyn* Древн. Кам. Чуди tab. XXIX. 23.

Obr. 90. Hlavní typy slovanské hradištní keramiky.

kde v té době pobývali Slované, od nichž přecházela k sousedům, na př. k Finnům a na Litvu.[1]

Keramika hradištní objevuje se pravidelně v podobě bezuchého hrnce, mírně vysokého, sličných proporcí s mírně ovaleným okrajem, a pod hrdlem poněkud zúženým, bývá ozdobena rytými čarami, buď vodorovně ležícími nebo nejčastěji ve vlnách souběžných, nebo několika řadami ozdob do měkké hlíny vtlačených, v podobě šikmých, punktovaných čar, řidčeji v podobě koleček, křížků, hvězdiček, složených trojúhelníčků. Dodati sluší, že hrnec sám je pravidlem bezuchý. Teprve pozdní tvary nabývají malých uch, v starší době je to jen veliká individuální výjimka.[2] Na otvor nádoby kladla se občas poklička s kulatým nebo plochým knoflíkem.[3]

To jest hlavní typický tvar hradištní keramiky, a mluví-li se někde prostě o nádobě hradištního rázu, má se tím na mysli tento tvar s touto výzdobou. Vedle něho vyskytují se však občas i hrnéčky úzké, nahoře silně rozšířené, nebo zase hrnéčky hrdla silně zúženého, tak že nabývají podoby nízké nebo též vysoké lahvice (obr. 90). Jinak je dekor stejný: čáry vodorovně ryté nebo vlnice,[4] a rovněž je všem těmto typům společný jeden znak technický: jsou robeny na kole hrnčířském, při jehož rychlém otáčení vytvořil se snadno nejen ovalený okraj, ale i rýhy ozdobné rovné nebo vlnité podle toho, přiložen-li byl zevně na výduť hřebenovitý nástroj klidně nebo v mírném pohybu.[5] S tímto kolem hrnčířským souvisejí také značky občas na zevním dně nádoby vytlačené, jež nejsou nic jiného, než positivní otisky znaků na kole

[1] *Swiatowit* VIII. 16 (Jasudovo).

[2] Srv. nádobu s dvěma uchy z Altstadtu v Durinsku (*Götze* Alt. Thüringens XLI.), nebo nádobku, v níž nalezen poklad mincí u Schwannu v Meklenbursku (Beltz. Alt. II. tab. 70, 18). Hojnější jsou ucha na nádobách ruských z XII. a XIII. století s vlnicí malovanou, jakých se nalezlo dosti v Kijevě v úsadbě dra Petrovského. Srv. též hrneček z pokladu u *Kondakova* Klady 125.

[3] Srv. na př. Mannus VII. 129 sl.

[4] Značný výběr různých těchto forem viz u *Píče* Star. III. 125–135, a tab. IX.—XI. Připojený obraz 90 předvádí nádoby z následujících nalezišť: 1 Micheldorf, 2 Bobzin [Meklenburk], 3 Želenice [Čechy], 4 Micheldorf, 5–6 Starajá Ladoga u Ladogy, 6 Pusta Selyp [Novohrad], 7 Gnezdovo u Smolenska, 8 Nemčice [Morava], 9 Želenice, 10 Selo Novoje [Vladim. gub.], 11 Želenice, 12 Bijelo Brdo [Chorvatsko], 13 Roudnice [Čechy].

[5] *Píč* Starož. III. 129. Snad se to dělalo hřebenem, jaký se nalezl na př. u Svojšic (Píč l. c.). Podobné srv. u *Beltze* Alt. Mekl. tab. 69, 12, *Götze* Alt. Thür. tab. XXIV. 368.

negativně vyrytých nebo zvláštních kolků. Jsou dosti rozmanité. Výběr nejčastějších předvádí obr. 91.[1]

Jak v té době vypadalo kolo hrnčířské, můžeme si představiti ze zachovaných obrazů řeckých a římských a několika je doprovázejících zpráv.[2] Přejali-li Slované vzory římské keramiky a robili-li je nadále úplně stejně, přejali patrně s nimi i přístroj —

Obr. 91. Výběr značek na dně slovanských nádob z Čech a z Ruska.
(1–6 Želenice, 7 Mělník, 8–16 Gnězdovo, 17 Tverská gub., 18–22 Levý Hradec, 23–29 Čáslav, 30–34 Hradec Králové, 35 Čáslav).

kolo římské, ač není vyloučeno, že je už před tím poznali. Vniklo totiž kolo na sever gallogermanské Evropy už ve IV.—III. století př. Kr. a v době té objevují se podle J. Kostrzewského první

[1] Srv. též *Uvarov* Сборникъ II. 107, *Sizov* Смол. кург. 110—114, *Píč* Star. III. 327, tab. XVI., XXXIII., XXXIX., *Hellich* Pam. 1916, I. Obšírnou stať vydal *M. Nähr* Die Bodenstempel auf wend. und frühdeutsch. Gefässen des IX.—XIV. Jahrh. (Mannus X. 16).

[2] Srv. *Blümner* Techn. II. 36 sl. Kolo slulo ř. τροχός, řídko i τόρνος, lat. rota (figularis).

nádoby na něm dělané i ve východní Germanii.[1] Starší druh kola skládal se z jednoduché svrchní desky, na níž nádoba stála a která se otáčela rukou na čepu desky spodní, pevně sedící (obr. 92). Mladší typ měl svrchní desku spojenou sloupem s velkým spodním volantem, roztáčeným buď rukou nebo nohou hrnčíře nebo jeho pomocníka,[2] jenž sloužil zároveň setrvačníkem pro běh desky svrchní (obr. 93, 94). Že v době antické byl znám i přístroj nohou hnaný, máme doklady z Hesychia (πεδοτρόχαλος) a z III. stol. př. Kr. u Jes. Siracha.[3] Je dále pravděpodobno, že už tehdy se nejdříve postavil na kolo jen hrubý model nádoby silnějších stěn a teprve, když trochu

Obr. 92. Kolo hrnčířské od Konga a kolo staroaegyptské (Franchet).

zaschl, že se z něho pomocí ostrých oblých nožíků vykroužila nádoba definitivní formy a výzdoby t. zv. *turnasáží.*[4] Přirozeno je však, že se vedle nádob na kruhu točených dělaly stále ještě nádoby v ruce, poněvadž vedle hrnčířů řemeslných, kteří se vyvinuli v některých dědinách,[5] i leckterý hospodář nebo začátečník pokoušel se vytvářeti pro domácnost hrubší keramiku.[6] I v samé

[1] V střední Evropě první stopy jeho vidíme už v časné době laténské (*Déchelette* Manuel II. 1458, 1480, *Kossinna* Mannus II. 242, *Lindenschmit* Alt. V. 282, *Kostrzewski* Ostergerm. Kultur 11). Ovšem z pravlasti si ho Slované, jak Vocel kdysi soudil (Pravěk 484), nepřinesli.

[2] Srv. *Franchet L.* Céramique primitive Paris 1911, 58—64.

[3] *Blümner* l. c.

[4] *Franchet* l. c. 64—65 (tournassage).

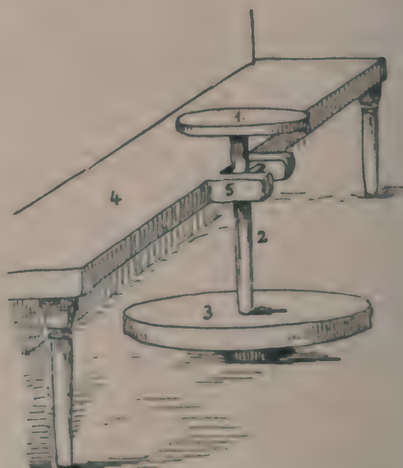
[5] Odtud vznikly některé staré názvy vsí Hrnčíře (XIV. st. *Gebauer* Stč. sl. I. 499), Hrnčíř v Čechách, Lončáry (Lančár) u Pišťan, Hrnčiarovce (r. 1113) u Nitry a Trnavy, nebo staré Gurinchar z r. 1109, Geruncher z r. 1251 (srv. *Asbóth* Статьи по славяновѣд. II. 229), Grnčari, Grnčarice, Grnčarevo, Grnčara u Srbů, Hančary, Hančarov v ruské Haliči, pol. Garnczarsko (srv. *Miklosich* Ortsnamen II. Denkschr. XXIII. 168) a srb.-ch. Lončari, Lončarica, Lončarsko selo, brdo (tamže 197).

[6] Srv. v rukou dělané nádoby z kultur uherských u *Hampela* I. 140, 147, u *Götze* Praeh. Zs. IV. 335 sl. Také v Řecku se stále dělaly v ruce (*Blümner* II. 41).

Italii za doby římské dělaly se stále nádoby, zejména větší, v rukou.[1] Řemeslní hrnčíři (csl. гърньчаръ, грънчаръ, грьньчаръ,[2] z toho maď. grencsár — gerencsé) v lat. pramenech *figuli* zvaní připomínají se u nás v listině hradištské z r. 1078, v olomúcké z roku 1130, dále ve falšované listině vyšehradské z r. 1088, kladrubské z r. 1115 a 1186[3] a v Sofijském letopisu k r. 991 připomíná se

Obr. 93. Hrnčíř brettonský (Franchet.)

Obr. 94. Hrnčířský kruh huculský (Šuchevyč).
(1 verchňak, 2 vereteno, 3 spidňak, 4 lavica, 5 žabka).

Piďbljanin vezoucí do města na trh hrnce.[4] Vedle vlastních hrnčířů připomínají se občas i *láhevníci* — *lagenarii*[5] a ve vyšehradské listině z r. 1088 i *čašnici* — *caliciarii.*[6]

---

[1] *Blümner* II. 41 Srv. Plinius 35, 159.

[2] Další doklady viz u *Sreznėvského* Мат. I. 617 (z XI. st. Upyr Is. XLI. 25).

[3] *Friedrich* Cod. I. 84, 119 (Sadlouici tota in qua sunt figuli, t. j. Žadlovice u Mohelnice), 377, 398, 430.

[4] Иде Пидьбляининъ рано на рѣку (Волховъ) хотя горнеци везти въ городъ (ПСЛ. V. 121). Srv. celý citát v ŽS. II. 95.

[5] Srv. *Friedrich* Cod. I. 376 (v listině z r. 1088, fals. XII. stol. Artifex legenarum et dohorum a jiný lagenarius připomínají se v listině polského kláštera v Tynci z r. 1119–1124 a pap. Innocence z r. 1136 (*Piekosinski* Doc. 13, 14, 30).

[6] Falsum z XII. století (caliciarii qui slavice dicuntúr csasnici). *Friedrich* Cod. I. 383. K výkladu srv. *Miklosich* Denkschr. XXI. 86.

Pálení, které bylo v starších dobách praehistorických zcela primitivní na polootevřeném ohni,[1] dospělo během doby značné dokonalosti a od doby římské nalézáme nádoby dokonale pálené v pecích, v nichž se žár lépe soustředil, silně zvýšil a intensivněji na propálení látek působil. Zvuk stěn je od té doby zvonivý a lom tvrdý a ostrý.

Hrnčířské pece existovaly v střední Evropě už v době předřímské;[2] v římské jich bylo plno a vyvinutých[3] a není proto divu, že se s nimi setkáváme u Slovanů na konci I. tisíciletí po Kr. Zbytky peci hrnčířské (vedle mlynářské dílny) našly se na slovanském hradišti u Řězaků (Möllendorf) v kraji lukovském asi z doby ca r. 1000,[4] podobná na Dřevíči v Čechách,[5] jinou z XI.—XII. století odkryl v Kroměříži J. Simonides.[6] Z Bělgorodky ohlásil ji asi z X. století Č. Chvojka,[7] ze Siedlemina v Poznaňsku J. Kostrzewski uvnitř chaty slovanské.[8] Peci ty se v celku nelišily od těch, které si robí dosud vesničtí hrnčíři v Karpatech nebo na Rusi.[9] Podobná se našla ve valu u Budyšína se střepy hradištními.[10]

Obr. 95. Ruská pec hrnčířská (Polonskaja).

Jakkoliv nepodléhá pochybnosti, že tato keramika v druhé polovici I. tisíciletí po Kr. náleží Slovanům a čím dále tím více se stává pro ně příznačnou, zůstávajic téměř výhradně omezena na kraje, v nichž v té době seděli pouze Slované, — přece původ

[1] Srv. *Franchet* l. c. 117 sl., 122 sl.

[2] U Poznaně z doby slezského typu (*Kostrzewski* Polska 67).

[3] Srv. *Blümner* Techn. II. 23 sl., *Sitte* Arch. 177, *Schliz* Fundber. aus Schwaben XIII. 55, Wörter und Sachen III. 142 sl. (řecké a etruské 139, 143). Římská pec nalezena u Vinkovců (Vjesnik arh. dr. 1919, 186).

[4] *H. Grosse* Zs. f. Ethn. 1909, 928.

[5] *Dr. Prokop* Obzor praeh. II. (1911) 26 sl.

[6] Čas. olom. mus. 1892, 85.

[7] *Chvojka* Древн. обит. 91. Byla tvaru hruškovitého se dvěma otvory, které byly zadělány. Při otevření ukázalo se, že byla naplněna nádobami. Velikost peci byla 3·25 *m* v délce, 2 *m* v šíři a 0·8 *m* ve výši.

[8] Roczn. tow. pozn. 1917, 120.

[9] Srv. *Šuchevyč* Гуцул. II. 263, *Polonskaja* Истор. Культ. Атлас I. tab. 29.

[10] Srv. Praeh. Zs. 1916, 125.

její není čistě domácí, není slovanský. Je dnes jisto, že jej musíme hledati v římské keramice středních dunajských provincií, hlavně Rhaetie, Norika a Pannonie.[1] Tam keramika vylíčené podoby na kruhu robená a vlnovkou zdobená vyznačuje čistě římské nálezy, sídla a pohřebiště už ze stol. I. a II., na př. v Salzburku, v Birgelsteinu u Salzburku, v Ptuji, v Brigantiu, u Winklarn, v římské peci u Helpfau,[2] a odtud se s počátky jejími, totiž se základní technikou, formou a výzdobou (rytou vlnovkou), shledáváme i na místech, kam za doby Kristovy pronikal obchod a vliv římské provinciální industrie, jako v Čechách na hradišti u Stradonic, na Moravě na hradišti okluckém u Boskovic, na sídlišti v Podbabě a v Krči u Prahy, nebo na hradišti u Púchova nad Váhem. V Čechách se objevují styky této římské keramiky s kulturou t. zv. stradonickou a dobřichovskou.[3]

Patrně po celém prostranství severních římských provincií od Britannie a Rýna, kde se také nalézá,[4] až po dolní Dunaj počala se v I. století podle vzorů laténských vyráběti tato praktická, solidní a přece ve svých jednoduchých tvarech a jednoduché výzdobě sličná keramika. Slované, kteří pronikali v císařské době římské do Čech, do Moravy a do severních Uher, tedy až k podunajským provinciím, — v Púchově nad Váhem byla snad i řím-

[1] These tato je v archaeologii již dlouho platná a stále se potvrzuje. Naznačil ji už r. 1880 R. Much (Verh d. Congr. d. anthr. Gesch. Berlin 1880, 74, srv. mé Bemerkungen 52) a podrobněji odůvodnil jsem ji sám v článcích „Příspěvek k ocenění vlnovky na našich nádobách" (Čas. musea olom. 1891, 101) a „Bemerkungen zu ein. Char. d. altsl. Gräber" 51—54, později přejali toto mínění a nové doklady snášeli *Píč* Pam. XVII. 487 sl., XVIII. 393, *Červinka* Pravěk 1907, 79, *Beltz* Alt. Meckl. 367, *Axamit* Pam. arch. 1919, 12. *Píč* l. c. a Star. III. 131 odchýlil se od běžného nazírání potud, že podle něho Slované nepřejali toho typu přímo od Římanů, nýbrž prostřednictvím Germanů, neboť ozdoby kolkem vtlačené přičetl na vrub germanského vlivu (z keramiky merovejské), což je z části správné. Ale jeho chronologie není správná, neboť počítá, že přešla k Slovanům tato keramika teprve c. r. 500 po Kr.

[2] Srv. mé Bemerkungen 53, Jahrbuch f. Alt. IV. 1910, 33 (Brigantium), *Heger* Ausgrabungen etc. bei Amstetten, Wien 1893 (Winklarn), Mitth. Centralkomm. 1893, 99. V Gallii shledáváme rytou vlnovku občas už na nádobách I. fase laténské (*Déchelette* Manuel II. 1464, 1468).

[3] Srv. *Píč* Star. II. 2, *Lipka* Staré hradisko tab. 26, *Jíra* Obzor praeh. I. 52, *Axamit* Pam. XXVIII. 130, XXIX. 11. Na Moravě objevuje se tato keramika také v nálezech doby římské v Křenovicích, Hrubčicích, Březolupech, Čechůvkách atd. (*Červinka* Pravěk Mor. 290, 293. 298, Pravěk 1910, 58, Čas. ol. 1905, 111, *Černý* Pole popelnicová 25).

[4] *Niederle* Bemerkungen 53 sl.

ská dílna keramická — přijali ji, napodobili a tak si ji oblíbili, že se u nich ujala nadobro a zůstala i po úpadku římské kultury a v záplavě germanské jako výhradně slovanská národní keramika, jako jeden z hlavních příznaků slovanskosti v slovanské kultuře z konce I. tisíciletí po Kr.

Tento výklad ovšem všeho nevysvětluje. Zůstává totiž záhadou, proč se právě jenom u Slovanů římský vzor ujal a ne zároveň u jiných národů při Dunaji sedících: Germanů, Avarů nebo Maďarů[1] a dále proč Slované jen ten jeden typ přijali a ne jiné z bohatého výběru římské keramiky.

Příčinu toho shledával bych v tom, že Slované byli mnohem více praedisponováni k převzetí této nové keramiky nežli jiní. Oni patrně již před tím užívali forem podobných, kdežto nádobí Germanů nebo Avarů silně se lišilo od římského, takže přizpůsobit si římské vzory bylo pro ně mnohem nesnadnější, nežli pro Slovany, kteří pouhým přijetím hrnčířského kruhu a vlnice pozměnili starou svou formu a výzdobu v typ hradištní.

Domněnku tuto, doufám, potvrdí i archaeologie. Starší slovanská keramika, která typus hradištní s vlnicí předcházela a kterou můžeme dnes sledovati v několika pohřebištích s počátky hradištní keramiky jak na jihu v Chorvatsku a v zemích alpských, tak i ve východním Polabí v Polsku, ba i na dněprovské Rusi, ukazuje totiž častěji hrnce podobného tvaru, s hrdlem zúženým a buď jen málo nebo vůbec neovaleným, jejichž výzdoba se skládá buď z pásů vodorovných rytých linií, nebo pásů cikcakovitě lomených, křížených a dále z výzdoby tlačené, při níž krátké punktované čáry šikmo kolem výdutě kladené v jednom nebo více pásech jsou nejobyčejnější a představují nám typický staroslovanský ornament, který, jak jsem výše pověděl (str. 305), zůstal hojný i v pozdější, vlastní keramice hradištní.[2] Tuto keramiku a tuto výzdobu poklá-

[1] Zde vynechávám Sarmaty, poněvadž jsou záhadou. Hampelovy t. zv. sarmatské hřbitovy přejaly týž prototyp hradištní keramiky jako Slované a mají tytéž formy vývojové, kdežto ostatní kovový materiál je orientální. Ale časově vše spadá do VI.—IX. stol., kdy o Sarmatech v Uhrách nevíme, kdy Sarmaty zvání byli Slované. Není možno, že by bylo zůstalo tolik Sarmatů, jak bylo nutno souditi z hrobů a Slované žádní vedle nich. Spíše bych soudil, že tu Slované namnoze přejali kulturu byzantskoorientální, kterou robily byzantské dílny pro Hunny a Avary.

[2] Tuto, jak myslím, předřímskou keramiku shledávám na př. v hrobech u Vel. Gorice (Vjesnik arch. X. 128, 133) nebo současné u Mistelbachu (Jahrb. f. Alt. III. 227), obé z doby velmi časné, z VI.—VII. stol. Také na severu v Polabí

dám za domácí slovanský výtvor, vzniklý samostatně od římských vzorů. Zdali však tento archaický neboli *předhradištní* typ smíme geneticky spojovati s hrnci starších kultur polí popelnicových, v nichž se podobný vysoký hrnec objevuje typicky od stupně lužického,[1] je jiná otázka, na niž odpověď souvisí s rozluštěním velkého problému slovanskosti těchto polí. A priori ovšem spojení vyloučiti nelze. A totéž by platilo o druhém, nízkém tvaru hrnce ve výduti nalomeném k podobě dvojitého kužele a s hrdlem rovným neb ovaleným. Upomíná ještě silně na popelnice severních žárových polí z císařské doby římské (obr. 96, 14, 15). Výzdoba je podobná, z pásů vodorovně vyrytých nebo vlnic, ale nedbalejší.[2] Vše dělá dojem starší formy, kterou můžeme přiřaditi časově k předešlé, ačkoliv se jednotlivé formy udržely až do XI. století,

---

setkáváme se s těmito primárními hrnci, jenže výzdoba se zde na severu typicky skládá z pásů křižujících se čar, vedle šikmo stavených nebo cikcakových (obr. 96). Srv. nálezy z okolí Dessavy na Muldě (Jahresber. f. Vorg. sächs. L. I. tab. V.), na hradištích Ruppinského kraje (*Bartelt-Waase* Burgwälle d. R. Kreises tab. I.), u Inowracławě (*Kalliefe* Praeh. Zs. VI. 106 sl.), u Marienwalde v Braniborsku (D. Nachr. 1892, 52), u Ketzina (vých. Havelland, mus. Berl.), u Pawłovic blíže Poznaně (*Feldmanowski* Wykopalisko Pawłow. Pozn. 1877 tab.) a zejména v jamách u vesnice Fohrde v Havellandu (Mannus VII. 129). Také *Beltz* (Alt. I. 371) dí, že lze rozeznávati dvojí keramiku slovanskou, starší bez kola a mladší na kole dělanou (vedle ní ovšem též bez kola), která má však ve formě jen malé rozdíly. Na hradišti u Neu-Nieköhru ve spodní vrstvě byla tato starší, na vrchu mladší. Srv. i střepy z hradiště u Pawłowic v Poznaňsku (Album zab. IV. tab. 68). Velmi poučné jsou i některé nálezy z Povislí a Podněpří. Sem přišla vlna římského vlivu později a proto ještě v nálezech z konce I. tisíciletí (kdy tu ovšem seděli pouze Slované) vidíme tuto keramiku a rovněž i v X. století vedle keramiky hradištné jako survival starší. Tak na př. v Gnězdovu u Smolenska (*Spicyn* Изв. арх. XV. 65—67), v Korzybie, Kozimině, Rostkowu, Orzymovicích v gub. plocké (Swiatowit III. tab. XI., VII. 12, 29, 31, tab. I., V.), v Benkensteinu u Elblągu (Mitth. Copern. Verh. Thorn Heft XXII. 3, 15). O Gnězdovu praví Sizov výslovně ve svém rozboru, že typ ten je domácí a starší nejen s hlediska technického, ale i proto, že se vyskytuje v starších mohylách střední Rusi, jež se blíží době stěhování národů (*Sizov* l. c. 105). Zajímavo je ovšem, že tytéž hrnce shledáváme i na jihu v nálezech sarmatského rázu (*Braun* Изв. арх. XIX. 83) v tavričeské gubernii. V Čechách a na Moravě musíme teprve vyčkati dalších nálezů. Zde se ovšem ujal, jak z geografické polohy vyplývá, římský typ nejdříve, ale jsem přesvědčen, že se i u nás objeví formy protoslovanské.

[1] *Niederle-Buchtela* Rukověť č. archaeol. 66 sl.

[2] Sem náležejí dvě nádoby z Objezierze v Poznaňsku (Album zab. IV. tab. 69), nádobka ze Zakolan (*Píč* Star. III. tab. X. 20), ze Stove u Nov. Bukova v Meklenbursku (*Beltz* Alt. II. tab. 70, 21), jež je zajímavá provrtanými dírami, jež sloužily k provlečení provazců, a nádoba z Bobzinu s pokličkou (ib. 70, 20).

Obr. 96 Předhradištní typy slovanské keramiky.

1 Varín, 2 Mistelbach, 3 Begojeva (Bačka), 4—6 Fohrde, 7 Neuendorf, 8 Starý Žukov (Volyň), 9 Rostkowo (Płock), 10—12 Gnězdovo, 13 Lossnig u Střelna na Labi, 14 Objezierze (Oborník), 15 Schwaan (Meckl.), 16 Třebouň (Čechy).

na př. nádoba, v níž se našel poklad mincí u Schwannu v Meklenbursku (obr. 96, 15).

Od právě naznačeného staršího předhradištního typu byl jen snadný krok k typu latènsko-římskému, resp. hradištnímu. Celková forma zůstala, jen okraj byl více, určitěji ovalen, do dekoru vložena vlnice,[1] vše vytvořeno na kruhu — a hradištní typ byl zde. Ovšem ani nový tvar nezůstal bez dalšího vývoje. Jenže se vývoj netýkal základní formy a výzdoby, jako spíše jen detailů technických. Hlína je později jinak míšena, čistší, bez zrnek pískových, pálení je dokonalejší (střepy zvoní), barva světlejší, šedavá, ovalení hrdla je silnější, ostré a hranaté a také rytá výzdoba nabývá ostrosti: počnou opět převládati pásy vodorovných, hluboce vyrytých linií a vlnice sama se splošťuje (srv. obr. 90, 13). V Rusi se docela objevuje i malování. (Srv. nálezy v úsadbě dra Petrovského v Kijevě). Tento vývoj počíná markantněji vystupovati v XI. stol. a ještě více v následujících, ale to je už doba, jejíž kulturu zde neličím.[2] Je však jistě zajímavo podotknouti, že se starý hradištní typ vlnicí zdobený uchoval dosud na různých místech Slovanstva jako lidový výrobek pro domácí potřebu kuchyňskou. Lze se s ním shledati na tržištích v Petrohradě, Moskvě, Sěrgijevu, Dubrovníce,[3] a vlnovka je hojná i na nádobách různých forem ze Slavonie.[4]

Vedle tohoto vlastního typu hradištného s jeho stupněm archaickým vyskytuje se jen zřídka v nálezech slovanských jiná nádoba atypická. Mis není, což je podivné, ale občas se objevují hrnce tak nízké a široké, že tvoří přechod k misám. Vedle nich a lahví svrchu vzpomenutých objevila se čutora, v staré slovanštině *plosky* zvaná,[5] vedle esovitých záušnic u Horgoše v Čongrádu;[6] v Leissovském Mlýně u Frankfurtu nad Odrou našla se hliněná nádoba v podobě žebrované cisty se stříbrným pokladem z XI.

[1] O tom, proč prý si Slované zamilovali vlnici a jak vůbec povstala, vykládá *R. Moschkau* (Mannus IX. 196).

[2] *H. Grosse* Zs. f. Ethn. 1909, 910 (srv. ref. v Pam. XXVI. 164), *Beltz* Alt. 367.

[3] *Niederle* Bemerkungen 52, *Píč* Star. III. 129.

[4] Srv. sbírku nádob na ocet v Rumjancovském museu v Moskvě.

[5] Slovo *plosky, ploska* (t. j. ploská lahvice) je všeslovanské a staré, doložené ze XII. stol. v Nikon. Pandektech 45 (*Srezněvskij* Mat. II. 968). Srv. zde dále str. 322.

[6] Arch. Ert. 1894, 199. Forma je už stará, antická. Srv. *Montelius* Civ. prim. II. 268.

století,[1] v Turově u Plocka hrneček s pokličkou polepenou kuličkami.[2] Ale to jsou všechno holé výjimky. Za to se občas, ač řídko, objeví nádobka dirkovaná, užívaná patrně k hotovení sýra.[3] Lokální, byzantsko-orientální výtvor IX.—X. století je malovaná keramika nalezená ve zříceninách kostela v Patleině u Preslavi.[4]

Nádobí z jiného materiálu.

Místo pohárů z hlíny užívali Slované, pokud neměli kovových a skleněných (srv. str. 238 a 318), k pití buď pohárků dřevěných,[5] nebo z kůry zhotovených po způsobu srbské *krbulje*,[6] nebo a to nejvíce, dutých rohů zvířecích. V keramice té doby je tvar, který bychom mohli prohlásiti za pohár nebo číši, výjimkou (obr. 54). Naproti tomu vidíme na několika zachovaných sochách staroslovanských ohnutý roh jako typický attribut[7] a s tím se shoduje i zpráva Saxonova, že socha Svantovitova v Arkoně měla v ruce roh na víno (*cornu*) z různého kovu zhotovený,[8] i Herbordova, že velmožové štětínští pívali v kontinách z velkých, zlatem a drahokamy ozdobených rohů tuřích,[9] i Gallova o picích rozích na dvoře Boleslava Chrabrého.[10] Tyto rohy picí (podobné byly ovšem také k troubení, *cornua potibus apta* — *cornua cantibus apta* v chrámech štětínských rozeznává Herbord), jichž bylo

[1] Hervorr. Kunstgeg. Tab. II.

[2] Światowit II. 23, tab. 2.

[3] Srv. sídliště u Kistrzynu na Wartě (Zs. f. Ethn. 1915, 893), pozdní hroby žárové u Butzova (*Virchow* Vorg. Alt. d. Mark. Brandenburg 1886, Abt. VI. Tab. 4) a rašeliniště u Teterova (*Beltz* Alt. II. tab. 70, 22), je-li tento nález vskutku slovanský.

[4] Изв. бълг. общ. IV. 128, tab. 34—39.

[5] Nálezů je přirozeně málo, a ještě nejspíše kování, jímž byl okraj ozdoben. Dřevěná číška našla se v kurhanech u Gnězdova (*Spicyn* Изв. арх. XV. 15), jiná stříbrem kovaná v mohyle na Horní Jurkovici v Kijevě z IX.—X. stol. (Арх. Лѣт. 1899, 78, 1903, 360). Ve Vých. Prusku, ale z doby římské, našel se dřevěný pohár u Wackern (*Kemke* 38). Soustružníci dřevěných nádob (formatores picariorum) připomínají se v českých listinách teprve v pol. XII. století. (*Friedrich* Cod. I. 161). Narážku na dřevěné pící nádobí má i Gallus I. 6.

[6] *Trojanović* Archiv f. Anthr. XXVII. 248.

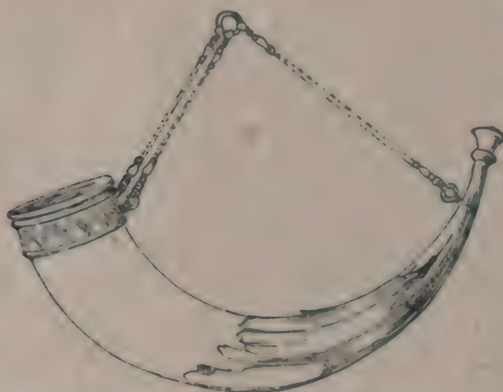
[7] Srv. relief z Altenkirchenu a sochy ze Zbruče, Galdowa-Jedrychowa, z Rosenbergu (ŽS. II. 143, 144, 147, pozn. 4).

[8] Saxo Gram. XIV. (*Holder* 564). Ž. S. II. 137, 290.

[9] Cornua etiam grandia taurorum agrestium deaurata et gemmis intexta potibus apta et cornua cantibus apta. (Herbord II. 32). Z Rusi pící roh dokládá **Ústav Jaroslavův** o судѣхъ (*Goetz* Prawda r. 24).

[10] Gallus I. 6 (*Bielowski* MPH. I. 401).

obecně užíváno i u sousedů slovanských, u Germanů[1] i v Orientě,[2] hotoveny byly z přiřezaných rohů dobytka domácího, velké z rohů tuřích; okrouhlý otvor býval u lepších exemplářů okován (u vzácných stříbrem a zlatem) a při tom i na povrchu ozdoben umělou řezbou. Obyčejných okovaných rohů nebo zbytků kování našlo se v hrobech zemí slovanských nemnoho a provenience nejisté.[3] Nejkrásnější kusy na povrchu skvostně zdobené našel Dm. Samokvasov v Černé mohyle u Černigova, ale nemohu říci bezpečně, náležely-li do kategorie rohů picích či troubicích (olifantů), jakých krásné kusy chovají se v Praze v pokladu svatovítském a v pokladu města Jász-Berény v Uhrách.[4] Dva rohy černigovské, Samokvasovem označené jako číše (кубокъ), pokryty jsou u otvoru širokým pásem stříbrného pozlaceného plechu, ozdobeného bitým a rytým dekorem čistě orientál-

Obr. 97. Rekonstruovaný roh picí z Lübsowa v Prusku.

[1] U Germanů dokládá pití z rohů Caesar VI. 28, Plin XI. 37 (45), Solinus 20. Na koberci z Bayeux vidíme Normany píti z rohů (*Jubinal* Anc. tap. pl. 1, 15). Zde bych podotkl, že se kování picích rohů objevuje občas i v hrobech východní Germanie z doby císařství římského, jichž národnostní příslušnost je nám stále ještě záhadou. Srv. výčet nálezů u *E. Blume* Die Germ. Stämme 144, k čemuž lze připojiti ještě z Čech kování z hrobu u Holubic, Zlivi a Strak (*Píč* Star. II. 3, 129), z Polska z Czacze, Szulmierzyc a jednoho neznámého místa (*Kostrzewski* Polska 138, 140, 197) a zejména nález dvou rohů, jež možno rekonstruovati (obr. 97) z pozdně římského hrobu u Lübsowa nedaleko Greifenbergu v Prusku (Praeh. Zs. IV. 144, tab. 13).

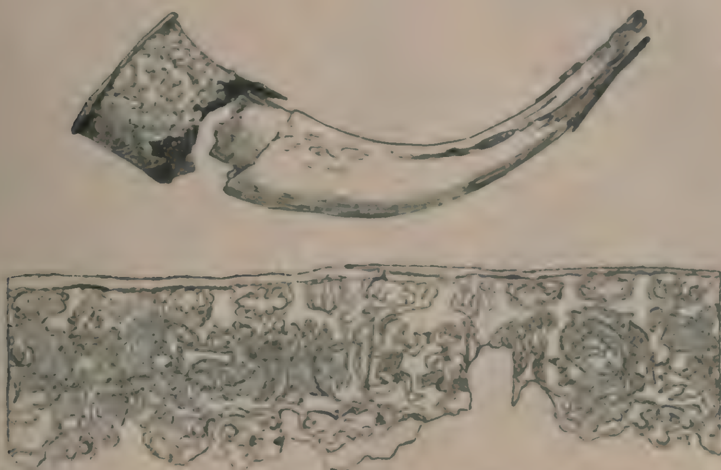
[2] Na orient ukazuje orientální výzdoba rohů, o nichž se dále zmiňuji. Také ve skythských hrobech nejsou rhitony vzácností. Srv. *Minns* Scythians 197, 211, 213, 219.

[3] Srv. zbytek kování rohu z kurhanu na ř. Paši (*Brandenburg* Кург. Прил. 70, tab. IX. 4) a z kurhanu gnězdovského (*Spicyn* Изв. арх. XV. 15, *Sizov* Смол. кург. tab. V. 5). Také v hrobech u Pasilna a Vindavy našly se picí rohy (Арх. Изв. Зап. IV. 41).

[4] Srv. *Šittler-Podlaha* Soupis pam. Praha II. 1, str. 3 sl., *Hampel* Alt. II. 921, III. 532, 536. Literaturu k těmto rohům viz u Hampela l. c. II. 888.

ního stilu se scénami zvířecími, mezi nimiž jsou i postavy lučištníků (obr. 98, 99). Pocházejí asi z X. století podle stilu i mincí byzantských spolu v mohyle nalezených, a podle práce náležejí nějakému zlatníku kijevskému, jenž trochu nemotorně napodobil vzor orientální.[1]

Jinak o rozích kovových, nalomeného tvaru, patrně hudebních, srv. dále stať o hudbě v díle následujícím. Jsou rovněž původu východního.

Obr. 98. a 99. Tuří roh z Černé mohyly u Černigova a jeho stříbrné kování (N. Kondakov)

Ještě řidčeji se objevují v slovanských hrobech té doby nádoby *skleněné*, ovšem vesměs jen jako importy z jihu, ze Syrie, Aegypta, Fenicie, Italie, neboť Slované skla nevyráběli (srv. výše str. 273). V zemích, které měly větší styk s jihem, objevují se už dříve za doby římského exportu, tak v Kijevsku hojně[2] a častěji ve III. a IV. stol. i ve východní Germanii[3] a tu a tam i v Uhrách.[4]

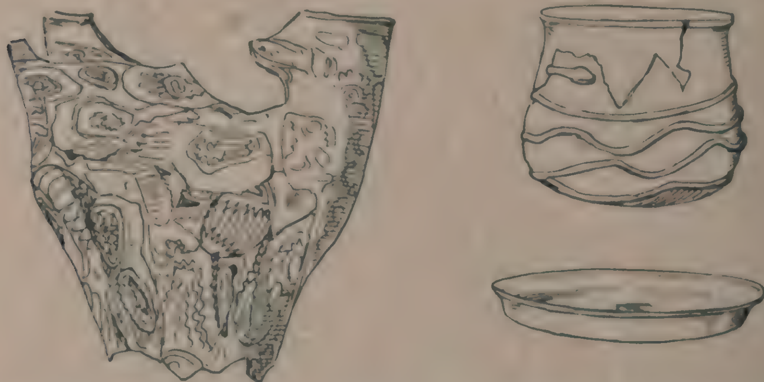
[1] *Samokvasov* Мог. р. д. 198, *Kondakov* Р. клады I. 15, *Tolstoj-Kondakov* Р. древн. V. 14, *Arne* Suède 125

[2] Srv. pohřebiště u Černjachova, Romašků (*Chvojka* Поля погр. 15).

[3] Srv. výčet u *Er. Blume* Germ. Stämme 142 (hlavně z konce doby císařské). Východně Pasargy jsou velmi řídké, za to na západě ve francké kultuře jsou poháry typickým attributem mužských hrobů. Několik kusů černomořské provenience našlo se v hrobech zákřevských (*Grempler* I. Fund tab. VI. 1—5; II. Fund Taf. 1).

[4] *Hampel* Alt. I. 162.

V hrobech určitě slovanských z konce I. tisíciletí jsou skleněné nádobky (poháry neb lahvice) nad míru řídké. Barevný emailovaný pohár italské práce (obr. 100) objevil se na př. v slovanském pohřebišti u Mengeše v Krajině,[1] skleněné misky v knížecím hrobě kolínském,[2] střepy skleněných nádob byly i v gnězdovských mohylách,[3] a skleněné nádoby hlásí Chvojka z kostrových mohyl kijevských (v Kirillovské ulici) i ze slov. hradišť v Podněpří.[4] Jako zvláštnost objevují se mezi slovanskou keramikou i věci polité skelnou glazurou. Polévání hlíny glasurou bylo odedávna známo

Obr. 100. Skleněný pohár z Mengeše v Krajině a misky z hrobu kolínského.

v Orientě, v Aegyptě, Mesopotamii i v Persii, jak nás názorně poučují sbírky musea louvreského, a ovšem později i v dílnách italských a byzantských, kde se to naučili z Východu.[5] Tak se stalo, že jednotlivé cizí věci došly občas i do zemí slovanských, jak ukazuje fayencový koflík a talíř s nakresleným gryfem z kurhanů gnězdovských.[6] V domácích dílnách slovanských se skelné polevy nezačaly dělati před příchodem byzantských mistrů do Kijeva za knížete Vladimíra (srv. str. 273). Od té doby však polévané dlaždice a stěny chrámů kijevských a bělgorodských, pochá-

[1] *Šmid* Altsl. Gräber 36, tab. I.

[2] *Pic* Star. III. tab. XX.

[3] *Spicyn* Изв. арх. XV. 15. Jiné starší z Kijevska zobrazuje *Chaněnko* Др. V. 16, tab. 35, později byly i v pokladech kijevských (*Kondakov* Клады 132).

[4] *Chvojka* Древн. об. 51, 54. Srv. také výše str. 273.

[5] Staré recepty na polevy hliněných nádob viz u t. zv. *Heraklia* De colo- II. 18—21, III. 1–4 (ed. *Ilg* 44 sl.).

[6] *Sizov* Смол. кург. 94. tab. VIII. 1.

zejících z X. století,[1] ukazují, že můžeme počítati s glazurou i na keramice slovanské, jaká se počala objevovati na př. v Kijevě.[2] K ní náležejí i pokusy pokrývati vzorkovaným polevem vajíčka hliněná, jež se našla v jižní Rusi u Kaněva, Bělgorodky, Rovna, Černigova a v Kijevě, a jež patrně odtud zabloudila i na ostrov Gotland.[3]

Zjevem zcela exotickým byly u Slovanů *číše z lebek lidských*. U sousedů, a to jak na východě u Skythů, Herodotových Androfagů, Issedonů, Sarmatů, Massagetů, Bulharů a Pečeněhů, tak i na západě u Keltů, Germanů a speciálně Langobardů, doložen je častěji zvyk, usekávati hlavu poraženému nepříteli a z ní hotoviti číši k pití, ozdobně okovanou nebo i celé vyzlacenou, zvyk to, jenž vyvěrá přirozeně z primitivních náboženských představ a byl proto po celém světě rozšířen.[4] Proto se nepodivíme, dočítáme-li se, že nejen hlava knížete Svjatoslava krášlila roku 972 hodovní síň pečeněžského náčelníka[5] a že r. 811 Krum zval slovanská knížata, aby pila z lebky císaře Nikefora zlatem okované,[6] nýbrž že se našly upravené svršky lební i v hrobech čistě slovanských, na př. v kurhanech drevljanských a dregovičských.[7] Ba je vůbec možno, že všesl. termin *čaša* značil původně tento druh nádob k pití.

Obr. 101. Ruské vajíčko polévané z Gotlandu a polévaná omítka z Bělgorodky (T. Arne).

---

[1] Podle ukázek a zpráv zaslaných mi před válkou p. *Č. Chvojkou*. Srv. *Arne* Suède 216.

[2] *Chvojka* Древн. об. 60.

[3] Srv. ŽS. II. 262, *Arne* Suède 216.

[4] Srv. *R. Andree* Menschenschädel als Trinkgefässe (Zs. f. Volksk. 1912, 1—33[1]), *Uvarov* Сборникъ III. 318, *L. Vojevodskij* Этнол. и миѳол. замѣтки I. Чаши изъ челов. череповъ. Odessa 1877 a *J. Želizko* O upotřebení a zdobení lebek lidských v době předhistorické (Čas. ol. mus. 1898, 10). Stať tato vyšla překladem A. Kašpara rusky v č. 31. Izvěstij tavr. učené komisse s obálkou v Praze tištěnou (Объ употребленіи челов. череповъ въ эпоху доисторическую. Praha 1901).

[5] Letopis Kijev. k r. 972 (Lavr. 72[3]).

[6] Theofanes ed. *Boor* 491, Kedrenos II. 42.

[7] *Spicyn* ЖМНП 1899, VIII. 326, *Antonovič* Древн. раск. 14 (u Žitomiru). Také u nás našly se v starších kulturách kusy lebek, jež zavdaly podnět k podobnému výkladu (*Knies* Čas. ol. mus. 1897, 118, *Schneider* Verh. berl. 1898, 214, *Želizko* l. c. 17).

Terminologie.

Zbývá mi ještě ukázati na terminy, kterých Slované užívali na konci doby pohanské pro své nádobí. Vodítkem je tu opět rozšíření názvu po Slovanstvu, dále, je-li domácího původu a je-li literárně ze staré doby doložen. Ovšem nutno podotknouti, že nelze vždy rozhodnouti, pokud dále uvedené názvy náležejí řadě vlastní, hliněné keramiky, pokud nádobí kovovému, a pokud nádobí ze dřeva nebo i z proutí zhotovenému, o němž se zmiňuji zase na místě jiném.

Gъrnъ, *gъrnьcь*, č. hrnec, stb. *grъnьčarъ*. Srv. lat. fornus, furnus, sti. ghrnás — žár (Berneker EW. I. 371, Miklosich EW. 64.). Výraz všeslovanský a starý (Supr. 396, 20, 21, Izb. 1073 r. 64, Pam. Sin. XI. st. 173, Pand. Ant. XI. st. 86, Upyr, Is. XLI. 25 atd). Горнецъ масла v Rus. Pravdě kn. Jar. 56 (*Vladimirskij-Budanov* Хр. I. 55). Srezněvskij Мат. I. 616—617.

Lonьcь (hrnec), slov. *lončár* (hrnčíř). Původ nejistý a jen u Jihoslovanů. Berneker I. 732, Miklosich 174. U Sreznĕvského není.

**Sądъ*, stb. *sъsądъ*, *sądьno* (Miklosich 315, Budilovič II. Сл. II. 128). Výraz všeslovanský a starý (srv. i lit. sudas). Судина v Povĕsti vrem. let. Let. Lavr.[3] 13, судъ v I. knize Mojžišově XLIII. 11, u Feod. Peč. I. 196, Jak. Bor. Gl. 116 atd. (Sreznĕvskij Мат. III. 602), съсудъ v Ostrom. ev. Mat. XIII. 48, Jan XIX. 29, v Čud. psalt. XI. st. II. 9 atd. (Sreznĕvskij III. 833—834). Snad to značí nádobu původně dřevěnou (tak Janko Pravěk 98).

Čьbanъ, *čьvanъ* původu temného (Berneker I. 165, Miklosich 37, *Sobolevskij* РФВ. 1914, 431 a *Skok* Archiv sl. Phil. 1914, 337, 2). Výraz všeslovanský a starý (srv. i lit. zbonas, izbonas). Doložen z XII. stol. v ev. sv. Marka VII. 8 (Četveroev. r. 1114 a Jurjev. ev. r. 1119), adj. чьваньчии v Pam. Sin. XI. st. 119. Srv. Sreznĕvskij Мат. III. 1554.

Laty (gen. latъve), csl. *latъvъ*, *latъva*, *latъka*, původu nejistého. (Berneker I. 694, Miklosich 161.) Výraz všeslovanský a starý. V letopisu k r. 997 se praví, že Bělohradčané ze studní vědry vylévali vodu в латки (Let. Lavr. 126[3]). Je už také v nejstarších překladech bible (Sreznĕvskij Мат. II. 12).

**Čěrpъ*, csl. *črěpъ* (č. střep), z něhož se už v staré době vyvinul význam čerpací nádobky (srv. lat. testa). Viz Berneker I. 147, Miklosich 34. Všeslovanské a staré. Чьрпало v Izb. před

1300 r., почьрпальникъ v Ostr. ev. Jan IV. 11 (Jurj. ev.), чьрпальникъ v Prol. maj. 12 atd. Srv. Sreznĕvskij Mат. II. 1330, III. 1567, Jagić Kirchensl. Spr. 293.

Kubъ — pohár (Berneker I. 636). Všeslovanské, ale původu nejistého. Кубькъ a кубьцъ doloženy teprve v Ipatěj. let. k r. 1175, 1288 a v I. Pskovském k r. 1473 (Sreznĕvskij Мат. I. 1356). *Jakob* sestavuje i arab. *kūb* — pohár (Handel 149).

Grotъ (č. hrotek, menši nádoba špičatá) původu nejistého (Berneker I. 354, Miklosich 79). Výraz všeslovanský a starý (Greg. Naz. XI. st. 304, Sreznĕvskij I. 598).

Přejatých názvů z řeči sousedních, hlavně řecké, turecké, latinské a germanské, je také celá řada, ponejvíce v jižní a východní větvi slovanské. Mohu se zde zmíniti hlavně o těch, které jsou důležitější a které nalézám u Sreznĕvského nebo Miklosiche v nejstarši literatuře slovanské tak, že přejetí jejich spadá před XI. století, ještě do konce doby pohanské.

Lagъvь (č. láhev), výraz všeslovanský, přejatý z sthn. lāgela, stř hn. laegel, lāgel a to z lat. lagēna (Berneker I. 685, Miklosich 159). Na stáří u záp. Slovanů ukazuje termin *lagenarii* z XII. stol. (srv. výše str. 308). V češtině je doložena *lahvicě* teprve ze XIV. stol., na jihu je však лагвица už v starých překladech bible (*Sreznĕvskij* II. 2).

Kupa ve smyslu číše, všeslov., přejato ve dvou řadách z lat. cuppa, cupa (Berneker I. 645, Miklosich 147, Vasmer Эт. II. 250). Doloženo však teprve od XIV. století (Berneker l. c.). Srv. též Romansky Lehnwörter (XV. Jahresbericht Inst. f. rum. Spr. 117).

Čьbъrъ (č. džber), všeslovanská výpůjčka[1] z sthn. zwibar, zubar (Miklosich 37, Berneker I. 165). Výraz je starý. U Galla I. 2 (Bielowski MPH. I. 397) čteme: situlae sclavonice cebri, a v listině Mstislava Daniloviče Volyňského r. 1289: пять цебровъ овса и ржи (Sreznĕvskij III. 1439).

Krъčagъ krъčaga (nádoba) přejato z tur. korčag, altaj. kurčuk (Berneker I. 665, Miklosich 156). Výraz všeslovanský a starý (Besedy pap. Grig. Sobolevskij Мат. 66 Upyr. Jer. XXV. 6, Četveroev. 1144 r. 102, Let. Kij. k r. 997 (Lavr. 126[1]), Nestor Žití Feod. 20 atd. Srv. Sreznĕvskij I. 1411).

[1] Zubatý to však pokládal za domácí L. F. 28, 116. Skok toto slovo i čьbanъ pokládá za výpůjčku z germanštiny (l. c.)

Bljudo, bljudъ (široká nádoba, mísa) je prastará výpůjčka z got. biuþs, tedy z III.—IV. stol. po Kr. (Berneker I. 64, Miklosich 15), jež prošla téměř všemi slov. řečmi jednak ve významu mísy, jednak podnosu a stolu.[1] Doloženo v Ostrom. ev. Mar. VI. 28, v Jurj. ev. 1119 r. Mat. XXIII. 23, u Jana Ex. Bulh. 164, v gramotě z r. 1130, v Pat. Sin. XI. st. 203, atd. Srv. Sreznĕvskij Мат. I. 120.

Mísa, stb. *misa* (πίναξ), výraz všeslovanský, přejatý z sthn. mias, mies, got. mes a to z lat. mensa, mēsa (Berneker II. 61, Vasmer Эт. III. 126, Murko MAG. XXXVI. 125, Sobolevskij РФВ. 1884, 316, Miklosich 198). Přejetí je staré. U Sreznĕvského je doklad z ruk. XII. stol. Poučení Konstantina bulharského 242, 245 (Мат. II. 153).

Čaša (stb. čaša, č. číše), výraz všeslovanský, přejatý z íránštiny (Berneker I. 137, Vasmer Roczn. sł., VI. 173, Miklosich 31) a starý, doložený od X. stol. (Kosma presb. Arkiv IV. 76, 80, Besedy pap. Grig. ed. Sobolevskij Мат. 80, Ostrom. ev. Mat. X. 42, Izb. r. 1073, 121 atd. Sreznĕvskij Мат. III. 1483). Není vyloučeno, že čaša označovala původně misku z lebky zhotovenou, u Skythů obvyklou (srv. výše str. 319).

**Kony, konъvь* (č. konev) přejaté do západní a pak východní slovanštiny ze střhn. kanne, sthn. kanna (Berneker I. 558, Miklosich 128). Jinak Vasmer Эт. II. 245 a III. 94. Stáří nejisté. V staré češtině je doložena teprve v překladech biblických z XV. stol. (Gebauer Stč. sl. II. 93).

Krina, (o)krinъ, krinica — č. okřín (Berneker I. 617, Miklosich 140). Podle Vasmera Эт. II. 248 z ř. κρῆνα — κρήνη (srv. III. 101). Všeslovanské a staré (Supras. 291, 8; Jurjev. ev. Mat. V. 15; Ev. XII. st. Mar. IV. 21 крина, кринъ za ř. μόδιος; окринъ u Upyra Zach. IX. 15). Srv. Sreznĕvskij Мат. I. 1324, II. 648.

Z jiných výrazů jsou v XI. nebo XII. století doloženy: str. чара — číše z mong. čara (Berneker I. 136, Sreznĕvskij III. 1471), *potirъ* — pohár z ποτήριον (Vasmer Эт. II. 268, III. 159, Sreznĕvskij II. 1291), *plosky, ploska* — čutora z flasca (Vasmer II. 265, Sreznĕvskij II. 968), *lochanъ* nebo *lachanъ* — pelvis (Berneker I. 685 z Orientu, assyr. lahannu, arab. laqan, Vasmer III. 116 z ř. *λαγάνιον), *stamna* — džbán (Vasmer II. 279, Sreznĕvskij III. 491),

[1] Srv. *Murko* MAG. XXXVI. 120, *Meringer* Sitzb. Akad. W. 144 VI. 92, 96.

kovъkalъ — dřevěná číše (Vasmer III. 71, Srezněvskij I. 1243) z ř. καύκαλον. M. Vasmer mezi výpůjčkami z řečtiny z doby předkřesťanské uvádí ještě u Srezněvského nedoložené *konata* — nádoba na víno (Эт. II. 217, 245). Nejasného původu je ještě *konobъ* (stbulh. a strus.) doložené v nejstarších textech ve smyslu řeckého λέβης, pelvis (Berneker I. 558, Srezněvskij I. 1269).

V. PRÁCE VE DŘEVĚ A PŘIBUZNÉ.

Vedle metallurgie, zlatnictví a hrnčířství ustupují všechna ostatní řemesla silně do pozadí. Ne že by nebyla v staré kultuře slovanské přicházela k náležité platnosti, — ba některá z nich, jako bednářství nebo tkalcovství byla jistě zaměstnáním nad jiné rozšířeným, — ale zpráv o nich je pramálo a materiál, jenž byl používán k práci tak podlehl během času chemickým a mechanickým procesům, že se v nálezech setkáváme jen s nepatrnými zetlelými zbytky nebo nějakým kouskem kování, a tím je poznání naše velmi znesnadněno a omezeno.

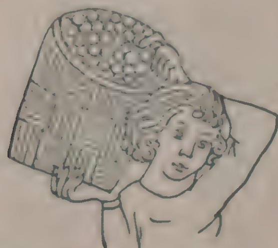
Pokud se týče prací ve dřevě, je jisto, že byly vedle prací *tesařských* při stavbě domů a hotovení kusů nábytku, popsaných už v I. díle Života starých Slovanů na str. 820 a násl.,[1] robeny především ještě všeljaké druhy dřevěných nádob, různé velikosti a různých tvarů. Nemáme však o nich bližších vědomostí, pouze řada starých slov, jednak domácích, jednak cizích ukazuje, že jich bylo užíváno už v XI. a X. století a ovšem i dříve. Hotovili je řemeslníci, pro něž stará latinská listina kláštera vyšehradského připisovaná k r. 1088, ale o něco pozdější, zachovala domácí termín *bečvár*.[2] Také soustružníci, *tornarii*, *tornatores* listin XI. až XIII. stol.[3] patří k těmto dělníkům ve dřevě, rovněž jako koláři,

[1] Také jiné velké práce svědčí o obratnosti a výši tesařského řemesla u Slovanů, tak na př. stavby mostů přes Sávu (pro Avary) a konstrukce strojů válečných, zejména věží dobývacích, o nichž viz blíže v kapitole o obchodních cestách a válečnictví, dále stavby lodí a vozů, o nichž také srv. v kap. o obchodu.

[2] Ibidem becsuar Letona (*Friedrich* Cod. I. 380).

[3] *Friedrich* Cod. I. 389 (XII. st.), 397 (XIII. st.), 429 (XIII. st.), 430. Specialisté byli mezi nimi tornarii scutellarum v listině r. 1046 (fals. XII. stol.) a tornatores picariorum v listině 1086 (fals. XII. stol.). *Friedrich* I. 359, 361. (Tornus, ř. τόρνος je soustružnické kolo, od toho τορνεύω, τορνευτής, tornare. O něm v starověku viz u *Blümnera* Techn. II. 331 sl.) V Polsku připomíná *tornatores* dodávající nádoby a misy listina kláštera trzebnického z roku 1204 (*Piekosiński* Ludność 90).

rotarii a *vozidlníci* — *carpentarii*,[1] k jejichž výrobkům se vrátíme ještě jednou podrobněji na místě pozdějším (v kap. násl.), a k nimž zde nejlépe přidružíme i ty, kteří z vrbového proutí nebo lýčí uměli plésti různé koše a vysmolením hotoviti z nich i nepropustné nádoby. Zdá se aspoň, že některé staré terminy označovaly nádoby původně pletené. Historicky řemeslo to není sice doloženo,[2] ale *koš* je výraz všeslovanský i prastarý, a technika sama po celém světě pravěká.

Obr. 102. Koš z bible Velislavovy.

Obr. 103. Uborek z kůry od Chlumce (Fr. Lexa).

K dřevěným (ev. proutěným) nádobám od bečvárů robeným náležejí bezpochyby tyto domácí staré terminy slovanské:

Děža (č. díž) — nádoba na těsto v každé domácnosti nutná, tedy důležitá. Slovo je původu nejasného, ale bezpochyby domácí, indoevropské (Bęrneker EW. I. 198, Miklosich EW. 45). Je všeslovanské a patrně staré, třebas bych neměl pro to literárních dokladů.

Vědro — nádoba speciálně užívaná k čerpání vody ze studně, jako ř. ὑδρία.[3] Název je všeslovanský a litevský — vědras (srv. Miklosich 388) a podle Zubatého i Janka značil původně kožený měch z dobytčího žaludku nebo břicha, později nádobu

[1] Carpentarii u *Friedricha* Cod. I. 56, 57, 58 (r. 1057), 364 (XIV. stol.), 399 (1115?), 432 (1186?), vozidlnik (tamže I. 378 k r. 1088). Carpentarii v listině papeže Inocence II. r. 1136 (*Piekosiński* Doc. 30). Rotarius u *Friedricha* I. 398 (1115?), 431 (1186?). Srv. i *Koloděje* v XII. stol. (ib. I. 413.)

[2] Za to má archaeologie jeden zajímavý doklad, otisk koše na vnitřní straně slov. nádoby ze Ziernik v kraji stopnickém (Światowit I. 61) Obrázek českého koše z poč. XIV. stol. viz v bibli Velislavově tab. 8 (ed. *Vocel*), zde na obr. 102.

[3] Srv., jak v Letopisu (Lavr. 126[1]) při r. 997 Bělohradčané vybirají ze studně vodu vědrem a vylévají v látky a v kádě vedle studně.

dřevěnou.[1] Stáří doloženo starými překlady Písma (I. kn. Mojž. XXIV. 14, Lev. XXIII. 13), Cod. Supras. 253. Letop. k r. 997, Rus. Pravdou Jaroslavovou atd. (Sreznĕvskij Мат. I. 497).

Okovъ — ve smyslu okovaného dřevěného vědérka, je doložen ze staré češtiny (*okou*) v listině vyšehradské z r. 1088 (psána o něco později) a v staré ruštině v let. Tverském k r. 6951. Srv. Friedrich Cod. I. 387, 388, 390 a Sreznĕvskij II. 644. Vědro i okov přejali také Maďaři — veder, akó.

Korъ, korьcь (č. korec) — původu nejistého snad původně nádoba z kory zhotovená.[2] Název je všeslovanský (ponejvíce ve významu dřevěné nebo korové nádoby k měření obilí) a starý. Na západě dokládá nám je Helmold 88 a některé jiné listiny z XII. stol. (srv. doklady výše na str. 110), na východě teprve prameny XV. stol. (Sreznĕvskij Мат. I. 1293).

**Ląkъno* (č. lukno) — nádoba z proutí a lýčí, pak z dřeva zhotovená k měření obilí a medu — původu asi domácího (Berneker I. 740, Miklosich 175). Rozšíření názvu ukazuje do doby všeslovanské. Nejstarší dva doklady u Sreznĕvského (II. 54) jsou z Pověsti vrem. let. (меду лукно k r. 997) a z Ruské Pravdy. Srv. výše str. 111.

kadьlbъ (č kadlub) — nádoba dřevěná z kmene vydlabaná, od čehož dlužno odvésti i název (od dolbą-dьlti), rozšířený u východních a západních Slovanů (Berneker I. 467, Miklosich 108). Stáří nejisté. U Sreznĕvského není, u Gebauera rovněž ne.

Prasl. **ądorbь, dorbъ* ve významu nádoby (Berneker I. 211, Miklosich 49) zachován jen v ruštině, kdež už v XI. stol. v Izborniku (1073 r.) 33 čteme: воду черепля и вь удоробь утьлу льють (Sreznĕvskij III. 1154).

Všeslov. *košь* značilo původně vůbec pletivo, pletenou nádobu (Berneker I. 586, Miklosich 134) a doloženo je Ostrom. ev. (Jan VI. 13) a Nestorovým Žitím Feod. 41 (Sreznĕvskij I. 1306). Tak i všesl. *krošňa* (č. krosna), jež souvisí původem se sl. *krosno* ve významu tkacího stavu (Berneker I. 623). Pro ohebnou koru nebo dužinu, z níž se koše a nádoby ro-

[1] *Janko* Pravěk 247.

[2] Deminutivum *korьcь* ukazuje na předchozí *korъ*, třebas toto se neudrželo (je jen v Zogr. a Nikol. evangeliu Luk. XVI. 7) Berneker (I. 579) však myslí zde spíše na převzetí ř. κόρος — mensura, jako Vasmer. Эт. II. 246, III. 97, *Jagić* Festschrift 272.

bily,[1] byl prastarý indoevr. termin *lubъ* podnes všeslovanský (Berneker I. 741, Miklosich 175). Speciálně zvána tak byla stěna síta a mlýnského koše později i míra dutá. Jména místní od toho odvozená (Lubno, Lubnica, Lubyna, Lubny, Luby, Lubenec, Lubnica, Lubienka) jsou hojná a mons Lubnic se připomíná už r. 973.[2] V ruštině jsou však u Srezněvského doklady teprve ze XVI. stol.[3]

K výrazům zjevně odjinud převzatým patří:

**Bъčy* (gen. bъčve), *bъčьvь*, *bъčьka* (č. bečva, bečka) — dřevěný sud, jehož název přejat byl buď z sthn. *butihha, střhn. boteche, botech, nebo spíše z ř. βοῦττις, βουττίον, lat. butis (Berneker I. 105, Vasmer Эт. II. 217, 223, Miklosich 25). Slovo je všeslov a značně staré, neboť je dokládá i Nestorovo Žití prep. Feodosija 22 (viz Srezněvskij I. 201) i stč. *bečvar* z XII. stol. (srv. výše str. 323). Také způsob skládání beček z duh je patrně převzat, neboť i toto slovo *duha*, ač rozšířeno ve všech třech větvích slovanských, je původu cizího z it. doga (z střlat. doga) nebo střhn. dūge.[4] Zpráva I. Novgorodského letopisu k roku 1204 ukazuje, že ruské bočky byly sbity hřebíky (Srezněvskij l. c.).

Kadь — větší dřevěná nádoba z desek; název všeslovanský, ale převzatý z ř. κάδι(ον) z κάδος — vědro, lat. cadus. (Berneker I. 466, Miklosich 108, Vasmer Эт. II. 236, III. 71). Je už v prvních překladech Písma za ř. κόρος nebo κάδος, dále u Upyra (Is. XL. 15), v Letopisu k r. 997 atd. Viz u Srezněvského I. 1172. V češtině doložen často od XIV. stol. (Gebauer II. 6). Prešpurský slovník překládá kad — dolium. V Ruské Pravdě kn. Jaroslava (§ 58) měří se rež na kopny nebo kadi (Vladimirskij-Budanov Хр. 55).

Ąborъ, *ąborъkъ* (č. úbor, úborek), nádobka nejspíše z kůry zhotovená.[5] Výraz všeslovanský, ale přejatý z sthn. ambar — Eimer

[1] K staré Rusi srv. *Aristov* Промышл. др. Руси 101. V smlouvách ze XIII. stol. připominají se коробьи хмѣльные а пьяные, коробья v Novg. let. k r. 6736 (дары въ коробьяхъ). *Srezněvskij* I. 1288.

[2] *Zahn* Cod. Austr. (1870) 37, *Miklosich* Ortsnam. II. Denkschr. XXIII. 197.

[3] Мат. II. 48.

[4] *Berneker* EW. I. 233, *Schrader* Reallex. 236.

[5] Nasvědčuji tomu staré české zprávy a místní survivaly úborku, hotovené z lipové kůry a lýka ke sbírání jahod nebo třešní (obr. 103). Srv. o tom článek *J. Soukupa* Úborek v Č. Lidu. XVI. 401. Jaké všechny nádoby praktické a trvalé ze udělati z kůry a lýči, ukazuje stať *Jul. Wichmanna* o nádobách užívaných u Čeremišů (Anz. d. ethn. Abt. ung. Nat. Mus. VII. 1915. 101).

(Miklosich 221) a to v době staré, neboť na západě dokládá jej už česká glossa v Mater Verborum z XIII. století[1] a slovníky staročeské ze XIV. stol.,[2] na východě v Rusi je v Ruské Pravdě kn. Jaroslava a Vladimíra Monomacha jako míra pšena (Srezněvskij Мат. III. 1116).

kъbьlъ (č. kbel) — modius, přešlo k Slovanům z sthn. *kubil, střhn. kübel (to z lat. cupellus, cupella). Srv. Berneker I. 658, Miklosich 154. Je už v starých překladech bible (Srezněvskij I. 1387), dále v Pat. Sin. XI. st. 107, v Nikon. Pand. 35 jako míra pšenice (Srezněvskij ib.). Maďaři přejali kbel od Slovanů — köböl.

Z ostatních uvedl bych ještě, že všeslovanské a staré slovo je *bъdьnъ* (č. bedna doložená ze XIV. stol. v sl. Prešpurském), což je přejato z germ. *budin a to opět. z lat. *butina (Berneker I. 106) a snad i všesl. *necky* (csl. *nъštvy*. srbch. naćve, r. ночва, Miklosich 218) přejato je z g. nuosk, což značilo nádobu vydlabanou, koryto.[3] Нощьва, нъщьва ve smyslu velké nádoby je doloženo už v Pat. Sin. XI. stol. 264. Z lat. dolium vzniklo strus. делва, дельвь, девлъ doložené už v překladu I. kn. Mojž. XL. 10, 12 a u Grig. Naz. XI. st. 193 (Srezněvskij I. 651, 767, II. 480). Z historických zpráv připomínají se na př. bečky nebo lukna medu v knížecím sklepu (mednici) v Bělgorodě, pak vědra a kádi tamže vedle studnic,[4] kádi obilí v Ruské Pravdě kniž. Jaroslava,[5] a také perský geograf X. stol. a Ibn Rosteh potvrzují, že Slované chovali medové víno ve velkých nádobách ze dřeva.[6] A když biskup Otto Bamberský křtil ve Štětíně lid, tu vstupovali jednotlivci do velkých sudů nebo kádí naplněných vodou a tam byli poléváni a křtěni.[7]

O podobě jednotlivých těchto nádob téměř nic nevíme. Jedině z dosavadních typicky konservativních forem smíme souditi na staré a vedle toho pouze vědérko nebo-li okovъ je nám dobře znám i archaeologicky, poněvadž provází tak hojně slovanské

[1] Uborech — calatus, sumber (*Patera-Srezněvskij* Глоссы 36).

[2] *Soukup* l. c. 402.

[3] *Meringer* Idg. F. XVII. 152, *Janko* Národ. Věstník II. 1907. 76. Srv. i ŽS. I. 513. Berneker však (Zbornik Jag. 602) přijímá prasl. *nъktva* ve významu koryta a s ním souhlasí i *Mladenov* Герм. елем. 91.

[4] Let. k r. 996 a 997 (Lavr.[3] 123, 125).

[5] Srv. citáty výše str. 11 pozn. 4.

[6] Ed. *Tumanskij* 135.

[7] Herbord. II. 16, 36.

hroby kostrové z IX.—XI. stol.,[1] že přes stav mnohdy silně zetlelý a porouchaný můžeme si jeho podobu dobře rekonstruovati. Je to ostatně totéž vědérko, které nalézáme i v kostrových hrobech sousedních Germanů v době merovejské,[2] ba i v starších hrobech žárových východní Germanie, jejichž národnost je nejistá.[3] Zhotoveno bylo z řady rovných dužin spojených dvojí kovanou obručí při dně a druhou při hořením kraji (někdy i třetí a čtvrtou uprostřed), která byla opatřena oky k zachycení obloukovitého železného držadla (srv. obr. 104). Starší typ má ráfy široké a ozdobnější, mladší z hrobu X. a XI. století úzké a jednoduché. Velké nádoby měly ovšem i obruče dřevěné, lýčím svázané, jak vidíme ještě na obrazech legendy sv. Jadwigy z r. 1353.[4]

Jen zřídka bývá u Slovanů kování ozdobnější,[5] obyčejně je to prostá hladká obruč a nahoře prostý železný prut s ohnutými háky na koncích. To je typické slovanské vědro neb okov IX.—XI. století. Nalézá se v hrobech žen i mužů a nosila se patrně, jako později na ramenou zavěšená po dvou na dřevěné tyči zv. asi *jarmo*, jak smíme souditi z toho, že se místy názvu toho dosud užívá.[6]

---

[1] Nálezy okovaných věder v slov. hrobech jsou velmi hojné a nepotřebuji jich zde všech vyčítati. U nás v Čechách našly se na př. u Libic, Zakolan, Želenic, Královic (*Píč* Star. III. tab. IX. 10, X. 22, 24, XV. 67, *Siblík* ústně), z Polska bych ukázal na hroby u Wierzbic, Orszymowic, Kozimin, Korzybia (Swiatowit. VII. tab. III. V. str. 14, 29), z Ruska na mohyly z Přiladoži (*Brandenburg* Кург. Прил. IX. 7), v Gnězdovu (Изв. арх. XV. 11 str. 15, 60, *Sizov* Смол. кург. 79), na Berezině (*Zavitněvič* Зап. арх. X. 331), na Soži (*Spicyn* Радим. кург. 12, 16), na Volyni, kde jsou velmi hojné (*Antonovič* u Chaněnka Древн. V. str. V. Раск. др. 14, *Melniková* Труды арх. с. Кievь. I. 1901, 493, 495) a v mohylách černigovských (*Samokvasov* Мог. р. зем. 194, 196, 197, 200), sědněvských a starodubských (tamže 205, 209), v Haliči (Zbiór VI. 58, VII. 43) a v Kijevě (*Chvojka* Древн. об. 54). Také na jihu se našly na př. u V. Gorice (Vjesnik. N. S. X. 129) nebo v slov. hrobě u Horgoše (*Hampel* Alt. II. 536).

[2] *Lindenschmit* Handbuch 476.

[3] Srv. *Blume* Germ. Stämme 144, *Grempler* II. Grabfund von Sackrau. 6, tab. I. 2.

[4] *Stronczyński* Legenda o św. Jadwidze Krak. 1880. tab. 15.

[5] Obruč s bronz. a stříbrnými hřebíky našla se na Volyni (*Melniková* l. c. 502), bohaté vědérko, ale zničené bylo v hrobě kolínském (*Píč* Star. III. 128), jiné s bronz. kováním je v Brně. Z franckých hrobů viz krásná kování u *Lindenschmita* (Alt. III. 2 tab. 6, Handbuch tab. XXXI.), z Anglie u *Baye* (Ind. anglosax. tab. XIII.). V hrobě u Zákřeva (l. c.), dále v hrobě u Szelągu blíže Poznaně (Album zab. pozn. IV. tab. 65, 66) a v nálezu u Ostrovian (*Hampel* Goldfund 157) našla se krásná vědérka příslušnosti neznámé, asi ze IV. století.

[6] Tak dosud v rus. Polsku (Wisła XVI. 173).

Pokud se pak týče sudů nebo kádí velkých, v nichž se chovalo víno a v nichž křtil Otto Bamberský lid ve Štětíně, byly nejspíše podoby té, našim podobné, jakou vidíme na obrazích ze XIV. stol. k legendě o sv. Jadvize.[1]

Štěrbiny mezi dužinami nebo proutím byly vylévány smolou.

Obr. 104. Okovaná vědérka z části z hrobů slovanských, z části původu nejistého. (1 Gnězdovo, 2 Vel. Gorice, 3 Volyň, 4 Szelag, 5 Zakolany, 6 Ostroviany)

V Čechách máme tento výkon doložený již listinami kladenými do XI. století, v nichž se pro smolaře (lat. *picarius*) objevuje i starý slov. termin *pkelnik*[2] od stsl. *пькъл, пьклъ* (odtud i *peklo*) — smola.[3] Rovněž výraz *smola* je doložen již nejstaršími památkami[4] a jména od něho odvozená jako Smolnik, Smolniky, Smolnice,

[1] *Stronczyński* Leg. o św. Jadwidze Krak. 1880. tab. 15, 17, 51, 57.

[2] V listině boleslavské k r. 1046 (správně z XII. stol.) a ve vyšehradské k r. 1088 (z XII. st.) picarii qui dicuntur pkelnici (*Friedrich* Cod. I 360, 381, 384, 385).

[3] Starý slov. termin souvisící se stho. *peh* a lat. *pix* (*Miklosich* EW 270).

[4] *Sreznëvskij* Mat. III. 445

Smolná, Smolin, Smolina, Smolice, Smolov jsou rozšířena po celém Slovanstvu.[1] I město Smolensk dostalo odtud své jméno. V centrální Rusi kraj na horním Dněpru proslul výrobou a vývozem smoly, tak že se tam vyvinul i zvláštní smolný průmysl.[2] V Braniborsku už z pravěku, ale nejvíce z doby velkého stěhování národů nalézají se kusy smoly (směs z březové smoly a vosku, jež hoří a dosti příjemně voní) velmi hojně v popelnicích.[3] Odjinud znám jen jednotlivé nálezy.[4] Smoly se dobývalo, jako později, na jaře natrháváním nebo strouháním kůry stromů a na podzim seškrabováním pryskyřice.

Nástroje, jichž se používalo při těchto pracích k otesávání, dlabání, řezání a spojování dřev, byly vedle *kladiva* a *kleští* vzpomenutých již svrchu při kovářství (str. 232) především *sekera, sěkyra,*[5] dále *dláto,* stsl. **delto* z prasl. **dolto,*[6] *pila,*[7] *gvozdь,* a *skoba,*[8] *klín,*[9] vesměs s názvy všeslovanskými a starými. Všechny lze zároveň doložiti i archaeologicky, zejména sekeru v různých formách vývoje, ale o tom podrobněji pojednáme v kapitole o zbrani, kam sekera svými archaeologickými nálezy především

---

[1] Srv. *Miklosich* Denkschr. XXIII. 235 a *Chadt J.* Dehtářství a smolařství. (Písek 1913) 6.

[2] *Dovnar-Zapolskij* Ист. Р. 411.

[3] *R. Stimming,* v Praeh. Zs. VI. 192.

[4] Na př. z Mostkovic na Moravě (*Červinka* Kultura polí popeln. 19) nebo v jedné mohyle u Sěděva v Černigov. újezdě (*Samokvasov* Мог. р. з. 205).

[5] Výraz *sěkyra, sekyra* je všeslovanský (*Miklosich* EW. 290) a starý. Srv. Ostrom. Ev. Mat. III. 10, Luk. III. 9, Soud. IX. 48, Grigorija Naz. XI. st. 14. Min. r. 1097, 31 atd. u *Sreznĕvského* Мат. III. 892. Srv. též lat. securis a skyth. (íran.) sagaris. Také *tesla* je doložena už z XI. a XII. stol. u Upyra a v Zlatostruji (*Sreznĕvskij* III. 952).

[6] Všeslovanské a domácí slovo od slov. dьlbą, dьlti (*Berneker* EW. I. 183, 208, *Miklosich* EW. 40); přešlo i k Finnům (*Veske* Култ. отн. 197). Doloženo je длато u Upyra Is. XLIV. 12 (*Sreznĕvskij* I. 669). Skupina *delto je jihoslovanská.

[7] Všeslov pila (*Miklosich* EW. 246) je termín převzatý z sthn. fila. (*Brückner* Ciw. 26, *Schrader* Reallex. 698). Doloženo z XI. stol u Upyra Am. I. 3, v Minejích Putj. 42 (*Sreznĕvskij* II. 931).

[8] *Gvozdь* — clavus (Berneker EW. I. 365. *Miklosich* EW. 81) čteme v Sborn. r. 1076, v Ostromir. evangeliu (Jan XX. 25) a v nejstarších překladech Písma (viz doklady u *Sreznĕvského* I. 511). *Skoba* je také všeslovanské slovo (*Miklosich* EW. 301), ale stáří nejistého, u Sreznĕvského doloženo teprve z XV. až XVI. stol.

[9] *Berneker* EW. I. 519, *Miklosich* EW. 119.

náleží.[1] Pro vrtáky u Slovanů dokladů není a bylo by možno souditi, že se díry buď vydlabovaly nebo vypalovaly pomocí žhavého železa nebo kamenů, jako se v Srbsku dosud děje.[2] Ale Saxo Crammatik několikráte vypravuje, jak se nepřátelské loďstvo v Baltickém moři ničilo tím, že se v noci navrtaly lodě v přístavu a díry na oko ucpaly,[3] což se sotva mohlo dáti primitivním způsobem (nejspíše ještě pomocí rozpálených želez, ale ta sotva byla při ruce). Na to musil býti vrták. Nalézáme jej také v rukou normannského tesaře při stavbě lodi na koberci bayeuxském z konce XI. stol.[4] Ovšem u Slovanů samých doložen není, jen kostěná šídla na dělání děr do látky měkké.[5]

VI. PŘEDENÍ A TKANÍ LÁTEK.

Měl jsem příležitost naznačiti už v stati o oděvu staroslovanském a látkách,[6] jež sloužily k jeho hotovení, že byl tento materiál převalnou většinou roben doma. Mimo drahé látky cizí, jež nositi mohli však jen bohatí a vynikající lidé, sloužily k hotovení oděvu jednak kožešiny doma získané a doma vydělané,[7] jednak látky vlněné, lněné a konopné, vyrobené rovněž doma z vlny ovčí a z vláken lnu nebo konopí. Příprava těchto látek náležela zajisté k stálým zaměstnáním žen slovanských. Najisto bylo již tehdy jednou z prvních povinností hospodyně pečovati, aby doma bylo

[1] Srv. dále kap. XI. Železné pily nalézají se už v kultuře laténské a římské (srv. hradiště oklucké u *Lipky* tab. XX.) a bronzové ještě dříve ve Skandinavii (*Montelius* Kultur 48.) Ze slovanské doby znám jen nález ve Fohrde v Braniborsku (Mannus VII. 131). Dláto se asi leckdy nalézá mezi rzi porušenými kusy železa a rovněž tak hřebíky, jichž ostatně bývá v některých slovanských hrobech velké množství kolem koster, zejména na Volyni (Srv. ŽS I. 354). Jak vypadají, viz v Trudech XI. arch. s. I. 487 (8—15 *cm* délky). K těmto nástrojům z nálezů německých srv. *Montelius* Kultur 186, 308, *Kostrzewski* Ostg. Kultur. 174, z římských *Lindenschmit* AHV. V. tab. 18, 46 (str. 93, 255, 366). Mimo to soubor nástrojů tesařských vidíme zobrazený na koberci z Bayeux (ed. *Jubinal* pl. 11—12).

[2] *Trojanović* v Archivu f. Anthr. XXVII. 264.

[3] Saxo ed. *Holder* 141.

[4] Ed. *Jubinal* pl. 11—12.

[5] Srv na př. nálezy ve Fohrde v Bramborsku (Mannus VII. 129 tab. 22).

[6] Srv. ŽS. II. 409.

[7] Termin *koželuh* zapsán je ve vyšehradské listině r. 1088 (z XII stol.) — *koselug* (*Friedrich* Cod. I. 384). O terminech *pellifex albus et niger, sutor albus et niger* viz v ŽS. I. 408.

včas postaráno o oděv a aby v truhlicích uloženy byly zásoby plátna a vlny pro ošacení celé rodiny, jako je dosud zvykem tam, kde stará domácí výroba látek nebyla vytlačena výrobou továrnickou, na př. v horách Karpatských nebo balkánských.

Slovanská rodina před 1000 lety byla tím spíše odkázána na domácí výrobu látek, protože neměla vůbec možnosti opatřiti si je jinde. Obchod dál se jen látkami drahocennými a v množství nepatrném. Byla proto nucena věnovati mnoho času na pěstění vlny, lnu a konopí a na výrobu látek z nich. Výroba tato ve všech směrech je proto prastará. Znali ji už Indoevropané ve své pravlasti a jednotě[1] a že ji znali evropští národové už od tisíců let př. Kr., dokládá neklamně množství přeslenů, objevujících se v nálezech všech dob, neolithem počínaje. Ba ani tkaní na stavu, ovšem primitivně zařízeném, nelze upříti staré indoevropské kultuře.[2]

Příprava vlny. Pokud se týče látek vlněných a příbuzných plstěných, dokládají nám výrobu jich jednak zbytky látek nalezených v hrobech slovanských X.—XI. století[3] a jednak železné nůžky ovčárské, jež rovněž tyto hroby dosti hojně provázejí a známy jsou ve střední Evropě už od doby latènsko-římské.[4] Nastříhaná vlna byla nejdříve vyprána, odtučněna a potom ostnatým hřebenem rozčesána a zbavena všech nečistot, upravena buď v plsť nebo ve vlákna, vše to způsobem, jenž nám není doložen. Ale netřeba pochybovati, že byl v principu a v provedení týž, jakým na př. dosud prostí sedláci bulharští nebo ruští svoji vlnu připravují.[5]

Len a konopí. Z vegetálních látek pěstěn byl v střední Evropě odedávna *len* (Linum augustifolium), jak jsem už v předešlé kapitole doložil a vedle něho *konopí* (Cannabis sativa), kterážto rostlina přešla však k Slovanům a od nich dále ke Germanům teprve

---

[1] Srv. *Janko* Věstník nár. 1907, 74, *Schrader* Reallex. 788, 938, Sprachvergl. 257[3], *Hirt* Idg. 331, 674 sl.

[2] Srv. *Schrader* Lex. 938

[3] Srv. doklady v ŽS. I. 410.

[4] Srv. doklady a obrazy v ŽS. I. 151.

[5] *Mirčev D.* Промишл. занятия въ Македония (Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ. Sof. 1912, 242). O Malé Rusi viz Труды XII. c. III. 201. O přípravě vlny ve starém římském hospodářství viz podrobné vylíčení u *Blümnera* Techn. I[2]. 106.

později, nejspíše prostřednictvím iranských Skythů.[1] Skythové znali a upotřebovali konopí za doby Herodotovy k účelu jinému, totiž jako prostředku narkotického,[2] ale že v té době sloužila vlákna této rostliny i k oděvu, vidíme ze současné zprávy Herodotovy o sousedních Thrácích, kteří si hotovili oděv z konopí.[3]

Pro pěstění lnu a konopí na konci doby pohanské máme mnoho archaeologických dokladů a historických zpráv,[4] zejména o tom, že kusy plátna a svazky lnu (toppus lini) sloužily v IX. až XIII. stol. za platidlo, jak v obchodu směnném, tak i při placení dávek vrchnostenských.[5] Také Pravda ruská (§ 24, 25) stanoví tresty za krádež lnu, konopí a plátna.[6] Způsob přípravy představují nám pak jednak přesleny, hojně na sídlištích nalezené, jednak dosti staré obrazy a konečně analogická domácí práce přádelnická a tkalcovská, jak se starou tradicí zachovala ještě na mnohých zapadlejších místech Slovanstva, jsouc patrně v podstatě tatáž jako před tisícem let.[7] Pomocí těchto vodítek můžeme si představiti, jak se předlo a tkalo u Slovanů v X. stol.

---

[1] ŽS. I. 409. Že konopí rostlo hojně v Pomoří, dosvědčuje Herbord II. 41. Ostatně ve vých. Německu je jeho pěstování doloženo už z doby hallstattské, neboť H. Busse rozpoznal v nádobách žárového pohřebiště u Wilmersdorfu v Braniborsku semena konopná (Berl. Verh. 1897, 223). Naopak v jámě sídelné u Frehne (Ost-Priegnitz) z III.—IV. st. po Kr. se našlo semeno lněné (Berl. Verh. 1897, 361).

[2] ŽS. I. 137.

[3] Herodot IV. 74 (totéž Hesychios u *Latyševa* Scythica I. 852).

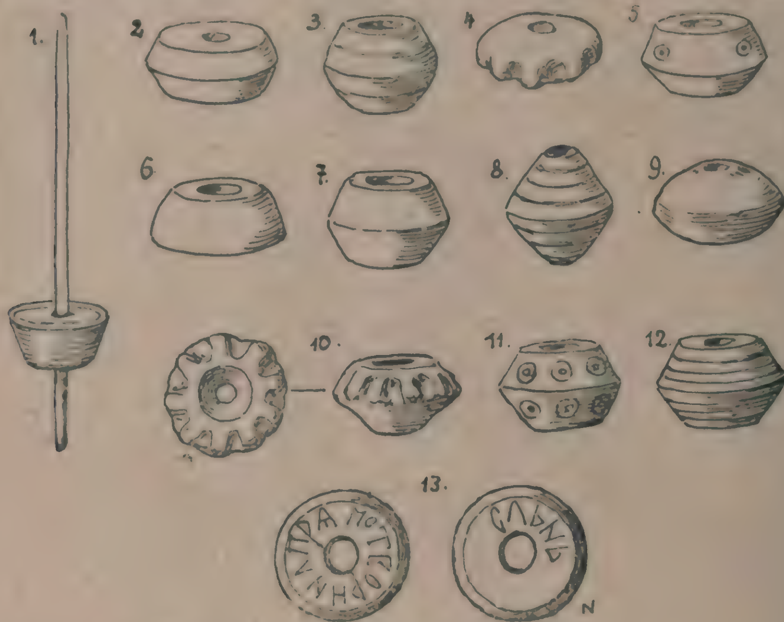
[4] Srv. ŽS. I. 409—410. Termín *toppus* je staré všegermanské slovo *topp* (svazek), za něž jen hornoněmecký jazyk má *zopf*. Odtud vniklo do romanských jazyků (top, toupet, toppo, tope) i k Slovanům.

[5] Doklady těchto daní podal jsem už v ŽS. I. 409 a mohu je zde doplniti ještě těmito dalšími. Dvě z r. 889 a 923 jsou v zápisech fuldských (*Kętrzyński* Słow. 37, 38, Mon. Boica XXVIII. 97, 161), dále srv. listiny týkající se Slovanů polabských z r. 948, 968, 970, 983 (Cod. dipl. Sax. I. 1, 237, 243, 251, 267), dále listinu racesburského privilegia z r. 1230 (Cod. Pom. I. 311) a jinou z r. 1239 (ib. 586), dále doklad u Slovanů na Sále z XI. století (*Dobnecker* Reg. Tur. I. č. 811, viz *Leo* Unters. Thür. 62) a u Obotritů u Helmolda I. 12, 14. Také v Brunšviku u Helmstedtu platili r. 1160 Slované daní: cum melle fasciculum lini qui slavice dicitur tob (*Andree* Br. Volkskunde 501[2]). Slované polští na Vartě r. 1145 platili *tres kitas lini* (Cod. mał. Pol. I. 15). Také v Rusi byly v XII. a XIII. stol. dávky lnu, příze a plátna (*Aristov* Пром. др. Р. 137). O plátně v obchodu směnném povím více v kapitole X.

[6] *Vladimirskij-Budanov* Хрест. I. 221.

[7] O tkalcovství československém srv. zejména článek *A.* a *J. Jakubce* České tkalcovství rukodílné v Čes. Lidu IV. 34 a dále různé statě v Čes. Lidu, II. 515, V. 131, VII. 71, IX. 161, 390, v Pohľadech XI. 533 (Křížko), v Národopisném Soupisu I. 302 (Hůsek) a v Bartošově Dialektologii 454 a Dial. Slovníku

Stébla požatého konopí nebo lnu byla nejdříve delší dobu máčena ve vodě. Potom byla usušena a na jakémsi přístroji, sestávajícím z úzkého korýtka, mačkána a otírána přitlačením dřevěného nože a hřebenem česána, zbavena dřevnatých látek, t. zv. pazdeří, načež oddělená vlákna *„koudel"* byla k účelu předení

Obr. 105. Přesleny z nálezů slovanských (2—13).
(1 Římské vřeteno z Mohuče [Blümner], 2 Gnězdovo, 3 Čáslav, 4 Třeboul, 5 Dummersdorf, 6 Gdov, 7 Volyň [kijevský typ], 8 Fohrde, 9 Třeboul, 10 Vácov, 11—12 Csikó, 13 Kijev.

nastrčena a uvázána na svrchní konec, někdy i rozeklaný, tyče *přeslice*, která byla buď dole v podstavci upevněna nebo přadlenou pod paždím držena a k pasu připevněna. Přístrojů k tomu

396. O předení a tkaní na Balkáně srv. *Vid Vuletić Vukasović* v Етн. зб. XIII. (1909) 499, *Hadži Vasiljević* Јужна Стара Србија I. 297, *Mirčev D.* Сборникъ въ честь на Милетичъ 239, *D. Marinov* Сбор. Нар. Ум. XVIII II. 94. Z Polska a Karpat viz různé zminky u *Kolberga* Lud. (passim), pak v Mater. antr. IX. 93, ve Wisle XIX. 2 (Liciński), VII. 79, 429, X. 114 (Świętek), *V. Šuchevyče* Гуцульщина II. 147, 254, z Lužice u *W. Schulenburga* Üb. das Spinnen in der Lausitz (Berl. Verh. 1882, 35), z Polesí u *Kyrle* MAG. Wien 1918, 138 sl. Dále srv. ještě *J. Heierli* Die Anfänge d. Weberei (Anz. schweiz. Alt. 1887, 423, tab. 27, 29), *Fischbach* Die Gesch. d. Textilkunst, Hanau 1883, *H. Ephraim* Über die Entwickelung der Webetechnik und i. Verbr. ausserhalb Europas. Ethn. Studie 1904 (Mittn. des städt. Mus. für Völkerkunde. Leipz. Bd. I. Heft 1), *G. Buschan* Die Anfänge d. Weberei der Vorzeit (Berl. Verh. 1889, 227), *Blümner* Techn. I². 135.

bylo užíváno podobných jako dnes, neboť terminologie jejich je všeslovanská: *mědlica, hřeben, přaslice, koudel*[1] a beze vší pochyby stará, i když není literárně ze staré doby doložena.

Z koudele na přeslici nastrčeného a přivázaného soukala se vlákna na *vřeteno*, na oblou tyčinku 30—40 *cm* dlouhou, hrotovitě zakončenou a opatřenou dole hliněným nebo kamenným prstenem

Obr. 106. Předoucí Bohorodička z kijevské Sv. Sofie.

Obr. 107. Předoucí dívka z konce XIII. stol. v bibli Velislavově (J. Vocel)

(přeslen, přaslen), jenž při vrtění udržuje celé vřeteno v rovnováze a setrvačnosti, dokud není přízí dostatečně zatíženo. Vlákno se zadrhlo na špičce vřetena, načež přadlena pravou rukou vřetenem točíc, druhou naň z koudele soukala vlákna tak dlouho, lehce je slinic, až bylo plné. Vřeteno a přeslen dokládá nám opět nejen

[1] K rozšíření těchto názvů po Slovanstvu srv. tabulku na str. 336. *Hřebenu* ostnatého neznám v češtině, ale na stejnou původní představu ukazuje i u nás termín *česati* len. Název *příze; přeslice* a k tomu střídné tvary slovanské pocházejí od prasl. prędą, pręstı — příst (*Miklosich* EW. 261). Bulhaři místo přeslice užívají výrazu [illegible], což vzniklo z lat. furca — vidlice, a ukazuje na původní vidličnatý tvar přeslice, jaký dosud i jinde shledáváme, na př. na Černé Hoře. *Koudel, kúdel* (a vedl. tvar kužel) a střídnice slovanské jsou ze stsl. **kądělь* (*Berneker* EW. I 598). Ze starší doby doloženo je jen [illegible], v Ostromirově Ev. (Mat VI 28) v Nestorově Žití Feod. 14 a j., a [illegible], [illegible] v ruských pramenech o něco pozdějších. Srv. doklady u *Sreznĕvského* Mat. II. 1719.

česky:	srbochorvatsky:	bulharsky:	slovinsky:	rusky:	polsky:	h. lužicky:
tkáti	ткати	тъкане	tkati	ткать	tkać	tkać
snovati (snovadlo)	сновати	сновене	snovati	сновать	snowalnia	snować
soukati (sukadlo)	сукање	сучене (сукало)	sukati	скать	sukać	sukać
navíjeti	навијати	навиване	navijati	навивать	nawić, nawjać	nawiječ
motati (motovidlo)	мотати	мотовило	motovilo	мотать, мотовило	motać, motowidło	motadło
přísti, příze	прести, пређа	прежда	presti, preja	прясть, пряжа	prząść, przędza	přasć, přaza
osnova	основа	основа	osnova	основа	osnowa	—
nit	нит	нишка	nit	нить	nić	nić
stav	стан	станъ	statva	ставъ	—	stanuś, staśidla
krosna	кросна	кросно	krosna	кросно	krosna	krosna
naviják	навијало	—	navijalo	навій, навой	wijadło, wijak	nawijadło
vratidlo	вратило		vratovilo	вратило	worotyło (Cholm)	—
brdo	брдо	бърдо	brdo	бердо	bardo	bardo
pásmo	пасмо	пасъмце	pasmo	пасмо, посемо	pasmo	pasmo
útek	уткати	вѫтъкъ	utek	утокъ	utok	wutk
vřeteno	вретено	врътено	vreteno	веретено	wrzeciono	wrjećeno
přeslen	пришлен	прешленъ	preslen	пряслица	—	přasleń
přeslice	preslica	—	preslica	пряслица	przęślica	přaslica
koudel (kúdel)	кудеља	кѫдель	kodejla	кудель	kądziel	kudźěl
trdlice	трлица	трълица	terica, terilnica	терлица (Huc.)	tcierlica, tarlice	čerlica
pazdeří	поздер	паздеръ	pazder	паздерь	paździercze	pazdźeř

jejich rozšíření po Slovanstvu a velmi staré prameny,[1] nýbrž i řada přeslenů (obr. 105) ze slovanských nálezů IX.—XI. stol.[2] a konečně i velmi staré obrazy, zejména předoucí Bohorodička (obr. 106) na mosaice v kijevském soboru sv. Sofie z poč. XI. stol.[3] Z Čech máme nejstarší miniaturu předoucí české dívky v bibli Velislavově ze stol. XIII. nebo poč. XIV.[4] Srv. obr. 107. Na přeslenu z červené břidlice nalezeném v Kijevě v usadbě Jesikorského r. 1885 čteme docela slovanský nápis, a to na jedné straně jasný: творн нѣ прѧмо a na druhé nejasný: сльнь (obr. 105, 13) Kondakov vykládá první v tom smyslu, že vřeteno s přeslenem dlužno držeti a vrtěti nakloněně (не прямо), a v druhém se domýšlí rady по солонь, t. j. „dokola po slunci“.[5]

Potom počalo vlastní tkaní.

[1] *Vřeteno* je všeslovanské (*Miklosich* EW. 384), st. *vrěteno* z **verteno* a přešlo i do finnštiny värtinä, podobně jako koudel — finn. kuontalo (*Šachmatov* Къ вопросу 810 sl. a *Veske* Слав. фин. отношенія 258). Doloženo je už c. r. 1000 v chorvatských listinách jako míra délková (*Rački* Doc. VII. 28 sl.), potom v Povësti vrem. let k r. 980 (веретено Lavr.[3] 79), a v překladu průpovědí Šalomounových XXXI. 19 (*Sreznëvskij* I. 321). Latinsky slulo vřeteno *fusus*, přeslen *verticillus, turbo* (*Blümner* Techn. I.[2] 123). Srv. obr. 105, 1.

[2] Nálezů přeslenů je taková spousta, že netřeba a také nelze jich zde všech uváděti. Jsou obyčejně hliněné, dobře pálené, obyčejně bez ozdob s primitivními vroubky na okraji a cikcakovitou linií nebo vtlačenými body na kuželi. Vedle hliněných objevují se občas i přesleny z měkčích nerostů, z břidlice, vápence, ale i z křišťálu a skla. Zvláštní druh vyráběn byl z červené břidlice v IX. a X. stol. na Volyni poblíže Ovruče (*Antonovič* Раск. 15, 20, *Melniková* Труды XI. арх. с. I. 509) a odtud rozvážen do ostatní Rusi. Nalezly se tyto volyňské výrobky i na Pripeti a Stuhně (Zbiór V. 1881), na Mstě (Изв. арх. XV. 5), v kurhanech petrohradských (*Spicyn* Кург. Петр. 32), gdovských (*Spicyn* Гдов. кург. 35), přiladožských (*Brandenburg* Приладож. кург. 54), sěverských (*Samokvasov* Мог. р. з. 218) i merjanských (*Kondakov* Др. Р. V. 88). Jedním z nich je přeslen kijevský s nápisem dále uvedeným. V Uhrách, zdá se, vyznačují slovanské hroby přesleny ryté (srv. obr. 105, 11—12). V hrobě drevljanském nalezen červený přeslen u ruky ženy, tak, že tato patrně držela v ruce vřeteno. K přeslenům kultury merovejské viz *Lindenschmit* Handbuch 417, k jejich chronologii *Götze* Altthür. Funde von Weimar 23, k užívání jich *M. Kimakowicz* Spinn- und Webewerkzeuge, Würzburg 1910, 12. K předení lnu jsou vhodny přesleny těžší, ale k předení vlny jen lehké, z kůry vyřezané (*Götze* Das Spinnen mit Spindel und Wistel, Berl. Verh. 1896, 473).

[3] Древности росс. гос. Tab. 7 a 31.

[4] *Ed. Vocel* tab. 5 a. Srv. Č. Lid IV. 54, kde je i jiný obraz podobně předoucí dívky z bible Severynovy z r. 1527.

[5] *Kondakov* Клады 127, Р. древн. V. 120.

Dnes, nežli tkadlec zasedne k stavu, musí si napřed připraviti přízi soukáním na cívky a snováním, což se děje pomocí zvláštních přístrojů. Z hrubých cívek snová se *osnova*, malé slouží za *útek* ke tkaní. Potom přenese osnovu na stav konstrukce dosti složité, připevní ji a zvláštním mechanismem pohybuje *brdem* a prohazuje člunkem, protkávaje osnovu *útkem* napříč.[1]

Tkadlec před 1000 lety neměl dnešního apparátu, resp. měl jej a ostatní přístroje v úpravě primitivnější nebo si z části vůbec pomáhal bez nich. Nedovedeme jich úplně rekonstruovati, ale že pochod starý byl přece jen v základech týž jako dnes, možno souditi z toho, že terminy jednotlivých přístrojů, i části stavu i jejich funkci označující: *příze, pásmo, niť, motati, soukati, snovati, navíjeti, motovidlo, vratidlo, osnova, stav (stan), brdo, tkáti, útek* atd. jsou všeslovanské, jak připojená tabulka ukazuje.[2] Stejně znějí v Čechách a na Slovensku jako v Dalmacii, v Makedonii, v Bulharsku, Polsku, v Lužici i v Rusku, ba i na Litvě a v Lotyších. Také Maďaři převzali při svém příchodu skoro celé názvosloví od Slovanů: takács, ontok, pereszlén, pászma, motóla, borda, pazdorja, guzsály, tilo, gereben, mocsola, csév, osztovát.[3] Jsou to tedy všechno terminy staré, i když je nemáme všechny literárně doložené z nejstarších dob.[4] Není myslitelno, že by se společná terminologie této domácí prastaré práce byla expost teprve rozšířila po Slovanstvu rozchodem z jednoho kraje. Byla zde nejen na počátku historie, dokud slovanské větve žily ještě v užším styku, nýbrž už v době jednoty slovanské. Najisto tedy na konci doby pohanské užívali Slované při předení vřetena s pře-

---

[1] Srv. podrobný popis u Jana a Aloise Jakubce v Č. Lidu IV. 35 sl.

[2] Srv. *Miklosich* EW. 312, 216, 261, 233, 203, 319, 10, *Berneker* I. 118 (bьrdo). Tamtéž srv. i příbuzné formy litvolotyšské.

[3] Srv. *Miklosich* Denkschr. Akad. XXI. 15 sl.

[4] Slova тъкати, тъканис, тъкальць doložena jsou v překladech písma a v textech XII. stol. (*Srezněvskij* III. 1043), основа, сновати v uvedeném smyslu jsou teprve v Pochvale Georgia Pisidského v ruk. XVI. stol. (ib. III. 453), ve smyslu přeneseném však (tolik jako počátek, základ) už mnohem dříve (ib. II. 731). Вратило je v Poučení Jana Zlatoústého 277 (ruk. XV. st.) a u Georgia Hamartola 86 (ruk. XIV. a XV. stol.). Нить je v dokladech XI. stol. v Minejích 1097, 39 a v Nestorově Žití Feodosiově (*Srezněvskij* II. 453). Vřeteno má společný indoevrop. kořen *vert* — točiti, srv. *Schrader* Sprachvergl. 264[3]. Паздерие je u Upyra Is. I. 31 (ib. II. 860). Útek je v pravé glosse Mater Verb. (ed. *Patera Srezněvskij* 36). Красно ve významu stavu je u Georgia Hamartola 72 (*Srezněvskij* I. 1317).

slicí, užívali dále nějakého motovidla a navijáku a měli stav tkací, který podle vší pravděpodobnosti byl stojatý, jak ostatně ukazuje sám název jeho *stanъ* nebo *stavъ* od *stati*, vedle názvu *krosna*.[1]

První prací na tomto stavu, který v základě sestával z rámu o dvou vertikálních trámcích spojených nahoře vodorovným, bylo zavěsiti osnovu (totiž vlákna osnovu tvořící) na hoření příčný trám, srovnati ji náležitě a dole zatížiti,[2] aby visela dolů napjata. Dole trámce původně nebylo, teprve později; spíše byla vlákna osnovy i dole srovnána a spojena příčnou šňůrou.[3]

Nyní běželo o to, nitě příčné (útek) provlékati tak, aby se každá pravidelně a střídavě křížila s každou nití osnovy. Zprvu se útek prostě proplétal, ale během doby (v Evropě už velmi dávné) vytvořen byl přístroj, který k ulehčení této práce lichá a sudá vlákna osnovy od sebe najednou odděloval a zároveň působil, že při opětném vedení útku lichá a sudá vlákna polohu svou rázem měnila. K tomu posloužily rovné dvě tyče, jedna pohyblivá, jejíž mechanism dále vysvětlím, a útek se pak v dráze, t. j. v prostoře jimi mezi vlákny utvořené prohazoval, navinut na cívku uloženou ve zvláštním člunku (ř. κέρκις, lat. radius) nebo na vidlici, mečík. Prohozená příčná nit přitlačila se na ostatní, již hotovou tkaninu zprvu pomocí dřevěného nebo železného pravítka v podobě mečiku s držadlem, odkudž ř. název σπάθη, σπάθιον, lat.

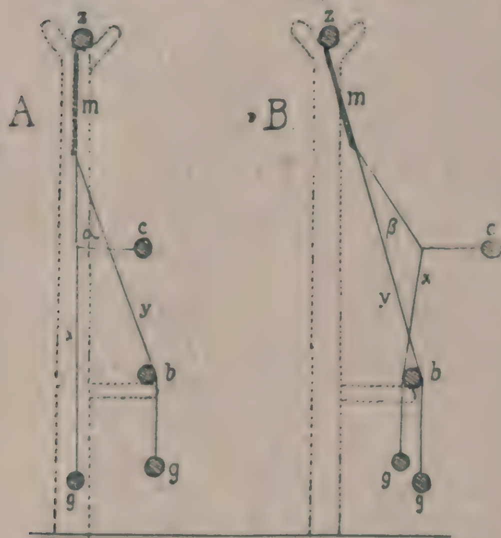
[1] Také jiné indoevr. řeči ukazují na původnost stavu stojatého. Srv. ř. ἱστός, lat. stamen, lit. stàkles — stav, stn. vefstaðr, skr. sthávi — tkadlec (*Schrader* Sprachvergl. 262³). Je však sporno, zdali Římané vedle stojatého stanu měli i ležatý, jehož domovem se zdá býti asijský východ. Blümner nově proti staršímu mínění popírá, že by byl tam druhý existoval (Techn. I.² 137) a soudí, že měli dva druhy stojatého stavu; při jednom se stálo, při druhém sedě o. Kdy přišel ležatý, neví se. Kimakowicz soudí (l. c. 48), že přinesli ležatý stav už ti národové, co přišli s kovy. Před tím byl tu v neolithu stojatý.

[2] Zatížení dělo se při pletení řadou drobných závaží z provrtaných kamenů nebo z hliny udělaných a je pravděpodobno, že část t. zv. přeslenů sloužila i k tomuto účelu. Srv. *Blümner* Techn. I². 146. Velkých jehlancovitých závaží se jistě k tomu neužívalo, ale menších ano. Na to ukazují nejen stav faröerský, nýbrž i staré řecké z maleb vásových. Srv. Blümner l. c. a Kimakovicz 37—39. Nicméně *Kimakovicz* i proti těmto obrazům má námitky, vykládaje je vesměs za stavy k pletení a ne k tkaní (l. c. 4, 37, 39). Tkalcovskému stavu závaží vůbec upírá a místo nich napíná osnovu dolním příčným rámcem. Hliněná závaží vedle přeslenů našla se v sídelních jamách slovanské vsi ve Fohrde (Havelland) Mannus VII. 129.

[3] *Blümner* l. c. 146

spatha,[1] jež později v Římě nahradil dřevěný hřeben (κερκίς, *pecten*), který zuby mezi vlákna zajel a je stlačil.[2]

Jak řecký, římský a germanský stav, tak také starý slovanský nelišil se asi od stavu, jaký se dosud zachoval místy v Norsku a zejména na ostrovech Färöerských.[3] Vyobrazuji jej proto i zde na obr. 108 schematicky se strany s příslušným výkladem. Na příčném trámci *(z)* visí napjatá, závažími *(g)* zatížená osnova, rozdělená pomocí dvou tyčí *b* a *c* na osnovu sudých *(x)* a lichých vláken *(y)*, při čemž *c* je pohyblivá a slouží k měnění polohy vláken. Při základní poloze A visí sudá vlákna *x* rovně dolů; lichá *y* jsou oddělena tyčí *b* a drahou α prohodí se útek. Když se prohozená nit přitlačí malým pravítkem nahoru k tkanině *m*, vytáhne se tyč *c* ku předu, vlákna *x* a *y* změní vzájemnou polohu a drahou β se tyč *c* prohodí útek zpět — a tak se to opakuje dále.[4] Také staré řecké stavy na malbách vásových i aegyptské ukazují tento druh norského, germanského stavu, jaký se ostatně zachoval i místy po Slovanstvu. Znám jej na př. v Starém Srbsku, v Djakové, v Hercegovině.[5]

Obr. 108. Schéma nordického stavu (podle Blümnera).

[1] *Blümner* l. c. 154, *Kimakowicz* l. c. 58.

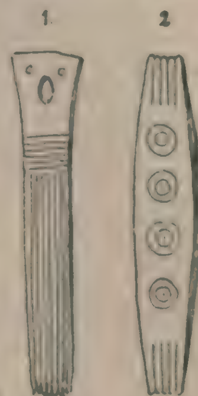
[2] *Blümner* l. c. 159. Starší druh antického stavu tvořil tkaninu u horního příčného trámce a přitlačoval tedy útek nahoru, mladší druh naproti tomu dolů, k dolenímu příčnému trámci, jenž u staršího typu vůbec nebyl (*Blümner* 146, 160).

[3] Obraz je velice rozšířen po archaeologické literatuře podle reprodukce, kterou podal první *Worsaae* v Nord. Oldsager 1859, Taf. 159. Zdá se býti však v některých místech rekonstruován (upevnění osnovy) a to ne správně (*Kimakovicz* 36). Příslušné k tomu schema převzal jsem z Blümnera fig. 58, 59. Obraz celého stavu viz též v mém Lidstvu v době předhistorické str. 198.

[4] Srv. *Blümner* l. c. 156.

[5] Zde jej našel ještě r. 1916 *A. Haberlandt* Kultur. Beiträge 150, taf. XI. 20. Ale celkového řádného obrazu nepodal.

Nepochybuji podle všech známek, že na takovém tkali už staří Slované. Jenom, jak se zdá, používali místo rozdělovacího pravítka, jež je na obraze nordického stavu, dokonalejšího hřebene, jaký byl znám už v kultuře antické[1] a pro nějž existuje starý všeslov. název *brdo*. Funkce brda, jehož očky probíhají nitě osnovy, spočívá dnes v tom, že při šlápnutí tkadlce na podnožku polovina brda sestoupí, stáhne s sebou nitě jí probíhající, načež tkadlec prohodí člunek a nit paprskem přirazí. Při šlápnutí druhou nohou se to opakuje, ale tak, že niti, které byly dříve nahoře, stáhnou se dolů, a člunek znovu protkává napříč.[2]

Obr. 109.
Tkací (?) hřebeny.
1 Šverin, 2 Vladiměř.

V nálezech hrobních i v sídlištích z druhé polovice I. tisíciletí vyskytují se občas dlouhé úzké hřebeny, z části jednostranné, s držadlem čtyřhranným nebo oblým, z části i oboustranné, na povrchu rytinou ozdobené (srv. obr. 109). Nalézají se občas v Meklenbursku, Pomořanech i v Rusku. Účel jejich nebyl jasný a není posavad. Snad sloužily při tkaní.[3]

Jako v Řecku, v Italii a u Germanů, tak i u Slovanů bylo dlouho předení a tkaní výhradným zaměstnáním žen a zůstalo namnoze podnes. Jen při první přípravě vlny a lnu nebo konopí pomáhali muži. Vlastní předení a tkaní látek obstarávaly ženy a náleželo to i k zaměstnání žen z rodů nejvyšších. Vřeteno bylo symbolem ženské práce. Nad hrobem své dcery Liudgardy dal Otta I. zavěsiti r. 953 vřeteno stříbrné[4] a Karel Velký nakázal dcerám přísti, poněvadž je to nejlepší prostředek proti nudě.[5]

Co je v starém textilním umění slovanském domácího původu a co přinesla do ní vyšší kultura římská, která, jak jsme již viděli, tolikerým zlepšením pomohla staré industrii severních národů, nelze pověděti. Vlivy takové musíme však i zde připustiti, zejména v konstrukci přístroje tkacího a je tudíž možno, že ledacos, co

[1] *Blümner* l. c. 159 (u Varrona, Vergilia).
[2] *Jakubec* l. c. 41.
[3] Srv. *Beltz* Alt. Meckl. 370, *Schumann* Kult. Pommerns. 99, tab. V. 18, *Spicyn* Изв. арх. XV. 155, fig. 382. Srv. též *Kimakowicz* l. c. 56.
[4] Detmar II. 39.
[5] Einhard Vita Caroli 19.

se dnes objevuje u všech Slovanů, nebylo původu slovanského a že původní stav slovanský před příchodem vlivů římských, resp. římsko-germanských, byl primitivnější. Na působení těchto vlivů můžeme na př. souditi ze zprávy, že v Halberstadtě sv. Liutbirga v IX. stol. učila tkáti dívky z okolí a zajisté že učila je pokrokům, které zatím z římské industrie pronikly na sever.[1] Mezi obyvateli halberstadského okolí byli pak také Slované.

Zvláštní druh tkaní pomocí čtyřhranných prkének, v rozích provrtaných, vyvinul se v Mesopotamii, odkudž se dostal i do Armenie, a Lehmann, jenž jej zde poznal,[2] domnívá se, že odsud pronikl i do severních zemí, kde se našel celý soubor těchto prkének v jedné lodi vikinské z IX. stol. nalezené u Tönsbergu a podobné i v hrobech u Andulnu a Leisten-Jacobu v kraji memelském z V.—VI. stol. V tomto kraji je vůbec více stop po tomto druhu tkaní,[3] ale dále u Slovanů stopy po něm v staré době neznám. Rovněž nemáme u starých Slovanů zprávy nebo jiného dokladu o *pletení*, které dlužno dobře rozeznávati od tkaní na stavu a které se také provádělo se zavěšenou osnovou.[4] Ale nechci pochybovati, že je i Slované znali odedávna a starožitná technika, aegyptské příbuzná, kterou má pletení „na krosienkách" na Slovensku a u Rusínů podolských, ukazuje jistě na velké stáří a dávnou tradici.[5] Ještě dále nazpět sahá pak sám idevr. kořen *prek*, srv. ř. πλέκω, lat. plecto, sthn. flihtu, sl. pletą, skr. praçna-pletivo.[6]

VII. HRY A ZÁBAVY.

Zaměstnání a práce dosud vylíčené nevyplňovaly veškerého života v rodině a v obci. Dostavovala se během času přirozená po-

---

[1] Vita St. Liutbirgae 6. O tom, jak Karel Veliký podporoval textilní umění, viz u *Stephaniho* Wohnbau II. 376, 673.

[2] *Lehmann-Haupt* K. Armenien (Berlin 1910) I. 73 sl.

[3] *M. Lehmann-Filhés* Über Brettchenweberei, Berlin 1901, *A. Götze* Brettchenweberei im Altertum (Zs. f. Ethn. 1908, 481). *Kimakowicz* l. c. 40 má však proti severním dokladům některé pochybnosti. Naopak *Fuhse* klade je už do mladší doby římské (Reallex. g. A. IV. 490).

[4] *Kimakowicz* l. c. 32.

[5] *R. Bibová* O starobylosti a původnosti pletení u Slovanů. (Čas. mus. olom. 1907, č. 93, 20), *M. Smolková* O původnosti a starobylosti pletení čipek na Uher. Slovensku (Čas. přátel III. 97), O starobylém pletení na krosienkách (Národ. Sborník X. 1904). Ve Věstníku VII. 29 má R. Bibová zprávy o tkacích prkénkách v Čechách na tkaní tkalounů.

[6] *Schrader* Sprachvergl. 260[3].

třeba nejen odpočinku a besedy,[1] nýbrž i potřeba zábavy, v níž se tělo i duše odpoutaly od všedních potřeb i starostí a touhu po životě a radosti ze života na jevo daly zábavou a hrou, především však tancem a písní. I o sv. Václavu čteme ve staré slovanské legendě, že na dvoře Boleslavově „нача играти и веселитися“.[2]

Her a zábav bylo jistě dost a různých. Netřeba pochybovati, že v leckteré hře naší mládeže slovanské zachováno je kus starověku,[3] třebas to u jednotlivých doložiti nemůžeme. Také válečné hry, napodobující bitvu nebo předvádějící nějaký dramatický mythický boj s demony a pod. byly známy a zejména hry při tryznách a hry, které provázely slavnosti rusalné, byly především tohoto rázu. Pokud jich podstata a vznik byly domácí a pokud imitacemi cizích vzorů, na př. t. zv. gotských her byzantských, pověděl jsem výše na místě příslušném.[4] I na slovanských knížecích dvorech provozovaly se podobné hry a vliv byzantských a římských cirků viděl bych v závodech koňských, jichž je vzpomenuto na Rusi v Ipatějevském letopisu k r. 1150[5] nebo v Srbsku z doby o něco pozdější.[6] Dramatické hry „*ludi scenici*“, jež připomíná prieflingenský mnich ve Volíně na poč. XII. století,[7] byly asi vesměs rázu náboženského, tedy část obřadů religiosních a ne pouhá zábava lidová, podobně jako různé scény a mysterie při slavnostech výročních, o nichž jsem již v kap. VI. (str. 242 sl.)

[1] Všeslovanské slovo *beseda*, stsl. *besěda*, *besědovati* pravděpodobně je odvozeno od *sěděti*. Srv. *Berneker* EW. I. 52 a v Zborníku Jagićově 599. Doloženo je už nejstaršími texty. Srv. *Sreznĕvskij* Mat. I. 83.

[2] Ed. *Pastrnek* 67 (31).

[3] O dětských hrách ve Štětíně zmiňuje se Herbord III. 19 a že ruské děti chodily z XI. stol. na hry, dokládá Žití Feodosijovo (ed. *Filaret*) 132, 133.

[4] ŽS. I. 280, II. 57, 246. O těchto gotských hrách byz. dvorního ceremonielu, t. j. zápasech v gotském úboru konaných 5. ledna, srv. *Veselovskij* Raz. XIV. 282—285.

[5] ПСРЛ. II. 56 vypravuje, že Uhři na dvoře Jaroslavově byli veseli: „тогда же Угре на фарехъ и на скокахъ играхуть на Ярославли дворѣ, многое множество“ a Kijevané se divili Uhrům i jich koním. Kadlubek docela připomíná závody koňské u Poláků v mythické době Leška II. (MPH. II. 263), ale to je ovšem zcela nehodnověrné. Spíše lze souditi ze slov Tacitových (Germ. 32), že germanští Tencteři na Rýně odedávna pěstovali tento sport.

[6] *Jireček* Staat III 55 sl., Archiv sl. Phil. XIV. 73, XV. 457b.

[7] Mon. priefl. II. 17: videres per totam civitatem ludos scenicos agi, clamore ac strepitu omnia commisceri. *Ludi* při slavnosti Juliova sloupu připomínány jsou Ebbonem tamtéž (III. 1). Starý termín pro tyto hry byl глумление глумьць — θυμελικός, глумы дѣяти (Ilov. kormči. Starine VI. 98).

obšírněji pojednal. Dále se připomínají i jakési vítězné tance — nejspíše opět rázu válečného. Když jednou jakýsi slovanský bojovník zvítězil v souboji nad Dánem, přijali ho soudruhové s velkým průvodem a velkolepými vítěznými tanci.[1]

Jinak se při pohanských slavnostech západních Slovanů připomínají vždy hry, zpěvy a tance. Herbord vypravuje o pomořanském hradu Pyrici, že tam viděl svátek pohanský: „dies festus paganorum quem luxu, cantuque gens vesana celebrans vociferatione alta nos redidit attonitos“,[2] na Volíně sloup Juliův byl oslavován hrami a tanci pohanskými[3] a také v starém Polsku podle tradice Długošovy bývaly pohanské hry s tanci a zpěvy lascivního rázu.[4]

Obr. 110. Hrací kostky z Kijeva, Gnězdova a Teterova.

A tak bylo zajisté po celém Slovanstvu. I letopisec kijevský vzpomíná her a zábav mezi dědinami pohanských kmenů ruských[5] a také Kosmas vložil do báje o českých amazonkách zmínku o hrách jinochů a dívek.[6]

K domácím hrám patřila především hra v kostky, jak dosvědčují vedle zpráv i občasné nálezy kostek hracích v slovanských hrobech a v sídlech IX.—XI. stol.[7] Někdy jsou to prosté

---

[1] Saxo Gram. ed. *Holder* 83: victorem socium Sclavi ingenti donatum pompa magnificis excepere tripudiis. Také Vršovici čeští tančili kolem svázaného knížete Jaromira hrajíce po vojensku (saltant saltu ludentes militari, saltantes in equis trans corpus. Kosmas I. 34).

[2] Herbord II. 14. Srv. Ebbo II. 1, Ebbo III. 3.

[3] Ebbo III. 1 (ludis et saltationibus paganico more).

[4] Długoš ed. *Przezdziecki* I. 48: ludi . . . ad quos peragendos multitudo utriusque sexus ex vicis et coloniis in urbes convenire pro diebus institutis iussa, ludos huius modi impudicis lascivisque decantationibus et gestibus manuumque plausu et delicata fractura ceterisque venereis cantibus, plausibus et actibus . . . depromebant.

[5] Let. Lavr. 13². Srv. ŽS. II.

[6] Kosmas I. 9.

[7] Nalezeny na př. ve velké mohyle u Gnězdova (*Sizov* Купг. Смол. 10, 58, 97, tab. VI, XIII), v Starém gorodě kijevském s věcmi X.—XI. stol. (*Chaněnko* Древн. V., tab. XX), v meklenb. hrobě V.—VIII. stol. u Teterova (*Beltz* Alt. tab. 68), v mohyle u Volinu (Verh. Berl. 1899, 220). Předmět hliněný a ko-

kůstky záprstní (astragaly), jindy ploché destičky čísly označené (jamkami nebo kroužky), takové, jaké se nalézají i jinde v současných nálezech Evropy a jsou původu cizího.[1] Kůstky byly formou původní a domácí. Odtud i název „kostky, кости“. Zejména se hra v kostky ujala ve staré Rusi a to patrně vlivem byzantským a nordickým a že hrána byla náruživě, dosvědčuje zákaz, s kterým se shledáváme r. 1166 v Poučení arcibiskupa novgorodského Ilije.[2] Říkalo se tomu v staré Rusi играть въ кости, въ лики.[3] Současně však jsou hry v kostky doloženy i v Čechách a v Srbsku.[4]

Jakousi hru v míč musili také znáti v Rusi podle výroku letopiscova při roku 1097: „и сбиша Угры акы ѣ в мячь“[5] a také v Alexandreidě 36 čteme „послалъ ти есмь мячь“.[6] Je to patrně hra byzantská nebo římská, ale bližšího o ní nevím. Rovněž byla známa v Germanii.[7]

Ale žádné hry a zábavy nemilovali staří Slované tak, jako vlastní píseň, hudbu a tanec. O tom všem však podrobněji, co víme, vyložím v kapitole o počátcích hudebního umění slovanského.

---

stěný podobný kostce při hře „въ шашки“ našel Chojnovskij v sutinách kijevského dvorce (Раск. великокн. двора 1893, tab. XIV) a kostky se též našly v základech církve Desjatinné při kostře detské (Изв. арх. ком. XXXII Прил. 129). Hrací beraní astragaly znám z hrobů volyňských (*Melniková* Труды XI. арх. c. I. 495), drevljanských (zde v měšci, *Antonovič* Раск. 14, Каталогъ выст. XI. арх. c. 115), kijevských (ib. 157), černigovských (ib. 128) a ze starších mohyl charkovských (*Gorodcev* Труды XII. арх. c. I. 194). Také v hrobě u Körchova u Wittenbergu v Meklenbursku se našel (*Beltz* Alt. tab. 59, č. 89). Nejstarší takové kostky objevují se v střední Evropě s počátky vlivu římského v kultuře t. zv. stradonické, tedy asi v době Kristové, na př. v stanici Laténské, u nás na Stradonicích (*Pič* Star. II. 2. 84) nebo na severu v řím. hrobě u Kelle nedaleko Rebelu (*Beltz* Alt. tab. 59, 90).

[1] Vášnivou zálibu v hracích kostkách měli už Germani doby Tacitovy (Germ. 24, 25), dávajíce v sázku nejen celé jmění, ale třebas i osobní svobodu. O hře v kostky u Germanů viz Lindenschmit Handb. 484, Sizov 123, ve Švédsku *Montelius* Kultur 190, 246, 307, 309, Reallex. Germ. I. 312, II. 233.

[2] *Golubinskij* Ист. р. ц. I². 662. Sizov myslil na původ nordický (l. c. 123), Chojnovskij (l. c. 75) soudil, že je přinesla Olga, předtím že se hrálo pouze v kosti.

[3] Srv. v Poučení arc. Luky: „играли въ лици играють“ (*Vladimirov* Поуч. 243). Srv. *Sreznĕvskij* II. 21 (ликъ — číslo). Termín *hra* — *igra* je všeslovanský (*Berneker* I. 422).

[4] Kosmas I. 7, *Jireček* Mittelalt. Serb. III. 58.

[5] Let. Lavr. 261².

[6] *Sreznĕvskij* Мат. II. 260.

[7] Reallex. g. Alt. I. 160.

OPRAVY A DOPLŇKY.

K str. 53 připoj, že železné rádlo typu slovanského našlo se nově i v jámě u vsi Jaronova u Hlubčic (Praeh. Zs. 1918, 112).

K str. 91 připoj, že také v Rusi měřili na provazce верві, вьрві (*Sreznĕvskij* Мат. I. 461).

K str. 115 připoj, že V. Parvan našel v Ulmetu v Dobrudži řadu římských žernovů ze VI. stol. z doby, kdy Slované tuto pevnůstku obsadili (Cetacea Ulmetum I. 92).

K str. 150 připoj, že J. Loewenthal spojuje sl. koń s litev. kàmanos (Kuhns Zs. 47, 146, Roczn. sl. VIII. 296).

K str. 155 připoj ke zmínce o Al. Brücknerovi, že odvozuje mlěko z prasl. *molka — vlhkost (Kuhns Zs. 45, 101, Roczn. sl. VI. 269).

K str. 173 do pozn. 5 připoj, že Berneker odvozuje slovo *jestřáb* (astrębъ) od adj. *astrъ (EW. I. 32) a že Jagić je prohlásil za domácí, slovanské (Archiv XX. 535).

K str. 182 připoj k pozn. 2, že se lignorum ad piscandum structura na Sázavě připomíná též v listině Břetislavově z r. 1037 (Friedrich Cod. I. 51).

K str. 183 pozn. 1 připoj, že J. Rozwadowski *slupu* dává původ finnský (i u záp. Slovanů). Roczn. sl. VI. 52.

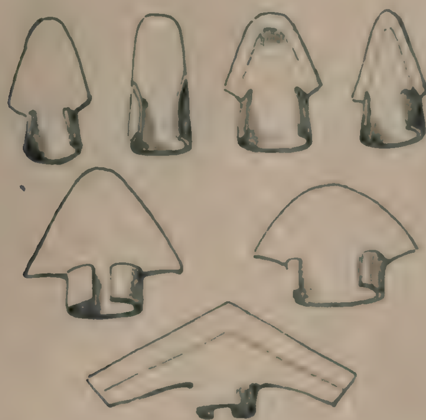
K str. 215 pozn. 5 připoj, že doklady o dobývání zlata v střední Asii sebral W. Tomaschek v Sitzungsber. Akademie Wien. Hist. Cl. CXVII. 750.

K str. 222 připoj, že řadu rozborů ruských bronzů (hlavně z kurhanu Karagodeuašch) uveřejnil Lappo-Danilevskij v Матер. XIII. 16—20.

K str. 293 pozn. 9 připoj, že měděné misy vykládané stříbrem našel N. Veselovskij v kurhanech kubaňských (Труды XII. арх. с. I. 366).

Na str. 341 k pozn. 1 připoj: Takové železné pravítko našlo se u Veleslavína blíže Prahy v hrobě rázu merovejského. Je ve sbírce J. Jiry v Dejvicích.

REJSTŘÍK.

Obr. 111. Radlice z nálezů kamsk: Čudi (A. Spicyn).

OBSAH.

